

AVE

ДО 100-ЛІТТЯ ГЕТЬМАНАТУ
ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

AVE

ДО 100-ЛІТТЯ ГЕТЬМАНАТУ
ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

Видання перше

 день

Видавництво ТОВ
«Українська прес-група»
Київ-2018

УДК 94(477)Скоропадський(092)

A19

За загальною редакцією Лариси Івшиної

Упорядник — Ігор Сяндюков

Відповідальний редактор — Анна Мотозюк

Дизайн обкладинки — Анна Гаврилюк

У книзі використаний ілюстративний матеріал з художньо-документального видання «Скоропадські. Родинний альбом» та з архіву газети «День»

Видання книжки здійснено за підтримки:

Євгена Чернецького та Спілки захисту прав підприємців;

Ігоря Смешка — професора, доктора технічних наук;

Благодійного фонду сприяння ініціативам газети «День»:

Михайла Поживанова — громадського діяча, доктора технічних наук,

Василя Кривобока – директора «ТОВ Юридична фірма «ДОБРОДІІ»;

ПрАТ «ОБОЛОНЬ»;

Ресторації Над Цукернею

© Лариса Івшина, ідея,
передмова,
загальна редакція, 2018

© Газета «День»,
ТОВ «Українська
прес-група», 2018

ISBN 978-966-8152-78-8

Слово до читачів

*Звихнувся час. О доле зла моя!
Чому його направить мушу я?
«Гамлет, принц данський», Шекспір**

Направити «вивих» часу... Наведені в епіграфі слова геніальний англійський драматург вклав в уста принца Амелета (Гамлета) — найбільш знаменитого в сузір'ї «шекспірівських» характерів. Тобто таких характерів, у яких вражає поєднання філософської глибини образів і водночас нестримних пристрастей.

Для мене головне не в тому, що Шекспір запозичив сюжет свого шедевра з середньовічної, не завжди достовірної, хроніки Саксона Граматика, створеної за 600 років до написання п'єси, а сам Гамлет є постаттю напівлегендарною, хоч туристам охоче показують замок Хельсингер, де він нібито жив. Важливіше зрозуміти, в чому полягає трагедія Гамлета. Не тільки в тому, що його батька отруєно, а навколо нього кояться злочинства... Найстрашніше — це перерваний зв'язок часів. Проблема вічна, зло тяжке для кожної людини і кожної нації.

На батьківщині принца данського цю «гамлетівську» проблему, схоже, розв'язали. Примітний штрих — у травні цього року на вшанування 50-річчя кронпринца Данії вийшла уся столиця: вра-

* переклад Леоніда Гребінки

жаюча єдність верхів, низів і часів. Ми наші криваві нитки історії, які хитаються на вітру, намагаємося хоча б вловити.

А що ж для нас означає розірваний зв'язок часів? Хіба не те, що «сильні» постаті нашої історії невідомі суспільству, навіть його освіченому сегменту? Люди формують свої цінності наосліп, не відчуваючи інтересу держави, не виробивши раціонального підходу до формування майбутнього. У результаті нація втрачає головне — право на власну долю, на свою ідентичність.

Розрив часів впливає і на вищих державних посадовців. Через те, що український народ був відлучений від історії, вони часто готові обслуговувати інтереси інших країн. Зла воля, буває, часто приваблює людей більше, ніж відсутність волі... Була цілеспрямована політика масової люмпенізації й заохочуваного яничарства. І все одно ми вціліли. Але серед тих вцілілих є ті, хто здатен надати потужний імпульс своїй країні. Треба це бачити, розрізняти й підтримувати.

Через кожну людину проходить «римська дорога», яка єднає цивілізацію з варварством. І по який бік бути — ти кожен день вирішуєш сам...

Тривожно, що конкуренти і вороги швидше за нас розуміють важливість зв'язку часів. Путін, не випадково, не вважає тисячолітню давнину давниною, прагне анексувати історію. Навіть камінь із Херсонеса нещодавно привезли у Москву. Бо за анексованою історією йде анексована територія.

Гетьман Павло Скоропадський — найяскравіший приклад із когорти «сильних». Це — явище, це виразний імпульс для українського державотворення і сьогодні. У ненависті до себе він об'єднав усі країні сили — від більшовиків до «чорної сотні», від соціалістів УНР до «інте-

лігентних» білоемігрантів. А це, до речі, дуже часто є ознакою історичного діяча значного масштабу — ще й дає багату поживу для роздумів.

Більше того, поглянувши на події столітньої давнини, стає зрозумілим, що сім місяців Скоропадського — це історія успіху. Така думка здається парадоксальною лише на перший погляд. Найменший за хронологічною тривалістю період — і найбільші, реальні досягнення. Визначний історик Іван Лисяк-Рудницький писав уже наприкінці ХХ ст.: «Консервативний державницький напрям Скоропадського, найслабший і найменше підтримуваний у масах, зробив найбільший інтелектуальний внесок протягом нинішнього століття»¹. А вороги України, які зазвичай добре знають наших героїв, побоювались: у разі, якщо Гетьман утримається, Росія повернеться до кордонів Московії ХVІ ст.

Сім місяців Скоропадського — це Українська академія наук (заснована за його керівництва і продовжує існувати досі), Державний український архів, Національна галерея мистецтв, Український історичний музей, Українська національна бібліотека, Український театр драми і опери, Українська державна капела, Український симфонічний оркестр. До цього ще треба додати відкриття двох університетів, створення відносно дієздатного державного апарату, стабілізацію фінансової системи, визнання Української Держави 30 країнами та українські дипломатичні місії в 23 країнах.

Причому потрібно пам'ятати, за яких обставин це було досягнуто: тиск із боку українських лівих соціалістів, німецької імперської влади (війська якої запросили ті ж соціалісти УНР після Брестського миру, що дуже близький до нинішніх Мінських угод), більшовиків та

¹ Лисяк-Рудницький І. Вибрані твори у 2-х томах. — Київ, 1994.

білогвардійців. Враховуючи такий набір загроз і викликів, задумуєшся: що могло спонукати Гетьмана прийняти це рішення? Влада? У тодішніх умовах вона була небезпечною. Статки? Теж навряд. Бо тоді Гетьман не мешкав би у приміщеннях, які були тісні й некомфортні.

Сам Скоропадський пояснює власний вибір так: «Якби я не погодився стати гетьманом, то через місяць німці просто перетворили б Україну на свою провінцію»². Нащадок гетьманського роду не бачив іншого виходу. Отже — гіпервідповідальність. І саме це високе людське почуття я й називаю справжнім аристократизмом. Про цю рису нам було нагадано у червні 1990 року. За рік до розвалу СРСР і за місяць до прийняття історичного документа — Декларації про державний суверенітет України — у нашому парламенті виступала Маргарет Тетчер, і вона, на відміну від Буша-старшого, не відмовляла Україні від «розлучення» з Москвою. Натомість сказала: «Ну що ж, якщо ви вибрали такий шлях, треба йти. Тільки пам'ятайте, що вам доведеться взяти відповідальність за себе, бо у вас її так довго не було». Тоді теж прозвучало слово — відповідальність.

Що ж тоді завадило Українській Державі утвердити своє існування і перевести нашу країну в іншу систему координат? Адже ми маємо приклади, коли в той час подібні прагнення увінчалися успіхом. Згадаймо хоча б барона Карла-Густава Маннергейма, батька фінської незалежності. А він мав багато спільного зі Скоропадським: обидва — представники дворянського роду, навчалися у Пажеському корпусі — найпривілейованішому військовому навчальному закладі Російської імперії, як достойним офіцерам, їм було доручено брати участь у коронації Мико-

² Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ — Філадельфія, 1995.

ли II. Та найголовніше — 1918 року обоє очолили війська своїх країн. Але Фінляндія існує як самостійна держава уже століття, на відміну від України. Фінляндія, яку Маннергейм зробив незалежною, проголосила його національним героєм. Скоропадський теж хотів, щоб Україна, нарешті, стала незалежною державою, а обставини й українські політичні діячі того часу перетворили його на політичного вигнанця. І здається, він досі не повернувся. То чому так, по-різному, склалися долі?

Історик Георгій Папакін вважає, що причина в тому, що «Україна — не Фінляндія. У Маннергейма не було «малофінів» — а у нас були «малороси». Фінляндія стояла на декілька порядків вище у демократичному розвитку, мала широку автономію ще від часів Олександра I». До речі, дуже цікаву деталь навів професор: «На територію Великого князівства Фінляндського (так воно називалося) було заборонено входити російським поліцейським силам...» До чого цей штрих? Ленін знав це і 1917 року переховувався саме у Гельсінфорсі, на фінській землі. Це важливо для розуміння, наскільки різні режими співіснували у складі Російської імперії.

І не менш важлива річ — Маннергейм, рятуючи свою державу (він так це розумів) у боротьбі проти «червоних» фінів (а їх 1918 року було чимало), як стверджують історики, крові не боявся. Гетьман мав великі випробування і теж був рішучою людиною, але все ж таки є свідчення, що навіть під час військових дій трибунали давалися йому непросто. Шюцкор,³ на який спирався Маннергейм, не був розгойданим «вільним козацтвом», як було тоді у нас, — то були люди доволі жорстокі.

³ Шюцкор (зі шведської «підрозділ охорони») — бойова, напіввійськова організація у Фінляндії, яка 1918 року вела збройну боротьбу проти фінських «червоних».

Одні казали про Скоропадського, що він хворий на «бонапартизм», а інші — що навпаки, м'який і нерішучий. А на мій погляд, він просто хотів провести «український корабель» між Сциллою і Харибдою. Між російським шовінізмом та більшовизмом і українською стихією.

Тут ми повертаємося до нашої задавленої проблеми — сто років тому українська еліта й народ жили в різних світах. Вони не те що не розуміли, а навіть не чули одне одного. У передмові до нашої першої книги, виданої 2002 року, «Україна Incognita», я написала: «У ранньому дитинстві разом з історичними хроніками Шекспіра я прочитала всього Старицького, а потім Куліша. Тому у мене таке відчуття, що в нас постійно діюча «Чорна рада». Для неї немає авторитетів, вона заважає піднятися справжній еліті». Це ще один урок для суспільства — треба навчитися долати анархію і вирощувати свою сильну, українську по духу еліту. Бо, як писав Липинський у «Листах до братів-хліборобів», «українська демократія по знищенні власної аристократії ніколи нічого збудувати не могла»⁴. До слова, саме брак таких людей в оточенні Скоропадського — одна з причин політичної самотності Гетьмана й поразки Гетьманату.

Так само не були розв'язані фундаментальні питання: власності й місця в цивілізаційному просторі, на яке Україна могла би претендувати. Питання, які лишаються актуальними для нас і нині. І в пошуку відповідей варто глибше проаналізувати інтелектуальний спадок В'ячеслава Липинського, ідеолога Гетьманського руху.

⁴ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. — Київ — Філадельфія, 1995.

По-перше, якщо ми звернемося до його «Листів до братів-хліборобів», то побачимо там цілий маніфест політичної діяльності, де сказано, що основою основ є приватна власність на землю. Чому? Тому що це те, що могло б припинити рабство «40 мільйонів темних самоїдствующих невільників», як сам Липинський писав про український народ.

Скоропадський прагнув це здійснити, розпочавши земельну реформу. І хоч вона стала однією з причин поразки Української Держави, оскільки Гетьман не мав тоді часу для її реалізації, його намір був доцільний. Це навіть дало Леніну підстави говорити, що «курс Скоропадського — реставрація буржуазно-поміщицької монархії». Земельна реформа Скоропадського залишається актуальною і сьогодні. Тільки замість поміщиків нині потрібно «реставрувати» середній клас, який разом із власністю «здобуде» й відповідальність.

Адже більшовизм оголосив власників своїми ворогами й «розводив» тих, хто не має власного коріння. Удари були нанесені по ідентичності й інституту власності. І в незалежній Україні, здавалося, саме їх передусім потрібно було б відновлювати і захищати. Натомість і зараз інститут власності залишається деформованим.

По-друге, сто років тому ми довго не могли визначитися, якою має бути Україна. А саме тоді був шанс наблизитися до якісно нової моделі держави: коли в Росії впала монархія, Україні якраз був час перехопити ініціативу й створити монархію в себе, до чого закликала її тисячолітня історія, починаючи ще від Володимира та Ярослава, «Руська правда» якого випередила англійську «Велику хартію вольностей» на півтора століття. Але на той час було дуже мало людей, які читали б Липинського з його ідеєю спадкоємної монархії за британським зразком.

Та й через майже сто років після цього, у 1991 році, ми були настільки захоплені тим, що Радянський Союз розвалився, що не розуміли: на нас звернені погляди всіх республік, котрі хотіли бачити Україну центром, навколо якого всі могли б об'єднатися. Не тільки у протистоянні Москві, а й просто у відбудові власного життя. Але відповідальність тоді не була взята, не була продовжена історична традиція. Тому що погано пам'ятали і несміливо мріяли. Про це наша книга «Корона, або Спадщина Королівства Руського».

Тоталітаризм «заморозив» не лише «позитиви» національного характеру, але й багато «вірусів», якщо хочете, «покинутих проблем». А коли у 1990-х «крига скресла» — ми побачили їх бурхливий ріст: за Шевельовим — «кочубейство», провінційність... На кожен із них — потрібна своя «антивірусна програма».

Передусім невміння поставити державні інтереси вище за свої власні. Згадаймо Винниченка з його гаслом, проголошеним на початку 1919 року: «Україна буде або соціалістична, або ніяка!» Він не міг примиритися з консервативним курсом Скоропадського, тому весь час обстоював свою позицію. Чи думав Винниченко про наслідки своїх дій для України? Спокусив людей на антигетьманське повстання, а коли йому нічого не вдалося, усе кинув і поїхав у Відень. Згодом писав листи більшовикам, торгувався за посади. Не вдалося — знову поїхав... А вже у 1935 році пише у політбюро й називає оточення Сталіна «товаришами», знаючи, що мільйони українців загинули мученицькою смертю, бо в країні лютував Голодомор.

Не треба думати, що ці політичні типажі, не стійких ні в чому, ні в поглядах, ні в принципах людей, і проблеми, які вони породжують, — у минулому. Наведу один промовистий епізод уже з сучасної

історії. Пам'ятаєте, як Кравчук, колишній секретар з ідеології ЦК Компартії України, заборонив Компартію? Чи оцінили цей вчинок у суспільстві? Коли ж він запропонував Руху стати партією влади, хотів на нього спертися, той не надав йому підтримки. Мотивуючи це тим, що Кравчук — висуванець партійного апарату. Хіба це не та ж логіка, яка не дозволила українській інтелігенції підтримувати Скоропадського? Один із керівників Норильського повстання в ГУЛАГу, Євген Грицяк, на запитання, чому він не пішов у президенти, усміхнувся й відповів: «Мене не пропустили б. Не КГБ, а свої». Хто ж тоді авторитет? І на чому будується ієрархія цінностей?

Зате у 1999 році Рух підтримав Кучму, який дозволив Комуністичну партію. А «казус Мороза», який спочатку увійшов до «Канівської четвірки», а потім віроломно зламав слово й вийшов, підірвавши цим самим шанси опозиції на доленосних для країни виборах 1999 року? А потім повторив... Чи не проглядається в усьому цьому «почерк Винниченка»?

В'ячеслав Липинський ще в минулому столітті дав ключ до лікування цієї нашої риси, він писав: «Патріотизм, на якому будуються держави і нації, — це віра, це спокій душі, а не бізнес з надією на «добрі проценти» і не акторство з надією на оплески і дарунки юрби»⁵. Сьогодні це виглядає дуже ідеалістично. Я можу уявити, з яким скепсисом прочитають ці рядки (якщо прочитають) люди, які, наприклад, вимірюють «вартість» одне одного залежно від довжини яхт. Моральні засади й етика в цій системі координат, яка в нас витворилася, виглядають як абсолютно чужорідні поняття. Однак цей

⁵ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. — Київ — Філадельфія, 1995.

факт тільки демонструє великий кут відхилення від норми, до якої нам потрібно повернутися.

Ще одна небезпечна риса — пошук простого рішення, очікування дива. Ось що пише Скоропадський про деяких провідних українських патріотів зразка 1918 року: «В українців є жахлива риса — нетерпимість і бажання досягти всього одразу. Але хто бажає здобути усе одразу — той в підсумку нічого не отримає... Коли я говорив українцям: «Зачекайте, не поспішайте, створіть свою інтелігенцію, своїх фахівців з усіх галузей державного управління» — вони одразу ж категорично заявляли: «Це неможливо!»⁶. До слова, брак професійних людей — ще одна з причин поразки Української Держави; щойно Німеччина вивела свої війська з України — Гетьман лишився без підтримки.

Ігнорування реальності маємо і в новітній історії. Згадаймо перший студентський виступ на граніті, де частина політичних гасел була абсолютно правильна і справила великий психологічний вплив на суспільство. Але більшість із них лишилися не здійсненими. А єдина виконана вимога — відставка прем'єра Масола — відкрила дорогу ставленнику «червоного директорату», який згодом створив олігархічний режим. Загрозу цього явища бачили лише одиниці.

А інтелігентська публіка підживлювала романтичне сприйняття. Між тим було пропущено повз увагу багато раціональних кроків із державотворення, з 1991 до 1994 рр., реальне українське відродження. А придушений перший сепаратистський заколот Мешкова в Криму? До речі, рішучість операції схожа на кримський переможний

⁶ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ — Філадельфія, 1995.

похід Болбочана. Але її, здається, як і сто років тому, «оцінили» лише вороги. Потім Рубікон 1999 року, який ніхто не помітив в очікуванні «українського прем'єра й президента», найбільш «українського з усіх українських». Наступний етап — помаранчева революція, яка ніби дала великий поштовх і великий шанс, але водночас енергія з потужної народної «артезіанської свердловини» пішла в пісок...

Богдан Гаврилишин якось сказав мені, що за сто років все, що мала політично Україна для державності, — це сім місяців Гетьмана Скоропадського і дев'ять місяців прем'єра Марчука. Я ж додала: ще від УНР ми отримали спадщину: «Крути» збільшилися в розмірах...

Саме ці риси — брак розуміння державних інтересів, широти мислення, співвідношення себе з рівнем задач — живлять те, що я кваліфікую як «злочинний романтизм». І досі, як бачимо, справедливими лишаються слова філософа Сергія Кримського, який казав, що Україні вистачає людей з ідеями, але бракує якостей.

Ідентичність і модернізація. Це моя формула національної ідеї. Вона і стала «надзавданням» книг серії «Бібліотека газети «День» — від першої, «Україна Incognita», і до останньої «Корони». За 20 років газета «День» створила цілу концепцію гуманітарної політики. Вона прекрасно показала свою життєздатність на наших «дослідних полях». Справа тепер за тими, хто запустить ці смисли в «серійне виробництво».

«Держави здобуваються тільки спільним, організованим зусиллям, а не «популярністю серед народу», з якої можна дуже добре жити і без власної держави»⁷, — як казав Липинський. Зусилля кож-

⁷ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. — Київ — Філадельфія, 1995.

ного дня, політичні організації, серйозне ставлення до ідей, робота з суспільством, а не віра в миттєву зміну чи пошук простого шляху — це є той урок Гетьманату, який нам дуже необхідний, щоб «зв'язати часи» і розімкнути нарешті коло історії.

У нас жорстка альтернатива: змінитися або розчинитися. Змінитися — це значить стати державотворчою нацією, виховати й привести до влади державників. І для цього країну треба не зшивати, а об'єднати у вищій синергетичній, інтелектуальній точці — це під силу лише «національній збірній». Варто об'єднатися навколо всього кращого, що є у наших верхах і низах, і зміцнювати це, не даючи розхитати й спокусити нас новою класовою ворожнечею чи зневагою до народу. Тому потрібно налагоджувати розмову тих, кого не зруйнувало багатство, і тих, кого не зруйнувала бідність, — це і є справжній, націєтворчий діалог. Бо без чесного інтелектуально-го лідерства можна ще довго пробивати головою стіни й опинитися «у сусідній камері», за висловом Єжи Леца.

Нам потрібен український буржуазний націоналізм. Так, саме той, з яким боролися у «Червоній імперії». Але націоналізм не пролетарський, а в найглибшому сенсі народний, зокрема з високим аристократизмом, який в нашому народі є. Просто після років згубного впливу, вівісекції українці перестали їх вважати своїми...

Багато років поспіль я ставила слухачам нашої Літньої школи журналістики запитання: хто такий Петро Григоренко? Це було обумовлено тим, що я бачила великі прогалини в освіті, бо ми в радянський час знали, хто такий Петро Григоренко, а вони, вже у вільні часи, — переважно ні. Звісно, через деякий час, особливо враховуючи те, що ми популяризували фігуру генерала і видали його твори в серії «Бронебійна публіцистика», спілкувалися з його сином

Андрієм і приймали його у «Дні», якимось чином це й інші фактори сприяли тому, що Петро Григоренко вже значно більш упізнаваний, хоча все одно — це не є фактором масового знання. Але цього року я поставила слухачам 16-ї Літньої школи журналістики, тим, хто перед цим пройшов конкурсний відбір, кращим із кращих із різних університетів України, таке запитання: чи знають вони, хто був прем'єром в уряді Павла Скоропадського? І чи бачили вони коли-небудь його портрет? Як ви можете зрозуміти, у відповідь була тиша. Ніякова тиша, тому що всі ці здібні люди розуміли, що це — ненормально. Адже репутація Федора Лизогуба була настільки переконливою, що Скоропадський, особисто з ним не знайомий, запросив його на посаду голови Ради міністрів Української Держави. Саме завдяки організаційним зусиллям Федора Лизогуба вперше в Україні були сформовані дієві структури державної служби, армії і місцевої адміністрації.

Настав час дати відповідь, як історія Української Держави опинилася на маргінесі. Адже за 27 років, що минули після розвалу СРСР, журналісти, кінематографісти — майже всі мовчали про Скоропадського або ж опускалися до повторення застарілих міфів. Про одну з причин писав Джеймс Мейс у «Дні»: 1991 року незалежність здобула УРСР. А для колишньої радянської людини, номенклатури, яка успішно перекочувала в часи незалежності, як стверджують провідні історики Тетяна Осташко і Юрій Терещенко, УНР, її вожді були останнім «прихистком» і найбільш прийнятним компромісом. Ні Петлюра, ні Винниченко не вважалися ними класово чужими. Інша справа — Гетьман. І тут питання не тільки в його негативних чи позитивних рисах, вони їх не аналізували, бо головне було в самому факті — неприпустима альтернатива, побудована з іншого матеріалу, за іншими лекалами.

Тому що період Гетьманату — спроба розриву з Руїною, помилками минулого і переходу в абсолютно іншу систему координат. Відродження консервативних політичних традицій, відсутність яких, за словами Липинського, означала «смертельну односторонність нації». Скоропадський хотів «направити» український час, розпочати новий період — державності.

До речі, він був не тільки блискучим військовим, а й хорошим прогнозістом.

Павло Скоропадський попереджав у «Спогадах»: «Більшовизм, знищивши будь-яку культуру, перетворив би нашу чудову країну у випалену рівнину, де з часом ствердився би капіталізм, але який! Не той слабкий, м'якотілий, який тлів у нас досі, а всесильний Бог, в ногах якого буде плазувати той же народ»⁸. Правдивість цих слів ми відчуваємо й нині.

А в листі до дружини (березень 1917-го), який наводить Георгій Папакін у своїй книжці⁹, Гетьман писав: «Я дуже симпатизую Тимчасовому Уряду, але почитай резолюції З'їздів Рад і тобі стане зрозуміло: якщо Тимчасовий Уряд не переможе більшовиків, а він їх не переможе, то країну чекає катастрофа». Тобто коли інші наші політики-соціалісти хиталися і для деяких із них був прийнятний союз із більшовиками, то для Скоропадського — ніколи.

З цього випливає головне питання: спадкоємцями Чого ми є? І фігура Скоропадського — лише каталізатор цієї вкрай необхідної

⁸ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ — Філадельфія, 1995.

⁹ Папакін Г. В. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина: Історико-архівні нариси. — К., 2003.

розмови. Адже досі в нас на серйозному рівні не обговорюється питання національної ваги — яку спадщину ми приймаємо і якою країною хочемо стати. Сподіваюся, що роздуми над книгою «Ave...» надихнуть і наблизять нас до розуміння шляху.

Часто, особливо опоненти Гетьмана, люблять згадувати таку цитату Скоропадського: «Різниця між мною і українськими колами та, що останні, люблячи Україну, ненавидять Росію; у мене цієї ненависті немає...»¹⁰

Чому в Гетьмана не було русофобії?.. На мій погляд, тому, що він дивився на Росію з абсолютно іншої висоти. Нащадок давнього шляхетного українського роду, Гетьман не мав... комплексів перед російською знаттю. Він не «грав від оборони». І, дивним чином, проникливі недруги в Росії теж це розуміли. За багатьма інтригами проти Гетьмана стояло немало людей із Московії. Вони, як зазначає історик Георгій Папакін, думали, що в разі успіху — а для нього було багато підстав, адже за часів Гетьмана Скоропадського Україна виглядала оазисом економічної стабільності, відносного благополуччя на фоні розбурханого моря суспільств — раптом гетьман захоче стати... імператором.

Цілком логічні побоювання.

Думаю, що політика Гетьмана щодо споконвічних українських територій — Кубані й Криму — показувала, що він не збирався віддавати своє. У нього в крові була експансія. Давно забута співвітчизниками — з часів походів Святослава Хороброго. Ті, хто цього жажався, були травмовані давніми поразками. А він — «заряджений» на успіх. Його опо-

¹⁰ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ — Філадельфія, 1995.

нентам складно було знайти порозуміння з Гетьманом. Бо їхній висоті був доступний зовсім інший історичний ландшафт. Таке моє бачення.

Нам потрібно віддати данину велетням, які хотіли іншого шляху для країни. Як писав історик Ключевський: не потрібно жалкувати, що хороших людей мало, треба дякувати Богу, що вони є. Подякуймо!

Історія «шиє» костюм для майбутнього, — з матеріалу замовника. Так що треба займатися якістю «матеріалу»...

Аристократизм в Україні досі не пошанований. Не тільки тому, що немає пам'ятників ні Гетьману, ні його самовідданій родині, ні його соратникам, ні представникові династії Габсбургів — Вільгельму Францу фон Габсбургу-Лотаринзькому (Василію Вишиваному)... Де немає Лицаря, приходять Хам, приходять бандит. Де немає аристократа — плебей...

Наша діяльна вдячність і стане «маркером» по-справжньому вільного народу.

З усіх тлумачень Ave (не лише Ave, Caesar, не лише Ave, Гетьман) для мене найбільш близьким є те, що цим словом, яке збережено у молитві, архангел Гавриїл звернувся до Богородиці у день Благовіщення. Це була звістка надії, яка й нам нині дуже потрібна.

Ave!..

З любов'ю

Лариса ІВШИНА (ЖАЛОВАГА)

17 серпня 2018 року

Київ

Оживлення традицій

Кінець XIX — початок XX ст. характеризувався суперечливими тенденціями суспільно-політичного розвитку, які супроводжувалися гострим протиборством різних політичних сил, що вийшло, зрештою, за національні рамки і вибухнуло світовим воєнним конфліктом.

В результаті — позиції консерватизму в Європі були суттєво послаблені, на що вплинула воєнна поразка трьох його потужних носіїв — Австро-Угорщини, Німеччини і Росії. Ліквідація монархічних інститутів влади у цих країнах внаслідок революцій призвела до зміцнення позицій лібералізму, закріплених Версалем, і водночас до появи більшовизму, який гальванізував ліворадикальні процеси в Європі.

Попри, здавалося, безсумнівне торжество лібералізму над консерватизмом ще перед війною і особливо після неї у низці країн посилилися розмаїті суспільні рухи, які прагнули до оживлення традиційних консервативних цінностей і розробки ідейної й політичної альтернативи ліберально-демократичній системі і загрози радикального соціалізму.

В той же час суспільство потребувало нових ідеологічних ферментів, які мали дати відповідь на виклик часу, пов'язаний з інтенсивним вторгненням у повсякденне життя індустриальних технологій і руйнацією у зв'язку з цим звичних світоглядних уявлень, морально-етичних норм та суспільно-політичних зобов'язань.

Незважаючи на тотальне торжество лібералізму, соціального та національного радикалізму, втрату консервативними партіями і рухами в Європі своїх позицій, вони намагалися вирішувати означені завдання.

Важливим інструментом реалізації політичних прагнень консерватизму виявилася доктрина аграризму. Остання виходила з того, що саме землевласницька верства (незалежно від обсягів її власності) є носієм надзвичайно вартісних державотворчих якостей, фактором збереження загроженої національної ідентичності та духовності. Зародки аграризму, започатковані у Франції та Німеччині, поширилися у Центрально-Східній Європі та стали спробою вирішення кризових проблем суспільно-політичного та економічного життя кінця XIX — першої третини XX ст.

На думку В. Липинського, хлібороб, пов'язаний із землею, є найвидатнішим представником типу осілої людини, яка могла здійснити потрібні трансформації. «Співпрацюючи й співживучи з природою», він має «виразне почуття ріжності й ієрархії всесвіту» і керується ірраціональною метафізичною релігійністю та вірою в Бога. Сучасна ж культура, за словами В. Липинського, «міщанська, машинова, всі пута осілості нищить» і в результаті «європейська людність щораз швидше переходить в стан кочовничий, в стан вічного перекочовування з одного міста до другого, з села до фабрики, з одної фабрики до другої і т. д.» Це «кочовництво» знаходило своє найвище самовираження в ідеології фашизму і комунізму, які душать всяку політичну свободу. На противагу їм міщанство, яке керує сучасною капіталістичною машинною куль-

турою, репрезентувало ідеологію лібералізму і вимагало якнайширшої політичної свободи.

Сучасні суспільства, наголошує В. Липинський, зреволюціонізовані ідеологією «ліберального міщанства», відірвані від землі, позбавлені зобов'язуючих догматів, а також консервативних суспільних і політичних інститутів, є «найсприятливішим ґрунтом для революційних змагань елементів непродукуючих, неосілих, кочовничих». Останні під гаслами комунізму і фашизму виступають проти правлячих парламентів боязкої і спекулянтської «буржуазії», яка своєю ліберальною ідеологією і республікансько-демократичною системою правління звільнила ці елементи від «всяких моральних і політичних пут».

Саме ідеалістичний універсалізм хліборобів, на думку В. Липинського, мав протистояти руйнівному матеріалістичному універсалізму, з метою порятунку європейської цивілізації. В той чи інший спосіб консерватизм намагався виявити себе інструментом збереження традиційних духовних цінностей і суспільних інститутів, суттєво загрожених радикальними соціальними перетвореннями суспільства початку ХХ ст.

Соціальний радикалізм більшості учасників українського руху відштовхував від участі у його структурах консервативно налаштоване українське дворянство, яке подекуди навіть опинилося в російських монархічних організаціях і партіях. Однак цей ухил дворянства не був остаточним, а скоріше був кроком, спрямованим на самозбереження і захист своїх соціально-економічних інтересів. Консервативні сили, які не декласувалися, хоча і

відійшли від українського ліберально-радикалізованого руху, не втратили свого національного інстинкту, який виразно засвідчив про себе після лютого 1917 р. Саме в середовищі представників цієї верстви сформувалися світоглядні позиції майбутнього гетьмана Павла Скоропадського, тісно пов'язаного сімейними відносинами з численними українськими аристократичними родинами давньої Гетьманщини — Кочубеями, Милорадовичами, Миклашевськими, Марковичами, Тарновськими, Апостолами, Закревськими та ін. «Завдяки моєму дідові і батькові, сімейним традиціям, Петру Яковичу Дорошенку, Василю Петровичу Горленку, Новицькому та іншим, — зазначав П. Скоропадський, — незважаючи на свою службу в Петрограді, я постійно займався історією Малоросії, завжди пристрасно любив Україну не тільки як країну з тучними полями, з чудовим кліматом, але й із славним історичним минулим, людьми, уся ідеологія яких різниться від московської». Саме в цих колах української історичної аристократії Лівобережжя жила гетьманська традиція, що дала підстави для секретного доносу російському уряду, в якому повідомлялося, що українці «прагнуть вільної республіки з Гетьманом на чолі». Причому кандидатом у гетьмани називали В. Тарновського — представника давнього козацько-старшинського роду, мецената, збирача української старовини.

Живучість гетьманської традиції в Україні виявилася підґрунтям для подальших пошуків В. Липинським та іншими представниками організованого консерватизму в Україні з метою формування концепції спадкової монархії у вигляді гетьманства і пов'язання її з особою П. Скоропадського і його родом.

Активізація ліберально-демократичних і соціалістичних течій в Україні, керованих Центральною Радою, викликала протидію консервативних сил, які не погоджувалися з її політикою насамперед в аграрному питанні й державному будівництві. Виразником цих опозиційних настроїв стали осередки союзів землевласників, які з часом створили Всеукраїнський союз земельних власників, а також Українська демократично-хліборобська партія (УДХП).

Основним завданням УДХП, всупереч автономістсько-федералістській програмі ліберальних демократів і соціалістів, стала боротьба «за державний суверенітет цілого українського народу по всій Україні». Ця вимога виявилася «найважливішою вихідною точкою нашої політичної програми (УДХП. — Авт.)».

Суттєві зрушення в українському консервативному середовищі відбулися із включенням у політичну боротьбу П. Скоропадського і створеної ним Української народної громади. Остання мала об'єднати «всіх власників без різниці відтінків у боротьбі проти руйнівних соціалістичних гасел». П. Скоропадський ставив завдання всупереч позиції традиційних українських політичних партій провести в життя реалістичну програму перетворень, позбавлену демагогії, популізму і спрямовану на забезпечення суспільно-економічного ладу на основі приватної власності як фундаменту культури і цивілізації.

Активізація правих сил в цю добу і пошуки консервативно-державних моделей були характерними для суспільно-політичного середовища у багатьох народів, насамперед тих, які вступили на шлях національного визволення. І український консервативний проект

в цьому контексті не виглядає чимсь винятковим. Так, у політичних комбінаціях польської верхівки чільне місце посідала ідея створення польської монархії шляхом приєднання до Галичини польських етнічних територій, які перебували під владою Росії. Серед багатьох претендентів на ймовірний польський престол найбільш вірогідною стала кандидатура ерцгерцога Карла-Стефана Габсбурга — кузена імператора Карла I і батька Вільгельма Габсбурга (Василя Вишиваного). Постаць Карла-Стефана Габсбурга була особливо притягальною для польських консерваторів з огляду на його родинні зв'язки з Чарторийськими і Радзивіллами.

Наміри втілення консервативно-монархічних концепцій в життя були характерними і для низки інших народів, які будували свої держави на руїнах імперій. Посол Фінляндії в Українській державі Герман Гуммерус згадував, що в його країні з «фінською впертістю рухалися в обраному раніше напрямку. Нам потрібен був німецький король, навіть шурина імператора Вільгельма, — зауважував він, — незважаючи на те, що основи престолу Гогенцоллернів уже хиталися».

12 квітня 1918 р. у Ризі було проголошено створення «Балтійського герцогства» у персональній унії з Пруссією. На чолі цього утворення був рідний брат німецького імператора Вільгельма II — Генріх Гогенцоллерн.

4 липня 1918 р. литовська «Тариба» (Рада) ухвалила рішення про запровадження монархії в Литві й покликання на королівський престол принца Вільгельма Вюртемберзького під іменем Міндаугаса II.

Звичайно, проголошення Гетьманату було лише початком у державно-політичній практиці українського консерватизму, який ще мав пройти тривалий шлях ідеологічного і організаційного вдосконалення. І це прекрасно усвідомлював гетьман і його співробітники. Невипадково П. Скоропадський наголошував, що «Гетьманство виявилось першим зрушенням у більш помірковану сторону, більш природню і тим самим більш міцну».

Складність тогочасного суспільно-політичного й економічного становища в Україні не допускала можливості повної перемоги консервативної революції. Український консерватизм не мав для цього ані необхідних організаційних сил, ані виразно сформованої ідеології. Перетворення, започатковані П. Скоропадським, не були виключно консервативними і значною мірою доповнювалися ліберальним реформаторством. Тому український консерватизм у 1918 р. можна повною мірою кваліфікувати як ліберальний і як такий, що виступав не проти суспільних перетворень взагалі, а проти радикальних соціальних експериментів більшовизму та українських соціалістів з Центральної Ради.

Сучасне становище України характеризується відсутністю єдності суспільства, неспроможністю подолати кризові явища в духовному і матеріальному бутті українців. Звернення у зв'язку з цим до суспільно-політичних і духовно-культурних принципів українського консерватизму, їх поширення у суспільній свідомості може сприяти консолідації громадянства України.

Юрій ТЕРЕЩЕНКО

«Усі будемо рівні»

«Чорна рада» Пантелеймона Куліша як твір-попередження

Роман «Чорна рада» Пантелеймона Куліша має тривалу історію. Основний час роботи над твором припав приблизно на 1843—1844 рр.

Це був період, коли письменник був захоплений пам'ятками української старовини, що відповідало тодішнім романтичним уподобанням. Також тоді він «був особливо захоплений фольклористичною працею, записуванням, публікацією народних творів, мотиви та образи яких широко використовував у власній творчості». Через те важливим джерелом відомостей про описувані події в «Чорній раді» є «не тільки стародруки та документи, але й народна пам'ять, яка зберігає цікаві деталі та відомості про них»¹.

Також варто враховувати, що в той час Куліш мав відношення до Кирило-Мефодіївського братства. Його члени дотримувалися народницьких поглядів. Своєрідним програмним документом цього братства була «Книга битія українського народу», яка в середині XIX ст. так і не була опублікована, але спричинила вплив на кирило-мефодіївців.

¹ Янковська Ж. Фольклоризм української романтичної прози. — Львів, 2016. — С. 131.

На початку твору зазначено: Бог, створивши людей, дав їм дві основні заповіді — мати істинну віру в нього та плекати рівність серед людей. Єдиний народ, який дотримується цих Божих заповідей, це слов'яни. Щоправда, вони мають два лиха — незгоду між собою, а також «те, що вони, як менші брати, все переймали од старших — чи до діла, чи не до діла, ніби не помічаючи, що у їх своє було лучче, ніж братівське». Саме від німців слов'яни попереямили королів та панів. Та все ж ці можновладці не є слов'янами. Переважно вони німці за походженням².

Тому у «Книзі...» проводиться думка, що слов'яни перебувають у неволі. «Але не до кінця прогнівився Господь на племено слов'янське, бо Господь поставновив так, щоб над цим племеном збулось писаніє: камень, його же не брегоша зиждущі, той бисть во главу угла»³, — читаємо в цьому творі. І ось цим наріжним каменем має стати саме Україна.

У «Книзі...» спеціально звертається увага на українське козацтво. Воно розглядається як носій християнської свободи: «І день одо дня росло, умножалось козацтво, і незабаром були б на Україні всі козаки, усі вільні та рівні, і не мала б Україна над собою ні царя, ні пана, опріч Бога єдиного...»⁴

Поляки й москалі, як стверджує «Книга..», знищили козацтво. Але Україна не вмерла: «Не пропала вона; бо вона знати не хотіла ні

² Костомаров М. Книга битія українського народу // Вивід прав України. — Львів, 1991. — С. 55.

³ Там само.

⁴ Там само. — С. 56.

царя, ні пана, а хоч би і був цар, та чужий, і хоч були пани, та чужі, і хоч з української крові були ті вирідки, одначе не псовали своїми губами мерзенними української мови і самі себе не називали українцями, а істий Українець хоч будь він простого, хоч панського роду тепер, повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити і пам'ятати одного Бога Ісуса Христа...»⁵

Отже, саме Україна має порятувати слов'янство й увесь світ: «І встане Україна зі своєї могили, і знову озветься до всіх братів своїх Слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сиятельство, ні превосходительство, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа... І Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі Слов'янським. Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна: «От камень, него же не брегоша зиждушіі, той бисть во главу угла»⁶.

Звісно, не варто вважати, що Куліш стовідсотково перейняв ідеї кирило-мефодіївців, зокрема ті, які знайшли відображення в «Книзі битія українського народу». І все ж вони так чи інакше вплинули на нього під час написання роману «Чорна рада». Принаймні Куліш намагався говорити про позитивні моменти в діяльності Запорозької Січі, хоча, здавалось би, матеріал Ніжинської чорної ради не давав підстав для цього. Є в романі й певні симпатії до демократичних верств населення. Адже один із найбільш яскравих (і водночас позитивних) персонажів твору — Кирило Тур — якраз є представником цих верств, козаком-запорожцем.

⁵ Там само. — С. 57.

⁶ Там само. — С. 58.

Перші глави роману «Чорна рада» були надруковані в 1845—1846 рр. в журналах «Современник»⁷ та «Московитянин»⁸ російською мовою (вважається, що в автоперекладі самого Куліша). У той час письменник перебрався до Петербурга. Там він викладав російську мову в одній із гімназій. Наступного, 1846 року, йому запропонували закордонне відрядження для вивчення слов'янських мов. На той час роман уже було закінчено. Куліш пропонував його друкувати професорові-українцю Осипові Бодянському, котрий жив у Москві та був відомий слов'янофільськими поглядами. Зрештою, слов'янофільство було притаманне й кирило-мефодіївцям. У романі зустрічаємо деякі слов'янофільські моменти. Наприклад, один із головних героїв роману, згадуваний Кирило Тур, має за побратима козака, який походить із Чорногорії. Зрештою, Тур сам вирушає в далеку путь до цієї країни, щоби допомагати місцевому люду боротися з турками. Це можна трактувати як вияв слов'янської солідарності. Адже тоді низка слов'янських народів Балкан вели боротьбу з османами за свою незалежність. І серед них виділялися чорногорці.

Розгром Кирило-Мефодіївського братства на початку 1847 р. поклав край видавничим і науковим планам Куліша. Письменник

⁷ Куліш П. Пять глав нового романа «Чёрная рада» // Современник. — СПб., 1845. — Т. 37. — С. 332-376; Т. 38. — С. 5-37, 135-196. Його ж. Киевские богомольцы в XVII в. // Современник. — СПб., 1846. — Т. 41. — С. 62-121; 177-225, 297-343.

⁸ Його ж. Казацкие паны. Отрывок из незавершенного романа «Чёрная рада» // Московитянин. — М., 1846. — Ч. 1. — № 1. — С. 81-122; Його ж. Один день из жизни Кирилла Тура // Московитянин. — М., 1846. — Ч. 3. — № 5. — С. 3-32.

зазнав репресій. Його заслали до Тули, де він провів три роки (1847—1850). До смерті царя Миколи I в 1855 р. Куліш мав обмежені можливості видавати свої твори. Лише з приходом нового царя, Олександра II, починається процес лібералізації режиму. Ось тоді, в 1857 р., письменник видав «Чорну раду». Українською мовою роман уперше побачив світ окремим виданням у Петербурзі⁹. Тоді ж твір був опублікований російською мовою двічі в Москві: як окремим виданням¹⁰, так і в журналі «Русская Беседа»¹¹. Варто відзначити, що російський переклад був повнішим: у ньому зустрічаються окремі фрази, речення, яких не було в українському тексті.

«Чорна рада» викликала чималий резонанс. На твір написали рецензії Михайло Максимович та Микола Костомаров. Перший, вказавши на певні історичні неточності, відзначив високу літературну вартість твору. Також на літературні якості роману звернув увагу Микола Костомаров, особливо на багату мову твору. До того ж, на думку цього історика, «Чорна рада» показує і могутність, і слабкість духовного життя українського народу¹². У захопленні від роману був Тарас Шевченко, який писав у листі до Куліша від 4—5 грудня 1857 р.: «Спасибі то-

⁹ Його ж. Чорна рада, хроніка 1663 р. — СПб., 1857. Електронний варіант цього видання див.: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=wu.89114258171;view=1up;seq=7>.

¹⁰ Його ж. Чёрная рада, хроника 1663 года. — М., 1857.

¹¹ Його ж. Чёрная рада, хроника 1663 года // Русская беседа. — М., 1857. — Т. 2. — Кн. 6. — С. 1-108; Т. 3. — Кн. 7. — С. 3-32.

¹² Зеров М. Твори: в двох томах. — К., 1990. — Т. II. — С. 196-203.

бі, Богу милий друже мій великий, за твої дуже добрі подарунки, і особливе спасибі тобі за «Чорну раду». Я вже її двічі прочитав, прочитаю і третій раз, і все-таки не скажу більш нічого, як спасибі. Добре, дуже добре ти зробив, що надрюкував «Чорну раду» по нашому. Я її прочитав і в «Руській беседі», і там вона добра, але по-нашому лучче. Розумний, дуже розумний і сердечний епілог вийшов; тільки ти дуже вже, аж надто дуже, підпустив мені пахучого курева; так дуже, що я трохи не вчадів»¹³.

Друге українське видання твору побачило світ уже за кордоном Російської імперії, у Львові 1890 року з ініціативи народовської газети «Діло» в її літературному додатку «Бібліотека найзнаменитіших повістей»¹⁴. Твір відповідав козакофільським настроям, які тоді стали популярними серед українців Галичини. Їм не могли не імпонувати антипольські моменти твору — адже на той час галицькі українці були в стані жорсткої конфронтації з поляками. Іван Франко, попри доволі критичне ставлення до творчості Куліша, дав високу оцінку згадуваному твору «...«Чорна рада», — писав він, — лишається досі все-таки найліпшою історичною повістю в нашій літературі...»¹⁵. Цінував «Чорну раду» також Михайло Драгоманов, який у кінці XIX ст. став одним із найбільших авторитетів серед української національно орієнтова-

¹³ Шевченко Т. Зібрання творів: у шести томах. — К., 2003. — Т. 6. — С. 145.

¹⁴ Куліш П. Чорна рада: Хроніка 1663 р. — Львів, 1890.

¹⁵ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. З останніх десятиліть XIX в. — Дрогобич, 2008. — С. 102.

ної інтелігенції. Він вважав, що твір ґрунтується на серйозному дослідженні джерел¹⁶.

Вперше на українських землях, які входили до складу Російської імперії, роман «Чорна рада» українською мовою вийшов у Одесі. До того ж маємо два одеські видання — неілюстроване 1900 р. та ілюстроване (ілюстратором був Амвросій Ждаха) 1901 р. Видавцеві довелося пройти чимало цензурних перепон, наприклад, він змушений був вилучити деякий ілюстративний матеріал. До видання були причетні видатні діячі тогочасної української культури, зокрема й дружина покійного Куліша — Олександра Білозерська-Куліш (Ганна Барвінок). Одеське видання мало всеукраїнський резонанс. Водночас воно було свідченням того, що на півдні України, в т. зв. «Новоросії» чи «Новогреції», є українські культурні сили, котрі — так чи інакше — розглядали цей регіон як свій.

Словом, «Чорна рада» стала помітним явищем української новочасної літератури. Уже за часів незалежної України, в 2000 р., за мотивами роману зняли фільм під такою ж назвою. У 2001 році він вийшов як серіал із 9-ти серій. Його показали на Першому Національному каналі на 10-ту річницю незалежності України. Наступного, 2002 року, фільм переформатували, викинувши більшу частину відзнятого матеріалу. У цій оновленій версії, яка триває лише 144 хвилини, «Чорна рада» існує й понині¹⁷. Пізніше з'явилася третя версія фільму — 2009 р.,

¹⁶ Драгоманов М. Українське письменство 1866-1873 років // Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. — К., 1970. — Т. I. — С. 279.

¹⁷ <https://www.youtube.com/watch?v=7G5IWmNboFM>

дубльована російською мовою. Вона складається з 4-х серій, отримавши нову, більш «знайому» для глядача назву — «Запорозька Січ»¹⁸.

Попри те, що на зйомки були затрачені немалі ресурси і в ньому зіграли відомі актори (Богдан Ступка, Богдан Бенюк, Руслана Писанка), фільм не користувався великою популярністю. Справа полягала не лише в тому, що творці фільму вільно проінтерпретували Кулішеву «Чорну раду». Фільм знято у дусі «патріотичного кіно», де використовувалися старі стереотипи, зокрема стереотип «козацької слави». Такі речі на той час не особливо сприймалися глядачами, передусім молодими. Принаймні такий «стереотипний патріотизм» виглядав як відірваний від життя.

Куліш, пишучи свій роман, ніби змагався з Миколою Гоголем. Він намагався створити конкурентний твір «Тарасу Бульбі». Письменник спробував дати широку картину козацького світу, показати різні аспекти козацького характеру. Справді, тут йому багато що вдалося. Це й мова твору, насичена «козацькою термінологією»; опис козацького побуту; показ неоднорідності козацтва, зокрема протистоянь городових козаків і запорожців; змалювання козацьких характерів (надзвичайно яскравою є постать запорожця Кирила Тура), постійна демонстрація зразків козацького гумору тощо.

Однак «Чорна рада» вийшла занадто «філософською» й повчальною, тоді як гоголівський «Тарас Бульба» був твором міфологічним. А читач легше й краще сприймає міфологію, ніж філософію й дидактику. Це одна з причин того, чому «Тарас Буль-

¹⁸ [https://uk.wikipedia.org/wiki/Чорна_рада_\(фільм\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Чорна_рада_(фільм))

ба» став «світовим бестселером», а «Чорна рада» залишилася твором для внутрішнього вжитку українців. Світом правлять міфи. І на те нема ради! Хоча справа не лише в цьому. «Тарас Бульба» спеціально рекламувався в російській літературі, яка, будучи літературою великої імперії, стала відомою в світі. Українська ж література була літературою колонії. Відповідно, її твори лишалися малознаними за межами України.

Розпочинаючи аналіз роману «Чорна рада», потрібно відзначити кілька моментів.

По-перше, твір писався тоді, коли Куліш перебував під значним впливом козацької міфології. Тут помітну роль, як уже говорилося, на нього справили кирило-мефодіївці. Зрештою, й сам письменник належав до тодішніх очільників українського козакофільства. Він з великою довірою ставився до козацьких літописів і широко використовував їхні матеріали. Особливо це стосувалося Літопису Граб'янки. У «Чорній раді» є чимало фрагментів, вибудованих на матеріалах цього літописного твору. І все ж тут Кулішеве козакофільство не можна вважати цілковитим. У романі простежується певна амбівалентність у зображенні козацтва. Особливо це помітно, коли йдеться про козаків запорозьких. Куліш представляє Запорозьку Січ, радше, у плані негативному, аніж позитивному. Це була «тріщина» в козакофільстві Куліша, яка з часом привела до переоцінки його поглядів. У зрілому віці він почав критично ставитися до феномену українського козацтва. І витоки цього критицизму можна знайти в «Чорній раді».

По-друге, «Чорна рада» писалася в той час, коли Куліш залишався благонадійним обивателем Російської імперії. Принаймні, він вважав цю державу своєю, де збирався робити кар'єру. Зреш-

тою, мав намір опублікувати «Чорну раду» легально, а на це потрібен був дозвіл цензури. Тому хоча історичне тло роману й давало широке поле для антиросійських (антимосковських) інтерпретацій, твір витримано у лояльному проросійському дусі. Автор намагається позитивно говорити про московського царя та його представників. Під час читання роману складається враження, що вони не втручаються в справи українських козаків. А ті негативи, які виникли під час обрання гетьманом Брюховецького, а також після «чорної ради», — це внутрішні українські справи.

Щоправда, такі проросійські моменти в романі обумовлювалися не лише тодішньою лояльністю Куліша до імперської влади. Чималу роль у появі зазначених моментів зіграли джерела, якими користувався письменник. Зокрема, Літопис Граб'янки, котрий, як зазначалося, широко використовувався при написанні «Чорної ради» і в якому простежуються помітні промосковські настрої.

По-третє, «Чорна рада» писалася тоді, коли в європейських літературах значною популярністю користувався романтизм. Загалом означений твір можна розглядати як романтичний — хоча в ньому є й елементи сентименталізму. Романтичним героєм варто вважати одного з головних персонажів твору — Кирила Тура, який, на відміну від багатьох інших дійових осіб роману, котрі мали історичних прототипів, такого прототипу не мав. Є в «Чорній раді» й елементи романтичного містицизму. Зокрема, містичним транслятором вищої мудрості в творі постає кобзар — чоловік Божий. Таке розуміння кобзаря загалом було притаманне для українських романтиків, наприклад, воно зустрічається в Тараса Шевченка.

Романтичні моменти «Чорної ради» міфологізують твір, роблять його «не зовсім реальним». Автор вдається не лише до домислів, а й до деяких спотворень історичних фактів. Наприклад, зображує Якіма Сомка як молодика, котрий сватається до героїні роману Лесі. Хоча відомо, що Сомко на час Ніжинської «чорної ради» був старшим та одруженим чоловіком. Але таке спотворення потрібне було Кулішеві, щоби вибудувати романтичний сюжет про змагання за Лесю трьох чоловіків — Сомка, Петра Шраменка й Кирила Тура.

Через те не варто сприймати «Чорну раду» як точне відображенні історичних реалій. Це, радше, твір, що передає не стільки фактаж, як дух історії. Тут ніби він зближується з гоголівським «Тарасом Бульбою».

«Чорна рада» — своєрідна енциклопедія козацтва, подана в художньо-літературній формі. Є там чимало й незауважених моментів. Наприклад, чомусь не звертається увага на те, що один із головних героїв роману, Петро Шраменко, є... напівтурком. Його батько, який пізніше став паволоцьким полковником Шрамом, довгий час сидів «зимовником серед дикого степу на Низу, взявши собі за жінку бранку туркеню»¹⁹. Ця скупа фраза багато про що говорить. Подібні речі Куліш сприймав як звичне явище. Отже, козаки, відірвавшись від традиційного селянського чи міщанського соціуму, одружувалися з чужоземками. Останніми нерідко були дівчата тюркського походження (татарки, туркені тощо), які потрапляли в полон. В принципі, козаків можна зрозуміти. У дикому степу знайти жінку було непросто. Тому й вони вимушені

¹⁹ Куліш П. Чорна рада. — Харків, 2010. — С. 9.

були брати за жінок дівчат-полонянок. У традиційних спільнотах такі речі не віталися. Тут шлюбні стратегії, як правило, визначалися заможністю та родовитістю. А про яку заможність чи родовитість бранки можна було вести мову! Хоча в тюркських спільнотах (у кримських татар, турків) одруження з полонянками було відносно поширеним явищем. І тут козаки ніби зближались з тюркськими народами.

Цікаве й глибоке міркування щодо козацтва, власне, його походження, зустрічаємо в одному із місць «Чорної ради», де старий запорожець Пугач звертається до своїх побратимів. Він у романі постає як мудрий хранитель козацьких традицій. У цьому зверненні, зокрема, є такі слова: «Ніхто не скаже, коли почалося козацьке лицарство. Почалося воно ще за оних славних предків наших варягів, що морем і полем слави усього світу добули»²⁰. Тут представлена теорія походження козацтва, яку так ніхто й не розробляв, зокрема й Куліш. Умовно її можна назвати варязькою. Відповідно до цієї теорії, предками козаків є давні варяги, котрі собі «добували слави» як на морі, так і на суші. Щось подібне роблять і українські козаки. На відміну від козаків татарських, які кочують у степах, козаки-українці, як і варяги, воюють на човнах-чайках. Варязька теорія аж ніяк не видається фантастичною. Вона таким чином пояснює морські походи козаків. Традиція таких походів мала поширення з часів Київської Русі саме у варязькому середовищі. А потім, відповідно, перейшла до козаків. Як це відбулося — простежити складно. Але ж не могла така традиція постати на порожньому місці. Цікаво, що українські ав-

²⁰ Там само. — С. 102.

тори у 20-х рр. XVII ст. писали про козаків як нащадків славних воїнів Київської Русі. Правда, такий погляд не отримав розвитку ані в українській літературі, ані загалом у літературі про українське козацтво.

Звертає Куліш увагу й на поліетнічність українського козацтва, зокрема Запорозької Січі: туди «сходились бурлаки з усього світу: прийде турок — і турка приймають; прийде німець — і німець буде запорожцем, аби перехрестивсь да сказав: «Вірую во Христа Ісуса; рад воювати за віру християнську»²¹.

Однак для нас цікавими є не ці моменти, а те, як Куліш зображує в «Чорній раді» козацьку революцію. Звісно, він не вживає такого терміну. Та оповідає про події, які характеризували цей процес, і дає свої оцінки. Щоправда, останні не є однозначними.

На перший погляд, письменник схвально говорить про повстання під проводом Богдана Хмельницького. Ось одне з місць у творі: «...піднявся страшений, негасимий пожар із Запорожжя — піднявся на ляхів і на всіх недругів отчизни батько Хмельницький. Чого вже не робили тії старости і комісари з городовими козаками, тії косистенти-ротмістри з своїми жовнірами, да й наші перевертні-недоляшки з надвірною сторожею. Як уже не вмудрялись, щоб погасити тее полом'я! Як уже не перегороджували степові дороги своїми заставами, щоб не пустити нікого з України на Запорожжє, так де ж? Кидає пахар на полі плуг із волами, кидає пивовар казани в броварі, кидають шевці, кравці і ковалі свою роботу, батьки покидають маленьких дітей, сини — немощних батьків і матірок, і всяке манівцем да ночами,

²¹ Куліш П. Чорна рада. — Харків, 2010. — С. 38.

степами, тернами да байраками чимчикує на Запорозжє до Хмельницького. І отоді-то вже «розлилась козацька слава по всій Україні...»²². Ця цитата цілком у дусі козацьких літописців, зокрема Григорія Граб'янки й Самійла Величка. Хмельницький для Куліша, безперечно, герой, а діяння цього гетьмана та його козаків подаються як позитивні.

Але не все так просто. Куліш, на відміну від козацьких літописців, виявляє співчуття чи навіть виправдовує іншу сторону, яка зазнала кривд під час Хмельниччини. В одному місці роману полковник Шрам, герой однозначно позитивний, пригадуючи події козацької революції, міркує про себе: «І Єремі (тобто Яремі Вишневецькому. — П. К.) дорога була Україна; і він махав за неї шаблею: як не махати, боронячи свої маєтності?»²³. Це можна сприймати як виправдання князя Яреми Вишневецького. Останній, до речі, в українській літературі трактувався як запроданець, лютий ворог Богдана Хмельницького й України. Але для нього, так впливає з романної оповіді, Україна була дорогою. Адже тут були маєтності Вишневецького, які він мусив боронити.

Загалом Куліш вважав, що суспільство має бути структурованим, тому не сприймав ідеї соціальної рівності. Свідомо чи несвідомо він виявляв симпатії до можновладців, які зазнали гонінь і втрат під час козацької революції.

У цьому показовою є вигадана історія про дружину-княжну заможного полкового осавула Гвинтовки. Ось діалог з роману, де йдеться про цю княгиню:

²² Там само. — С. 9.

²³ Там само. — С. 84.

«— Отеє буцімби за достаток його князем зовуть! — перебила Череваниха. — У його жінка — княгиня з Волині, ляшка. Як руйнували наші Волинь, так він собі вподобав якусь бідолашну княгиню; от і самого прозвали князем.

— Князь Гвинтовка! — зареготавши, каже Черевань,— То були Вишневецькії та Острозькії, а тепер пішли князі Гвинтовки... Знай наших! А добра, кажуть, людина з тії княгині»²⁴.

У цих словах відчувається іронія щодо козацьких скоробатківів на кшталт Гвинтовки. Йому мало тих багатств, які він здобув під час козацької революції. Гвинтовці потрібна ще «князівська пиха», гонор. І це виглядає смішно. Не даремно з нього сміється Черевань, котрий загалом у романі постає як герой позитивний. На відміну від Гвинтовки — героя негативного. Автор же неодноразово демонструє критичне ставлення до цього персонажа.

Княгиня мусить служити Гвинтовці, виконувати всі його примхи. Водночас чоловік привселюдно знущається й насміхається над нею. Ось одна зі сцен роману, де йдеться про Гвинтовчину жінку-княгиню:

«— Ну, вже такої радості я й не сподівавсь! — каже Гвинтовка. — Настусю, Настусю-серденько! — крикне, обернувшись до будинку. — Вийди лиш подивись, які до нас гості завітали!

У дверях з будинку показалаь господиня. Ще була молода і хороша, тільки бліднолика пані. Зараз було видно, що се не нашого пера пташка. Не та в неї хода, не та й постать, да й ук-

²⁴ Куліш П. Чорна рада. — Харків, 2010. — С. 21.

раїнська одежа якось їй не припадала. А гарна, чорноброва була пані.

— Княгине моя, золото моє! — каже їй Гвинтовка. — Привітай же моїх гостей щирим словом і ласкою. От моя сестра з дочкою; от мій зять; а ось високоповажний пан Шрам із сином. Його всяк знає на Україні і в Польщі.

Княгиня зійшла з рундука назустріч гостям, веселенько всміхаючись, тільки дивилась якось так жалібно, що аж чудно усім здалось. Зараз можна було догадатись, що в неї лежить на душі якесь тяжке, невсипуще горе.

Гвинтовка скочив з коня, узяв свою жінку за руку і підвів до ридвана.

А Череваниха з дочкою тож вилізли з ридвана, щоб привітатись із своєю вельможною родичкою. Оглядають ту княгиню, як яке диво; до неї, аж княгиня наче їх і не бачить. Щось друге в неї перед очима; аж помертвіла, наче щось страшенне побачила. Далі як крикне не своїм голосом:

— Ридван! — да й упала без пам'яті.

Усі засмутились; не знали, що се з нею сталось. Один Черевань усміхавсь, догадавшись, що тому за причина.

— Ге? Не дивуйтесь, — каже, — бгатці: ридван сей узяли ми під Зборовом, а в ридвані сидів князь із княжам. Князя ж погнали татаре до Криму, її княжа вражі козаки, насунувшись, кіньми за топтали.

Княгиню тим часом підвели з землі. Здихнула небога на вітрі, да, мабуть, почувши, що сказав Черевань, аж застогнала, наче її хто ножем шпирнув у серце.

— Бач, лядське кодро! — каже тоді крізь зуби Гвинтовка. — Я думав, вона вже забула прежні норови, аж, мабуть, вовка скілько хоч годуй, а він усе в ліс дивитиметься!...»²⁵.

Отже, жінка Гвинтовки представлена як жертва козацької революції. А Куліш зі співчуттям ставиться до неї. Є в романі ще одна виразна сцена, де також простежується таке ставлення:

«І справді, — каже Гвинтовка, — припало ж мені тепер змагатись, як треба гостей шанувати. А гей, княгине! Давай лиш козакам вечеряти!.. Помиливсь ти, панотче, — каже знов до Шрама, — дуже помиливсь, сказавши, що жінка мене обляшила. Тривай лиш, чи не я її окозачив. Дивись: не гайдуки, не маршалки застилають у мене стіл. Доказали ми ляхам козацької слави: княгині їх тепер служать козакам за столом і не за столом! А ти кажеш, що жінка мене обляшила. Княгине, моє ти золото! Чи ти спиш, чи не чуєш? Вечеряти козакам пора!

Так вигукував осаул полковий Гвинтовка: хотів притьмом довести перед Шрамом, що в його жінка все одно, що служебка, хоть би вона була сто раз княгиня. І так, як мертве нехотя устає на чарівницький поклик з домовини, так тая княгиня, мов не своїми ногами, увійшла до світлиці на грізний поклик свого чоловіка. І так, як молода рабня у старого, сивобородого турчина служить, і тремтить, і низько поклоняється, так і та нещаслива княгиня, догоджаючи своєму чоловікові, низько вклонилась гостям і почала застилати стіл білою скатертю. А руки ж то білі, ніжні, засукані по-хазайськи по лікоть, здаються чистішими од скатерті і ніжнішими од миткалевих рукавів — сіяють крізь вечірню тінь, як сві-

²⁵ Там само. — С. 81-82.

жий сніг ранком надворі. Чи на те ж вони виховані, випестовані, щоб, покинувши високі князькі замки, застилати стіл козакові?

— Не честь, не слава хіба козакам, — каже господар, глядя на неї, — що в їх такії слуги? Сестро, небого, прошу ж до гурту. Сідайте да й не клопочітьє у мене в господі ні про що, як пани над панами. Вам услуговуватиме горда польська пані, високоіменитая княгиня!

А Череваниха каже:

— Ридван наш так налякав твою господиню, що коли б їй — у добрий час мовити — чого не сталось із переполоху. Може б, ізмити її свяченою водою, да нехай би наділа сорочку пазухою назад?

— Е, сестро! — одвітує Гвинтовка. — Мій голос підніме її і з домовини. Не вважай, що вона така смутна сьогодні: скажу тільки слово, так зараз розвеселиться да ще й через шаблю поскаче. Наші козачки танцювали ж колись під лядську дудку.

Хто б то зміг розказати, що на ту пору діялось на серці в бідної княгині! Мабуть, привикла вже небога до такого глуму; уже й не плаче й не зітхає. Слухає теє гордованнє од свого чоловіка так, мов не про неї й річ; тільки часом здригнеться од його грізного голосу, як струна на бандурі.

— Боржій, боржій, жінко! — покрикує на неї Гвинтовка. — Докажи, що твоя висока порода на якесь таки лихо тобі здалася. Давай нам якої-небудь настойки чи запіканки, тільки такої, щоб і старе помолодшало.

Принесла княгиня й запіканки, почала гостей шанувати. Мусила перше випити чарку сама, і тоді вже стала гостей обносити.

— Пийте тепер безпечніше, дорогії гості, — каже господар, — ляшка вас не отруїть.

— А од їх роду — не во гнів твоїй жінці — се іноді й станеться, — каже Шрам. — Може б, і батько Хмельницький пожив іще на світі, якби не сватався із ляхами.

— Бач, моє золото, які твої земляки! — каже Гвинтовка. — Хвали бога милосердного, що я тебе слобонив од їх. Хоть, може, мої липові світлиці й не те, що княженецькі замки, так хоч поживеш між православними християнами; усе-таки не так смердітимеш лядським духом, як позовуть на суд перед Бога!

— Та чи по нашому ж вона молиться? — шепнула Череваниха братові.

— Отак, сестро! — одвітує той голосно. — Невже ж ти думаєш, що я мав би католичку за жінку? Уже не знаю, що там у неї в душі сидить, а вона в мене і до церкви ходить, і хреститься по-нашому. Перехрестись, моє золото!

Княгиня перехрестилась, як дитина, і що то! Бачся, нічого не заважають слова, а Леся, да й сама Череваниха, насилу змогли дивитись без сліз на ту нещасливу невісту. Так, як бідний горобчик попадеться у руки хлоп'ятам та й не знає, за що над ним знущаються, а тії йому виспівують, як жиди Христа мучили, крутять да підкидають угору, так ся безталанна княгиня попалась тепер між козаки; і що там тії князі, сенатори да великі пани наробили, про що вона й не відала, за все тепер одвічає»²⁶.

²⁶ Куліш П. Чорна рада. — Харків, 2010. — С. 84-85.

Цікаво, що саме в цій сцені, пов'язаній з княгинею-полькою, Куліш вклинює наведене міркування полковника Шрама про Ярему Вишневецького.

Звісно, письменник на боці козаків. Вважає, що повстання під проводом Богдана Хмельницького — це справедлива кара полякам, які чинили зло українцям. Та, попри те, він зі співчуттям ставиться до жертв козацької революції. Принаймні намагається зрозуміти їх, навіть стати на їхнє місце.

Це можна трактувати як вияв високого гуманізму Куліша. Інша справа, що з часом цей гуманізм відведе письменника від захоплення українським козацтвом. Він почне шукати йому «цивілізаційну альтернативу». А трактуватиметься те в українському середовищі як Кулішева зрада.

Письменник розумів, що повстання під проводом Богдана Хмельницького призвело до перерозподілу власності. Це була основна мета козацької революції.

Наприклад, оповідаючи про козака Череваня, Куліш зазначає: «Черевань був тяжко грошовитий да й веселий пан із козацтва, що збагатилось за десятилітню війну з ляхами. Річ тут про Богдана Хмельницького, як він років з десяток шарпав з козаками шляхетних ляхів і недоляшків. От тоді-то й Черевань доскочив собі незчисленного скарбу, та після війни й сів хутором коло Києва»²⁷.

Власне, таких Череванів, вважає письменник, було чимало. Зокрема, таким постає згадуваний Гвинтовка — рідний брат Череваневої дружини. Ось ще одне місце в романі, де описується, як

²⁷ Там само. — С. 5.

козаки відбирали власність у шляхтичів та князів: «Як палили козаки шляхетські двори і княжецькі замки, то все те мішками виносили. Так-то Бог тоді погодив козацтву, що тії вельможні каштеляни і старости пишнії, несказанно горді, що гукали на гайдуків, сидя із сими кубками да конвами поза столами, пішли в неволю до Криму або полягли головою в полі, а їх кубки стоять у козака в світлиці. Іще ж по стінах висять і їх шаблі, пишалі під сріблом, старосвітські сагайдаки татарські, шиті золотом ронди, німецькі гаркебузи, сталеві сорочки, шапки-сисюрки, що вкриє тебе залізною сіткою — і ніяка шабля не візьме. От же ніщо тіє не оборонило ляхів і недоляшків: допекли козакам і поспільству до самого серця. Та от тепер і тії луки, і тії шаблі, і вся та зброя сіяє не в одного Череваня в світлиці і веселить козацькі очі»²⁸.

Звісно, така експропріація експропріаторів трактується як кара за знущання шляхтичів і князів над козаками, як акт справедливої помсти за кривди. Власне, це трактування можна вважати етичним. Хоча, коли проаналізувати роман, то бачимо, що воно не дуже вдовольняє Куліша. Він не раз звертає увагу на негативні сторони цієї експропріації.

Про такі сторони частково говорить один із персонажів «Чорної ради», пригадуючи старовину: «Як слобонили наші з божою поміччю од ляхів Україну, дак тоді по обидва боки Дніпра уся земля стала козакам спільна і обща. От і давай ділити по полках Україну: одні села до одного полку, а другі до другого тягнуть, і у полковому городі судову справу собі мають. Ну, а в полках осягли козаки й позаймали землі під сотні, а в сотнях під городи да

²⁸ Куліш П. Чорна рада. — Харків, 2010. — С. 18.

під села; а там уже під свої двори, хутори да левади. От би, здавалось, і добре, та горе, що старожитні козаки, що з предку-віку козаками бувалії, військовій черні позавиділи, не схотіли ділитись рівно. «Які вони, — кажуть, — козаки? Їх батьки та діди зроду козацтва не знали. Зробимо перепис, і хто козак, той вольность козацькую матиме, а хто пахотний хрестянин, той нехай свого діла гледить!» Зчинилась була буча не мала: поспільство свого козацтва рішатись не хотіло, що ледві покійник Хмельницький утихомирив. І ото, которі багаті, що на доброму коні збройне до обозу могли виїжджати, тіі zostались козаками і до леестру козацького записані; котрі ж ходили піхом, дак zostались у поспільстві (опріч міщан, що по городах торги і комори крамнії мали), осіли на рангових або на магістратських та на чернечих ґрунтах або у шляхти та в козаків підсусідками, а інші zostались козацькими підпомічниками, що двадцять-тридцять чоловік одного козака споряджають. Сі б то, може, й собі, як от і ми, козацької вольности пошукали, коли ж не сила! Як старшина з гетьманом розпорядила, так і zostалось. Давай посполитий до скарбу і подачку од диму, давай і підводу, і греблі по шляхах гати, а козак, бач, нічого того й не знає. Прийде було полковник або військовий старшина до гетьмана: «Благослови, пане гетьмане, зайняти займанщину!» — та й займе, скільки оком закине, степу, гаїв, сіножатей, рибних озер, і вже це його родова земля, уже там підсусідок хоч живи, хоч до другого державці, коли не любо, вбирайся. Знов прийде сотник чи осаул, чи там який хорунжий полковий до полковника: «Благослови, батьку, зайняти займанщину!» — «Займи, синку, скільки конем за день об'їдеш». А сотники козакам займанщини по всій сотні роздавали. Оборє плугом, обнесе копцями, ровом обкопає або огранічить кляками, та вже й не суньсь туди наш

брат; де заб'є на болоті палю, там уже ти млина не будуй: сам він або його діти збудують. Отак-то, братці, отак-то, діти, тії багати-рі, тії дуки-срібляники з голоти розплодились! У Хмельницину рідко який шляхтич зачепивсь на Україні, приставши у козацтво, а тепер їх не перелічиш! Деякі повилазили знов із Польщі та по-випрошували в гетьмана батьківщину або материзну; а більш сього вельможества із козацтва таки начинилось. І вже інший і забув, із чім батьком разом до війська у сіром'язці йшов. Той же зоставсь ув убожестві, а йому фортуна на війні послужила, у старшину, у значне козацтво ускочив, а далі займанщину зайняв, свиту гаптує, а ми сімряги мовчки латаємо»²⁹.

Тобто Куліш дає зрозуміти, що повстання під проводом Богдана Хмельницького не привело до соціальної рівності. Відбулося розшарування в середовищі козацтва. І це, закономірно, в багатьох колишніх повстанців викликало нарікання, незадоволення.

Щоправда, Куліш намагається описати ідеальну модель козацької соціальної інституції. Такою для нього є хутір. Дія роману, власне, починається на хуторі Череваня, куди приїжджають полковник Шрам та його син Петро. Це місце ідилії. Життя тут тече спокійно, розмірено. Мешканці хутору матеріально забезпечені. Сюди приходить кобзар, чоловік Божий, який ніби пов'язує хуторян із вищою, трансцендентною силою.

Проте життя вириває жителів хутору із їхнього «ідеального місця». Вони опиняються в містах, у круговороті карколомних подій. Цей круговорот для декого з героїв закінчується трагічно. У

²⁹ Куліш П. Чорна рада. — Харків, 2010. — С. 76-78.

романі ніби протиставляється «широкий світ» світу хutorянському. Показово, що події твору, як починалися, так і закінчуються на Череваневому хutorі. Сюди після Ніжинської «чорної ради» та низки подій, що відбувалися після неї, приїздить Петро Шраменко, тут знаходить «тиху пристань», одружуючись із Череваневою дочкою Лесею. Отже, з хutorянської ідилії починався роман, хutorянською ідилією він і закінчується.

Звісно, така «хutorірна філософія», яку з часом Куліш намагався обґрунтувати, не була його винаходом. Хutorянські, ізоляціоністські настрої мали значне поширення в українському соціумі у XVIII—XIX ст. Для цього існувала низка причин. Але головною з них стало перетворення українських земель на колоніальну околицю Російської імперії й, відповідно, маргіналізація в цій державі козацької еліти. Якщо на початках творення імперії козацькі зверхники були залучені до цього процесу й навіть висувалися на перші місця в шеренгах імперської еліти, то з часом їх відтісняють. Тому в їхньому середовищі поширюється ізоляціонізм, прагнення «втекти від світу», «сховатися на своєму хutorі». Саме на таку «втечу від світу» орієнтувався Григорій Сковорода. Цей мандрівний філософ спілкувався переважно із українськими землевласниками — нащадками козацької старшини. І його «втеча від світу» загалом відображала їхні настрої. Мотиви соціального ізоляціонізму притаманні були й деяким творам Тараса Шевченка. Він, як і Куліш, ладний був вважати хutor моделлю ідеальної соціальної інституції.

Сьогодні можна скептично сприймати «хutorірну філософію» з її утопічним ізоляціонізмом. Але треба мати на увазі, що вона була важливим елементом української суспільної думки XIX ст. і не випадково знайшла відображення в кулішевій «Чорній раді».

Однак далеко не всі козаки, які збагатилися під час повстання під проводом Богдана Хмельницького, ладні жити тихо на своєму хуторі. Багато хто з них прагне більших статків, влади. Почали вони копіювати звичаї польських шляхтичів. Про це говорить чоловік божий: «А більш, — каже, — мені не по нутру ота мізерная пиха, що розвелась усюди по Гетьманщині. Почали значні козаки жити на лядський кшталт із великої розкоші. І вже байдуже їм тепер старосвітськії співи, що й людям у подобу, і Богу не противні: держать коло себе хлопців із бандурками, що тільки й знають різати до танців. Дух мій не терпить сього!.. І наша темна старчота, ради тієї ледащиці-горілки, бринчить їм на кобзах усячину...»³⁰. Слова чоловіка Божого в романі дуже вагомі. Адже автор вкладає в його уста «найвищі істини».

Куліш малює в творі конфлікти, які виникали між козацькою старшиною та представниками інших верств населення. Зокрема, йдеться про те, що незадоволені козацькою старшиною була не лише козацька сірома, а й міщани, яких не прирівняли до козаків. У «Чорній раді» є сцена, де міщани київські висловлюють обурення полковнику Шраму: «Який гаспед одвойовував наше добро, опріч нас самих?.. Одвоювали козаки!.. Та. хто ж були ті козаки, коли не ми самі? Се то тепер, з вашої ласки, не носимо ми ні шабель, ні кармазину. Козацтво ви собі загарбали, самі собі панусте, ридванами їздите, а ми будуй власним коштом стіни, палісади, башти, плати чинш, мито і чорт знає що! А чом же би і нам по козацьки не причепити до боку шаблі та й не сидіти, згорнувши руки?». Щоправда, у Шрама своя правда. Він є прихильни-

³⁰ Куліш П. Чорна рада. — Харків, 2010. — С. 17.

ком суспільства, де кожен стан виконує свою роль, а не суспільства, де всі рівні. Тому в уста Шрамові Куліш вкладає таку відповідь міщанам: «Козаки сидять, згорнувши руки!.. Щоб ви так по правді дихали! Коли б не козаки, то давно б вас чорт ізлизав, давно б вас досі ляхи з недоляшками задушили або татарва погнала до Криму! Безумнії глави! Да тільки козацькою одвагою і держиться на Україні предся Русь і благочестива віра! Дай їм усім козацьке право! Сказали б ви се батьку Богданові: він би якраз потрошив об ваші дурнії голови свою булаву! Де в світі видано, щоб увесь люд жив при однаковому праві? Усякому своє: козакам — шабля, вам — безмін да терези, а поспільству — плуг да борона»³¹. Але Шрамова правда не приймається міщанами. Один міщанин прямо погрожує цьому козацькому полковнику: «Та постривайте, постривайте, пани кармазини, ...швидко ми вам хвоста вкрутимо! Не довго гордуватимете нами! Налетять зозулі, що нас не забули... Добрі і молодці не дадуть нам загинути. Справимо ми вам чорну раду; тоді побачимо, хто яке матиме право!»³².

Загалом Куліш на боці полковника Шрама. Однак він розуміє, що надмірне збагачення козацької старшини є явищем ненормальним і викликає відповідне соціальне незадоволення. Незадоволеними, зокрема, є запорожці, а їхня спільнота, показує Куліш, стала зосередженням бунтівних анархічних елементів, які легко піддаються соціальній демагогії.

Попри те, що окремі запорожці, передусім Кирило Тур, у романі зображені в плані позитивному, саму Запорозьку Січ Куліш

³¹ Там само. — С. 30..

³² Там само. — С. 31.

характеризує негативно. Ось, наприклад, що говорить про запорозьких козаків Шрам: «Тепер чесному чоловікові стид мішатись між сі розбишаки. Перевернулись тепер уже кат знає на що запорожці. Поки ляхи да недоляшки душили Україну, туди втівав щонайкращий люд з городів; а тепер хто йде на Запорожжє? Або гольтяпака, або злодюга, що боїться шибениці, або дармоїд, що не звик заробляти собі насущного хліба. Сидять там окаянні в Січі да тільки п'янствують, а очортіє горілку пити, так і їде в городи да тут і величається, як порося на орчику. Цур їм із їх скоками!»³³

Саме Запоріжжя є джерелом неспокою, руїнницьких дій в Україні. «Мабуть, що дармо, — думає собі Шрам, — мабуть, не така божа воля, щоб Україна з упокоєм хліба-солі уживала! Чи, може, приходить уже кінець світу, що возстане свій на свого? І звідки ж підіймається хмара, боже ти мій милий?.. Запорожжє перше було гніздом лицарства козацького, а тепер виводить тільки хижих вовків да лисиць. Отес, мабуть, дожились вражі сини до порожніх кишень, то й заводять між народом трусу, щоб під каламутний час людським добром поживитись. Завидно, мабуть, стало проклятим сіромахам, що в городового козака повно в господі. А який же враг послав на Запорожжє, як, по розгромі ляхів, усякому було вільно займати займанщину? Ні, ось підем лицарювати!.. П'янствувати да баглаї бити, а не лицарювати!.. Пожалуй, інші спасенні душі справді одбігли займанщини, яко суєти мирської; а другий розбишака пішов у Січ, аби не робити діла на господарстві. От і налицарювали! Утішайсь, Україно, своїми дітками!»³⁴

³³ Куліш П. Чорна рада. — Харків, 2010. — С. 37.

³⁴ Там само. — С. 74.

Саме на Запоріжжі зумів знайти численних прибічників Іван Брюховецький, який часто в романі зневажливо іменується Іванцем. Запорожці й стали ударною силою Ніжинської чорної ради. Куліш спеціально наголошує, що на цю раду зібралося багато простолюдинів, які не мали стосунку до козаків: «Назбиралось люду незчисленна сила, і все то була сільська чернь, мужики, що позіходились грабовати Ніжень, як приобіщав їм Брюховецький. Обідрані кругом, у чорних сорочках: мабуть, самі бурлаки да гольтіпаки, що, не маючи жодного притулку, служили тільки по броварнях, по вінницях да ще по лазнях грубниками. У іншого сокира за поясом, у того коса на плечі, а другий притяг із колякою»³⁵. Звісно, такі люди, на думку Куліша, не повинні були обирати гетьмана. Це мали би робити заслужені козаки, які чогось досягли й мають чималий досвід. Чернь же, яка не має ні заслуг, ні власності, легко піддається на маніпуляції, демагогію. Тому й може обрати нікчемного претендента на гетьмана — особливо коли цих людей... підпоїти та підгодувати.

Є в кулішевій «Чорній раді» зокрема сцена, де показано споживання виборців-простолюдинів: «Поміж людьми сям-там стоять бочки з пивами, ширітваси з медами та з горілкою, вози з мукою, сала, пшона і всякі припаси. Усе то настачили, усередствуючи Івану Мартиновичу, ніжинські міщани за те, що каже: «Не знатимете під мою булавою жодного козака або козацької старшини над собою паном: усі будемо рівні»³⁶.

³⁵ Там само. — С. 97.

³⁶ Там само.

Минули віки, але методи роботи з «простим виборцем» не дуже змінилися. У нинішній Україні з цими методами теж можна частенько зустрітися. Аби забезпечити «правильне голосування», зацікавлені особи дають «простим виборцям» продуктивні пакети, гроші, а то й пропонують випити міцних напоїв. Правда, після виборів «простий люд» починає нарікати: мовляв, обрали не тих. Майже ту саму ситуацію маємо в кулішовому романі. Зробивши свій вибір, чернь з часом починає жалкувати: мовляв, обрали не того.

Брюховецького, який стає головною персоною під час проведення Ніжинської чорної ради, представлено як підступного демагога, що користується довірою запорожців, міщан, інших простолюдників для досягнення своїх мерзенних цілей.

Ось як Куліш змальовує портрет цього діяча: «Чоловічок сей був у короткій старенькій свитині, у полотняних штанях, чоботи шакапові попротоптувані — і пучки видно. Хіба по шаблі можна було б догадуватися, що воно щось не просте: шабля аж горіла од золота, да й та на йому була мов чужа. І постать, і врода в його була зовсім не гетьманська. Так наче собі чоловік простенький, тихенький. Ніхто, дивлячись на нього, не подумав би, що в сій голові вертиться що-небудь, опріч думки про смачний шматок хліба да затишну хату. А як придивишся, то на виду в його щось наче ще й приязне: так би, здається, сів із ним да погуторив де про що добре да мирне. Тільки очі були якісь чудні — так і бігають то сюди, то туди і, здається, так усе й читають із підтишка чоловіка. Іде, трошки згорбившись, а голову схилив набік так, наче каже: «Я ні од кого нічого не бажаю, тільки мене не чіпайте». А як у його чого спитаються, а він одвітує, то й плечі, наче той жид, підійме, і набік одступить, що б ти сказав —

він усякому дає дорогу; а сам знітиться так, мов той цуцик, уско-
чивши в хату»³⁷.

Куліш зображує Брюховецького як вмілого популіста. Варто навести сцену, де цей популізм у романі представлено у всій красі. Там Іван Брюховецький стверджує, ніби гетьманство йому не потрібне, а він лише думає про те, як би козакам запорозьким допомогти в «тяжкій долі». «Серце моє болить, дивлячись на ваше убозтво!» — вигукує він. «...тепер, — стверджує цей претендент на гетьманську булаву, — достались ви таким старшинам та гетьманам, що скоро й шкуру з вас іздеруть. Над вами, мої дітки, воістину справдилися святії словеса: «Хіба не багатії вас утискають? Хіба не вони тягнуть вас на суди? Хіба не вони зневажають ваше добре ім'я, узиваючи вас хамами та рабами неключимими?»³⁸.

Звісно, сірома сприймає ці слова з радістю, висловлюючи такі міркування: «Проклятії кармазини швидко видеруть у нас душу з тіла, не то що! Коли б не ти, батьку гетьмане, заступивсь за нас при лихій годині, дак хто б нас і пожалував!»³⁹.

А Брюховецький розповідає козакам про свої заслуги і свою «бідність»: «Ви знаєте, моє товариство миле, мої рідні братчики, у яких саетах, із якими достатками прийшов я до вас у Січ. І де ж те все подівалось? Чи я пропив, чи прогайнував? Ні, не пропив я, не прогайнував, не промантачив, не проциндрив без пуття: усе

³⁷ Куліш П. Чорна рада. — Харків, 2010. — С. 99.

³⁸ Там само. — С. 100.

³⁹ Там само.

спушив з рук, аби б тільки як-небудь прикрити ваші злидні. Не мало пішло мого добра і по Гетьманщині. Як та бідна курка-клопотуха, що знайде зернятко — да й те оддасть своїм курчаткам, так і я все до останнього жупана пороздавав своїм діткам. А тепер от і сам обголів так, що й пучки лізуть із чобіт — доведеться незабаром ходити так, як лапка. Що ж? Походимо й без чобіт, аби моїм діткам було добре».

Така демагогія сприймається на ура. «Батьку ти наш рідний! — кричать кругом ледве не скрізь сльози. — Дак лучче ж ми збудем усе до остатнього рам'я та справимо тобі такі сап'янці, що і в царя немає кращих!»⁴⁰. Всі чекають від Брюховецького благодіянь, обираючи його гетьманом. Навіть старий козак Пугач, якому довелося багато надивитися, говорить: «...заведемо в Україні інший порядок; не буде в нас ні пана, ні мужика, ні багатого, ні вбогого; усе в нас буде обще...»⁴¹. Це така собі «комуністична програма».

Коли ж відбулися вибори Брюховецького, чернь загула: «Хвала богу! Хвала Богу! Наша взяла! Нема тепер ні пана, ні мужика, нема ні вбогих, ні багатих! Усі поживемо в достатку!»⁴².

Правда, Брюховецький, отримавши гетьманську булаву, не збирається втілювати в життя козацькі «комуністичні мрії». Він розгорнув боротьбу за владу, знищуючи противників. Не забував і про себе, «бідного». У результаті цього відбувається руйнуван-

⁴⁰ Куліш П. Чорна рада. — Харків, 2010. — С. 101.

⁴¹ Там само. — С. 108.

⁴² Там само. — С. 133.

ня Гетьманщини. Знищується й козацька старшина, на місце якої приходять вихідці з низів. Про це, зокрема, говорить один із героїв роману — Кирило Тур, звертаючись до Петра Шраменка: «Хіба не бачиш, як тепер на світі попереверталось! Кого недавно ще звали приятелем, тепер величають ворогом; багатий став убогим, убогий багатим; жупани перевернулись на сермяги, а сермяги на карамзини. Увесь світ перелицьовано...»⁴³.

Брюховецькому Куліш протиставляє Сомка, якого зображує в ідеалізованому плані. Мовляв, він цілком достойний гетьманської булави. Ось як в одному місці «Чорної ради» говориться про цього діяча: «Сомко був воїн уроди, возраста і красоти зіло дивної» (пишуть у літописах); був високий, огрядний собі пан, кругловидий, русявий; голова в кучерях, як у золотому вінку; очі ясні, веселі, як зорі; і вже чи ступить, чи заговорить, то справді по-гетьманськи»⁴⁴. Або інша ідеалізована характеристика цього наказного гетьмана: «Сомко-бо жартів не любив. Щирий і незлобивий був лицар, да вже ж як і допечуть йому, то стережись тоді кожен. У таборі в його або в поході знай свою лаву — не так, як у інших. Тим-то й били сомківці неприятеля всюди, де тільки стинались. Знали, чого стоїть Сомко, усі старії, значні козаки; а військова чернь про те байдуже: їй аби воля»⁴⁵. Тут маємо справу не стільки із зображенням історичного персонажа, скільки з намаганням автора створити образ ідеального державного мужа-гетьмана.

⁴³ Там само. — С. 137.

⁴⁴ Там само. — С. 42.

⁴⁵ Там само. — С. 118.

Саме прагнення черні до волі, й призвело до того, вважає Куліш, що світ в Україні-Гетьманщині перевернувся і Брюховецький взяв гору над Сомком. У романі події подані таким чином, ніби новообраний гетьман ув'язнює Сомка — правда, за мовчазної згоди московського воеводи. Сомко ж здається на милість переможця — і робить це свідомо, не чинячи опору. Коли представники козацької старшини хочуть його боронити, він каже: «Братці мої... миліі! Що вам битись за мою голову, коли погибає Україна! Що вам думати про мою наругу, коли наругавсь лихий мій ворог над честю й славою козацькою? Пропадай шабля, пропадай і голова! Прощай, безщасна Україно!». Після цього він та старшини кидають шаблі⁴⁶.

Коли ж Кирило Тур прагне визволити Сомка із в'язниці, той не хоче втікати на волю й піднімати повстання проти Брюховецького. Свою позицію він аргументує таким чином: «...з сеї бучі пуття не буде. Багато розлив християнської крові Виговський за те нещасне панство да гетьманство; багато й Юресь погубив земляків, добиваючись того права, щоб над обома берегами гетьманувати; невже ж не уймається плисти по Вкраїні кров християнська ні на часину? Отес я ще почну одного супротив другого ставити і за своє право людську кров точити! Бо Іванець з козаками стоїть тепер міцно; щоб його збити, треба хіба усю Вкраїну надполовинити; а навіщо? Щоб не Брюховецький, а Сомко гетьманував!»⁴⁷.

Перемога Брюховецького подається як тимчасовий триумф черні, яка отримала змогу грабувати заможних козаків. З цього приво-

⁴⁶ Куліш П. Чорна рада. — Харків, 2010. — С. 132.

⁴⁷ Там само. — С. 149.

ду в кулішовому романі маємо таку замальовку: «Як ось почали розійжджати із Ніженя й шляхта, державці що були понаїжджали під час тієї ради. Інший привіз і жінку, й дочку, така-то була думка, що тепер з'їхалось з усієї Гетьманщини лицарство, так чи не пошле Бог пари. Аж тут не весілля вийшло. Як почала по дворах поратись військова голота з запорожцями, то рад був інший, що з душею з міста вихопивсь. Інший же вихопивсь, а другий там і голову положив, обороняючи свою худобу і сім'ю; а дочок шляхетських і старшинських козаки собі за жінок силою інших похапали. Кому ж пощастило улизнути за царину, тії, як од собак, мусили од запорозької голоти одбиватись. Отеє іде значний чоловік у кованому возі да й шаблю держить голу або рушницю при плечі. Слуги ідуть кінно округ воза. А за ним низовці, охляп на міщанських конях, женуться, як шуляки. Хоть стріляй, хоть рубай, лізуть наче скажені. Боро- нить, боронить пана з сім'єю челядь, да як звалють одного-другого запорожці з коня, так хто оставсь — урозтіч! А вони, окаяннії, ко- ней зупиняють, у колесах спиці рубають, вози перевертають, панів із кармазину і з саєти обдирають. По полю не один віз з покаліче- ними кіньми валяється, не одна вдова плаче по мужові, не один бі- даха, конаючи в крові, тужить, що не поліг під Берестечком. А там скрізь порозламувані скрині; одежа лежить розкидана, кривава, по- роздирана; пух із перин, наче сніг, летить по вітру: усюди розбиша- ки шукали грошей, усе пороли, розкидали»⁴⁸.

Але далеко не всі простолюдини, які прийшли на «чорну ра- ду» й сподівалися тут пожитись, отримали те, що хотіли. Багато з них пішли звідти без нічого. У романі є епізод, де кілька просто-

⁴⁸ Там само. — С. 135.

людинів після ради ведуть мову між собою. Один із них каже: «Я он попав був жупан такий, що пари волів стоїть, та гаспедський козак дав келепом по руці так, що не рад би й шестирику! Тепер саме в косовицю доведеться попоноситись із рукою! І чарки горілки не заробиш. От тобі й рада!». Інші ж простолюдини говорять: «Рушаймо, рушаймо додому, поки ще й ніг не поперебивали, мов кабанам у городі!.. Ніде правди діти, не на добре діло ми пустились! Ліпше зробили наші сусіде, що не послухали запорожців. Тепер соромно в село й очі появити: довіку будуть дражнити чорною радою!». «І почав чорний люд розходитись, — пише Куліш. — Заговкли й музики, затихли й скоки, і веселі гопаки по полю. Незабаром стало кожному розумно, що нічого гаразд веселитись»⁴⁹. Дехто з ображених навіть закликає переобрати гетьмана: «Коли ми помогли кому злізти на гетьманський стіл, дак зуміємо і зі столу зопхнути! Куптесь у полки, кричіть «у раду!» Визвольмо Сомка та Васюту з неволі: тії за нас уступляться!»⁵⁰. Однак уже пізно. І ці заклики не знаходять належної підтримки.

Навіть старий запорожець Пугач, який всіляко підтримував Брюховецького, розчарований. Звертаючись до новообраного гетьмана, він говорить: «А хіба ж ти... не казав нам, окаянний, як підмольяв нас у городи: «Ходімо, батьки, зо мною, заведемо свої порядки по всій Україні?». Хіба ти не казав, що Січ буде Січчю, а запорожці будуть судити й рядити всю Гетьманщину по своїм звичаям?». Щоправда, Брюховецький йому демагогічно відповідає: «Казав... і як казав, так і зробив. Самі бачите, що запорожці тепер перші пани на

⁴⁹ Куліш П. Чорна рада. — Харків, 2010. — С. 135.

⁵⁰ Там само. — С. 134.

Вкраїні: понаставляв я їх сотниками й полковниками, судитимуть і рядитимуть вони по запорозьких звичаях усю Україну. Нема вже й тепер ні в міщанина, ні в мужика се моє, а се твоє, все стало обще; козак усюди став господарем, як у себе в кишені. Чого ж вам іще хочеться?»⁵¹. Отож, Брюховецький ніби реалізував «комуністичну програму» запорожців: козацька голота отримала владу (насправді, лише ті, хто був наблизений до новообраного гетьмана), а власність начебто стала спільною — її можна було забирати в багатих собі.

Зі сказаного в романі випливає, що Ніжинська «чорна рада» нічого доброго не дала ні простолюдинам, ні козацькій старшині, ні Україні загалом. Навпаки, вона призвела до розбрату, дезорганізації суспільства. Від цього виграли Брюховецький та жменька його прихильників.

У завершальній частині роману відбувається своєрідний філософський діалог між Петром Шраменком та кобзарем, чоловіком Божим. Перший говорить: «Смутно мені..., що в світі ледащо панує, а добре за працю й за горе не має жодної нагороди!».

«Не кажи так, синку, — дав одвіт божий чоловік, — усякому єсть своя кара і награда од Бога.

— Як же? — каже Петро. — Іванець ось вознесен, а Сомко з моїм панотцем гіркую випили.

А Божий чоловік:

— Іванця Бог гріхом уже покарав; а праведному чоловікові якої треба в світі нагороди? Гетьманство, багатство або верх над ворогом? Діти тільки ганяються за такими цяцками; а хто хоть раз заглянув че-

⁵¹ Там само. — С. 142.

рез край світу, той іншого блага бажає... Немає, кажеш, нагороди! За що нагороди? За те, що в мене душа лучча от моїх ближніх? А се ж хіба мала милость господня? Мала милость, що моя душа сміє і зможе таке, що іншому й не присниться?.. Інший іще скаже, що такий чоловік, як твій панотець, уганяє за славою? Химера! Слави треба мирові, а не тому, хто славен! Мир нехай навчається добру, слухаючи, як оддавали жизнь за людське благо; а славному слава у Бога!»⁵².

Звісно, у чомусь така філософія може імпонувати: мовляв, не варто ганятися за цяцками цього світу — є речі більш важливі, які бачать лише ті, хто зумів побачити вищі речі. Але чи не є така філософія філософією пораженства? Із наведених міркувань випливає, ніби не варто перейматися поразками в цьому житті. Коли ти поступив праведно, чесно, то славен будеш у Бога. Така філософія, якщо її послідовно дотримуватися, є толеруванням зла, примирення зі злом.

Однак не будемо перейматися цією філософією терпимості, яку представляє чоловік божий. Нас більше цікавить соціальна філософія роману. На неї, як правило, дослідники не звертали увагу. А шкода...

Куліш, осмислюючи події української історії в «Чорній раді», ніби зумів «заглянути в майбутнє». Навіть можна твердити, що він передбачив перемогу більшовизму на українських землях.

Звісно, комунізм у Росії, й комунізм в Україні — не одне й те саме.

Одним із перших, хто звернув увагу на те, що більшовизм, власне російський комунізм, є не тільки й не так продовженням традицій марксизму й соціалізму, як продовженням російських тради-

⁵² Куліш П. Чорна рада. — С. 154.

цій, був український мислитель Арсен Річинський. Зокрема, ця ідея зустрічається в його книзі «Проблеми української релігійної свідомості» (1933)⁵³. Пізніше, через чотири роки, вона була озвучена Миколою Бердяєвим у роботі «Витоки й сенс російського комунізму» (вперше опублікована англійською мовою в 1937 р.)⁵⁴.

Справді, російський комунізм (більшовизм) має корені в російській культурі, ментальності. Для росіянина общинне існування, де «все спільне» і немає особистої свободи, — нормальний стан. Водночас таке буття поєднується з жорсткою владою зверхника, якому всі мають коритися.

Український комунізм не такий. Щоправда, ми не маємо роботи, де б це явище всебічно аналізувалося — як це є в згадуваній роботі Бердяєва щодо російського комунізму. Зате маємо кулішеву «Чорну раду». Тут у художній формі показані й витоки, і сенс українського комунізму. Власне, витоки цього явища варто шукати в запорізькому козацтві, в середовищі якого популярною була ідея соціальної рівності, бажання експропріювати експропріаторів.

Однак на цьому схожість із російським комунізмом закінчується. Український комунізм, на відміну від російського, зорієнтований на свободу, яка переходить в анархію. Не даремно терени України під час «визвольних змагань» 1918—1920 рр. стали місцем, де розгорнули свою активну діяльність анархісти батька Махна. З'явився тут навіть анклав анархізму. Чогось подібного на колишніх землях царської Росії не було.

⁵³ Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. Видання четверте, доповнене. — Тернопіль, 2009. — С. 201.

⁵⁴ Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. — М., 1990.

Тобто якщо російський комунізм виявився «державним», то український — «антидержавним».

Куліш у «Чорній раді» фактично показував, до чого може призвести перемога популістських ідей українського комунізму. Брюховецький, який, використовуючи їх, прийшов до влади, почав руйнувати Гетьманську державу.

Роман «Чорна рада» став своєрідним попередженням. Під час «визвольних змагань» 1918—1920 рр. популістські ідеї українського комунізму далися взнаки на повну силу. Їх так чи інакше використовували лідери Центральної Ради, які, врешті-решт, стали політичними банкрутами. Під їхнім впливом перебували лідери Директорії, які зруйнували Гетьманат Павла Скоропадського, а свою повноцінну державу так і не змогли створити. Дезорганізацією українських державних інститутів найкраще скористалися російські більшовики. Використовуючи популістські комуністичні гасла, обіцяючи віддати землю селянам, фабрики — робітникам, вони зуміли прихилити на свій бік немалу частину українців. Це не значить, що українці масово ринулися в Червону армію. Але те, що чимало з них сприймало та приймало комуністичні ідеї — це факт. Без цього російські більшовики не змогли б утвердитися в Україні.

Звісно, Куліш — не Нострадамус. І те, як відбувався прихід більшовизму на українські землі, письменник в деталях передбачити не міг. Але він вказав, які негативні наслідки може мати втілення для українців популістських комуністичних ідей. На жаль, це попередження не було сприйнято. І ми отримали те, що отримали.

Петро КРАЛЮК

I

СКОРОПАДСЬКІ. КОРІННЯ

Перший і Другий гетьманати в Україні

*Козаки та державотворці:
прорив у майбутнє*

На середину XVII ст. стало зрозуміло, що давня українська аристократія, яка сягає своїм корінням часів старокиївської Русі-України, стала вже неспроможною підтримувати свій авторитет серед інших суспільних верств і відігравати роль загальноновизнаного лідера. Останньою її спробою продемонструвати своє політичне значення в межах Великого князівства Литовського було повстання князя Михайла Глинського. Після його поразки, упродовж усього XVI — першої половини XVII ст. українська шляхта й панство виявилися нездатними до рішучих політичних кроків і задовольнялися своєю другорядною роллю в Литві та Короні, вдаючись виключно до легальної опозиційної діяльності в національно-культурній царині.

Отже, справа національного самоствердження, продовження державницької традиції мусила перейти до рук інших соціальних верств, як це мало на той час місце в багатьох країнах Європи. Таким новим соціумом в Україні виявилось козацтво. Саме козацтву довелося перейняти естафету попередньої руської «класократії», яка тривалий час перебувала в стані розкладу та деструкції. Козацтво виявилось здатним спрямувати стихійні прояви протестів

різних станів у русло довготривалої національно-визвольної боротьби проти польського панування. Цей могутній рух зрештою мав наслідком ліквідацію влади польської адміністрації в Україні та утворення незалежної Української козацької держави — Першого Гетьманату.

Козацтво утворилося як стан, котрий поєднав у собі риси, здавалося б, антагоністичних верств — селянства та служилого боярства, або шляхти. Цей синкретизм козацтва, його спроможність приймати до своїх лав активні елементи інших соціумів теоретик українського консерватизму В. Липинський вважає цінною державотворчою рисою, яка забезпечувала козацтву авторитет серед інших верств суспільства у час, коли давня аристократична еліта невпинно його втрачала.

У XVII столітті, за часів Б. Хмельницького, зауважує вчений, козацтво об'єднало «під цією новою назвою здорові останки старої української шляхти і найкращу частину сміливого, войовничого, готового на жертву за цілу націю селянства».

Від початку становлення козацтва, яке формувалося значною мірою із селянства, в його середовищі було чимало представників шляхти, які посідали в ньому впливові позиції та прищеплювали новому соціуму елементи свого світогляду, побуту, звичаїв. Значне поповнення лав козацтва залишками донедавна сильного прошарку службового боярства — нижчої соціальної категорії феодално-лицарського стану в Україні — відбулося у другій половині XVI ст.

Внаслідок Люблінської унії та визнання шляхетських прав лише за тими особами, які мали підтвердження на земельну власність і шляхетство, велика частина дрібних земських, панцирних і путніх

бояр, збройних слуг повинні були перейти у нижчий соціальний ряд. Після 1569 р. значна кількість українського дрібного лицарства на теренах Південної Київщини і Брацлавщини, зберігаючи свій традиційний спосіб життя, пов'язаний з обороною кордонів Литовсько-Руської держави, була позбавлена підтримки та суспільного визнання. Частина цього стану вступила в козацтво, привнісши в його середовище «лицарський дух», істотно впливаючи на формування його класового обличчя та зміст його політичних і соціальних вимог.

Як наслідок — у свідомості козацтва, яке поряд із шляхтою брало участь у воєнних походах і битвах, міцнішає впевненість у своїй рівності з нею. Збереглося чимало свідчень, що козаки вважали себе лицарством. У козацьких листах, грамотах часто зустрічаємо титулатуру «лицарство Запорозьке», «лицарство Війська Запорозького».

Термін «лицарство Війська Запорозького» вживається як самим королем Зигмунтом III, так і багатьма іншими військовими й державними діячами. «Лицарським товариством» називає запорожців Еріх Лясота — посланець австрійського імператора Рудольфа II, який відвідав Запорозьку Січ 1594 р. Дещо пізніше ректор Київської братської школи К. Сакович у вірші на смерть П. Сагайдачного назве його «зацним рицером».

Приймаючи до свого середовища представників військово-шляхетського стану, козацтво використовувало їхній воєнний досвід, запозичало їхній світогляд, відтак у них з'являлися спільні інтереси. Адаптуючись і переосмислюючись, вони ставали надбанням українського козацтва й формували його стану свідомість як самостійного соціуму.

Поряд із трансформацією світоглядно-соціальних орієнтацій козацтва відбувалася еволюція його економічної діяльності. З появою реєстрового козацтва спостерігаємо його постійне прагнення забезпечити свої майнові права, звільнитися від податків і свавілля місцевих старост, розширити господарську діяльність, права володіння землею, вільну торгівлю, організацію промислів, куріння горілки, рибну ловлю тощо.

Не вписані у реєстр козаки, зі свого боку, інтенсивно створюють власні громади у волостях, де також прагнуть самоврядування та незалежної господарської діяльності. Ця категорія козаків отримала назву городових. Таким чином, у південно-східній частині України, поруч із Запорозькою Січчю, населення дедалі більше «козачилося» і вже не визнавало польської влади, перебуваючи в тісному зв'язку з низовим козацтвом.

Реєстрове козацтво являло собою ще одну привілейовану верству населення поряд зі шляхтою. Звичайно, воно не могло охопити увесь загал козацтва. Проте за своїм способом життя городове козацтво мало чим відрізнялося від реєстровців, представляючи разом із ними «хліборобську козачину», яка дедалі тісніше поєднувалась із соціально-економічним і культурним життям усієї України. Городове козацтво, маючи підтримку фактично незалежного державного утворення — Запорозької Січі, у свою чергу, творило «державу в державі» й намагалося вийти з-під влади польської адміністрації. Поступово воно залучалося до національної та релігійної боротьби, що її вели легальними засобами українська шляхта, духовенство й міщани.

Як поняття нового дворянства, джентрі в Англії стало синонімом британської державності, так і в Україні таким національ-

но-державним поняттям стало козацтво. Невипадково численні обсерватори суспільного життя в Європі XVII ст. проводили паралель між Англійською революцією 1648 р. і Хмельниччиною. Чи мало дослідників констатують поширеність порівнянь Кромвеля та Хмельницького в тогочасній Європі. Б. Хмельницький утвердив гетьманську владу монархічного, за своєю сутністю, характеру, яка спиралася на «козацько-шляхетський, лицарсько-хліборобський клас».

Із часом у козацькому середовищі дедалі зростає кількість осілих заможних господарів, які колонізують нові землі, істотно розширюючи козацьке землеволодіння. У руках статечного козацтва з часом опинялися значні земельні володіння, які не поступалися посіlostям середнього шляхтича. Принциповою рисою козацького землеволодіння було те, що воно спиралося на використання найманої праці, тож це значною мірою зумовлювало соціальну поведінку козацтва.

Надзвичайно важливу колонізаційну та цивілізаційну функції козацтва відзначив Арнольд Тойнбі, який, зокрема, писав: «Подібно до того, як сучасні західні «будівничі імперії» подавили своїх примітивних супротивників переважаючою індустріальною могутністю, козаки подавили кочовиків, спираючись на розвинуту культуру землеробства». Саме в господарській діяльності козацтва англійський мислитель побачив «деякі ознаки, які радше належать майбутньому, аніж минулому». Ось чому козацькі об'єднання нагадували А. Тойнбі «колоніальні володіння сучасного західного світу». Цей прорив у майбутнє, носієм якого виявилось козацтво, був зумовлений формуванням у його середовищі буржуазних відносин, і це дає підстави вважати його учасником важливих соціально-економічних зрушень, які відбувалися в Європі.

На зламі століть козацтво цілком сформувалось як окремий стан, який не вкладався у польську олігархічно-магнатську державну систему й почав усвідомлювати своє призначення в національно-визвольній боротьбі українського народу. Серед козацтва були представники усіх основних верств суспільства — починаючи від селян, які прагнули волі, до незадоволених тодішнім ладом шляхтичів. Тому в козацтві якнайповніше віддзеркалилося прагнення українського народу до свободи і незалежного державного життя, що робило його виразником загальнонаціональних інтересів. Недаремно європейські сучасники ототожнювали козацтво з усім українським народом, називаючи його «народом козаків», «козацькою нацією».

Соціальна еволюція козацтва перетворила його на стан, який виявився носієм нових буржуазних відносин і якому були притаманні риси, котрі виходили за вузькі межі феодального корпоративізму. У цьому контексті козацтво має чимало спільних рис із британським джентрі. Джентрі — нове британське дворянство — має такі ж хронологічні межі формування (XVI—XVII ст.), що й козацтво. Воно стало важливим чинником буржуазного розвитку англійського суспільства. Обом станам, на відміну від кастової замкнутості доби феодалізму, притаманний широкий універсалізм: поєднання військової та господарської діяльності, активна участь у політичному й культурно-національному житті. Війна з Іспанією та морські експедиції відкрили широкий простір активним і воєвничим елементам у середовищі джентрі. Аналогічну заповзятливість виявило козацтво, чії морські походи набули широкого резонансу в Європі. Якщо майже скрізь дворянство-шляхта вважало недостойним рицарського стану займатися економічною діяльністю, то джентрі охоче господарували, використовуючи найма-

них робітників, розводили отари овець, заводили фермерські господарства. Такий самий фермерський характер мало козацьке господарство, особливо заможне, яке не знало кріпосництва. І англійська буржуазна революція, і Хмельниччина завершили еволюцію власності, перетворивши і джентрі, й козацтво на носіїв нового типу приватної власності — буржуазної. Обом станам була притаманною відкритість для інших соціальних категорій. Кожен фрігольдер (вільний земельний власник), який досягав майнового цензу в 20 фунтів прибутку на рік, міг перейти у стан джентрі. Що ж до козацтва, то вільний доступ у його середовище був принциповою засадою його існування. Після утворення козацької держави перехід із посполитого стану в козацтво залежав лише від здатності людини придбати відповідне спорядження для несення військової служби.

Для англійського суспільства поняття «джентльмен» із часом виходить за межі свого первісного соціального значення і стає терміном, який визначає високий морально-етичний статус повсякденної поведінки індивідуума. Уже в офіційних документах часів Єлизавети I трапляється термін «джентльмени за репутацією», шляхетність яких не пов'язана з родовитістю, посадою чи службовим наданням. Таким самим джентльменом для українського загалу стає козак, який своєю діяльністю підноситься над шляхтичем чи магнатом і стає еталоном соціальної поведінки, носієм усіх реальних чи позірних чеснот в уявленні посполитої більшості. І джентрі, й козацтво переймають державотворчі функції у представників давньої феодальної еліти. В Україні це стало особливо помітним уже на початку XVII ст., коли козацтво долучилося до національно-визвольної боротьби українського народу, ставши її провідником та активним учасником. В Англії

XVI ст. представники джентрі увійшли до Палати громад, сформувавши опозицію феодальній традиції. У руках джентрі були посади шерифів, суддів, муніципалів тощо. Саме із середовища джентрі вийшли головні лідери англійської революції — Дж. Гемпден, Дж. Пім та О. Кромвель. Козацтво висунуло зі свого середовища П. Сагайдачного та Б. Хмельницького, які очолили процес державотворення та збройну боротьбу українського народу за своє визволення. У своєму подальшому розвитку обидва стани зазнали схожої еволюції. Верхівка джентрі здобула становище лордів, проте значна частина цієї верстви залишилася «сквайрами» — дрібними земельними власниками у британських провінціях. Соціальна диференціація козацтва надала поштовх перетворенню козацької старшини на великих землевласників, котрі певний час відігравали роль національної еліти, а згодом злилися з російською земельною аристократією; з другого боку, більшість козацтва прагнула зберегти свій статус середніх та дрібних землевласників.

Таким чином, за багатьма параметрами козацтво виявляло себе як новий клас «войовників-продуцентів», розвиток і діяльність якого стояли в одному контексті з тими глибокими економічними, соціальними й політичними процесами, які відбувалися у ті часи в Європі. Саме козацтво значною мірою вплинуло на всі аспекти життя українського суспільства та, зокрема, на руйнування феодальної системи та формування капіталістичного укладу, що було згодом перервано російським царизмом.

Джентрі — нове британське дворянство — має такі ж хронологічні межі формування (XVI—XVII ст.), що й козацтво. Воно стало важливим чинником буржуазного розвитку англійського суспільства. Обом станам, на відміну від кастової замкнутості до-

би феодалізму, притаманний широкий універсалізм: поєднання військової та господарської діяльності, активна участь у політичному й культурно-національному житті.

Соціально-економічна еволюція козацтва набула неабиякого прискорення в добу Хмельниччини. У ході визвольної війни до козаччини, за висловом В. Липинського, «пристали всі ті елементи, що, як і вона, були проти неволі національної і за «оборону віри православної», проти економічного визиску магнатського і проти республіканської самоволі шляхетської — «за Короля проти королев'ят», — повстали». Це були насамперед «широкі маси того сміливого та войовничого селянства, що податком крові зуміло почесне ім'я і звання лицарське козацьке собі придбати. Злилися з нею широкі круги такого ж войовничого міщанства. Згори увійшла в козаччину ціла маса української шляхти, а саме — її найбільше супроти тодішнього польського поступу вороже настроєна частина: старовіри і фанатики традиційного православ'я, вороги магнатської олігархії та «золотої шляхетської свободи...».

Таким чином, козацька верства стала найвпливовішою в українському суспільстві, тож цілком логічним виявилось її прагнення підпорядкувати своїм інтересам інтереси інших станів, зокрема й української шляхти — традиційного носія ідеї української державності.

Усебічну характеристику Б. Хмельницькому дав польський історик Людвік Кубаля, який вважав українського гетьмана одним із найвидатніших діячів європейської історії. «Чужоземці порівнювали його з Кромвелем, — писав він, — порівняння виникало само по собі, саме в роки, коли обидві ці людини звертали на себе майже

виключну увагу Заходу та Сходу Європи. Обидва майже в один час спалахнули і згасли. Обидва були неприятелими панівної церкви та устрою в себе на батьківщині, у пізні роки свого життя, відірвавши руки від плуга, стали на чолі повстання і здобули успіхи, які виявились глуфом над наукою та досвідом найдосвідченіших полководців і державних мужів. Обидва створили потужне військо, з допомогою якого здобули водночас майже найвищу владу і, переказавши її своїм дітям, померли, володіючи нею».

Водночас Л. Кубаля вище оцінює Б. Хмельницького, який мав простір своєї влади, відкритий та вразливий з усіх боків, і не розпоряджався, як О. Кромвель, вишколеною інтелігенцією і засобами давньої та потужної держави. Ведення війни, фінанси, публічне господарство, адміністрація, відносини з сусідніми державами — все це необхідно було створити гетьману, все це було в нього на думці. «Мусив добирати й навчати людей, вдивлятися в найдрібніші деталі. І якщо, — зауважує Л. Кубаля, — військо його не вмирало з голоду, коли мав зброю, гармати, амуніцію, хороших шпигунів та спритних агентів, якщо йому ніколи не бракувало грошей... то його особиста заслуга, якій йому можна було позаздрити, й то не тільки у нас в Польщі. Була то людина під кожним поглядом надзвичайна, перевищував людей високо здібних до того ступеня, що сягав невланимих меж. Можна сказати про нього, що народився володарем: умів приховувати свої наміри, в рішучих хвилинах не вагався — всюди могутня воля і залізна рука». Цю характеристику Б. Хмельницького наводить В. Липинський у своїй праці «Україна на переломі», присвяченій усебічному аналізу розбудови держави в останні роки гетьманування Б. Хмельницького. Подібні риси політичного лідера, для якого характерною була увага не лише до масштабних держав-

них проблем, а й участь у вирішенні багатьох, здавалося б, менш значущих, але суттєво важливих для держави повсякденних питань, продемонстрував 1918 р. останній гетьман України Павло Скоропадський.

В. Липинський вважає самотнім періодом могутності України добу гетьманування Богдана Хмельницького. Цей історичний відгук був пов'язаний із перемогою української «козацько-шляхетської класократії» як над Польщею, так і над «розкладовими тенденціями тодішньої проти Польщі збунтованої української демократії».

Гетьман «залізною рукою» придушував анархічні бунти, які вибухали після кожної мілітарної поразки чи дразливої політичної акції: після укладення Зборовської та Білоцерківської угод, після Берестецької поразки, під час походу до Молдавії, на звістку про союз із Туреччиною, Москвою, з Юрієм Ракочі та ін. Водночас він прагнув замість попереднього беззаконня в Польській державі запровадити законні норми у становищі селянства в козацькій державі.

Б. Хмельницький утвердив гетьманську владу монархічного за своєю сутністю характеру, яка спиралася на «козацько-шляхетський, лицарсько-хліборобський клас». До цього класу були залучені співзвучні йому місцеві, як польські, так і українські, «лицарські й матеріально продукуючі елементи». Саме завдяки ліквідації в самому зародку «українського демократичного розкладу і класократичному завоюванню України, — зазначає В. Липинський, — Гетьман Богдан Хмельницький став творцем нової Української Нації, а не більш радикальним демократизатором уже демократичною гниллю зараженої польської республіканської нації та держави».

Важливу роль в утвердженні оптимального «класократичного» суспільства, на думку В. Липинського, мала відіграти «сильна авторитетна та дідична монархічна влада». Ця монархічна влада, — наголошує він, — «сама обмежена законом, вона ніколи не самодержавна, вона консервативна, але не реакційна, вона береже старі закони, але не задержує повстання нових».

Тільки така «класократична», сама обмежена законом монархічна влада обмежує законом «імперіалізм панівної аристократії» і дає цій останній необхідний моральний авторитет в очах пасивних мас. Ця влада робить можливою національну (громадську та матеріальну) творчість нової аристократії, народження за цих умов з активної меншості й пасивної більшості нової сильної органічної нації.

Подібну тенденцію самообмеження «самодержавної» влади гетьмана побачив В. Липинський у забезпеченні нею прав і самоврядування основних станів нової козацької держави. Хоча Б. Хмельницький здійснював керівництво Україною «єдиновладно» і «був самодержцем у новім значенні цього слова», він у низці випадків скликає козацькі сейми в Чигирині, гарантує станові суди та станове управління на місцях. «І в цих соймах, — пише В. Липинський, — де бере участь і козацтво, і духовенство, і шляхта, і міщанство, — в цих зачатках дорадчого представлення українських станів, і в становій місцевій самоуправі спочивав зародок такого самого конституційно-монархічного ладу, який дав державну міць Англії, Франції, Німеччині, та який був би дав таку міць державну й Україні, тим паче, що сусіди наші — і занадто вільна республіканська Польща, і невільницька самодержавна Москва — були тоді не в силі такого ладу у себе сотворити».

Спираючись на нову аристократію у своїх намірах створити «надкласову українську діничну монархічну владу», Б. Хмельницький водночас враховував ті суттєві соціально-економічні зрушення, які відбулися в Україні, й намагався не допустити зіткнення класових і станових інтересів у державі. Ці прагнення виявилися насамперед у розширенні масштабів козацтва та недопущенні реставрації кріпосницьких порядків. Кількість покозачених селян, за якими було визнано козацькі права, зросла до кількох сотень тисяч чоловік. Ці обставини зумовили той факт, що вже після смерті Б. Хмельницького панщина ще якийсь час не була головною формою експлуатації селянства. Гетьман фактично не допускав негайного відокремлення козаків від покозачених селян, відкладаючи його на невизначений час. Це розмежування так і не було проведено за життя Б. Хмельницького.

У свою чергу покозачене селянство усвідомлювало, що сильна гетьманська влада є тим інститутом, який забезпечить у подальшому його новий соціальний статус, прагнення закріпити ліквідацію кріпосницької залежності, права власності на землю, особисту свободу.

Сучасні дослідники Хмельниччини, з огляду на це, цілком слушно констатують, що «покозачене й нерестрове козацтво... слугували соціальним опертям утвердженню ним (гетьманом. — Ю. Т.) українського монархізму у формі спадкового гетьманату династії Хмельницьких».

Гетьман розумів, що повернути повсталих селян до «звиклого послушенства», тобто примусити їх відбувати повинності у колишньому обсязі, означало б різке звуження соціальної бази нового режиму. Ось чому, хоча Б. Хмельницький і видавав шляхті охорон-

ні універсали, він не допускав великого землеволодіння в Україні, протидіяв надмірному зростанню станових привілеїв окремих соціальних груп. Усі стани в нових умовах були змушені відбувати певні повинності на користь держави, це стосувалося й селянства, і нової аристократії. Маєтки, які надавалися старшині, були платою за виконання служби Війську Запорозькому, доки вони обіймали певну посаду (ранг). Звісно, рангові маєтки не задовольняли козацьку старшину, яка прагнула здобути собі права, аналогічні шляхті у Польщі й вотчинникам у Росії, однак гетьман протидіяв цим прагненням.

Саме невдача намірів Б. Хмельницького зробити гетьманство спадковим була причиною короткотривалості існування козацької держави. Выборний характер верховної влади заохочував внутрішнє протиборство і втручання ворожих зовнішніх сил, передусім Росії й Польщі.

У середовищі нової аристократії народжувалася не тільки підтримка монархічної трансформації гетьманської влади, а й протидія їй. Саме з боку «свободолубивої старшини», наголошує В. Липинський, постала перша, спочатку несмілива, опозиція монархічним і династичним намірам гетьмана. Конфлікти у старшинському середовищі одразу вплинули на поведінку «черні козацької», яка збунтувалася проти своїх полковників на протипольському фронті. Через московського агента Желябужського збунтовані козаки переказували цареві, що вони хочуть йому служити, «а своєї старшини, що рушила в похід проти волі царської, слухати вже більше не будуть». Це була «перша ластівка» того руйнівного процесу, який постійно посилювався Москвою і, зрештою, призвів до падіння української державності.

Б. Хмельницький не встиг завершити процес зміцнення гетьманської влади та перетворити її на спадковий монархічний інститут. На звістку про бунт у війську А. Ждановича, який діяв у Польщі, гетьмана вразив удар, і 27 липня 1657 р. він помер у Чигирині. «Вічна трагедія українська: тупий егоїстичний анархізм нездатної до самоорганізації старшини і зрадливість темної «чорні» та їх безглузда боротьба поміж собою убила найбільшого державного мужа, якого коли-небудь мала Україна, — резюмує В. Липинський. — Хмельницький впав од руки всесильного на нашій нещасній землі многоликого деструктивного Хама, так, як падали досі, перед ним і по нім, всі ті, що метою свого життя організацію Української Нації і будову власної Держави Української поклали...».

Набуття гетьманською владою монархічної сутності могло стати важливим фактором консолідації українського суспільства під час визвольної боротьби 1648—1657 рр., проте воно не було завершено повністю. В ситуації, яка склалася, тривалість і стабільність української державної системи виявилися суттєво підваженими. Визнання верховної влади за царем давало можливість російському централізму здійснювати постійний наступ на традиційні національні інститути України і врешті ліквідувати українську державність.

Неспроможність української еліти виробити національну монархічну ідею та прищепити її українському суспільству створювало відповідний вакуум у суспільній свідомості, який заповнював монархізм російський. Ця ситуація породила т. зв. принцип подвійної політичної ідентичності, де національні почуття химерно поєднувалися з вірнопідданством Російській імперії й російському монарху. Водночас козацька еліта виявилася зрештою позбавленою й послідовного бачення самостійницьких перспектив України. Саме

представники українського дворянства (шляхти), долучившись до українського національного відродження, у XIX — на поч. XX ст. накиннули українському руху автономістсько-федералістські погляди на державний устрій в контексті перспектив відносин із Росією. Ці погляди були доповнені ідеями західного лібералізму, суспільно-політичними концепціями Кирило-Мефодіївського братства, і стали центральними в ідеології українського народництва, а згодом і соціалістичного українського політикуму в своїй більшості. Тривалий час вони були визначальними в українському русі й характеризувалися непослідовністю і половинчастістю в підході до вирішення головної мети — здобуття державної незалежності.

Автономістсько-федералістичну традицію раннього народництва продовжив М. Драгоманов, який рішуче поборював «український сепаратизм» до кінця свого життя. Він намагався переконати українських політиків зосередити свої зусилля на демократизації й федералізації Російської та Австро-Угорської імперій, що, на його думку, створило б умови для вільного національного розвитку українців. Для М. Драгоманова ідеї федералізму стояли на одному рівні з європейськими ідеалами соціальної рівності та політичної волі й відсували на другий план ідею національної самостійності. Така позиція впливала на низку поколінь українських політиків, котрі на довгий час опинилися в полоні драгоманівського бачення національної проблеми, позбавленого чіткої перспективи боротьби за національне визволення. «...Не маючи в душі цього національного ідеалу, — зазначав І. Франко, — найкращі українські сили тонули в общеросійським морі, а ті, що лишилися на своєму ґрунті, попадали в зневіру і апатію. Для нас тепер не підлягає сумнівові, що брак віри в національний ідеал, продуманий до крайніх консеквенцій також на політичному полі, був головною

трагедією в життю Драгоманова, був причиною безнадійності його політичних змагань...».

Відсутність в українській еліті чітких орієнтирів державницької самостійності України не могла, однак, перешкодити створенню потужного національно-культурного потенціалу, який був необхідним підґрунтям національно-визвольної боротьби і державного буття. Створенням такого потенціалу й було заповнене українське ХІХ століття.

Органічна відпорність значної частини «верхів українського суспільства», а також широких верств селянства російському асиміляційному тиску зрештою викликали й появу самостійницьких течій в українському політикумі. У 1895 р. один із діячів Української радикальної партії Ю. Бачинський опублікував брошуру *Ukraina irredenta*, яка стала маніфестом українського державного самостійництва. Про те, що ця ідея вже виразно визріла в суспільстві, засвідчила її оцінка в 1895 р. Іваном Франком «як факти нашого політичного життя, як прояви національного почуття і національної свідомості». Він зазначив, що відчута «потреба політичної самостійності України» «ввійде на порядок дня політичного життя Європи і не зійде з нього, поки не здійсниться».

До цих ідей політичної самостійності, які знаходимо у працях галицьких політиків, долучилася державницька концепція М. Міхновського, викладена ним у брошурі «Самостійна Україна». Таким чином, по обидва боки Збруча ідея української самостійності почала реально викристалізовуватись у виразну політичну програму. Водночас із усвідомленням необхідності самостійної Української держави в українстві посилювалося розуміння того, що Україна має

розвинути класово диференційовану структуру як передумову оптимального національного й державного існування. У свою чергу, повнокровний національний розвиток мав усунути соціальну деструкцію, породжену національним гнобленням.

Подолання спрощеного погляду на українське суспільство висувало, таким чином, завдання більш високого рівня — соціально-політичної й національної реанімації вищих прошарків суспільства українського походження, які досі стояли на ґрунті російської або польської національно-державної свідомості. На зламі XIX—XX століть було не достатньо спрощеного «народолюбства» і «хлопоманства», простого сповідування українською шляхтою (дворянством) народницьких ідей, потрібна була її участь в українському русі зі збереженням своїх корпоративно-класових ознак, політичним досвідом, здатністю до державотворчої праці.

Своєю повноцінною участю в українському русі, усвідомленням власної виключної суспільної ролі, належною оцінкою національної державотворчої традиції ця верства мала сприяти подоланню певної односторонності соціальних і політичних орієнтирів українського громадянства.

Суттєвому зрушенню в українському консервативному середовищі сприяла діяльність В. Липинського, який спричинився до його ідейного та організаційного зміцнення і посилення позицій в українському русі. Тоді ж В. Липинський рішуче поборював наявну традицію представляти «панів» як ворогів народу. На його думку, повертаючись до свого національного «я» з російського і польського таборів, вони вносили в процес українського відродження свій культурний, господарський, адміністративний досвід, інтелектуаль-

ні та матеріальні цінності, суттєво посилюючи позиції українського громадянства.

Протягом усього XIX ст. українська аристократична верства переживала складний і неоднозначний процес національного пробудження по обидва боки Збруча. Підтвердженням цього були, зокрема, зміни в суспільно-національній свідомості й політичній орієнтації представників давніх українських шляхетсько-магнатських родин Пузин, Сангушків, Сапіг, Шумлянських, Шептицьких, Федоровичів та інших у Галичині. У Великій Україні відповідну еволюцію пережили Галагани, Тарновські, Милорадовичі, Кочубеї, Тишкевичі, Скоропадські, Ханенки, Лизогуби та ін. Попри монополні позиції ліберальної демократії й соціалістичні течії в українському русі, ця еволюція суспільної свідомості шляхетсько-дворянського стану продемонструвала прагнення до збалансування ціннісних ідеологічних і політичних орієнтацій в українському русі та бажання подолати «смертельну однобічність нації», за виразом В. Липинського, пов'язану з недорозвиненістю в ньому правого консервативного крила.

Прикметною у зв'язку з цим є оцінка чільного діяча краківської школи польського консерватизму Антоні Зигмунда Гелцеля політичної поведінки представників галицької історичної аристократії у складі спільної українсько-польської секції від Галичини на Слов'янському з'їзді у Празі у 1848 р. «Серед галичан половина русинів, — зазначав він, — отже знову ці русини підтримуються слов'янофілами у намірах відірватися від Галичини і уконституювати нову державу Малоросійську з частин Польщі, Росії та Угорщини». Намагання української історичної аристократії відігравати самостійницьку роль у політичному процесі підтверджують наміри надати князю Леву Сапізі королівську корону проєктовано-

го Е. Гартманом — О. Бісмарком «Київського королівства» у 80-х роках XIX ст. Уже під часі Першої світової війни ідея конституційної монархії лягла в основу політичної платформи «Союзу визволення України», учасниками якого були як галицькі діячі, так і політики Великої України.

Поява монархічного концепту в українському політичному житті означала поступову втрату монопольних позицій ліберальної демократії, народницьких і соціалістичних течій в українському русі. Вона свідчила, що українське суспільство здатне адекватно відреагувати на виклики часу та прагне до збалансування ціннісних ідеологічних і політичних орієнтацій.

Так, національний радикалізм більшості учасників українського руху відштовхував від участі у його структурах консервативно налаштовану українську шляхту, частина якої опинилась у російських монархічних організаціях і партіях. Однак цей ухил шляхти не був остаточним, а швидше кроком, спрямованим на самозбереження і захист своїх соціально-економічних інтересів. Консервативні сили, які не декласувалися, хоча й відійшли від українського ліберально-радикального руху, не втратили свого національного інстинкту, який виразно засвідчив про себе після лютого 1917 р.

Активізація основних консервативних компонентів українського села — дворянства та заможного й середнього селянства — засвідчила живучість гетьманської традиції в Україні. Серед численних лозунгів багатотисячної української маніфестації у Києві 19 березня 1917 р. несподівано для тодішніх провідників національного руху виділявся заклик «Хай живе самостійна Україна з гетьманом на чолі».

Ця активність виявилась підґрунтям для пошуків В. Липинським та іншими представниками організованого консерватизму в Україні дієвих політичних структур, які мали протидіяти поглибленню класового протистояння в Україні та які не погоджувалися з політикою Центральної Ради насамперед в аграрному питанні й державному будівництві. Йдеться насамперед про Українську демократично-хліборобську партію (УДХП), а також про Всеукраїнський союз земельних власників.

Важливим завданням УДХП, усупереч автономістсько-федералістській програмі ліберальних демократів і соціалістів, стала боротьба «за державний суверенітет цілого українського народу по всій Україні». Ця вимога виявилася «найважливішою вихідною точкою нашої політичної програми» (УДХП. — Ю.Т.).

Суттєві зрушення в українському консервативному середовищі відбулися із включенням у політичну боротьбу П. Скоропадського та створеної ним Української народної громади. Остання мала об'єднати «всіх власників без різниці відтінків у боротьбі проти руйнівних соціалістичних гасел». Скоропадський ставив завдання, всупереч позиції традиційних українських політичних партій, провести в життя програму перетворень, позбавлену демагогії, популізму і спрямовану на забезпечення суспільно-економічного ладу на основі приватної власності як фундаменту культури й цивілізації.

Після укладення Берестейського миру та запрошення німецьких військ в Україну для боротьби з більшовизмом політико-партійне доктринерство лідерів Центральної Ради підвело УНР до політичної й економічної прірви. Німецькі військові діячі усе менше зважали на кволі інститути Центральної Ради, вводючи окупа-

ційні порядки. Неспроможність уряду опанувати ситуацію в країні, припинити хаос, породжений законом про соціалізацію землі, зрештою поставила під загрозу існування української державності й не виключала можливості проголошення України, окупованої німецькими військами, частиною Росії. Цю обставину прекрасно усвідомлював П. Скоропадський. Він записав у своїх «Споминах», звертаючись до тих, «що звать себе українцями»: «Пам'ятайте, що коли б не було мого виступу, німці кілька тижнів пізніше завели б в Україні звичайне генерал-губернаторство. Воно було б оперте на загальних основах окупації і нічого спільного з українством, розуміється, не мало б». Пересторогою українській державності було роззброєння німцями дивізії «синьожупанників».

У зв'язку з цим варто критично оцінити намагання прищепити українському суспільству думку, що Україні нібито властивий одвічний демократизм і нехіль до авторитарних інститутів влади, які, мовляв, суперечать національній ментальності. Варто зауважити, що авторитаризм жодним чином не є лише суто деспотичним інститутом влади та часто виявляв себе дієвим засобом утвердження позитивних суспільних тенденцій, важливим консолідуючим фактором. Це повною мірою стосується доби Хмельниччини, коли гетьманська влада реалізовувала низку надзвичайно важливих суспільних перетворень. Ідеться, зокрема, про утвердження козацької земельної власності (про що йшлося вище), яка ґрунтувалася на використанні вільнонайманої праці й породжувала, таким чином, буржуазні відносини в Україні. Слід також нагадати про неперехідне значення кроків Б. Хмельницького щодо консолідації всіх верств українського суспільства навколо особи гетьмана.

Ситуація, яка склалася в Україні навесні 1918 р., продемонструвала неспроможність Центральної Ради, зорієнтованої на прог-

рами політичних партій, виконати консолідуючу функцію для українського суспільства. Цю місію могла здійснити непересічна особистість, яка не керувалася б соціалістичними гаслами, а спиралася на власну позитивну історичну традицію державотворення і реалізовувала її в нових умовах. Таким політичним лідером став Павло Скоропадський, людина, тісно пов'язана з гетьманською традицією і найбільш визначними її носіями: козацько-старшинськими родинами (Кочубеї, Милорадовичі, Миклашевські, Тарновські, Апостоли, Закревські тощо). Він виступив ініціатором скликання Хліборобського з'їзду (конгресу) в Києві 29 квітня 1918 р., який проголосив відновлення гетьманства та створення Української держави.

Аналізуючи той соціальний ґрунт, на якому постала Українська держава, В. Липинський наголошував, що на з'їзді 29 квітня були представлені хлібороби — насамперед нащадки козацької старшини — «в дану історичну хвилину найстарша політично і найбільше досвідчена верства». До них приєдналася «найбільш господарна й найрозумніша частина українського середнезаможного селянства». Хоча, зауважує В. Липинський, у з'їзді не брали безпосередньої участі, але йому співчували, духовенство, народжене в Україні кадрове офіцерство російської армії, промислові, фінансові й торговельні кола, частина інтелігенції. Отже, Хліборобський з'їзд був виявом волі найбільш значущих в економічному, політичному й культурному аспектах верств тогочасного суспільства України. «Якщо не згадувати часів розквіту старої Князівської Руси-України, — писав В. Липинський, — то не було іншого такого конструктивного і далекосяглого у своїй ідеї та задумі збору українських людей, і такого відмінного від усього того, що діялося в Україні, — як, власне, З'їзду хліборобів 29 квітня 1918 року».

Учений особливо наголошував, що вперше в українській історії джерело влади було «виведено з традиції, а не з бунту», а «поняття Україна стало означати щось ціле чи одноціле — в усіх його верствах, чи класах, а не тільки один «уділ» суспільства, чи якусь його одну «віру»». Отже, самий склад «творців» Другого Гетьманату свідчив про перспективи формування консолідованого суспільства в Україні, припинення соціальної деструкції на ґрунті класової і міжнаціональної боротьби.

Попри бойкот українських соціалістів, дуже коротке (сім із половиною місяців) існування Гетьманату було заповнене надзвичайно інтенсивним і плідним процесом українського державотворення. Він захопив усі ділянки суспільного буття: від закордонної політики й військового будівництва, творення адміністрації або земельної реформи — до відкриття українських університетів і Національної академії наук, розбудови українського шкільництва.

Добре обізнаний з практикою державного управління царської Росії, П. Скоропадський усвідомлював, що закріпити незалежність України всупереч усім деструктивним силам можна тільки тоді, коли буде створено боєздатну постійну та регулярну армію, державно-управлінський апарат, налагоджено дипломатичні відносини з якомога більшою кількістю держав, відбудовано господарство, транспорт, зміцнено фінанси, взято на державне фінансування заклади освіти, науки та культури.

П. Скоропадський творив українську державність у надзвичайно складних і суперечливих політичних обставинах. Вони вимагали здійснення чітких та конкретних дій у творенні розмаїтих і численних державних інституцій. І, до всього, вони були створені за надзвичайно короткий термін, фактично на голому місці. На відміну від

гучних гасел, якими українські соціалісти підміняли конкретну працю, Скоропадський керувався прагматизмом, спрямованим на реальну розбудову держави. Її успіх значною мірою був обумовлений ефективною кадровою політикою, яка забезпечувала державний апарат діячами не за партійною чи національною ознакою, а насамперед за рівнем професійної підготовки й органічним зв'язком з Україною, її минувиною і сучасністю.

Подібний підхід дав можливість здійснювати неухильне та регулярне створення державного апарату. Дуже швидко було налагоджено організацію і комплектування міністерств, здійснено правильний адміністративний розподіл України на губернії та повіти, створено адміністративний губерніяльний і повітовий апарат — староства. В результаті всі закони й розпорядження керівних центральних органів держави не залишалися чисто декларативними актами, як це переважно було за урядування Центральної Ради, а реалізовувалися набагато ефективніше на місцях.

Заснування Державного і Земельного банків, упорядкування бюджетного процесу, надзвичайно швидке створення стабільної грошової системи й високий курс української валюти (60 відсотків золотого франка), обумовили оздоровлення фінансової системи та стали запорукою оновлення усього соціального й економічного життя країни.

Від 22 червня суттєво змінено персональний склад військової адміністрації. Було заплановано створення системи військових шкіл для підготовки офіцерів усіх родів зброї, розпочато організацію Державної військової академії. 24 липня вийшов закон про загальну обов'язкову військову повинність. Мобілізація мала розпочатися в жовтні 1918 р. і дати 85 тис. вояків, на 1 березня

1919 р. — ще 79 тис. У липні було сформовано Гвардійську середню дивізію (5 тис. вояків), котра мала стати взірцем для майбутньої української армії.

Можна констатувати, що в добу Гетьманату будівництво українських збройних сил було введено в регулярне русло і ґрунтувалося на новітніх військових досягненнях тогочасного цивілізованого світу.

Такі послідовно конструктивні наміри діяльності гетьманського уряду весь час наштовхувались на опір чи нерозуміння «традиційних» українських політичних партій, які, за словами Д. Дорошенка, «з самого моменту проголошення Гетьманства вважали, що українська державність серйозно загрожена». Намагання уряду залучити до державотворчої діяльності фахові сили трактувалися згаданими політичними колами як «виступи проти самої української національності».

Разом із тим, замість того щоб брати участь в діяльності уряду й адміністрації та вносити послідовно «національну» корекцію в політичний курс Гетьманату, українська опозиція фактично розхитувала національну державність. Так, ніхто з представників УПСФ, інших українських політичних партій не погодився обійняти запропоновані їм міністром внутрішніх справ І. Кістяківським надзвичайно важливі посади членів Ради міністерства внутрішніх справ, губернських старост, зокрема Київщини. І хоч від цих посад залежали вирішальні адміністративні призначення і в центрі, й у провінції, «свідомі українці» фактично самоусувалися від національно-державницької розбудовної діяльності й відкривали шлях антиукраїнським силам у державний апарат.

На відміну від попереднього уряду Центральної Ради, який опікувався питаннями міжнародного представництва не за вимогами міжнародного права і не шляхом законів, а нотами, або усними заявами, гетьман поставив цю проблему на послідовно правові рейки. Вихід Української держави на міжнародну арену супроводжувався проблемою визнання інституту гетьманства з усіма його правовими інсигніями, титулатурою, формою звертання тощо, які ґрунтувалися на українських гетьманських традиціях і ще не застосовувалися в тогочасній дипломатичній практиці. Визнання влади гетьмана де-юре було здійснено насамперед Німеччиною та Австро-Угорщиною в Києві уже 2 травня 1918 року. За кілька днів це було зроблено також Болгарією і Туреччиною. Своїх представників прислали до Києва Данія, Персія, Греція, Норвегія, Швеція, Італія, Швейцарія, що означало фактичне визнання України.

Гетьман висував завдання поширення геополітичного впливу України на широкому просторі так званої козацької території від Кавказького Причорномор'я до Каспію. Ця територія, заселена донськими, кубанськими, терськими, уральськими (яїцькими) козаками, кавказькими народами, калмиками, казахами, містила також потужні анклави українських колоністів, які простяглися довгою смугою аж до Тихоокеанського узбережжя. Створення міцного союзу з козацькими державними утвореннями та кавказькими державами давало реальну можливість обмеження російського імперіалізму — найголовнішого ворога української самостійності.

На початок листопада 1918 року був готовий проект земельної реформи, розроблений міністром земельних справ В. Леонтовичем. Він передбачав примусовий викуп державою всіх великих земельних маєтків, які мали бути розподілені між селянами за допомогою

Державного земельного банку в розмірі не більш як 25 десятин на одне господарство. Від відчуження землі звільнялися лише ті господарства, які мали агрокультурне значення, однак лише розміром до 200 десятин кожне.

На думку фахівців, цей закон був одним із найбільш демократичних порівняно із земельними законами інших держав тодішнього світу. Здійснення зазначеної реформи, безперечно, могло дати поштовх потужному соціально-економічному розвитку України. Воно забезпечувало такий земельний устрій, основу якого становили самодостатні індивідуальні господарства середнього рівня заможності, що мало зумовити утвердження економічно здорової, незалежної хліборобської верстви — опори Української держави.

Гетьман і його оточення розуміли, що в тій боротьбі, яка розпочалася між більшовизмом та Україною, визначальну роль може відіграти лише та соціальна верства, яка є власником засобів виробництва та їхнім генератором водночас. Такою верствою могло стати відновлене на той час козацтво, яке, спираючись на традиції вільного володіння землею і зброєю, могло бути вкрай зацікавленим в існуванні інститутів приватної власності на землю і стабільної національної державності, яка захищала б ці інститути. Створення міцного організованого козацького стану мало сприяти врегулюванню розмірів землеволодіння, утвердженню приватної та спадкової власності на землю, утвердженню права володіння землею залежно від участі в боротьбі із зовнішнім ворогом і забезпечення кордонів Української держави. З огляду на це, цілком логічно, що відновлення Гетьманства зумовило відродження козацтва як стану, котрий був основою існування Першого гетьманату. Козацтво постало

знову на підставі закону — Універсалу гетьмана всієї України 16 жовтня 1918 року.

Культурно-творча діяльність доби Павла Скоропадського спиралася на меценатську традицію українських гетьманів, які підтримували загальнонаціональний напрямок розвитку української культури. Починаючи від П. Конашевича-Сагайдачного, який записався з усім Військом Запорозьким у Київське братство, підтримав створення Києво-Могилянського колегіуму, і закінчуючи К. Розумовським, який плекав ідею створення університету в Батурині, — всі українські гетьмани були самовідданими опікунами освіти й науки. Навіть за нетривалий період гетьманування П. Скоропадський заснував два українських університети — в Києві й Кам'янці-Подільському — та Українську академію наук.

Гетьман не мав наміру обмежитися відкриттям двох українських університетів. Готувалося створення українських університетів в Одесі та Харкові шляхом реорганізації наявних там російських університетів, а також у Катеринодарі на Кубані та у Сімферополі в Криму. Особливо слід відзначити, що на державний кошт були прийняті всі українські середні школи, створені українською громадськістю в добу Центральної Ради; водночас було відкрито цілу низку нових українських початкових шкіл та гімназій, які фінансувалися державою.

Дійсно, нетривалий час перебування П. Скоропадського на чолі Другого Гетьманату засвідчив, що Україна отримала історичну постать, яка за винятково тяжких обставин зуміла вивести корабель української державності із трясовиння хаосу та анархії, безоглядної політичної демагогії, безплідних соціальних експериментів, ігнору-

вання загальнонаціональних потреб суспільства і спрямувати його у конструктивне русло законності та порядку.

Комплекс державних заходів гетьмана Павла Скоропадського став тим реальним матеріалом, який дав можливість лідерові українського консерватизму В'ячеславу Липинському створити політичний трактат «Листи до братів-хліборобів» та озброїти українців теоретичним і практичним знаряддями державотворення.

Діяльність П. Скоропадського дає всі підстави трактувати його як одного з найефективніших державних діячів української історії і ставить його в один ряд із видатними державотворцями Європи. Цілком доречним є проведення паралелі між Б. Хмельницьким і П. Скоропадським.

Наведена вище Л. Кубалею характеристика керманіча Першого Гетьманату, який постав у 1648—1657 рр., повною мірою належить і П. Скоропадському. Обоє їх на поверхню політичного життя винесли масштабні соціальні зрушення, хоча жоден із них не був «революціонером». Обидва намагалися ввести розбурхане народне море в русло нового національного державного життя.

Б. Хмельницькій у своїй діяльності спирався насамперед на козацтво і залучав до співпраці всі інші верстви, зокрема й шляхту. П. Скоропадський відновив той самий процес у модерних умовах, але в надзвичайно спресованому часовому вимірі. Він продемонстрував стиль управління, який мав універсальні риси, характерні для видатних державних діячів Європи Нової та Новітньої доби. Гетьманові доводилося утримувати державність, поборюючи протидію антидержавних чинників як у середовищі «низів», так і «верхів» суспільства.

Вбивчу іронічну оцінку цьому опозиційному соціуму дав Петро Стебницький у листі до Євгена Чикаленка: «...Знизу стихія, яка, правда, розбухалася, але без доброго керівництва сама нічого не здобуде. А згори — організоване представництво трьох політичних напрямків: соціалісти, белетристи та гімназисти. З такою спілкою трудно вести добру політику, і зостається покласти надію... на українського Бозю».

На тернистому шляху утвердження національної державності гетьман, на жаль, не зустрів розуміння і підтримки соціалістичної більшості тогочасного українського політикуму. Скоропадський і створений ним Другий Гетьманат надовго стали об'єктом упереджених політичних оцінок, несправедливих закидів, невинуватого негативної міфологізації, відвертих фальсифікацій. І досі можна почути «оцінки» П. Скоропадського як представника експлуататорських класів, царського генерала, прислужника Німеччини й прихильника «єдиної невідомої Росії» тощо. Наведені вище факти переконливо спростовують ці та подібні характеристики. Саме Другий Гетьманат, який послідовно обстоював приватну власність як основу цивілізаційного існування України, неухильно протистояв російській соціалістичній революції, яка принесла в Україну небачений терор, колективізацію, штучний голод і геноцид, безоглядний грабунок її матеріальних ресурсів, варварське нищення її духовності.

Можна лише уявити собі, якою стала б Україна, якби українські соціалісти разом із більшовиками не здійснили своєї Каїнової роботи і не зліквідували б Другий Гетьманат. Але історія не толерує умовного способу.

Юрій ТЕРЕЩЕНКО

Рід Скоропадських

(історично-генеалогічна студія)

1938 р. у Львові вийшов друком збірник «За велич нації» з нагоди 20-ї річниці відновлення Української Гетьманської Держави, в якому було опубліковано історично-генеалогічну студію «Рід Скоропадських». Автором статті виявився відомий український історик, сходознавець Омелян Йосипович Прицак (1919—2006). Ще у молоді роки вчений звернувся до гетьмана Павла Скоропадського з пропозицією скласти його родовід та біографічні нотатки про найвизначніших представників роду Скоропадських. Інтерес науковця до постаті останнього гетьмана України склався завдяки його контактам із представниками державницької школи української історіографії: Теофілом Кострубою та Іваном Крип'якевичем. Це перша наукова розвідка про гетьманський рід Скоропадських. Стаття О. Прицака вміщує історичні замальовки безпосередніх предків гетьмана Павла Скоропадського та визначних представників роду. Вона доповнена генеалогічними таблицями: I. Рід Скоропадських; II. Панівні європейські та українські династії в роді Скоропадських. Пропонуємо читачеві студію О. Прицака.

Юрій ТЕРЕЩЕНКО

В галерії старих українських родів одно з перших місць займає рід Скоропадських, якого члени продовж трьох століть вписували свої імена в золоту книгу минулого України.

Хведір Скоропадський (I)

Увіходить рід Скоропадських в українську історію в половині XVII століття, а то в особі Хведора Скоропадського, що, вийшовши з західніх земель (деякі дослідники приймають, що з Підляшшя), оселився в Уманщині та покозачився.

Коли вибухло повстання Великого Гетьмана Богдана Хмельницького, то — як подає родинна традиція — Хведір Скоропадський являється одним з перших, що зголосилися на службу Батьківщині, та гине в кривавому бою над Жовтими Водами (1648).

Ілля Скоропадський (II)

Син Хведора, Ілля Скоропадський, теж либонь бере участь у бою над Жовтими Водами. Родинна традиція подає ще, що він займав уряд «генерального референдарія надъ тогочасною Украйною». Але, мабуть, та відомість дещо поплутана; такого уряду в Гетьманській Україні не було, а в джерелах Ілля, на жаль, не виступає.

Родинний герб Скоропадських. Цей символ славетного роду зафіксований у джерелах щонайменше XVIII століття. Малий Павло сприйняв цю естетику — далеко не лише військову — ще змолоду, розумуючи, спадкоємцем якого роду він є

З жінки Хведора, княжни Чорторійської, народилося йому трьох синів: Іван (III), Василь (III), Павло (III). З них два перші брали визначну участь в українському державному будівництві.

З ними починається вже документальна історія роду Скоропадських.

Найстарший, Іван Скоропадський (III), став потому Гетьманом України. Щоби змалювати його діяльність, треба б спеціальної монографії. На тому місці подамо тільки характеристику його, сперту на джерелах та висновках найновіших дослідників.

Народився він біля 1646 року, в Умані. «Є підстава — каже проф. Д. Дорошенко, — думати, що обидва брати (цебто Іван та Василь; можливо, що ще й третій, Павло. — О. П.) здобули освіту в Київській Могилянській Академії».

Політично-військову кар'єру розпочав він у Гетьмана Петра Дорошенка (1665—1676), а потому перейшов до Гетьмана Михайла Ханенка (1669—1674), колись уманського полковника. Коли турки в р. 1674 знищили Умань і Правобережжя, вступає Іван Скоропадський на службу до Гетьмана Івана Самійловича (1672—1687), де зібралися бувші дорошенківці та ханенківці з Іваном Мазепою у провіді.

Скоро робиться близьким співробітником Мазепи — і коли Мазепа стає Гетьманом, виповняє важніші дипломатичні місії (в р. 1692 до царя, в р. 1703 до запорожців), та займає різні генеральні уряди (генерального бунчужного в 1698—1699 рр., другого генерального осавула в рр. 1701—1706). Врешті дістає пост стародубського полковника, дуже важний з огляду на сусідство з

Москвою (1706—1708). На тім становищі застає його розрив Мазепи з Москвою та війна українсько-московська. Через різні стратегічні помилки шведського командування, опинився Іван Скоропадський у московському таборі і прийняв від царя Петра I уряд Гетьмана України, з метою рятувати те, що ще не страчене (6/XI 1708).

«Хоч цей новий уряд Скоропадського вкладає на нього тягар репрезентувати усе те українське козацтво, що ставилося ворожо до змагань Мазепи, то все-таки в близьких до Мазепи кругах уважали глухівського гетьмана за свого», — стверджує дослідник відносин Скоропадського до Мазепи.

І справді, хоч офіційно ставився він ворожо до змагань Мазепи, оставав з ним, а потому з його наслідником Гетьманом Пилипом Орликом (1710—1742), надалі в близьких зносинах. Орлик був навіть рішений зректися на його користь булави. Брав Скоропадський навіть участь — через своїх відпоручників — у творенні знаменитої Орликової конституції (з 5 квітня 1710 р.).

Становище Скоропадського як Гетьмана України — було нелегке. Йому доводилося — на старі літа — здержувати розгін переможця Петра I, в його реформаторських змаганнях, що мали на меті знищити автономію України. Зі завдання свого вивязався совісно. Давніші історики (головно В. Антонович) закидували йому консерватизм, гейби щось злого. «Але ж, — як виказує великий історіософ Вячеслав Липинський, — життя одначе показало, що та консервативна політика, яку репрезентував Іван Скоропадський, була єдине доцільною. Вибраний по його смерті реформатор і поступовець Полуботок потрапив тільки згинуту в московській

тюрмі. Хоч це і дало ореол самому Полуботкові, персонально чесній і гарній людині, але реально державність українська на цьому стратила, бо була по смерті Гетьмана Скоропадського зведена майже нінащо».

При тім всім не забув Гетьман Іван Скоропадський і за своїх давніх товаришів-мазепинців, що каралися тепер на еміграції. Як міг, старався їх притулити в Україні, не зважаючи на доноси своїх таки землячків (Забіла, протопіп Лисовський, чернець Дамаскин).

Важко доводилося старому Гетьманові зносити удари, що їх завдавав Україні Петро I, коли устанавляв свого резидента при Гетьмані (Ізмайлова, 29 липня 1709 р.), висилав раз-по-раз нових козаків на каналові роботи, та вкінці коли покликав до життя «Малоросійську Колегію» (29 квітня 1722 р.). Того останнього не міг він таки знести: помер з журби 3 липня 1722 р. в Глухові, коли всі його протести в царя нінащо не здалися. Поховали його 5 липня в поблизькому Гамаліївському монастирі, в церкві святого Харлампія.

Женився Гетьман Іван Скоропадський два рази. Першою жінкою була (від 1675 р.) Пелагія Каленикович (Калениченко), дочка Никифора, чернигів. полк. осавула, а другою (від б. 1700 р.) Анастазія Маркевич, дочка Марка Маркевича, а вдова по генер. бунч. Константанові Голубові, що як «гетьманиха Настя», відіграла чималу ролю в історії України (* б. 1671 19 грудня 1729).

Від тих жінок мав Гетьман по одній дочці. Перша, Ірина (IV) (* б. 1679 р. по 1744), стала жінкою бунчукового товариша Семена Лизогуба, а друга, Уляна (IV). була замужня (12 жовтня 1718 р.) за Петром Петровичем Толстим, ніжинським — з волі

царя — полковником, першим москалем на українському полковницькому уряді.

Василь Скоропадський (III)

Другим сином Іллі був Василь Скоропадський, безпосередній предок Гетьмана Павла (IX). В р. 1674 перейшов він разом із братом Іваном на Лівобережжя до Гетьмана Івана Самійловича (1674—1687), та почав, по тодішньому звичаю, свою кар'єру в Генеральній Військовій Канцелярії, що, як каже проф. Дмитро Дорошенко, була свого роду дипломатичною і державно-юридичною школою для тодішньої заможнішої старшинської молоді.

1676 р. дістав уряд канцеляриста й на тому уряді проявляв чималі дипломатичні здібності. Гетьман Іван Самійлович радо доручав йому, не зважаючи на молодий вік, дуже делікатні не раз дипломатичні місії, що вимагали неабиякого розуму та бистроти ума. І так у жовтні 1676 року їде він разом із братом Іваном і Семеном Кульженком у Москву з письмом Гетьмана, у грудні того ж року посилає його вже Гетьман до Москви самого. Виповнює теж доручення Гетьмана і в 1682 р., а саме разом із козаками березинської сотні вітає нових володарів Москви, Івана V та Петра I Олексієвичів.

За гетьманування Івана Мазепи займає пост сотника в Березні, чернігівського полку (1697—1709) та бере участь у воєнних походах Великого Гетьмана, приміром в поході на Старий Константи́н в 1705 р.

За гетьманування свого брата Івана стає чернігівським полковим обозним — начальником полкової артилерії (1713—1721), опісля (1726 р.), генеральним бунчужним, цебто генерал-адютантом Гетьмана.

Помер у 1727 році. Василь Скоропадський женився два рази: з невідомою з імени дочкою Павла Голубовича, генер. осавула (листопаду 1695 р.), та з Ксенею Томівною (в р. 1705). Від другої двох синів: Михайла [диви нижче Михайло (IV)], та генер. осавула Івана (IV) (до 1746 р.) і Анастасію (IV) (I/IV 1723), жінку бунч. тов. Хведіра. от. і (1729) і Параскевію (IV), жінку хорунжого Ген. Військ. канц. Івана Забіли.

Третім сином Іллі був Павло Скоропадський (III). Коли турки напали та знищили Умань (1674 р.), попав він у їхню неволю й перебув там понад 30 років, поки старанням брата-Гетьмана Івана не відбив його батуринський козак Павло Козловський. Про його діяльність не маємо майже ніяких відомостей. Знаємо тільки, що був бунчуковим товаришем. Помер у 1739 році. З жінкою, яку мабуть привіз з Туреччини, мав сина, бунчук, товар. Тимотея (IV) (1764) і дочку Тетяну (IV), що вийшла заміж (1729 р.) за бунчук. товариша Хведора Посудевського (до 1764). Лінія та вимерла на внучці Тимотея Анні (VI), що жила біля 1790 р.

Михайло Скоропадський (IV)

Син Василя, Михайло Скоропадський (* 6, 1697 р.), діставши високу освіту, скоро вславився як непересічний промовець та вважався одним із найвидатніших діячів половини XVIII віку. Займав він від 1715 р. посаду бунчукового товариша, в 1733 р. став найпершим із поміж бунчукових товаришів, а 21/XII 1735 р. дістав універсал Генеральної Військової Канцелярії на звання бунчукового товариша. Брав участь у дагестанському поході проти Авдігірея Шахмала (в Кавказі, 1729 р.) та був «въ польскомъ й хотинскомъ походахъ» (1739 р.). В році 1741 стає генеральним підскарбієм, циб-

то міністром фінансів. Як такий перевів Михайло Скоропадський реформу в дотеперішній українській скарбовості та був основником першої упорядкованої скарбової системи Гетьманської України. Щойно в р. 1753, завдяки інтризі Теплова, доходить між ним та Гетьманом Розумовським до непорозумінь, внаслідок яких Михайло Скоропадський покидає свій пост, по дванадцятьох роках праці. Як це видно з багатьох місць в «Дневних Записках» відомого мемуариста тих часів, Якова Маркевича (* 1690—1770), проявляв він чимале зацікавлення літературою, передплачував і закордонні часописи і книжки та мав чималу бібліотеку. Вважається теж поруч гр. Андрія Полстики (* б. 1692—1773) найбільшим українським бесідником тих часів.

Йому приписують прекрасну «РѢЧЬ о поправленій состоянія Малороссіи», з перших років гетьманування Кирила Розумовського (1750—1764).

«Кому ж — каже він у тій «РѢЧі», — треба їх (нещастя України. — О. П.) приписати? Чи не нашим внутрішнім непорядкам і міжусобицям, не властолюбію приватних людей? Чи не залишенню загального добра, а шуканню свого власного? Чи ж не злому вживанню законів? Не згадуючи і про другі безчисленні непорядки — візьміть тільки під увагу і здоровим розумом розгляньте історію предків наших та прирівняйте їхнє становище з теперішнім. Де ж нині ті славні мужі, що своїм розумом і пером захищали вольності Батьківщини нашої і благоумно нею правили? Де нині ті славні воїни, перед якими тремтіли многі європейські та азійські народи, перед якими дрижала Таврика та Константинополь, і які вкінці розірвали Польщу, велику тоді й сильну в світі державу? Сміло скажу, що їх немного у нас осталося і що гірше — перевелися вони в останніх роках, майже на очах батьків наших і наших. Але

мені і слів не вистане, якщо захочу широко вияснювати упадок Батьківщини нашої та вичисляти всі наші нещастя. Так, краще мені звернути моє слово до вас, шановні збори, і просити вас, ради любови Батьківщини, ради власної вашої і потемків ваших чести і хісна, зберіть усі сили ума вашого, підкріпіть їх патріотичним запалом і, відкинувши всі пристрасті та партикулярні користі, подумайте про відновлення давніх вашої Батьківщини порядків і благосостояння. А якщо ви і мені дозволите мати між вами вільний голос, якщо прикажете виявити вам мій погляд, то я предложу все покоротці і так, як велить мені моя честь, совість і користь Батьківщини, яку люблю більше мого життя».

Наведений уступ вистарчає за найкращу характеристику та виразно стверджує, що його автор палав великою любов'ю до Батьківщини та широко приймав собі до серця її долю, і що всі його стремління були спрямовані в тому напрямку, щоби знайти вихід із невідрадного положення.

Помер він 2 січня 1758 р. в Глухові, де й похований у церкві св. Миколи.

Михайло Скоропадський був тричі жонатий, а саме з Уляною кн. Четвертинською (б. 1717 р.), від 1725 з Параскевією Апостол (1/XI 1731), вдовою по бунчуковому тов. Михайлові Дунін-Борковському, та з Мартою Ширай (29/I 1764), вдовою по військовому канц. Іванові Чарнишові. Народжені з другої жінки, дочки Гетьмана Апостола, два сини: Іван (V) та Яків (V), відіграли велику роль в останніх роках Гетьманщини.

Іван Скоропадський (V) народився 9/VIII 1727 р. в Сорочинцях. Скінчивши курс у Київській Академії та відбувши подорож за границю «въ німецкія края», брав живу участь у козацькому жит-

ті і 26/III 1752 р. став бунчуковим товаришем, а в 1762 році останнім генеральним осавулом. Посаду цю займав аж до 1781 р., коли було його відпущено з рангою бригадіра.

За три роки по знесенні Гетьманства покликала Катерина II в Москву «комісію для составлення нового уложенія» (1767), цебто для установлення нового ладу. До тієї комісії вибрано від глухівського повіту Івана Скоропадського, як доброго знавця державного права.

Іван Скоропадський тішився великою популярністю серед українського народу й козацтва. Коли він виїхав у Москву, нарід із нетерпеливістю вичікував «пріезда господина Скоропадскаго, котрий пріедеть Гетманом».

Москалі, хоч цінили його як людину не могли вибачити Іванові його любови до України. Губернатор гр. Румянцев пише у своїх листах до Катерини II, що він «при всех науках і... остался казакомъ», а в листі з 27/VI 1768 р., що «Скоропадській всех прочихъ руководитель, ибо возмечталъ бытъ выбраннымъ в гетманы». У відповідь гр. Румянцеву Катерина II пише, що «Скоропадській ведет себя (в Москві. — О.П.), какъ волкъ, й ни съ кимъ изъ нашихъ знаться не хочеть». Помер він у 1782 році. Жінкою його була (від 23/V. 1759 р.) Уляна Кочубей.

Яків Скоропадський (V)

Другий син Михайла, Яків Скоропадський, разом із братом Іваном скінчив Київську Академію та відбув подорож у краї Західньої Європи.

Повернувшись до України, займав різні уряди, а вкінці став генеральним бунчужним, останнім, що займав ту посаду. В 1764 р. став ще

майором л.-гв. кірасирського полка. Помер 1785 р. Від 1761 року жінкою його була Ефрозина Закревська (19/XII 1799), дочка генер. обозного Осина.

Михайло Скоропадський (VI)

Син Якова, Михайло Скоропадський, (* 19/IV 1764 р.) присвятився військовій службі, вже російській. Скінчивши Імперат. Сухопутній шляхетський кадетський корпус, став кадетом того ж корпусу (1785), а в лютім 1785 р. вийшов із нього з чином поручника. Невдовзі стає поручником глухівського карабінерного полка (1789), потому ротмістром кінно-егерського полка (1791), а врешті, як секунд-майор виходить із війська та проживає у своєму маєтку, де біля 1810 р. вмирає.

По році 1797 оженився він з Пульхерією Маркевич (* б. 1775), та мав з нею дітей: Єлисавету (VII) (* 1800, 1823), Віру (VII) (* 27/III 1801, 12/II 1828); жінку графа Павла Граббе. Наталію (VII) (* 1802, 1818), Миколу (VII) (* б. 1803, 1820) й Івана (VII).

Іван Скоропадський (VII)

Син Михайла, Іван Скоропадський, був визначним громадянським та культурно-освітнім діячем. Народився він 30 січня 1805 року в Дунайській Слобідці глухівського повіту. Скоро віддався громадянській праці та вивчив різні горожанські уряди. Два рази (а то 21/IX 1844 і 17/IX 1849 р.) був він прилуцьким повітовим маршалом і Губерніяльним маршалом Полтавщини (12/XI 1847 і 1851).

Був теж предсідником пирятинської рекрутської комісії, а в кінці (від 8/IV 1851 р.) став надвірним радником. Брав визначну участь при визволенні кріпаків та дбав про освіту свого народу. Ціла низка шкіл

та гімназій в Україні завдячує йому своє існування. Помер 8 лютого 1887 р. в селі Тростянці Прилуцького повіту й тут його поховали.

В році 1849 оженився з Єлисаветою з роду Тарнавських, звісно-го фундацією Українського Національного Музею в Чернігові.

Діти його Петро (VIII) і Єлисавета (VIII), записалися золотими буквами як громадянські та культурно-освітні діячі.

Петро Скоропадський (VIII)

Петро Скоропадський народився 6/Ш 1834 р. в селі Григорівці, Конотопського повіту. Батько призначив синові військову кар'єру та віддав його до школи гвардійських підпрапорщиків. В р. 1851 (7/ XII), виходить він із неї та стає корнетом л.-гв. кавалергардського полку (першого кінного полку гвардії). У кавалергардському полку відзначився великою відвагою і неабиякими воєнними здібностями та скоро авансував: 1/VI 1853 р. стає поручником, 4/IV 1859 р. штабс-капітаном, а 1/VII 1859 р. ротмістром. У роках 1854, 1863 і 1864 бере участь у походах на Кавказ, де за воєнні заслуги дістає в 29 році життя ступінь полковника (19/V 1863 р.) та стає кавалером цілої низки орденів. І так 29/VII 1864 р. дістав орден св. Станіслава, II класи з мечами, а 25/XII того ж року дістає «золоту зброю» (з написом «за хоробрість»), орден, що його дуже поважали в російській армії.

Та не зважаючи на свою блискучу військову кар'єру та на велику майбутність, що перед ним стелилася, повернувши з кавказької війни, покинув військову службу й відався всеціло громадянській праці. Ще як був у війську, захопився він новими ідеями, що панували тоді серед світліших умів громадянства.

Були це 60-ті роки XIX віку, себто часи, коли Олександр II переводив великі реформи, що мали на меті знести кріпацтво.

Петро Скоропадський був ревним апостолом тих ідей, і брав чинну участь у їх реалізуванні. Коли повстав у Полтаві «комітет для облекшення долі поміщицьким кріпакам», два рази вибрано Петра в його члени (11/VI 1858 р. і 4/IV 1859 р.).

За свої заслуги, покладені в акції знесення кріпацтва, дістав 17/ IV 1861 р. медалью на Олександрівській ленті в пам'ять освободження кріпаків. Свою діяльність розвивав головну у своїй рідній Стародубщині, де до смерти обирали його повітовим маршалом — в р. 1869 (17/VI) іменовано його почесним мировим суддею Стародубської округи, 30 вересня 1871 р. членом, а 10 вересня 1877 р. предсідником Стародубської Повітової Шкільної Ради і вкінці травня 1872 року почесним горожанином міста Стародуба. Працю Петра Скоропадського оцінювали й інші міста. Ось 17 травня 1878 р. став він почесним горожанином міста Погара. Чим був Петро Скоропадський для міста Стародуба — хай свідчить той факт, що 21 травня 1878 р. помістили його портрет «на вічні часи» в Палаті Стародубської Повітової Управи. За громадянську працю дістав 27 червня 1875 р. орден св. Анни II класи, 8 вересня 1878 р. титул дійсного державного радника, а 22 вересня того ж року — орден св. Володимира IV класи. Помер із переpracювання дня 30 червня 1885 р. в Києві, маючи всього 51 років. Поховали його в Гамаліївському монастирі, що став «справжнім мавзолеєм лицарського роду наших Гетьманів».

Жінкою його була від 9 листопада 1869 р. Марія зі старинного козацького роду Миклашевських (* 9/IX 1841, 29/XI 1901).

Єлисавета Скоропадська зам. Милорадович (VIII), сестра Петра (VIII), а тітка гетьмана Павла (IX) народилась 1 січня 1832 р. в селі Качанівка Борзнянського повіту. Дитячі роки та ранню молодість провела в Тростянці (Прилуцького повіту), в чудовому старинному козацькому дворіщі свого батька.

Відзначалася великою красою і вчасно — бо в 17 році життя вийшла заміж (1849 р.) за Льва Григоровича Милорадовича зі заслуженого в нашій історії роду, багатого дідача, що мав свої добра на Чернігівщині, Полтавщині й Катеринославщині та приятелював з Гоголем.

8 лютого 1879 р. овдовіла і всеціло віддалася громадянській та освітній праці, якій віддавна присвячувала чималу увагу, завдяки м. ін. зустрічі з діячами Полтавської Громади.

Під кінець 50-х років XIX віку почалося дещо свобідніше життя в Україні. Повставали різні культурно-освітні товариства, що мали на меті просвітити народ й увільнити його з оков темноти. В Полтаві повстало таке товариство, «Українська Громада», під проводом Дмитра Пильчикова, колишнього Кирило-Методіївця. В склад Громади входили крім нього ще: визначний письменник Олександр Кониський, брати Василь та Петро Трухови, Грицько Григоренко, Василь Кулик, Кузьма Шохин, Гр. Гавриленко (полтавський міщанин-столяр), Ковальський, Сильвестрович та інші.

Тоді саме, як завжди зимою, проживала Єлисавета в Полтаві і познакомившись з членами громади, захопилася їх ідеями й сама вступила в її члени.

Вплив членів того гуртка, як каже її біограф Ол. Кониський, «розвив у неї національний інстинкт природжений до ступня свідо-

мости». Від того часу її дім у Полтаві стає центром українства, а кожна українська акція знаходить у ній щедрого мецената й опікуна-покровителя.

Коштом Єлисавети видано в Полтаві Стронінову перебірку граматики Золотова, Українські Прописи Кониського. Відгукуючися на зазив Костомарова, Єлисавета взяла на себе кошт видання книжок для народу. Спеціальну увагу звертала вона на освіту українського народу. Власним коштом удержувала такі школи: жіночу та мужеську в Полтаві, мішану на передмісті Полтави Павленках та в селі Рибцях, а всі інші — як Полтавську дівочу гімназію — щедро підпомагала.

За її старанням набралось вневдовзі доволі шкіл у Полтаві (1861 р.): п'ять недільних, дві суботніх та одна щоденна. За ті всі заслуги вибрали Єлисавету представники шкіл у Полтаві своєю репрезентанткою та запросили в члени загальної (шкільної) Ради.

Старанням тієї Ради [крім Єлисавети входили тут: Ол. Кониський, Дм. Пильчиків, Лобода, Стронін, Шелкан, Томашівський. Засідання відбувалися в домі Єлисавети] оснований в Полтаві — за матеріальною допомогою Єлисавети — «Народню Бібліотеку» (читальню) та влаштовувано прилюдні науково-популярні відчити (1861 р.).

Не занедбувала Єлисавета й гуманітарної акції. Коли знесли кріпацтво, подарувала своїм кріпакам по одній десятині землі, а від 1878 року була президенткою Добродійного Товариства в Полтаві та придбала йому чималі добра.

Та найбільше вона заслужилася Україні як фундаторка пізнішого Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові.

Літом 1862 року настає в Україні реакція. Губернатор Волков і відомий автор сумної пам'яті указу з 1863 р. Валуєв, позакривали школи та «Народню Бібліотеку» (ї заборонили всякі збори). Почалися репресії, арешти й заслання.

Самій Єлисаветі доводилося зносити чимало неприємностей за свої українські симпатії та працю але — як каже сучасник — «не зважаючи на всі ті прикrostі, які заповідав їй губернатор Волковъ і жандарма Беловъ, двері її господи ніколи не були замкнені задля українофілів».

Серед таких обставин дальша праця в Україні була просто неможлива й тому серед членів Полтавської Громади зродилася, за ініціативою Дмитра Пильчикова, думка оснувати в Галичині, де українцям краще жилося, товариство, яке б організувало та піклувалося українською наукою. Але на те треба було фондів, головно на закупне друкарні.

І ось, Єлисавета, дізнавшись про турботи своїх співтоваришів праці, жертвує (1873 р.) на ту ціль 9.000 гульденів (біля 20.000 австр. срібн. корон), чим дає почин до заснування «Товариства імени Шевченка», що потому як «Наукове Т-во ім.Шевченка» стало осередком української науки і довго одинокою дійсною, хоч і неофіційною, Академією Наук.

«Таким чином, пише її біограф та діяч Наук. Т-ва, зросло товариство наше, а з ним друкарня, «Правда», «Діло», «Зоря», нарешті «Записки», чимало окремих книжок, і — головна річ — з'явився той ґрунт, на якому росте і зростатиме далі наше питоме дерево науки і письменства».

Наукове Т-во ім. Шевченка вшанувало пам'ять Єлисавети. «На спомин і подяку» своїй добродійці замовили великий її портрет,

цю поруч із портретами інших добродіїв Товариства, «прикрашує собою залу урочистих засідань Товариства в його власнім будинку».

Померла та громадянка, так заслужена для української культури, 14 лютого 1890 р. в Полтаві, де 17 того ж місяця відбувся її величавий похорон. Спочила біля чоловіка в монастирі Воздвиження Чесного Хреста.

Померла, але — як каже товариш її праць — «пам'ять Єлисавети Іванівни житиме до віку по Україні-Руси» — бо «хто ж з чесних Русинів по цілій Україні від Дону до Тиси не поклониться перед пам'яттю Милорадовички і не скаже укупі з нами: «Спасибіг, мамо, спасибіг на віки! Земля тобі пером».

Павло Скоропадський (ІХ).

Сином Петра Скоропадського (VІІІ) і Марії Миклашевської є Пан Гетьман Павло Скоропадський.

Члени роду Скоропадським дружилися з дочками та синами найвизначніших козацьких, старшинських та шляхетських родів. Бачимо серед них представників і представниць родів: Апостолів, Бутовичів, Гамаліїв, Дунін-Борковських, Забілів, Закревських, Кочубеїв, Кулябків, Лизогубів, Лисенків, Лобакевичів, Марковичів, Миклашевських, Милорадовичів, Новицьких, Полуботків, Посудевських, Розумовських, Сулимів, Тарновських, Туманських і Чарнишів. Можемо отже сміло сказати, що в жили представників Роду Скоропадських влилася кров чи не всіх визначніших козацьких родів із усієї України.

Та крім того рід Скоропадських споріднений із пануючими династіями України і Європи.

Пригляньмося по-коротці тим спорідненням.

Мати Пана Гетьмана Павла Марія з Миклашевських (XXXI), була дочкою Дарії Олсуфев (XXX) (* 1818—1848), якої прабабка Марія Салтиків (XXVII) (* 1728 14/XI 1792) — дочка Василя Салтикова (* 1675 1755) і Марії Голіцин (XXVI) (* I/I 1701 14/X 1752), яка в XVI поколінні походить в прямій лінії від Гедеміна (1341), протопляста литовсько-українських княжих династій.

Та сама Марія Голіцин — унучка боярина Бориса Голіцина (XXV) (* 1654 18/X 1714) і Марії Хворостинін (XXIV) (* 24/III 1651 13/X 1723). Марія Хворостинін знову ж в XVI поколінні походить прямо від Великого Князя Київського Мстислава I. Великого (VIII), сина Мономаха (VII), визначного українського монарха (1125—1132), а в XXIV поколінні від Рюрика, основника першої української династії.

Жінка Пана Гетьмана а мати Пана Гетьманича Данила (XXXIII) Олександра, походить з визначного роду Дурново. Вона становить XX покоління того роду, як на це вказують матеріали з архіву Скоропадських.

Про протопласта роду Дурново пише таке чернігівський літопис: «В році 6861 (=1353) приїхав в Чернігів з Германії муж чесно-го роду Індрис, а по хрещенні названий Леонтієм, з двома синами. Константаном і Хведором, і з ним дружина і люди їх три тисячі чоловіків».

По дослідям Графа Товстого-Милославського (працює у Франції), тим Індрисом був Анрі де Монс, Граф Фландрії, що попавши в полон на остров Кипр утік звідтам зі своїми синами в Чернігівщину і прийняв там православну віру.

Позатим Пані Гетьманова Олександра внучка Олександри кн. Волконської (XXIX), що в XXIII поколінні походить в простій лінії від Великого Князя Київського Святослава II Чернигівського (VI) (1073—1076), сина Ярослава I Мудрого (V) та має в галерії своїх предків 5-х репрезентантів династії Гедиміна.

Ті лінії українських династій споріднені з цілою низкою пануючих династій Європи.

Наведу кілька примірів: жінка Ярослава I. Мудрого (V) була Інгігерд-Ірина дочка короля Швеції Оляфа (1022).

Бабкою Великого Князя Київського Мстислава I. Великого (VIII), а жінкою Всеволода I теж Великого Князя Київського була невідома з імени дочка Константина X. Мономаха, цісаря Візантії (1054).

Сам Мстислав I. Великий (VIII) — це син Володимира II Мономаха (VII) (1125) і Гіди, дочки англійського короля Гаральда (1066).

Жінкою Всеволода III. Черного (IX) з чернигівської лінії (1215) — була дочка Казимира II Справедливого (1194), Великого Князя Краківського.

Отже, як бачимо, теперішні представники Роду Скоропадських, Пан Гетьман Павло і Пан Гетьманіч Данило, це безпосередні нащадки — в жіночих лініях — наших старих великокняжих династій Рюриковичів і Гедиміновичів і через них визначних і довго пануючих династій Візантії, Англії, Швеції, Литви, Московії, Польщі та Фляндрії.

Омельян ПРИЦАК

* Збережена стилістика автора

Незвичайна жінка в долі незвичайної людини

*Павло й Олександра Скоропадські:
вибрані сторінки*

Про генерала та гетьмана України Павла Петровича Скоропадського — одного з найбільш відомих персонажів вітчизняної історичної драми — завдяки моїм колегам-історикам сьогодні відомо вже немало. Однак це, у своїй більшості, дані про військовий та політичний шлях відомої людини, а ось про особисте життя Павла Петровича нам поки що відомо набагато менше. Але й те, що відомо, переконливо свідчить — його особисте життя було не менш драматичним, аніж усі його військові та політичні звернення...

Перша перемога молодого офіцера

Павло Петрович Скоропадський, майбутній останній гетьман України, народився 1873 року в українській аристократичній родині нащадків гетьмана Івана Скоропадського. Життєвий шлях Павла визначився практично відразу й назавжди — батьки вирішили, що син присвятить своє життя військовій дорозі. Сам Скоропадський згодом згадував: попри те, що в його роду не було генералів, російський імператор Олександр III своїм указом дозволив йому навчання в престижному Пажеському корпусі, куди майбутній гетьман України вступив 1886 року.

Було б перебільшенням стверджувати, що нащадок славного козацько-гетьманського роду вчився блискуче. Деякі предмети у юнака відверто «не йшли», екзамени доводилося неодноразово прездавати, а одного разу, явно «не потягнувши» навчання, Павло взяв академвідпустку на рік, яку майже повністю провів за кордоном. І все ж труднощі було зрештою подолано, а майбутній царський генерал аж ніяк не відстав від своїх однолітків у просуванні кар'єрними сходами. 1892 року Скоропадський стає камер-пажем, згодом — корнетом, а 1897 року отримує чин поручика.

Не менш стрімко розгорталося й особисте життя молодого офіцера. На початку 1897 року Павло Петрович уже серйозно думав про одруження з 18-річною Олександрою Петрівною Дурново — дочкою відомого генерала Петра Павловича Дурново, рідного брата майбутнього міністра внутрішніх справ царської Росії.

Важко сказати, за яких обставин й коли саме сталося знайомство двох молодих людей, яке стало прелюдією до їх 48-річного сімейного життя. Цілком можливо, що юний офіцер та його обраниця (Олександра Дурново була фрейліною російського імператорського двору) познайомилися на одному з великосвітських балів. Однак серйозною перешкодою для реалізації особистих планів Павла та Олександри став Петро Павлович Дурново. Батько коханої Павла не приховував, що не вважає Скоропадського гідною партією для своєї дочки, маючи на те цілком конкретні аргументи. По-перше, його не влаштовувало низьке, на його погляд, провінційно-малоросійське походження майбутнього зятя. По-друге, батько Олександри серйозно підозрював Павла у тому, що він хоче одружитися з його дочкою не по любові, а із розрахунку. Всі спроби молодого офіцера довести генералу зворотнє закінчувалися нічим — свого благословення на цей шлюб Петро Дурново наполегливо не давав. Серйозні докумен-

тальні дані свідчать про те, що, борючись за своє щастя, щиро люблячі одне одного Павло та Аліна (так згодом Скоропадський називав дружину) зважилися на відчайдушний крок — 11 січня 1897 року вони офіційно стали чоловіком та дружиною, так і не дочекавшись батьківського благословення (правда, відомо, що в квітні того ж року Скоропадський знову просив його, але невідомо, чи задовольнив генерал Дурново його прохання). Вчинок Павла Петровича та Олександри Петрівни був, безумовно, зухвалим, але у нього є одне важливе виправдання — без такого кроку дочка генерала та офіцер із Малоросії ніколи б не прожили довгого спільного життя, яке, попри серйозні випробування, було дуже щасливим та світлим....

Любов і розлука

Сім подальших років Павло та Олександра прожили у щасті та достатку, і цей час, без усілякого сумніву, був найсвітлішим часом в їхньому житті. Сім'я майбутнього гетьмана швидко зростала, за якісь декілька років дружина подарувала чоловіку чотирьох дітей: дочок Марію та Єлизавету, синів Петра та Данила. Літо молоде подружжя часто проводило в родовому гнізді Скоропадських — полтавському селі Тростянці, де в розкішному маєтку було влаштовано справжній музей української військової історії (рід Скоропадських здавна відрізнявся широкою любов'ю до своєї землі та свого народу). З великою цікавістю та душевним трепетом розглядала Олександра Петрівна портрети українських гетьманів та інших козацьких воєначальників, тримала в руках старовинну зброю, гортала рідкісні книги...

Не нами, однак, підмічено, що все найкраще у житті людини, на жаль, триває недовго. На початку 1904 року почалася російсько-

японська війна. Павло Петрович цілком міг продовжити військову службу в тилу, однак як офіцер-патріот він одразу ж подав рапорт про відправлення його до театру бойових дій. Але вже сидючи в купе поїзду, який вирушав на Далекий Схід, офіцер гостро відчув увесь біль розлуки з коханою дружиною та дітьми. Тоді Павло Петрович мав тільки один засіб, здатний скоротити відстань, яка буквально з кожною хвилиною збільшується між ним та його дружиною, — постійно думати про Аліну та писати їй листи. Про істинні почуття Скоропадського до своєї сім'ї свідчить те, що тільки з 4 квітня по 31 травня 1904 року він відправив дружині 31 лист... Читаючи послання свого чоловіка, Олександра Петрівна майже фізично відчувала холодні води Байкалу, через який переправлявся її чоловік, спеку нескінченного маньчжурського степу, нелегке ратне життя російських солдатів та офіцерів, а ще — щире, непідробну любов Павла Петровича до неї. В одному зі своїх листів Скоропадський писав: він не може дочекатися вечора, щоб написати дружині ще раз...

На війні Павло Петрович служив ад'ютантом генерала А. Келлера, а після загибелі воєначальника, яка сталася буквально у нього на очах, — командиром козачої сотні, дислокованої недалеко від Чити. Незабаром за чудове керівництво підлеглими та особисту хоробрість Скоропадського було нагороджено Георгієвською золотою зброєю. Однак тоді ж царському офіцерові-сотнику випала від долі ще одна нагорода, яку він, безумовно, цинив набагато вище за всі інші медалі та ордени. Наприкінці 1904 року поїзд із далекого Санкт-Петербурга привіз офіцеру-фронтовику його дружину Аліну, яка в ім'я чоловіка не побоялася відправитися в цю довгу й аж ніяк не легку поїздку. У невеликому будинку на околиці Чити молоде подружжя провело разом незабутній місяць. Час, однак, пролетів як метеор, і поїзд відвіз назад, у далеку північну столицю, дружину

Скоропадського, яка тоді думала тільки про одне — чи повернеться її чоловік із війни? Треба сказати, що, на відміну від багатьох інших жінок Росії, Олександрі Петрівні пощастило — Павло Петрович повернувся з японського фронту хоча й не переможцем, однак, усе-таки, цілим та неушкодженим.

За декілька подальших років Павло Скоропадський зробив у царській армії, без перебільшення, блискучу кар'єру. Вже 1905 року чоловік Олександри Петрівни стає флігель-ад'ютантом царя Миколи II, йому надають чин полковника. 1911 року полковник Скоропадський отримує посаду командира вельми престижного Лейб-гвардійського кавалерійського полку, стає генерал-майором та членом царського почту. Для сім'ї Скоропадських на цілих дев'ять років знову настав щасливий період — передусім тому, що подружжя та їхні діти знову були разом. Але й ці щасливі роки пролетіли досить швидко, а в серпні 1914 року вибухнула Перша світова війна...

Потрібно наголосити, що, попри отримане Павлом Петровичем становище людини, досить близької до російського імператора, царедворця з нього таки не вийшло. Скоропадський залишився передусім справжнім бойовим офіцером, чужим до інтриг вищого петербурзького світу. Генерал-майор Скоропадський знову вирушив на фронт, де за вмиле керівництво військами та отримані ратні перемоги одержав 1916 року чин генерал— лейтенанта. У січні 1917 року йому довірили командування 34-м армійським корпусом, який діяв на Південно-Західному фронті.

У 1916 році у Павла та Олександри Скоропадських народився син, якого назвали на честь батька, Павлом. Як і раніше, Павло Петрович буквально засипав дружину потоком ніжних листів і, мов зіницю ока, зберігав свою обручку. Не залишалася в боргу перед

чоловіком і сама Олександра Петрівна. Любовні послання подружжя настільки стали нормою їхнього життя, що якщо чийсь лист не приходив вчасно, то адресат неабияк хвилювався. Одного разу тесть Павла Петровича отримав від свого зятя схвильованого листа, лейтмотивом якого було питання про те, де його Аліна та чому вона так довго не пише йому...

Генерал Скоропадський, однак, відправляв дружині не тільки листи. Відомо, що із самого початку Першої світової війни генерал вів військові щоденники; однак бойова обстановка не дозволяла Павлові Петровичу вести їх по-справжньому якісно — витонченим стилем, красивим або принаймні розбірливим почерком. Довести свої щоденникові записи «до пуття» Скоропадський доручив дружині, яка, попри свої численні та нелегкі обов'язки матері, справилася із завданням чоловіка дійсно блискуче. За підрахунками історика Г. Папакіна, своїм акуратним та красивим почерком Олександра Петрівна переписала зміст... не менш як 80 фронткових зошитів Павла Петровича. На превеликий жаль, «відреставровані» військові щоденники Павла Скоропадського, які, безсумнівно, являли собою вельми цінне джерело з історії світової війни, було загублено в роки громадянської війни. Щоправда, деякі історики не перестають сподіватися, що спільний труд подружжя Скоропадських ще вдасться відшукати...

З турботою одне про одного

Блискучій військовій кар'єрі Павла Петровича Скоропадського в царській армії було, однак, призначено назавжди обірватися на початку березня 1917 року, коли лютнево-березнева революція скинула владу імператора Миколи II. Відтоді подружжям оволоділо

почуття непідробної тривоги за життя одне одного, і це було цілком зрозуміло: адже вони були елітою та опорою «дореволюційного ладу, що прогнів»...

Ще в лютому 1917 року Скоропадський пристрасно мріяв про той час, коли в середині березня до нього в Київ зможе приїхати дружина. Та вже 1 березня 1917 року він написав дружині листа, в якому спробував відмовити їй від цієї поїздки у «зв'язку із безладдям, що посилювалося». Не радив генерал своїй Аліні виїжджати і в тростянецький маєток, де в умовах, які змінилися, гостинний прийом «поміщиці» було аж ніяк не гарантовано. Така турбота Павла Петровича про кохану дружину, як виявилося, була зовсім не зайвою. Саме того дня, коли генерал писав та відправляв дружині цього листа, у двері петроградської квартири, в якій жила Олександра Петрівна з дітьми, хтось сильно постукав... Візитерами виявилися декілька озброєних людей, які назвалися представниками революційних військ та, націливши на господиню квартири гвинтівки, наказали їй негайно здати всю зброю, яка була в квартирі. Коли ж «революційні представники» почули від дружини генерала, що ніякої зброї у неї немає, вони стали безцеремонно обшукувати квартиру. Хоча «сищикам» довелося піти, що називається, піймавши облизня. Втім ще через деякий час, десь зовсім поруч пролунали гвинтівкові та револьверні постріли, кулі забарабанили по верхній частині будинку Скоропадських. Олександра Петрівна, не втрачаючи ані секунди, негайно відвела дітей у задню частину квартири... Згодом з'ясувалося: революціонери помилково вирішили, що на горіщі будинку загаїлися представники «старої формації» — городові та жандарми з кулеметами...

Проте надто тривожна картина тих днів не зменшила ніжності в листах подружжя. Павло Петрович часто називав у посланнях Олександру Петрівну «дорога моя Алінушка», а вона його — «мій дорогий Павлику». У листі Аліна також просила чоловіка берегти себе, зазначаю-

чи водночас, що навіть у крайньому випадку (дружина мала на увазі можливість смерті чоловіка і батька) вона зуміє самостійно виховати дітей гідними людьми та вивести їх на світлу дорогу в житті.

Проте саме життя йшло далі, й у цьому житті, яке настало після повалення царської влади, подружжю треба було по-новому знаходити себе. В одному з листів дружині Павло Петрович порадив Аліні не триматися за минуле й «швидше еволюціонувати». Однак, судячи з фактів, еволюція Олександри Петрівни в цьому напрямі була аж ніяк не швидкою та гладкою, як це хотілося самому Павлові Петровичу. «Дорога Алінушка» довго не визнавала Лютневу революцію та нову владу — Тимчасовий уряд, вона вельми хворобливо сприймала будь-які випадки на адресу поваленої династії Романових, різко критикувала свого батька — П.П. Дурново — за його бажання вірою й правдою служити новій Росії, а свою безперечну заслугу бачила якраз у тому, що жодним чином не допомогла революції...

Потрібно наголосити, що й у «новій Росії» військова кар'єра Павла Скоропадського успішно продовжувалася. Він зберіг за собою військове звання генерал-лейтенанта, визнав Центральну Раду й дозволив українізувати свій корпус (відтепер 34-й армійський корпус став іменуватися 1-м Українським корпусом). Знову, як і до революції, нескінченною чередою потяглися для Павла Петровича його фронтові будні, котрі розраджували, проте, часті та теплі листи Аліни. А пізніше Олександра Петрівна приїхала з однією зі своїх дочок у Меджибіж, де на той час розташовувався штаб бойового генерала. Теплі, ясні осінні дні, синє небо, прогулянки з дружиною та донькою на автомобілі, сіра лінія шосе — такими залишилися в пам'яті генерала Павла Скоропадського ті неповторні дні. Тим часом надворі стояв уже жовтень 1917 року. У Павла Петровича та його сім'ї ще буде довга розлука...

Із сім'єю та без сім'ї

Незабаром із київського вокзалу потяг поїхав до Петрограда, відвозячи до далекої столиці дружину та доньку Скоропадського. Для самого ж Павла Петровича наступив досить складний і відповідальний період життя. Вже в листопаді 1917 року Центральна Рада призначила генерал-лейтенанта Скоропадського командуючим усіма військами Української Народної Республіки на правобережній Україні. Ухваливши таке рішення, українські лідери аж ніяк не програли. Сильний у військовому аспекті 1-й Український корпус надійно захистив український уряд від більшовистських атак. Однак, як це нерідко буває, за все це наші державні мужі врешті-решт відплатили Павлу Петровичу чорною невдячністю. Наприкінці 1917 року Скоропадський пішов із посади командира корпусу та новий 1918 рік зустрів уже як приватна особа.

Головною причиною відставки бойового генерала став острах більшості соціалістів Центральної Ради з приводу того, що Павло Скоропадський, спираючись на сили свого численного корпусу, здійснить «правий» військовий переворот. Потрібно наголосити, що такі побоювання були у жодному разі не безпідставними. Про сильну, диктаторську владу, здатну відбити як інтервенцію Радянської Росії, так і ліквідувати все «безладдя» в тилу, Скоропадський став серйозно задумуватися вже наприкінці 1917 року. Згодом, навесні 1918 року, Павло Петрович близько зійшовся з деякими впливовими людьми, які прагнули створити в Україні новий державний устрій, в основу якого мали бути покладені сильна, дійова влада та приватна власність. 29 квітня 1918 року відставний генерал-лейтенант Павло Петрович Скоропадський, якого підтримували як внут-

рішні консервативно налаштовані елементи, так і німці, котрі захопили Україну, був проголошений гетьманом України...

...Окрім інших прикрощів, більшовицький переворот у Петрограді приніс Павлові Петровичу ще одну — незабаром після «червоного дня календаря» він швидко та практично повністю втратив зв'язок із дружиною та дітьми. Його неодноразові листи до Петрограда залишалися без відповіді, а саме мовчання сім'ї можна було, звичайно, пояснити далеко не лише недосконалістю тогочасного поштово-телеграфного зв'язку: в Росії потроху «розкручувався» сумнозвісний червоний терор. Енергійні пошуки генеральської сім'ї, до яких вдалися близькі до Скоропадського люди, залишилися безрезультатними... Пізніше, однак, близький соратник генерала, Зеленевський, повідомив телеграфом обнадійливу новину — сім'я Павла Петровича жива-здорова та перебуває в Орлі...

Зеленевський не лише чудово впорався із завданням Скоропадського. Він, швидко та добре розібравшись в орловській ситуації, порадив Олександрі Петрівні негайно залишити з дітьми місто. Аліна послухалася поради, яка виявилася доречною, оскільки вже за кілька днів після від'їзду Орлом прокотилася нова хвиля більшовицьких репресій... Та згодом сліди сім'ї знову загубилися, і 29 квітня 1918 року, отримуючи від частини українського народу гетманську булаву, Павло Петрович жодного уявлення не мав, де його сім'я і що з нею. І лише в травні 1918 року, вже ставши гетьманом України, Скоропадський дізнався, що його рідні повернулися до Петрограда...

Потрібно було терміново виривати Аліну та дітей із «більшовицького царства» — і не лише для того, щоб забезпечити безпеку членів гетманської родини. Тримаючи у своїх руках близьких роди-

чів Павла Петровича, уряд Леніна міг швидко придбати сильний важіль впливу на самого гетьмана України. Спочатку возз'єднатися з сім'єю Скоропадський планував за допомогою німецької армії (він сподівався, що війська кайзера Вільгельма незабаром захоплять Орел). Однак згодом з'ясувалося, що взяття цього міста в плани німецького генералітету не входить. Проте Павло Петрович зумів успішно вирішити особисте питання, яке турбувало його, за допомогою дипломатичних каналів. Радянський уряд вирішив дозволити сім'ї гетьмана виїзд на Україну. 29 червня 1918 року «державний поїзд №1» благополучно доставив Олександрю Петрівну та дітей із Петрограда до Києва. Своїх рідних Павло Петрович не бачив вісім довгих місяців...

Сама Олександра Петрівна відразу та беззастережно прийняла і високу державну посаду чоловіка, й ту справу, за яку він боровся. І це було цілком природно: доньці царського генерала держава, яка створюється її чоловіком із реставрованою приватною власністю та поміщицьким землеволодінням, була набагато ближчою, ніж різні «народні» та «соціалістичні» республіки Центральної Ради та більшовиків. Однак по-іншому дивилися на речі численні українські селяни, які, об'єднавшись у повстанські загони, почали енергійну боротьбу проти «поміщицького гетьмана». Від бомби молодого лівого есера-терориста загинув на вулиці Києва німецький генерал Айхгорн, готувалися замаху й на життя самого Скоропадського. Чудово розуміючи, що під прицілом революціонерів-терористів можуть виявитися не лише вони самі, а й їхні діти, Павло Петрович і Олександра Петрівна наприкінці літа 1918 року вирішили відправити своїх чад (окрім зовсім маленького сина Павла) до Одеси. Проводжаючи їх на київському вокзалі, подружжя Скоропадських розуміло, що побачить своїх дітей уже не скоро...

Восени 1918 року труднощі та випробування стали падати на подружжя Скоропадських, як із скриньки Пандори. Вже у вересні 1918 року їх спіткало важке горе — від невиліковної хвороби помер їхній малолітній син Павло. Пізніше, наприкінці листопада, Київ було оточено революційною армією Симона Петлюри. Німці радили Скоропадським відлетіти на аероплані до Одеси до дітей, однак Павло Петрович відкинув цей варіант, який означав би ганебну втечу. 14 грудня 1918 року гетьман Скоропадський відрікся від влади та, чудово знаючи, що його розшукують петлюрівці, наприкінці грудня 1918 року на німецькому військовому ешелоні поїхав разом із дружиною до Німеччини.

Не менш драматичною виявилася і доля його дітей. Поки в Одесі була влада Антанти та білогвардійців, дітям колишнього гетьмана нічого не загрожувало. Однак у березні 1919 року до чорноморського порту наблизилися радянські війська, що примусило Марію, Єлизавету, Петра і Данила переїхати до Криму. Втім, і сам півострів опинився незабаром під реальною загрозою більшовицького вторгнення. Юним Скоропадським довелося добряче поїздити різними країнами — Румунія, Греція, Італія... Так тягнулися нескінченні тижні й місяці, коли діти не бачили батьків, а батьки — дітей... І тільки влітку 1919 року родина екс-гетьмана знову возз'єдналася в Швейцарії, а потім, на самому початку 20-х років, виїхала на постійне місце проживання до Німеччини, до невеликого німецького міста Ванзес.

Еміграція

Мешкаючи за кордоном, Скоропадські регулярно стикалися з серйозними матеріальними труднощами. Родина жила в основному на невелику грошову допомогу, яка щомісяця виплачувалася Павлу

Петровичу як «друзові Німеччини» різними німецькими урядами, включаючи і уряд Адольфа Гітлера. Не дивно, що до кінця кожного місяця сімейний бюджет опинявся, як правило, «на нулі», та навіть далеко не найдорожчі речі Павло Петрович і Олександра Петрівна вимушені були брати в кредит. А одного разу, під час особливо гострої фінансової кризи, Скоропадським довелося закласти в місцевий ломбард чудовий сервіз, який їм подарували близькі родичі в далекий день їхнього весілля...

Слід наголосити, що всі обов'язки по дому Олександра Петрівна рішуче й безповоротно взяла на себе. Вона була чудовою господинею і матір'ю, часто давала чоловіку практичні поради, і ніколи при цьому не скаржилася на чималі труднощі емігрантського життя. Це було досить дивно для жінки з вищого світу, якою вона не так давно була сама. А ще Аліна прекрасно грала на фортепіано, прищеплюючи любов до музики своїм дітям. Попри величезну зайнятість справами по господарству, Олександра Петрівна зуміла реалізувати в еміграції свою давню мрію — написати книгу, присвячену генеалогії родів Скоропадських і Дурново. Ті, хто читав цю працю, майже одностайно стверджували, що за своєю серйозністю і ґрунтовністю вона може дати фору працям багатьох професійних істориків. Сам Скоропадський відкрито захоплювався своєю дружиною й неодноразово стверджував, що без Аліни він — тільки половина самого себе... І боявся втратити свою половину більше від усього на світі. Іноді, прийшовши додому і не знайшовши там дружини, Павло Петрович нервово й голосно питав: «Де Аліна? Де моя дружина?». Питав усіма мовами, якими володів!

Справжньою надією і опорою Павла й Олександри Скоропадських були їхні діти. Данило завжди добре вчився і музикував (він

дістав у Німеччині вищу технічну освіту), Єлизавета виявилася обдарованим скульптором, Марія успішно освоювала університетський курс медицини, а молодша дочка — Олена (вона народилася в еміграції, коли Олександрі Петрівні було вже 42 роки) тішила батьків успішним навчанням в гімназії. До речі, в одному зі своїх гімназичних творів юна Олена охарактеризувала матір і батька як ідеал сімейної пари...

Додамо, що в еміграції Павло Петрович не пішов із політики, він став очільником гетьмансько-монархічного руху, призначивши своїм спадкоємцем, або, як тоді нерідко писали, гетьманичем, свого сина Данила, який подавав великі надії. Щоправда, пізніше, з початком Другої світової війни, враховуючи можливість передчасної смерті — і своєї, й сина-спадкоємця, — Скоропадський написав розпорядження, згідно з яким у цьому випадку гетьманську регентську раду мала б очолити його дружина — Олександра Петрівна Скоропадська, а спадкоємицею мала би стати одна з дочок.

Зустріч, яка не відбулася

Становище гетьманської родини в роки Другої світової війни не можна було назвати легким, понад те, її життя з кожним днем було дедалі більш тривожним і неспокійним. Згодом дедалі менше ставало продуктів, зате неухильно збільшувалася кількість нальотів англо-американської авіації, дедалі частіше в небезпечній близькості від їхнього будинку гриміли вибухи авіабомб. Але родині колишнього гетьмана було не звикати до лихоліття. Під час бомбардування Скоропадські, як правило, не бігли до бомбосховища, а залишалися вдома, вважаючи, що ховатися від небезпеки було б нижче за власну гідність. Одного разу, під час одного з таких бомбардувань, Пав-

ло Петрович поглянув на своїх близьких і внутрішньо захопився — на їхніх обличчях не було навіть і тіні страху. Але попереду на них чекало нове суворе випробування...

Наприкінці війни Олександра Петрівна переїхала з дітьми до міста Оберсдорф. А самого Павла Петровича та його доньку Єлизавету доля закинула одного квітневого дня 1945 року на невелику залізничну станцію Платтлінг, звідки колишній і вже досить немолодий гетьман мав би виїхати до дружини й інших дітей. Саме тоді у Скоропадського виникло передчуття, що своєї дружини він більше не побачить... Неприємне передчуття посилювалося і тим, що поїзд, на якому зібралися їхати батько і дочка, явно запізнявся...

Втім, уже через кілька хвилин довгоочікуваний потяг підійшов до перону. У Павла Петровича відлягло від серця, з'явилася надія, що його похмуре передчуття — всього лише гра нервової уяви. Але вже за кілька хвилин у небі над станцією з'явилися літаки «союзної» авіації. На мирну станцію посипалися важкі бомби...

Рятуючись від смерті, батько та дочка сховалися в самому приміщенні вокзалу. Потім пролунав оглушливий вибух, від якого Єлизавета на кілька хвилин втратила свідомість. А отямилася вона від слабого голосу батька. Він просив пити...

Колишній гетьман України Павло Петрович Скоропадський, який отримав важке поранення в голову, помер 26 квітня 1945 року в шпиталі невеликого німецького міста Меттен. Згодом Єлизавета згадувала: в останні часи життя батькові здавалося, що до нього прийшла його дружина, а її мати...

Володимир ГОРАК

Скоропадські

Два гетьмани, кілька генеральних старшин та низка громадських діячів, меценатів і науковців — таким є внесок роду Скоропадських до пантеону найвизначніших українців. На відміну від Безбородьків, Кочубеїв та інших Скоропадські не отримали від російських імператорів князівського чи графського титулу. Проте суспільна позиція та шлюбне коло членів цього роду не залишають сумнівів щодо його належності до найвищих прошарків європейської аристократії.

Згідно із родовим переказом, Скоропадські походять від Федора, який загинув у битві на Жовтих Водах, з перемоги в котрій розпочалося 1648 року опанування гетьманом Богданом Хмельницьким України. Про його сина Іллю відомо мало, натомість онук Іван досяг найвищої позиції на Гетьманщині.

Він народився в Умані напередодні Хмельниччини, 1674 року разом із братами перейшов на Лівобережжя та одразу почав виконувати важливі дипломатичні доручення гетьмана Самойловича. Як і у випадку з Іваном Мазепою, такий стрімкий початок кар'єри, напевно, свідчить про наявність родинних зв'язків із старшиною. За кілька років Скоропадський очолив уряд чернігівського полкового писаря, де згодом пережив падіння Самойловича та початок гетьманату Мазепи. За часів останнього опинився на найвищих посадах — спочатку генерального бунчужного, потім другого генерального осавула. Нарешті, при уряді стародубського полковника Іван зустрів початок повстання Мазепи, залишився на боці Петра I та, за півроку до нашої поразки під Полтавою, під пильним оком московського царя

став гетьманом. Скоропадський продовжив політику Івана Мазепи, проте замість розбудови Гетьманщини йому довелося рятувати її в умовах репресивної політики Москви.

Іван був двічі одружений, однак синів не мав, тож рід продовжили двоє його братів — Василь і Павло, які досягли набагато скромніших посад. Перший із них — Василь — був березинським сотником. Краще велося його синові Михайлу, небожеві гетьмана Івана, який осягнув уряд генерального підскарбія. Із трьох його шлюбів варто згадати перші два — з князівною Уляною Четвертинською, онукою гетьмана Самойловича, та з Параскевою Апостолівною, донькою гетьмана Данила Апостола.

Князівна Четвертинська народила, зокрема, Якова, згодом майора лейб-гвардії Кірасирського полка. Він одружився з донькою генерального обозного Єфросинією Закревською та мав сина Михайла, секунд-майора. У шлюбі останнього з донькою надвірного радника Пульхерією Маркович народився Іван Скоропадський (1805—1887), дідусь гетьмана Павла Петровича й постать, яка варта особливої уваги.

Родинне коло Івана (навіть знамениті Марковичі) переймалося думками про звитяжне козацьке минуле. До цього ж кола належала й Іванова дружина Єлизавета, зі славного роду Тарновських. Саме на замовлення Івана Михайловича було збудовано прекрасну резиденцію у Тростянці. Він наповнив Тростянецький палац родинними реліквіями та зібраними колекціями — портретами, зброєю тощо. Так само робили тоді й Марковичі, й Тарновські, й багато інших аристократичних родин Лівобережжя.

Цивільна служба Скоропадського також була безпосередньо пов'язана з історичними дослідженнями. Спочатку в канцелярії ко-

нотопського повітового предводителя дворянства (з 1832 р.), а потім на посадах прилуцького повітового (1844—1847) та полтавського губернського предводителя дворянства (1847—1852) він безпосередньо мав справу з родоводами та документами, часто старовинними, на підставі яких нащадки старшини й козацтва доводили своє благородне походження.

У цій насиченій козацькою історичною спадщиною атмосфері зростали діти Івана Скоропадського. Слід наголосити: таке замилування минувиною прямо вело до формування українського національного світогляду. Про це виразно свідчить, наприклад, життя Іванової доньки Єлизавети (1832—1890), яка вийшла за Лева Григоровича Милорадовича (його небіж — відомий генеалог, чернігівський губернський предводитель дворянства, сенатор граф Григорій Олександрович Милорадович) та була рідною тіткою майбутнього гетьмана Павла Скоропадського. Вона багато зробила для України, зокрема була серед фундаторів Товариства імені Шевченка у Львові (згодом — Наукове товариство імені Шевченка) та подарувала 9 тис. гульденів на створення його видавництва. Її активна громадська та благодійна діяльність породила підозру щодо планів реставрації гетьманської влади. Через це багато років Єлизавета перебувала під поліційним наглядом.

Коли 1918 року та пізніше соціалісти кепкували з гетьмана і вважали його українськість удаваною, то демонстрували цим погане знання нашої історії та культури. Серед них було чимало неофітів, чий український патріотизм мав свіжу дату. Напевно, їм муляли, хоча б і підсвідомо, люди з глибоким, та ще й усвідомленим українським родоводом. Саме тому запальний Винниченко писав згодом у «Відродженні нації»: «Гетьман розвісив у себе по покоях позичені з музею портрети гетьманів і, щоб ще більше показати українцям, який він щирий патріот, почав учити свого «наслідника престолу»

українській мові». На жаль, Володимир Кирилович, селянський син, не спромігся зрозуміти разом зі своїми однодумцями вроджений український патріотизм гетьмана Павла Скоропадського зокрема, та й узагалі малоросійської аристократії.

Народжений 3 травня 1873 р. у гессенському Вісбадені в родині стародубського повітового предводителя дворянства Петра Скоропадського і Марії з Миклашевських та вихований дідом Іваном у полтавському Тростянці Павло Скоропадський до кінця своїх днів пишався власним родоводом. Про увагу до минувшини свідчить, наприклад, факт укладання Вадимом Львовичем Модзалевським поклінного розпису Скоропадських — переважно на підставі архіву Павла Петровича. Ця праця була видана 1914 р. у 4-му томі «Малоросійського родословника», в якому Модзалевський ще й згадує у подячному записі майбутнього гетьмана.

Після закінчення Пажеського корпусу Павло Петрович розпочав службу в елітному Кавалергардському полку. 11 січня 1897 р. відбулося його вінчання з Олександрєю Петрівною Дурново, донькою генерал-ад'ютанта Петра Павловича і Марії Василівни з князів Кочубеїв. Напередодні Великої війни (1914—1918) Скоропадський був уже генерал-майором почту Його Величності та командував лейб-гвардії Кінним полком.

Павло Петрович за своїм походженням, світоглядом та родинним і приятельським колом був консерватором і реально оцінював ситуацію, в якій опинилася Російська імперія на схилі свого існування. Гучні святкування 100-річчя Бородінської битви (1912) та 300-річчя Дому Романових (1913) були лише пишним ідеологічним прикриттям щораз складнішої політичної ситуації, зокрема й зовнішньополітичної.

У родинному колі, до якого належав Скоропадський, панував тверезий погляд на можливу майбутню катастрофу. Майже за півроку до початку війни, в лютому 1914 р., колишній міністр внутрішніх справ Петро Миколайович Дурново подав імператору Миколі II записку, в якій попереджав про крайню небезпечність участі Російської імперії у можливному світовому конфлікті. Він пророчо писав про можливі наслідки поразок на фронті, які неминучі через погану технічну підготовку імперії до війни: «Побежденная армия, лишившаяся, к тому же, за время войны наиболее надежного кадрового своего состава, охваченная в большей части стихийно общим крестьянским стремлением к земле, окажется слишком деморализованной, чтобы послужить оплотом законности и порядка. Законодательные учреждения и лишённые действительного авторитета в глазах народа оппозиционно-интеллигентные партии будут не в силах сдержать расходившиеся народные волны, ими же поднятые, и Россия будет ввергнута в беспросветную анархию, исход которой не поддаётся даже предвидению».

Невідомо навіть, чи Микола II читав цю записку, яка дуже точно передбачила крах імперії на початку 1917 року. На її уламках стрімко виростали нові держави. В Києві була утворена Українська Центральна Рада на чолі з професором Михайлом Грушевським, яка аж до початку 1918 р. розбудовувала автономну Україну в складі демократичної Росії. Проголошення самостійності України відбулося 9 (22) січня, коли більшовицькі загони, котрі знищили перші паростки російської демократії, були вже за крок до захоплення Києва. Звільнити столицю та більшу частину окупованої України УЦР спромоглася лише з австро-німецькою допомогою.

Політичне банкрутство українських соціалістів було очевидним. Головною проблемою стала відсутність реального управління

країною. Слід було негайно відновити старий імперський державний апарат та розпочати його поступову українізацію. Питанням життя і смерті стала потреба в регулярній армії. Центральна Рада була не готовою до таких різких політичних змін і тому логічно втратила владу наприкінці квітня. Виправляти її стратегічні помилки взялися консерватори на чолі з Павлом Скоропадським, якого проголосили гетьманом всієї України.

За півроку гетьману вдалося виконати величезну роботу з розбудови державного апарату та розгортання армії. Проте спадок Центральної Ради — австро-німецька військова присутність в Україні — став незалежною від Скоропадського головною причиною краху його політики. Восени 1918 року Антанта закінчила Велику війну перемогою. Австро-Угорщина розпалася. Німеччину охопила революція. Українська держава лишалася на самоті між більшовицькою Росією та потужною Добровольчою армією генерал-лейтенанта Антона Денікіна. Гетьман зробив єдиний можливий вибір — компроміс із «білими», яких підтримувала переможниця Антанта, заради збереження хоча б автономних перспектив України. Українські соціалісти оголосили це зрадою й підняли повстання, що повалило наприкінці 1918 р. гетьманський уряд.

Вже в еміграції Павло Петрович із сумом спостерігав, як за декілька місяців соціалістична Директорія втратила Київ, а потім — і всю Україну. Більшовицький морок на сімдесят років вкрив Україну, щоби забрати мільйони життів.

Тим часом Павло Скоропадський, проживаючи у передмісті Берліна, розбудовував у Європі та Америці гетьманський рух, працюючи задля кращого майбутнього України. У темні часи Другої світової війни він опікувався українськими військовополоненими.

В останні дні Третього рейху гетьман був смертельно поранений під час бомбардування та помер 26 квітня 1945 року.

Керівництво гетьманським рухом невдовзі підхопив його син, гетьманич Данило Скоропадський, який виявився талановитим і харизматичним політиком. Йому вдалося порозумітися практично з усіма правими та націоналістичними українськими партіями й рухами. Зростаючий вплив гетьманича був небезпечним для СРСР.

Раптова смерть Данила Скоропадського 23 лютого 1957 р. у Лондоні вразила широкі кола громадськості та викликала чимало припущень, які ставлять її в один ряд із убивствами визначних українських державних діячів — Симона Петлюри (1926), Євгена Коновальця (1938) та Степана Бандери (1959), вчиненими радянськими агентами. Під час поховання провідник ОУН Ярослав Стецько сказав у прощальному слові: «Українці втратили в особі гетьманича визначну постать, щирого українського патріота, самостійника та соборника, людину високої особистої культури і такту, аристократа не тільки по крові, але передусім по духу... У своїй діяльності він мав тільки основну мету — українську державність».

Своєрідним заповітом усім українцям можна вважати пророчу думку гетьманича Данила Скоропадського: «За майбутнє нашого народу я не боюся, бо вірю в його здорові й творчі сили. Вірю, що здорова національна стихія... змете з нашого тіла й заразу московського більшевизму, а всі українські державники знайдуть шлях один до одного й, об'єднавшись під покровом одної керівної ідеї, у творчій пориві здобудуть і відбудують нашу Україну».

Євген ЧЕРНЕЦЬКИЙ

Королі. Князі. Гетьмани

Монархічно-династичний принцип у державницькій традиції

Сьогодні в українській історіографії домінує думка, що українська державно-історична традиція має своїми витокami Київську державу, яка була витвором давніх українських племен і, насамперед, найвпливовішого з них — полян (локалізуються в Середньому Подніпров'ї). Саме полянам, які у VI—VII ст. перейняли назву Русь, судилося відіграти найвидатнішу роль у творенні держави, яка склалася на території Київщини, Чернігівщини та Переяславщини та з часом розширила свою владу майже на всю Східну Європу. Хоч якими були концепції походження Русі (норманська, кельтська, хозарська, соціальна, автохтонна та ін.), цей термін вживався для означення держави, до складу якої увійшли всі східнослов'янські, а також численні угро-фінські племена.

Отже, на сході Європи безпосередніми предками сучасних українців була створена поліетнічна держава, яку чимало науковців порівнюють з імперією Карла Великого у Західній Європі. Старокиївська держава, як і її аналог — імперія Каролінгів, еволюціонує у ранньофеодальну монархію і сприяє формуванню головних соціальних інститутів феодального суспільства.

Ким були києво-руські монархи та їхня держава?

До чільника Старокиївської держави, як свідчать літописи, застосовувався монархічний титул — «князь». Уживаний у багатьох слов'янських мовах, цей термін походив від прагерманського *kuningaz* і означає правитель, король. Початково князь — це вождь племені, влада якого з часом перетворюється з інституту воєнної демократії в інститут управління державою і зосереджується в одному роді. Так, Рюриковичі стали володарями Русі, Пясти — Польщі, Пшемисліди — Чехії, Арпади — Угорщини і т.ін.

Титул «князь» (великий князь руський) для володарів Старокиївської держави вживається насамперед у договорах Русі з Візантією, тексти яких дійшли до нас у літописних зведеннях і є перекладами з грецької. Цей титул є давньоруським відповідником грецькому — «архонт». У ієрархічній шкалі держав та їх володарів, що нормувалася певними спеціальними традиціями взаємин із Римською імперією, архонти залежних від неї країн обіймали найнижчу ступінь. До них візантійські імператори (василевси) зверталися з наказами як деспоти до своїх підлеглих. Далі йшли архонти — володарі незалежних від імперії держав, як християнських, так і не християнських. Серед них були і володарі Русі, яких також титулували архонтами, але разом з ім'ям країни (архонт Русі). Ще більш високий ступінь близькості до василевса належав єгипетському еміру — «приятель». Над ним стояли «духовні брати» візантійського імператора — християнські королі Західної Європи. І найближчими до василевса ромеїв вважалися володарі, які мали титул «імператорської дитини». Він належав архонтам (згодом василевсам) Болгарії, а також християнським князям Великої Вірменії та Аланії.

Офіційна політична доктрина Візантії базувалася на концепції трансформації Римської імперії в нову світову християнську державу, яка мала об'єднати всю ойкумену під егідою нового Риму — Константинополя. Відповідно головою християнського світу вважався василевс, який іменував себе «непорушним стовпом усіх хрещених, захисником догматів Христа».

У західноєвропейському ранньосередньовічному світі до кінця VIII ст. василевса визнавали як чільника існуючих тут «варварських» королівств. З їх розвитком склалася певна ієрархічна система відносин у середовищі феодалної еліти і відповідна титулатура. Слов'янському князю відповідав дук або герцог (володар). Ще в римську добу чимало германських виборних воєначальників (герцогів) ставали королями, влада яких була вищою від княжої або герцогської. В особі короля поєднувалася вища військова, судова і поліцейська влада, право призначати правителів у окремі регіони та ін. Слов'янізований термін «король» походить від імені Карла (Carolus) Великого, подібно до того, як у Римі ім'я Цезар стало титулом монарха (цесар, кесар, цар). У латинській мові йому відповідав rex, в німецькій мові — konig, англійській — king, французькій — roi, італійській — re, іспанській — rey і т. д.

У 800 р. король франків Карл Великий був коронований у Римі папою Левом III імператорською короною, що символізувало відродження Римської імперії. У 812 р. цей акт був визнаний Константинополем. Однак нащадки Карла Великого не зуміли утримати за собою імператорську корону після розпаду його держави. Проте ідея відновлення універсальної імперії в Західній Європі не вмерла. У 962 р. папа Іоан XII коронував германського короля Оттона I імператорською короною. Відтоді королі Германії титулу-

вались імператорами Священної Римської імперії (від кінця XV ст. — Священної Римської імперії германської нації). З часом між папством та імператорами розгорнулася напружена конкурентна боротьба у намірах реалізувати ідею вселенської християнської імперії. Зрештою, на відміну від Візантії, де василевс був водночас чільником православної церкви, у Західній Європі ні імператорська, ні папська влада так і не досягли абсолютної інституційної переваги. В результаті у середньовічній Європі право надавати тим чи іншим монархам королівську гідність мали три особи — візантійський та германський імператори і римський папа. Така ситуація призвела до значних ускладнень у намірах володарів низки європейських країн, у тому числі слов'янських, піднести рівень своєї монархічної титулатури. Так, наміри болгарських володарів Бориса, Симеона і Петра отримати титул «василевса болгар і ромеїв» зустріли гостру протидію Візантії. У тривалому військово-політичному та ідеологічному протиборстві з останньою болгари неодноразово зверталися до германських імператорів і папства за підтримкою. Болгарський цар Симеон навіть уклав угоду з Римом про підпорядкування болгарської церкви Апостольській столиці й визнання нею натомість царського титулу володаря Болгарії. Зрештою, візантійські імператори були змушені визнати за болгарськими правителями дещо спрощений титул — «василевса болгар». Наступник Симеона — болгарський цар Петро (927—969) — одружився з візантійською принцесою Марією, і його послі, за візантійським церемоніалом, займали вище місце від послів германського імператора.

В Угорщині Стефан I Святий із династії Арпадів (995—1038) прийняв титул короля і коронувався короною, надісланою йому папою Сильвестром II. Однак після його смерті країну охо-

пили міжусобні війни, в які втручалися Польща, Чехія, Германська імперія, Візантія, половці. Противагою Риму та імперії була Візантія. Під час правління Гейзи I (1074—1077) угорські монархи стають васалами візантійського василевса, від якого вони отримують королівську корону. За традиційними поглядами, ця корона була «зпаяна» з попередньою, одержаною Стефаном I, і її носили усі володарі угорського трону — від Арпадів до Габсбургів. Надзвичайно складно відбувався процес утвердження статусу королівства для Польщі. Польські князі кілька разів здійснювали коронацію, але вона не визнавалася легітимною германськими імператорами, які змушували польських володарів відмовлятися від претензій на королівську корону. Лише на початку XIV ст., після коронації Владислава Локетка, Польща стає королівством.

Весь цей розмаїтий досвід мали взяти до уваги володарі Русі в процесі територіального зростання і зміцнення старокиївської державності та утвердження її статусу в європейському світі. Відомо, що титулатура київських правителів не була виключно князівською. Ще у IX ст. вони застосовували хазарський монарший титул «хаган», який у тогочасній дипломатичній практиці був рівнозначним царському чи королівському.

Як свідчить Пруденцій, придворний капелан імператора Людовика I Благочестивого, у 839 р. до останнього прибуло посольство візантійського імператора Феофіла, який «прислав також... деяких людей, які стверджували, що вони, тобто народ їхній, називається Рос (Rhos); король (rex) їхній, іменується хаганом (chaganus), направив їх до нього (Феофіла)...»

Інше джерело, а саме послання імператора франків Людовика II до візантійського імператора Василя II, свідчить, що у візан-

тійській імператорській концепції близько 870 р. давньоруського князя, як і у 839 р., продовжували титулувати «хаганом».

Тенденція піднесення рівня титулування правителів Старокиївської держави посилюється із зростанням її могутності, впливу й авторитету в міжнародних відносинах. Невипадково один із палких прихильників зміцнення єдності Старокиївської держави і незалежності руської церкви, носій ідей Володимира Великого і Ярослава Мудрого митрополит Іларіон також застосовував до них цей титул. У цьому ж ряду фактів, які свідчать про зростання авторитету київських володарів і суспільне усвідомлення введення вжиток більш високого рівня їх монархічної титулатури, є запис-графіті на стіні Софійського собору в Києві про смерть «цесаря нашого» Ярослава Мудрого.

Однак з утвердженням християнства застосування монархічного титулу зі Сходу було вже неможливим. Низка дослідників висловлює припущення, що Володимир Великий був коронований. Зокрема, такого факту не виключав М. Грушевський. Він зазначав, що «з історичного становища коронація Володимира залишається поки що гіпотетичною, хоч і дуже правдоподібною». Однак вважав, що коронування відбулося за підтримки Візантії.

Одруження Володимира з візантійською принцесою Анною водночас із хрещенням Русі свідчили, що Старокиївська держава діставала вищий ранг у згаданій візантійській ієрархічній шкалі держав і була серйозною підставою для більш високої титулатури правителя Русі. Прикметно, що саме в цей час руки «дочки священної імперії» безуспішно домагався французький король Гуго Капет, засновник нової династії монархів Франції. Отже, честолюбний будівничий швидко зростаючої Київської держави стає не просто чле-

ном родини європейських монархів, а й посідає почесне місце в її ієрархії, відтіснивши інших претендентів.

Після 988 р. відбувався неодноразовий обмін посольствами між Києвом і Римом. У 1000 р. посольство від папи Сильвестра II, яке за два-три місяці перед тим коронувало правителя Угорщини — Стефана, прибуло до Києва, при цьому посольство супроводжували також послы чеського та угорського королів. Згідно з папською традицією, це означало, що вони виконують функцію свідків коронації. Отже, можна припустити, що саме у 1000 р. відбулася коронація Володимира Великого королівською короною. Наступного, 1001 р., до Риму було відправлено посольство з Києва скласти відповідну подяку понтифіку, до чого були зобов'язані новокороновані монархи. Відтоді й аж до 1169 р., тобто до руйнування Києва Андрієм Боголюбським, західноєвропейські хроністи титулюють монархів Русі-України саме королями, а не князями.

Дуже важливою нам видається інформація про Володимира, наведена єпископом Титмаром Мерзебурзьким у його «Хроніці». Вона тим більш вагома, що друга половина володарювання Володимира надто лаконічно висвітлена в літописах. Цілком імовірно, що значна частина відомостей про це, в тому числі й така прикра для Візантії подія, як коронація київського князя папою, була вилучена пізніше грецькими церковними ієрархами та їхніми київськими відпоручниками, які ретельно «редагували» згадки про небажану для Візантії монархічну титулатуру суверенних старокіївських королів.

Між тим німецький хроніст, який був сучасником київського володаря, титулує його «королем Русі Володимиром (rex Ruscorum

Wlodemirus)», а польського князя Болеслава Хороброго — герцогом (*dux*).

Титмар засвідчив водночас близькість Володимира до Риму, зауваживши, що він «довго правив згаданим королівством (*regnum*), помер у похилому віці й похований у великому місті Києві (*Киіева*) у церкві мученика Христова папи Климента поряд зі згаданою дружиною — саркофаги їх стоять посередині храму». Отже, йдеться про Десятинну церкву, де зберігалася частина мощей св. Климента, вивезена Володимиром після свого хрещення з Херсонеса. Інша частина була привезена з Херсонеса в Рим слов'янським проповідником Кирилом. Таку саму королівську титулатуру Титмар застосовує і до Ярослава Мудрого. Окрім обох київських володарів титул короля (*rex*) у нього також належить англійським королям, скандинавським конунгам, угорському Стефану I, тоді як польським, чеським і полабським князям — тільки *dux* (герцог).

Англійська «Хроніка» Роджера з Хаведена (пом. 1001 р.) фіксує, що син англо-саксонського короля Едмунда Залізнобокого Едуард після смерті батька втік у Русь, де був із честю прийнятий королем цієї землі — Малескломом. Під цим іменем у західноєвропейській історіографічній традиції виступав Ярослав Мудрий. Німецький історик Ламберт Герсфельдський (пом. 1088 р.) — автор всевітньої історії (*Annales*), доведеної до 1077 р., називає королями синів Ярослава — Ізяслава і Святослава. Донька Володимира — Марія Доброніга — в деяких джерелах згадується як *Filia Rusciae Regis* (донька руського короля), тоді як її чоловік — польський князь Казимир Обновитель — як *dux* (князь). До речі, польські джерела, попри численні конфлікти між Польщею і Руссю, застосовують

до володарів останньої титул «королі». Ну і, звичайно, папська курія, яка найбільш прискіпливо стежила за уживанням титулів володарів середньовічних держав Європи, використовує щодо старокітських правителів титул гех (король), а їхні держави — *regnun* (королівство).

Визнання Європою такої титулатури не могло бути випадковим. Її застосування у тогочасному феодальному світі мало спиратися на певний конкретний державно-правний акт, який легітимізував новий статус руського князя. Таким актом, без сумніву, могла бути лише коронація. Принагідно зазначимо, що навряд чи Ярослав Мудрий міг виконати свою роль «тестя Європи» і поріднитися з більшістю династій тогочасного європейського середньовічного світу, залишаючись просто князем.

У 70-х роках XI ст. загострилися стосунки між Ізяславом Ярославичем та його братами — Святославом і Всеволодом. Однією з причин було намагання Ізяслава замінити право сеньйорату (переходу влади до найстаршого брата) правом прямого династичного успадкування (переходу влади до найстаршого сина). Позбавлений влади, Ізяслав був змушений шукати підтримки спочатку в німецького імператора Генріха IV, а згодом і у Папи Римського Григорія VII. Між обома носіями ідеї універсальної християнської імперії тоді почалася гостра боротьба за право інвеститури, і Папа використав ситуацію, щоб ще раз піднести свою репутацію чільника християнського світу і підтвердити королівську гідність Ізяслава. Саме в цей час польський князь Болеслав II вів також перемовини з Григорієм VII про надання йому королівського титулу. Болеслав отримав корону, але через три роки був позбавлений її внаслідок протидії прихильників германського імператора. Зберег-

лися дві булли Папи, адресовані Ізяславу-вигнанцю, який втратив свою державу і намагався передати її через свого сина Ярополка під опіку св. Петра, і Болеславу, який володів незрівнянно сильнішою військовою і політичною потугою.

Обидва звернення Папи промовисто і недвозначно засвідчують статус Русі як королівства та її володаря як короля. У першому документі Григорій VII звертається до «короля Русі (rex Ruscorum) і королеви, його дружини», з апостольським благословінням. У другому, адресованому Болеславу II, понтифік титулує його князем (dux). Папа засвідчує, що погодився з проханням Ярополка, сина Ізяслава, який просив взяти «назване королівство з наших рук як дарунок святого Петра». Понтифік зазначає, що він передає Ярополку «правління вашим королівством (тобто Руссю), керований тим наміром і милосердним бажанням, аби Блаженніший Петро уберіг вас, ваше королівство і все ваше надбання своїм перед Богом заступництвом і сподобив вас мирно, всечесно і славно володіти названим королівством до кінця вашого життя...»

Отже, цілком очевидно, що, попри всі драматичні повороти долі київського володаря, Григорій VII без будь-яких застережень визнавав за ним королівську гідність і за його державою статус королівства. Окрім того, через якийсь час Ярополк (Петро) був коронований папою королівською короною, і таким чином були підтвержені династичні аспірації короля Ізяслава. Факт коронації знаходить підтвердження у зображенні цього акту на мініатюрі з молитовника Гертруди, дружини Ізяслава, доньки польського князя Мешка II. Ця пам'ятка записана на листах, приплетених до Псалтиря, який належав Гертруді. Надзвичайно добре освічена, вона, цілком ймовірно, була автором текстів молитов, у яких

вона молилася «за нашого короля». Факт згадки про Ізяслава як короля саме його дружиною свідчить про цілком органічний характер ужитку даного титулу на різних рівнях, у тому числі й на побутовому.

Західноєвропейський вектор політики київських володарів викликав неабияке занепокоєння Візантії. Грецька дипломатія намагалася скрізь наставляти на найвищі церковні посади в Русі своїх речників, які насаджували в давньоруському суспільстві жорсткі антилатинські настрої. Під час правління Володимира Мономаха — сина грецької царівни, грецьким священникам була надана можливість «цензурувати» ідеологічну діяльність Печерського монастиря. Очевидно, жорсткої фільтрації на догоду Візантії зазнали і згадки про королівську титулатуру старокиївських володарів. Візантія активно підтримує володимиро-суздальських князів у їхній антикиївській політиці, й саме вона виявилася натхненницею погрому Києва князем Андрієм Боголюбським у 1169 р. Зі святої Софії було вивезено «золотокований стіл (престол) Володимира», дзвони, ікони, ризи, книги і, цілком імовірно, королівські інсигнії. Погром Києва мав на меті не просто захоплення столиці Русі, що траплялося й раніше, але його приниження новим політичним організмом, що будувався на інших суспільних принципах. Якщо у Старокиївській державі між князем (королем) і дружиною існували, хоча й дещо відмінні від європейських, загальні засади васалітету, то у Володимиро-Суздальському князівстві ці засади швидко трансформувались у міністеріалітет. Останній інститут виключає договірну основу взаємин між сеньйором і васалом, які переходять у пряму і безпосередню залежність слуги від пана. Поступово це призвело до ліквідації принципів васальної вірності сеньйору чи групової солідарності феодалної еліти.

Остання ставала абсолютно безправною, незахищеною перед монархом-деспотом. На цьому ґрунті в Московській державі утвердилася влада великого князя, яка трансформувала усіх його підданих у холопів. Руйнація Києва мала неабиякий відгомін у західному світі й позначилася на сприйнятті ним Старокиївської держави та її володарів. Угорські, польські, німецькі та інші хроністи, які ще недавно номінували Київ столицею королівства, тепер називають його центром князівства.

Польський хроніст Вінцент Кадлубек (1196—1220) називає тодішнього київського князя «дукс де Київ» — володарем (князем) Києва, тоді як Ярослав Мудрий позначений титулом «рекс» — «король». Таких прикладів чимало, і вони свідчать, що в очах Європи Київ перестав бути столицею королівства. Однак королівська традиція в Україні-Русі не вмерла, вона ожила з утворенням нових державних центрів на її західних теренах.

Старокиївська держава, яка забезпечувала у своєму складі розвиток землям-князівствам, виявилася неспроможною, в силу низки причин, здійснити їх більш глибоку державно-політичну інтеграцію, не кажучи вже про етнічну. Отже, можливість утворення за надзвичайно короткий термін єдиної т.зв. «древнерусской народности», оспіваної радянськими і деякими пострадянськими історіографами, можна розглядати лише як один із численних міфів, спрямованих на викорінення національної самосвідомості українців, відлучення їх від власної національно-державної основи.

Існуючі в Києві соціально-економічні й політичні механізми не могли створити міцних підвалин для тривалого існування імперії Рюриковичів. Більша частина еліти — місцеве боярство

насамперед — потребувала державних структур значно менших масштабів, тісніше пов'язаних із місцевими потребами, здатних більш оперативно забезпечувати йому підтримку в утвердженні домінуючого становища в суспільстві. Київська держава у тому вигляді, в якому вона існувала за Володимира або Ярослава, уже не могла існувати. Вона розпалася на півтора десятка самостійних князівств.

Окрім зумовлених розвитком феодалізму соціально-економічних факторів, у дезінтеграції Старокиївської держави важливу роль відіграв фактор етнонаціональний. Як і скрізь у Європі, в її східнослов'янському ареалі дедалі впевненіше торувала шлях тенденція до формування моноетнічних держав, що вже виразно виявляла себе у західному світі.

Королівство Руське: сутність, традиції, потуга

У своєму державному житті Україна багато в чому наслідувала європейські форми — культивування договірних відносин, обмеження монархічної влади князя, територіальну децентралізацію, близьку до федералістичних засад, самоврядування міських громад тощо. Ці тенденції суспільних відносин знайшли своє більш виразне втілення і розвиток у західних землях України, тісніше пов'язаних із західноєвропейською цивілізацією. Якісно новий імпульс розвитку українська державність отримала від часу політичної злуки Галичини і Волині (1199 р.), яка доповнилася у 1202 р. приєднанням Правобережжя разом із Києвом.

З об'єднанням Галицького і Волинського князівств на чолі з новим династом — князем Романом Мстиславичем, розпочався новий етап в історії української державності. На відміну від поліетнічної

Старокиївської держави, вона розвивається відтепер на єдиному українському ґрунті.

Засновнику нової династії після здобуття Києва вдалося об'єднати фактично всі українські етнічні землі — від Карпат і Дунаю до Дніпра — і стати фактично сюзереном майже всієї Русі, що дало підстави деяким історикам називати його «творцем першої національної Української держави», яка проіснувала як окремий політичний організм до кінця XIV ст. Могутність і авторитет цієї держави, яка дістала загальноєвропейське визнання, стали підставою для продовження нею королівської традиції Старокиївської монархії. Підтвердити цей її статус могли або папська курія, або німецький імператор. У 1204 р. Папа Інокентій III запропонував Роману королівську корону. Як і у випадку з Ізяславом, ішлося не про піднесення Романа до найвищої гідності, яка була успадкована ним по праву, а про символічний дарунок — засіб визнання спадкоємця корони Русі. Однак володар нової держави, пов'язаний союзницькими зобов'язаннями з претендентом на німецьку імператорську корону, супротивником Папи Філіпом Швабським, відмовився від пропозиції понтифікату. Цілком ймовірно припустити, що Роман сподівався отримати підтвердження своєї королівської гідності саме від німецького імператора, а не від престолу св. Петра (згадаємо аналогічну спробу Ізяслава I).

Схвалення європейським світом королівської титулатури галицько-волинського володаря, незважаючи на відхилення ним королівської корони від Папи, свідчить про те, що він увійшов у європейську державно-політичну термінологію як *Romanus rex Ruthenorum* — «Роман король Русі». Отже, київська королівська традиція отримала своє продовження в титулатурі Романа, а згодом і його нащадків. Ця титулатура зокрема зафіксована в синодику монастиря бернарди-

нів св. Петра в Ерфурті: Romanus rex Ruthenorum dedit nobil XXX marcas («Роман король Русі, який надав нам 30 марок»).

Прикметно, що у Візантії Роман також номінувався згідно з існуючою в Ромейській імперії титулатурою щодо європейських королів. Літописець також титулує його візантійським відповідником — «царем в усій Руській землі». Після смерті Романа угорський король Андрій, скориставшись малолітством спадкоємців галицько-волинського володаря і послабленням владних інститутів його держави, захопив Галичину. Невдовзі він долучив до свого титулу й титул короля Галичини й Володимирщини (Galiciae Lodomegiaeque). Це означало, що включаючи Романову спадщину до своєї держави, він приєднує країну з королівським статусом. У 1214—1215 рр. Андрій просить понтифікат про помазання свого сина Коломана королем Галичини і про пересилання йому золотої корони «відповідно королівській гідності для нашого сина, щоб тішився одержанням корони від вашої щедроти, подібно як королівським помазанням від Апостольського Престолу». З тогочасної конкретно-історичної ситуації випливало, що Андрій Угорський звертався до Риму не про піднесення Галичини до рангу королівства, а тільки про підтвердження королівської гідності свого сина Коломана як володаря частини своєї держави, тобто про заміну династії Романовичів на династію Арпадів.

Після завершення «угорського періоду», зміцнення позицій Данила Галицького і здобуття ним фактичної влади на теренах всієї Русі-України (окрім Чернігівщини) галицькому володарю повертається королівський титул, успадкований від батька. Вже від початку переговорів із Римом у 1246 р. він титулується Папою і його канцелярією як король Русі, а його держава — як королівство, що приймається під покров св. Петра і Апостольського Престо-

лу. Звичайно, середньовічна Європа, яка прискіпливо дотримувалась ієрархічних принципів, контрольованих Римом, виключала випадковість в уживанні такої титулатури. Трохи згодом у низці листів Римської Курії Данило титулується як король Русі, а його брат Василько — король Володимира. Уточнення титулатури синів Романа, очевидно, було викликане кращим ознайомленням Риму з реальним станом речей у Галицько-Волинській державі і фактичним посіданням Васильком Володимирського уділу. Підставою для такої титулатури удільного князя Волині була, очевидно, підтверджена Римом титулатура угорських Арпадів, які короткий час володіли спадщиною Романа. Отже, Василько дістав королівську гідність разом із братом, тоді як жоден із Рюриковичів її не мав. Не мав її і могутній князь Володимиро-Суздальського князівства Олександр Невський.

У листі папи Інокентія IV до великого магістра Тевтонського ордену від 22.01.1248 р. Данило титулується «достойним королем Русі» (*rex*), тоді як Олександр «шляхетним мужем, князем суздальським» (*dux*). До цього можна також додати, що, навіть попри претензії королів Угорщини на Галичину в одній з угорських грамот, де повідомлялось про переможну битву під Ярославом, Данило титулується як король Русі, а його супротивник — чернігівський Ростислав — князем Галичини.

Титулування Данила королем Русі, ще до отримання ним королівської корони від Папи у 1253 р., свідчить, що він дістав визнання своєї королівської гідності внаслідок права успадкування. Він не потребував якогось нового правового акту з Риму, який визнав Русь-Україну королівством ще від 1000 р. У 1253 р. після тривалих контактів із Римом і певних вагань Данило прийняв від папи Інокентія IV королівські інсигнії й був коронований у місті До-

рогичин. Акт коронації означав, що королівська корона надіслана Данилу як дарунок понтифіка і як знак визнання за ним права наслідування королівської гідності своїх предків. Це був один із проявів процесу інтеграції Русі-України із західним світом, і він не викликав якогось здивування чи заперечення ні в тогочасному галицько-волинському суспільстві, ні в сусідніх європейських державах, з якими українські володарі мали постійні зв'язки, у тому числі родинні.

Адже засновник династії Роман Мстиславич був сином польки-католички; Конрад Мазовецький був сином і чоловіком православних княгинь; супротивник Данила — князь чернігівський Ростислав Михайлович, був одружений із донькою угорського короля Бели IV і одна з його дочок — Кунгута, була одружена з чеським королем, інша — з краківським князем Лешком Чорним; син Данила — Лев, був одружений з іншою донькою короля Бели IV — Констанцією; нарешті Роман Данилович був одружений з Гертрудою — племінницею останнього австрійського герцога з династії Бабенбергів Фрідріха Войовничого, і виявляв претензії на корону Австрійського герцогства, визнані папським престолом.

Серед володарів королівства Русі, які належали до династії Романовичів, найбільш поважною є постать Данилового внука — Юрія I Львовича. На збереженій королівській печатці з латинським текстом Юрій I зображений сидячи на престолі, увінчаний короною і зі скіпетром у руці. Печатка засвідчує титулатуру Юрія як короля Русі й князя Володимирії (Волині). Вживання ним королівського титулу супроводжувалося двома надзвичайно важливими подіями, які зміцнювали королівський маєстат українського монарха. Юрій знову об'єднав під своїм скіпетром обидві час-

тини королівства Русі — Галичину й Волинь — і домігся створення Галицької митрополії. Останнім кроком він поставив суттєвий бар'єр політичним і культурним московсько-візантійським впливам, які поширювалися з місця-осідку київських митрополитів у Володимирі-на-Клязьмі. Є підстави припускати, що королівська гідність Юрія була підтверджена Папою Боніфацієм VIII (Бенедеттом Каетані). Вихований в дусі Григоріанської реформи, Боніфаций був глибоко переконаний у перевагах духовної влади над світською і називав себе «папою і цезарем». Його постава зрештою викликала конфлікт із західними монархами, що прагнули утвердження національних держав, і насамперед із французьким королем Філіппом IV Красивим. У цій ситуації Боніфаций VIII активізує свою східноєвропейську політику, активно прагне відновлення королівської влади в Польщі, втручається в угорські справи і, цілком можливо, коронує Юрія I.

Після смерті Юрія I у володіння Галицько-Волинською державою вступили його сини — Андрій I та Лев II Юрійовичі, які титулувалися близькою до королівської титулатурою — «божиею милістю князі всієї Руської Землі, Галичини і Володимирії».

Останній суверен Галицько-Волинської держави — Юрій II, попри своє польське етнічне походження, вів активну протипольську політику, намагаючись повернути Люблінщину. Саме з його ініціативи з метою зміцнення суверенності держави відновлюється галицька митрополія, хоча Юрія II аж ніяк не можна зарахувати до ревних прихильників православ'я. В цьому ж контексті слід розглядати користування Юрієм II королівською печаткою свого діда, вживання терміна «королівство» щодо своєї держави, а також титулу «господаря з Божої милості» щодо власної особи.

Застосування у державі Романовичів — королівстві Русі — титулатури «короля», «самодержця», «господаря», а також вживання західноєвропейських королівських інсигній — королівської діадеми або корони, скіпетра, держави — свідчило про тенденцію зміцнення монархічної влади, притаманної в той період більшості країн Європи, які будувалися на моноетнічній основі.

Вбивство Юрія II перервало династичне правління Романовичів, що набуло великої сили державної традиції як в очах українського суспільства, так і для іноземних держав. Із втратою національної династії в Галицько-Волинській державі утворився політичний вакуум, заповнити який намагалися її сильні сусіди — Польща, Угорщина і Литва, які розпочали тривалу боротьбу між собою за українські землі.

До кінця XIV ст. Галичина була в особливих відносинах із Польщею: вона ще не стала її складовою частиною, провінцією Польської держави, проте була особистою власністю спочатку польського короля Казимира, а потім короля Людовика Угорського. Прикметно, що номінація Галицько-Волинської землі як королівства зберігалася в традиції країн Західної Європи й після втрати нею політичної самостійності. Так, англійський мандрівник Джон Мендвіл — автор «Подорожей», датованих 70-ми роками XIV ст., зазначає, що угорському королю поряд з іншими землями належить «велика частина королівства Русі». У 1372 р. Галичина була передана у ленне володіння родичеві Людовика Угорського — Володимирові, князю Опольському, і якийсь час зберігала статус напівсуверенного, васального державного утворення. Володислав Опольський отримав із рук Людовика Угорського сан управителя «Руського королівства».

Володислав поводився майже як суверенний володар Галичини; він мав власні інсигнії, монету і навіть уживав титул «господарь Руської землі, вічний дідич і самодержець». Однак у 1387 р., скориставшись міжусобицями в Угорщині, Польща остаточно заволоділа Галичиною.

Значення Галицько-Волинської держави в українській історії важко переоцінити. На думку С.Томашівського, це була «перша чисто українська політична організація», яка в часи свого найбільшого піднесення обіймала 9/10, а під кінець існування — 3/4 залюднених просторів України. Вона зберегла Україну від передчасного поневолення й асиміляції її Польщею. Разом із тим, відкриваючи західноєвропейській культурі шлях на українські землі, ця держава дала змогу уникнути однобічної орієнтації на Візантію, запобігти утвердженню монгольських впливів, що стало фатальним для суспільно-культурного розвитку Володимиро-Суздальської землі. Перша загальноукраїнська держава сприяла акумуляції значних матеріальних і духовно-творчих сил, які забезпечили Україні існування як окремого національного організму в наступний період.

Литва і Польща: круті повороти історії

Від середини XIII ст. притягальною силою для тих, хто намагався протистояти ординському пануванню, стала Литовська держава, яка почала відігравати дедалі більшу воєнно-політичну роль у Центрально-Східній Європі. До початку XIV ст. Гедиміновичі посіли престоли основних білоруських князівств. Інтегруючись із місцевою елітою, вони швидко засвоювали мову, релігію й культуру своїх підданих і переймалися їхніми державними інтереса-

ми не меншою мірою, ніж Рюриківичі. Прикметно, що Гедимін почав титулуватися «королем литовським і руським», демонструючи, таким чином, продовження української державно-монархічної традиції. Після перемоги Ольгерда над татаро-монголами у битві на Синіх Водах (1362 р.) цей процес охопив Велику Україну.

Результатом успішних походів Ольгерда було включення до складу Великого князівства Литовського більшості українських земель — Київщини з Переяславщиною, Волині, Поділля і Чернігово-Сіверщини.

Литовські князі майже не змінили суспільно-політичного устрою українських земель, судово-адміністративної і господарської системи, організації війська. Місцеві князі (і Рюриківичі, і Гедиміновичі), бояри повинні були лише служити великому князю литовському і надавати йому дружину і земські ополчення. Нова державно-політична система, в якій етнічні литовські землі становили приблизно десяту частину, тривалий час забезпечувала вільний політичний і культурний розвиток народів, що увійшли до її складу.

Попри намагання великих князів литовських час від часу проводити жорсткішу унітарну політику, протягом майже двохсот років у Великому князівстві Литовському панувала територіальна децентралізація, яка багато в чому забезпечувала збереження традиційного місцевого устрою українських земель у поєднанні із західним вектором розвитку. В Україні на довгі роки утвердилися договірні відносини в суспільно-політичному житті, розмежування державної і церковної влади, обмеження самодержавної влади великого князя, самоврядування територій і міських громад, урахування прав і гідності особи — нехай і в обмеженому соціальному просторі.

Отже, утвердження влади Гедиміновичів в Україні, яке до того ж супроводжувалося культурною асиміляцією значних прошарків литовської знаті, тривалий час не перешкоджало державно-політичному буттю українців. Останнє цілком вписувалось у політичний контекст Європи, де значна кількість держав на той час ще розвивалася на династичних та універсалістичних принципах.

Великий князь литовський Вітовт наприкінці свого віку, досягнувши вершини могутності, прагнув забезпечити Великому князівству Литовському незалежне політичне існування в європейському світі. Способом досягнення цієї мети він вважав прийняття королівського титулу. В цьому його підтримали німецький імператор Сигізмунд і король угорський, які були зацікавлені у ліквідації Польсько-Литовської унії. У своїх монархічних устремліннях Вітовт спирався як на українську монархічну традицію, про яку йшлося вище, так і на традиції у власне литовському суспільстві. Досить пригадати факт прийняття королівської корони литовським князем Міндовгом у середині XIII ст., коли Литва тільки почала активно втручатися у політичне життя Центральної і Східної Європи. Тоді литовський князь намагався забезпечити свою державу від тиску християнських сусідів, і зокрема хрестоносців, прийнявши корону від Папи Інокентія IV.

У XIV ст. з поступовим проникненням Литви на українські землі на титулатуру литовських князів вплинула вже досить виразно сформована українська монархічна традиція. Так, як уже зазначалося, Гедимін титулував себе «королем литовським і руським». Відоме звертання візантійського імператора до «володимирського короля Дмитрія Любарта» (1347).

Наприкінці XIV ст. поряд із намірами проголошення незалежності Великого князівства Литовського Вітовт виношує задум просити у римського папи королівську корону. Про це з тривогою говорили рицарі Ордену. Однак поразка на Ворсклі змусила Вітовта відкласти свої плани щодо коронації.

Від 1421 р. починається зближення Вітовта з імператором і підготовка до задуманого литовським великим князем здобуття королівського сану. Передбачаючи опозицію з боку поляків, Вітовт шукав підтримки цього кроку від українського панства, що було зацікавлене у здійсненні політичного плану великого князя. Очевидно, з цією метою він удався до об'їзду в 1429 р. українсько-білоруських земель Великого князівства Литовського і забезпечив широке представництво українських князів і шляхти на з'їздах європейських монархів у Луцьку і Вільно, де передбачалася коронація Вітовта.

У січні 1429 р. відбувся пишний з'їзд європейської феодальної знаті у Луцьку, куди прибули, зокрема, імператор Сигізмунд, датський король, папський легат, Ягайло, Вітовт і великий князь московський. Зібрання мало обговорити пруську і гуситську проблеми, а також волоський конфлікт, що виник між Польщею і Угорщиною. Наприкінці з'їзду імператор запропонував Вітовтові королівську корону. Ягайло, для якого це було несподіванкою, дав згоду на коронацію. Проте згодом під тиском польського панства у листі до Сигізmunда він виступив проти коронування, мотивуючи це умовами польсько-литовської унії і залежністю Литви від Польщі. Неприхильна позиція Ягайла викликала різке погіршення відносин між обома сторонами. Вітовт ще більше зблизився із Сигізмундом і навіть погрожував Ягайлові ділом довести незалежність Литви.

Незважаючи на протидію польської сторони, коронацію було призначено на 8 вересня 1430 р. у Вільно. У коронаційному акті, виготовленому задалегідь в імператорській канцелярії, Литва проголошувалася королівством на вічні часи з тим, що литовські королі «будуть самостійні, не підвладними або васалами ні нашими (імператора), ні Священної імперії, ні чіємись іншими, служачи щитом християнства на цьому пограниччі — допомагаючи проти язичницьких нападів».

Проте у визначений для коронації день корона не прибула до литовської столиці, оскільки була перехоплена в дорозі польськими панами. Коронацію було відкладено, а 27 жовтня 1430 р. Вітовт несподівано помер. Події навколо коронування Вітовта свідчили про надзвичайне зростання престижу Литовської держави в очах Європи. Зовнішньополітичну лінію Вітовта можна розглядати як продовження курсу Галицько-Волинської держави на активну участь у політичному процесі Центральної Європи, яка завжди вважала Велике князівство Литовське Литовсько-Руською державою і ніколи не ігнорувала важливого значення і великої питомої ваги у ній українсько-білоруського компоненту.

Протягом усього XV ст. тривала боротьба української еліти за збереження давніх державницьких традицій, суверенітету удільних князівств. Вершиною цієї боротьби було суттєве відновлення удільної системи на значній частині території України. На Волинь повернувся Свидригайло Ольгердович, який завершив тут своє життя як повноправний володар із титулом великого князя. На Київській землі відновлюється удільне князівство (1440 р.), де утвердилася династія Олельковичів. Князь київський Олександр (Олелько), прямиий нащадок Гедиміна, мав виразні наміри відродити престиж старої столиці Русі-України, що мало бути першим

кроком до політичної самостійності. Претензії Олельковичів на більш високий статус, ніж просто удільне княжіння в рамках Великого князівства Литовського, знайшли свій вияв у застосування ними титулатури «государ і отчич київський». Олельковичі переймаються амбітними намірами стати спадкоємцями Володимира Великого і Ярослава Мудрого.

В цьому зв'язку князь київський Олелько вживав активних заходів щодо відділення Київської церкви від Московської і перетворення Києва на відроджений центр східноєвропейського християнства. Він підтримав унійну ініціативу митрополита Ісидора, спрямовану на об'єднання східної і західної церков і надав грамоту для «господина отца своего Сидора митрополита, Київського и всея Руси». Вона підтверджувала давні права митрополита — майнові, судові й фінансові, причому Олелько посилався у грамоті на старе право київської митрополії, визначене їй в Уставі Володимира Великого і Номоканоні Ярослава Мудрого.

Після смерті Олелька на київський стіл зійшов його син Семен Олелькович, і саме за його князювання Київ знову став столицею митрополії. Це ще більше посилило політичні позиції київського князя. Спираючись на зрослий авторитет останнього, «руська партія», опозиційно налаштована до Казимира — великого князя литовського і короля польського, подала внесення на сеймі у Вільно щодо кандидатури Семена Олельковича на литовський великокняжий престол.

Ще у 1456 р. князь Семен Олелькович включив до складу свого князівства Брацлавщину. Його володіння поширилися частково також і на Чернігово-Сіверську землю, зокрема чернігівське Посем'я, Путивльський повіт тощо. Відбувалася інтенсивна колоні-

зація Задніпров'я, що досягала річок Самари на півдні й Оскола на сході. Таким чином, до складу відродженого Київського князівства увійшла значна частина українських територій, які становили ядро колишньої Старокиївської держави. Політичні наміри української знаті супроводжувалися також вимогами повернення Великому князівству Литовському Поділля та інших відторгнутих Польщею земель, які могли б увійти до складу Київського князівства. Однак у 1471 р. Казимиру вдалося усунути наступника князя Семена — Михайла Олельковича — і посадити у Києві звичайного намісника. Цим були зупинені українські державницькі аспірації.

Посилення польських впливів у Великому князівстві Литовському спричинило серйозні послаблення позицій у ньому української аристократії. Однак, втрачаючи свої юридичні права князів-володарів, княжа аристократія продовжувала чинити опір, спираючись на зрослу економічну потугу.

Укладення Люблінської унії, подальше зближення Литви й Польщі прискорили процеси переходу українських князівських родин у римо-католицьку віру і втрату багатьма з них національної ідентичності. Водночас відбувається процес сходження князівської верстви з української політичної сцени, а отже — остаточна втрата решток державності.

Державницькі завдання мусили виконати інші верстви. Таким чином, традиційні форми державності, які беруть свій початок від кінця IX ст., продовжили своє існування аж до кінця XV ст. Естафету національного державотворення в нових історичних умовах переймає у старій феодальній еліті новий клас — козацтво.

Гетьманщина: конфлікт монархічних та руйнівних тенденцій

Виникнення його організаційного воєнно-політичного центру — Запорозької Січі — супроводжувалося зародженням перших клітин того державного організму, який згодом виріс у державу Богдана Хмельницького. Причому нова державність утверджувалася на принципово нових соціально-економічних засадах. Замість феодального примусу в козацькому середовищі переважало використання найманої праці, заперечувалася феодальна власність на землю, кріпацтво. «В козацьких місцевостях, — як наголошує В. Голобуцький, — зароджувалися буржуазні відносини, що мало неабияке значення для всіх інших регіонів».¹

Соціально-економічна еволюція козацтва, яке інтенсивно розгортало економічну діяльність на ранньобуржуазних антифеодальних засадах, увійшла у суперечність із магнатсько-шляхетським землеволодінням в Україні й стала джерелом гострих соціальних та національних конфліктів. Але якщо решта українських станів не виходила за межі легальної опозиційної діяльності, то козацтво відстоювало свої інтереси шляхом збройного опору польському режиму.

В Україні постійно відбувалося зростання чисельності козацтва та поширення покозачення населення, яке відмовлялося підпорядковуватися польській адміністрації. Річ Посполита опинилася, таким чином, перед фактом творення «держави в державі». В королівській інструкції сеймикам (1625 р.) зазначалося, що козаки, «забувши відданість і підданство своє, засновують собі удільну Річ Посполиту, заміряються на життя і маєтки невинних людей (шляхти). Вся Україна під їхньою владою, шляхтич у домі своїм не вільний, в містах і містечках його королівської милості вся управа їх, вони привласнили со-

бі усю владу і видають свої закони...».² Ця ситуація призвела зрештою до загальнонаціонального вибуху в Україні й ліквідації польського панування.

Отже, між першим і другим етапами українського державотворення фактично не було різкої хронологічної межі. У 1648 році розпочалося безпосереднє будівництво нової Української держави, яка отримала назву Військо Запорозьке. Після кількох років кровопролитної й виснажливої боротьби з Польщею в 1654 році Україна прийняла протекторат московського царя, залишившись окремим державним організмом, зберігаючи свій соціально-політичний, і, що дуже важливо, церковний устрій, власну адміністрацію, армію, фінанси, дипломатію, голову держави — гетьмана, права і привілеї окремих станів. Україна вступила в договірні відносини з Московією як вільна й незалежна сторона і не створила з нею жодної спільної державної інституції.

Вже від початків становлення козацької державності Б. Хмельницький усвідомлював, що традиційне виборне козацьке гетьманство не буде в змозі забезпечити здобуття престижу козацької держави, зміцнення авторитету її інститутів у очах всього суспільства на довшу історичну перспективу. Авторитет гетьманської влади може бути безповоротно втрачений з переходом булави до рук менш обдарованої і популярної постаті.

Виборний козацький гетьман був неспроможний також забезпечити консолідацію всіх станів суспільства, оскільки виборчий процес охоплював лише частину українського суспільства і завжди міг призвести до непередбачуваних наслідків. Тому з розгортанням боротьби за визволення з'являються виразні ознаки намірів Б. Хмельницького змінити характер гетьманської влади.

Б. Хмельницький мав намір усунути дві риси українського гетьманства — його виборність і залежність від чужих держав. Під кінець свого життя він прагнув надати гетьманській владі нового змісту, перетворити її в інститут спадкової влади і, встановивши союз зі Швецією, вийти з-під залежності від російського царя.

У 1920 р., у розпал пошуків персоніфікації гетьманського монархічного руху, у Відні вийшла друком історична монографія В. Липинського «Україна на переломі. 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті»³. Монографія виявилася блискучою спробою переосмислити драматичний перебіг подій української історії 1648—1657 рр. крізь призму національно-визвольних змагань новітньої доби і накреслити шлях подолання невдач у побудові української державності в перспективі. Саме у цих двох явищах української історії В. Липинський зумів виокремити зразки конструктивної діяльності, спрямовані на подолання анархії і міжпартійних чвар у суспільстві, накреслити засоби його консолідації, такої необхідної для перспективи українського державотворення.

Серед низки проблем, породжених національно-визвольною боротьбою у 1648—1657 рр., В. Липинський вважав центральним питання стабільності гетьманської влади та її трансформації з виборної у спадкове чи династичне гетьманство. В. Липинський розглядав династичний принцип гетьманської влади як одну з головних підвалин новочасного гетьманського руху, що спонукало його новими очима подивитися на гетьманування Б. Хмельницького. У своїй праці він наводить чимало переконливих фактів, які свідчать про прагнення вождя козацької революції радикально змінити зміст і характер гетьманства, трансформувати його в інститут спадкової влади.

В. Липинський робить висновок, що ідея дідовичного гетьманства у тій чи іншій формі була постійним компонентом політичної свідомості часів козацької державності і стала українською традиційною духовною даністю. «Хотіння перетворити Гетьманство з елекційної і досмертної — від Польщі запозиченої форми монархії — в монархію дідовичну і не виборну, — пише він, — єсть від часів Богдана Хмельницького, Самойловича і Розумовського традиційним хотінням консерватизму національно-державного, тобто такого консерватизму, що точки опертя шукав і шукає у себе, а не у сусідів».⁴ Династичний принцип супроводжував реалізацію територіально-політичних змагань українців, у ході яких найбільш чітко виявилась «окремішність України у відношенні до Москви».

Для Липинського саме династично-територіальна політика, а не культурно-національна — важливий фактор національного державотворення, який для українців мав таку ж саму вагу, як і для інших європейських народів. «Національна окремішність Баварців від Прусаків — це Віттельсбахи і їх держава, — зазначає В. Липинський, — Німців австрійських від німецьких — це Габсбурги і їх політика династично-територіальна; Валонців від Французів — це Бельгія, можлива тільки як монархічна, на основах територіально-політичних, а не культурно-віроісповідних, оперта держава»⁵.

Так само галицько-волинські Ростиславичі, Романовичі, а згодом Гедиміновичі, Коріятовичі, Ольгердовичі персоніфікували окремі українські територіально-політичні тенденції державного будівництва. Цю тенденцію продовжували гетьмани та козацька державність, побудована, як і попередні утворення, на землевласницьких, «осіло-хліборобських» підвалинах⁶.

Династичні задуми Б. Хмельницького реалізовувались у тісному зв'язку із загальними процесами будівництва козацької державності, яке пройшло, на думку В. Липинського, два етапи. Перший етап — це т. зв. доба автономізму, коли гетьман домагався забезпечення прав української нації в рамках Речі Посполитої. Другий етап був пов'язаний з офіційним розривом із Польщею, кінцем політики автономізму і незалежненням України. Вододілом між цими двома етапами була Переяславська угода 1654 р. Важливим моментом автономістичної політики гетьмана була Зборівська угода 1649 р., укладена між Українським Військом Запорозьким і Польською Річчю Посполитою.

Звичайно, характеристика В. Липинським «допереяславського» періоду політики Б. Хмельницького як виключно політики козацького автономізму потребує певних коректив. У його діях у цей період не бракувало виразних самостійницько-державницьких прагнень. У той же час підходить з одновимірною оцінкою політики гетьмана означеного часового відтинку, мабуть, не варто. Ціла низка обставин — чи то внаслідок тиску зрадливого кримського союзника, чи як данина активній у козацько-старшинському середовищі тенденції керуватися вузькостановими інтересами — змушувала Б. Хмельницького повертатися до тієї самої політики автономізму, не пориваючи остаточно зв'язків із Польщею. В. Степанков, зокрема, наводить факти протидії групи старшин «курсу на виборення незалежності від Польщі і зосередження в руках гетьмана, по суті, самодержавної влади».⁷ В цьому контексті Переяславська угода виявилася тією межею, що розділила Польщу і нову Українську козацьку державу. Причому спроби подібного розмежування робилися гетьманом і до її укладення.

14 жовтня 1648 р. Хмельницький пише лист до султана, в якому просить прийняти під його протекторат Україну, і підписується

як «Гетьман Війська Запорозького і всея Руси». При цьому звичайний лоялістський додаток — «його королівської милості» — опускається. В. Липинський пов'язує цю обставину з монархо-династичними розрахунками Хмельницького, що підтверджується прийняттям Війська Запорозького під опіку султана з одночасним отриманням гетьманом «диплома на князівство Руське». Відтоді цей таємний союз поновлювався «пару разів».⁸

Питання про прийняття Україною султанського протекторату в 1648 р. отримало далеко не однозначну оцінку істориків, так само, як і характер українсько-турецького союзу у подальші роки.⁹ І. Крип'якевич стверджує, що Б. Хмельницький «вважав себе «князем Руси», як це підкреслював у переговорах з Польщею й вимагав договору з Туреччиною на правах рівності, як самостійний володар».¹⁰

Висловлюється думка, що Б. Хмельницький хотів об'єднати Молдавію й Україну в єдину державу, посадити Тимоша на престол в Україні-Молдавії, а для Лупула завоювати Валахію.¹¹ Одруження Тимоша з донькою молдавського господаря звільняло Б. Хмельницького від необхідності самому відбутися непросту для нього трансформацію в очах суспільства — від учорашнього козацького сотника до легітимного монарха. Натомість отримати необхідний монархічний ореол міг Тиміш Хмельницький. Здобувши владу у спадок від батька і поріднившись із молдавським господарем, він міг започаткувати легітимну династію. Оскільки В. Лупул не мав синів, цілком реальними ставали шанси гетьманича і на молдавський престол.

Чутки про ці переговори викликали в Польщі й Україні неабиякий ефект. «Бо се річ неможлива, щоб, Господарівну взявши, задо-

вольнятися козацтвом», — наводить В. Липинський слова А. Кисіля. І далі цитує магната Я. Лещинського, який на конвокаційному сеймі у Варшаві заявив, що Хмельницький «Монархію Руську закладати хоче». ¹² Зрештою, й сам Б. Хмельницький на переговорах з польськими послами у Переяславі в лютому 1649 р. цілком виразно говорить про своє володарювання «в землі і князівстві своїм по Львів, Холм і Галич». ¹³ В. Липинський наводить факт про захоплення поляками під Берестечком «диплома на Князівство Руське», виданого гетьману турецьким султаном. ¹⁴

У титулатурі Б. Хмельницького з'являються виразні ознаки наближення її до монархічної. В багатьох документах чи листах гетьмана читаємо: «Богдан Хмельницький, Божею милістю гетьман Війська Запорозького» або навіть «Божею милістю великий государ Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького» та ін. ¹⁵ Хоча формулювання подібного зразка застосовувалися не постійно, а в період найбільш успішних воєнних дій козацького війська, вони свідчили про намагання Б. Хмельницького утвердити в очах сучасників уявлення про божественний характер своєї влади, що було властиве всім суверенам Європи. Намагання сакралізації влади були важливими кроками до запровадження монархічної форми урядування. Входження Б. Хмельницького в коло європейських володарів, до чого прагнув козацький гетьман, було неможливим без освячення цих прагнень церковною ієрархією. В. Липинський констатує неабияке значення церкви в легітимізації гетьманської влади та набутті нею монархічних ознак. Важливу роль у цьому процесі відіграли східні патріархи, і насамперед ієрусалимський патріарх Паїсій, який зустрів гетьмана у Києві в грудні 1648 р. Липинський стверджує, що патріарх «надав Гетьману титул «Князя Руси» і під час урочистої проповіді до Костянтина Великого прирівняв». ¹⁶ Ши-

рилися чутки, що патріарх привіз митру з тим, щоб коронувати гетьмана князем Руського князівства.

Під час контактів з Б. Хмельницьким східні патріархи зверталися до нього *illustrissimus princeps* (ясновельможний князь) і таким чином ставили його на один рівень із господарями Молдавії та Валахії.¹⁷ Титулатура, застосована східними патріархами, мала, очевидно, неабиякий вплив на його взаємини із східноєвропейськими володарями і визнання його монархічних аспірацій. Прикметна в цьому зв'язку наведена В. Липинським згадка про те, що молдавський господар В. Лупул обіцяв Б. Хмельницькому допомогти «стати Князем Руси, і навіть по мирному уступити, коли він захоче, Волоське князівство».¹⁸ Хоча питання про прийняття Б. Хмельницьким княжого титулу не виходить за рамки припущень, В. Липинський цілком слушно зауважує, що «в намірі збудувати незалежне від Польщі «Князівство Руське» і «Монархію Руську» обвинувачує його вся сучасна Річпосполита».¹⁹ Це поки що неофіційне вживання титулу «князя Руси» є суттєвим кроком на шляху до утвердження суспільної думки щодо нового характеру влади козацького гетьмана, набуття нею монархічної сутності.

«Династичні перспективи» гетьмана конкретизуються появою ідеї «заняти самому Хмельницькому трон волоського господаря і створити таким чином династичну опору для своєї ролі на Україні в системі Отоманської Порти».²⁰ Серед рідні Хмельницького і серед старшини, — зазначає М. Грушевський, — ці плани, очевидно, мали своїх палких прихильників. Учений зауважує, що у Хмельницького були вже тоді плани і «на молдавське господарство — сю традиційну для шляхетсько-козацьких смільців, від Дмитра Вишневецького почавши, і пізніші Богданові заходи коло молдавського господарства для сина Тимоша були тільки одною з стадій сих планів».²¹

Про те, що Б. Хмельницький усвідомлював свою нову роль лідера всієї нації, а не лише козацького ватажка, свідчить його заява польським послам у лютому 1649 р.: «Правда то єсть, жем лихий і малий чоловік, але мі то Бог дав, жем єсть єдиновладцем і самодержавцем руським».²²

В оцінці В. Липинського, «гетьман Війська Запорозького — це вже не ватажок, якого вибірають перед походом на шумливій січовій раді козацькій, і скидають, або просто вбивають, коли той похід не вдався. — Тепер це «Землі нашої Володар і Начальник», якого поблагословив Патріарх, якого визнала вся культура «Русь» православна, з яким зносяться, як з рівним, сусідні монархи». ²³ Головним було нове усвідомлення сутності гетьманської влади як самим її носієм, так і всім українським суспільством.

У процесі формування нової української державності й оформлення інституту гетьманства та його титулатури не склалась стала і послідовна традиція. Хоча в той же час помітною є тенденція до акцептації гетьманською владою монархо-династичного принципу. Ця певна невизначеність пояснюється змаганням в українському суспільстві двох різних концепцій розвитку державності, які підтримувалися двома найбільш активними верствами тогочасного суспільства — православною шляхтою й козацтвом.

Перша концепція полягала в утворенні Великого князівства Руського, в якому політична влада належала б українській православній шляхті. Друга — у творенні «козацького панства» (держави), де козаки мали б своє, окреме від Польщі, володіння. Не бракувало також спроб знайти компроміс між козацькою державністю та ідеєю «Князівства Руського».

Можливість утворення «Князівства Руського» або «Держави Подільської» пов'язувалася не лише з Б. Хмельницьким, а й з лідером непокозаченої української шляхти — сенатором Речі Посполитої Адамом Кисілем. В. Липинський зауважує, що один із польських дипломатів — Войцех Мясковський, підкоморій львівський, доносив, що повстанці пропонували Кисілю «Князівство Руське». Інший польський дипломат переконував, що між українським «хлопством такий гомін іде, що Кисіль має королем бути». Князь Ієремія Вишневецький на сеймі публічно звинувачував Кисіля в тому, що «козаки по талеру з коня склалися і 8 тисяч татарів до себе залучили та Кисіля на королівство вести мають».²⁴ І таких звинувачень було чимало. Цілком імовірно, що Б. Хмельницький усвідомлював усі труднощі здобуття для себе титулу «Князя Руси». Очевидно, він мав сумнів щодо реальних можливостей отримати цей титул, на який могли претендувати лише представники історичної аристократії, а не дрібної шляхти, до якої він належав. На величання його володарем Руси Хмельницький відповідав, що йому «на господарстві бути не пристойно — не тої породи чоловік», і при цьому вказував на московського царя як природженого володаря: «Вел. государь здавна государского благочестивого корени природный государь от колѣна благочестивого в. кн. Владимира Мономаха, и ими владеть ему пристойно».²⁵ Визнання Б. Хмельницьким належності Романових до династії Рюриковичів, що свого часу було також зроблено київськими православними ієрархами, зайвий раз свідчить про проблематичність офіційного застосування козацьким гетьманом старокиївської князівської титулатури.

Таким чином, хоч ідея «Князівства Руського» і не була повністю відкинута, проте на перший план висувалася концепція «геть-

манської монархії». ²⁶ Реалізація цієї ідеї потребувала консолідації всіх станів, які були «сильно польською державністю засимільовані, з великим і тяжким трудом давали себе склонити до сепаратистичних плянів та намірів гетьманських». ²⁷ Складність цього завдання полягала в тому, що Б. Хмельницький і козацька старшина певний час не висували загальнонаціональної програми і захищали насамперед інтереси свого стану.

Очевидно, все-таки ставши на шлях утвердження власної династії, Б. Хмельницький не міг реалізувати цю ідею без підтримки ще численної і впливової непокозаченої української шляхти. Таку підтримку він міг здобути лише за умови, що він стане не тільки козацьким провідником, а «самодержцем руським» і, за висловом митрополита С. Косіва, «землі нашої Володарем і Начальником».

Отже, в період Хмельниччини, як і у новітню добу боротьби за державність 1917—1921 рр., вирішальну роль мало створення єдиного національного фронту, який міг утворитися тільки на ґрунті спільної для всіх українських класів-станів боротьби за українську державність.

Перед повстанням 1648 р. українське суспільство, змушене жити в чужій державі, було позначене наявністю гострих соціальних суперечностей, часом відвертої ворожнечі між станами. Шляхта, реєстрове козацтво, низові «виписчики», міщани, духовенство — все це розпорошені, послаблені, органічно не пов'язані між собою компоненти українського соціуму. Об'єднати їх на вирішення важливих загальнонаціональних завдань, створити з представників цих станів нову українську аристократичну верству — таке завдання ставив перед собою Б. Хмельницький. Без його виконання, підкреслює В. Липинський, «не тільки існування козацької держави, але й існування самої нації української не було можливе». ²⁸

Для Б. Хмельницького союз із Москвою був засобом прикриття його намірів остаточно легітимізувати відрив України від Польщі й приєднати до Війська Запорозького всі західні українські землі й частину Білорусі, які перебували під польською владою. Ціною цих масштабних досягнень нової козацької держави було визнання сюзеренітету або протекторату російського царя. Проте, як справедливо зазначає І. Лисяк-Рудницький, «Хмельницький не вважав — і на це існує багато свідчень, — що Переяславська угода істотно обмежує свободу його політичних дій».²⁹

Відчувши загрозу з боку Москви загальнонаціональним українським інтересам, Б. Хмельницький укладає новий союз — із протестантськими державами — Швецією, Бранденбургом-Прусією, Семигородом, а також з Молдавією та Волощиною. Цей блок був спрямований як проти Польщі, так і — фактично — проти Москви.

Розрив гетьмана з Польщею і прийняття царської протекції показали «руській шляхті», і не тільки православної, а й католицькій, що на державні інститути польські на українських землях і можливість їх відбудови вже нема чого покладатися. «Тяжким шляхом крівавого досвіду доходила поволі шляхта «руська» до того переконання, що без її повороту до рідної державності, без її повного об'єднання з її власним народом ладу й порядку на її рідній Русі бути не може. А що саме в тім часі державність козацька була вже сформува-лась, що Гетьман Війська Запорозького все більше й виразніше про забуту Корону князів руських згадував, то в бік України та її могутнього вождя, — пише В. Липинський, — все більше, від р. 1655 почавши, починає звертати увагу ця шляхта».³⁰

Ця верства, яка найбільш послідовно зберігала стару державну і національну традицію і спираючись на яку гетьман тепер міг реа-

лізувати свої державотворчі і династичні плани, суттєво впливала на внутрішню і зовнішню політику козацької держави.

Спираючись на співробітництво з оборонцями і представниками західно-української території — українською шляхтою, Б. Хмельницький розпочав у 1656 р. окупацію козацькими військами Волині й Поділля, Полісся — Пінщини, Південної Білорусії, яка завершилась на початку 1658 р. вже за гетьманування І. Виговського. Процес повороту тогочасної спольщеної української шляхти до українського державного життя, на думку В. Липинського, був надзвичайно важливою складовою «зрощування Української Нації зо всіх перед тим розбитих і розпорошених її частин», який «доходив до свого кінця в останньому році гетьманування Богдана Хмельницького».³¹

Аристократичний, консервативний характер шляхти західних і північно-західних земель, що увійшли до складу козацької держави, став опорою для широких політичних планів гетьмана. Власне шляхта, інтегрована у козацький стан, яка залишалася фактично чи не єдиним носієм старої державної і національної традиції, виявилася тією верствою, яка створювала ґрунт для утвердження державних династично-монархічних планів Богдана Хмельницького.

Еволюцію гетьманської влади відчула, зокрема, шляхта Пінського повіту — північно-західного регіону України. 20 червня 1657 р. послі й уповноважені повіту склали за себе і своїх нащадків присягу на вічний союз і вірність гетьману і Війську Запорозькому. У свою чергу шляхта отримала від гетьмана забезпечення, яке визначало обсяг прав для шляхти під владою гетьмана, його нащадків і всього Війська Запорозького.

Їй були гарантовані всі «прерогативи, вольности, суди, станові шляхетському належні, так як за королів польських бувало».³² Шлях-

ту приймали у нову козацьку державу як окремий стан з давніми традиційними правами, і, оскільки гетьман не скасовував цього стану, а навпаки забезпечував його законне існування, шляхта присягала служити новій державі. В. Липинський при цьому звертає увагу на те, що гетьман у цьому документі ставить виразну умову — «щоб чогось нового для ошукання Нас видумано не було». Ця пересторога, на його думку, спрямована проти будь-яких спроб протидіяти «скріпленню української монархічної влади». Що саме такої влади прагнув гетьман, свідчить і оформлення цього документа як монаршого акта: «Ми Богдан Хмельницький», «за Нас і Потомків наших» і т. д.³³

За часів гетьманування Б. Хмельницького вдалось організувати українську державну аристократичну верству. Вона включала виділену народними масами нову «народну аристократію» — козаччину і нащадків старої державної аристократії, як православної, так і римо-католицьку шляхту. Тільки об'єднанням цих двох верств вдалось утримувати державно-національний фронт проти пожадливих зазіхань Москви і Польщі.

Козацька держава стає притягальною не лише для української шляхти, а й для сусідніх володарів, які пов'язують з нею спроби утвердження чи розширення суверенітету своїх володінь. Йдеться, зокрема, про пруського герцога і курфюрста бранденбурзького Фрідріха Вільгельма, який завдяки козацькому повстанню зміг визволитися з-під впливу Речі Посполитої, і про князя Богуслава Радзивілла, лідера литовських сепаратистів.

22 липня 1656 р. Б. Радзивілл прислав до Б. Хмельницького бурмістра случького С. Стефановича з метою забезпечення м. Слуцьку козацької допомоги. Князь мав розпочати взаємодію з бранденбурзькими військами для проведення операцій на Підляшші.³⁴ За посеред-

ництвом Ю. Немирича Б. Радзивілл домагався забезпечення від Б. Хмельницького і шведів суверенного володіння князівством Слущким, а також іншими землями на засадах підпорядкування Ракочію або Б. Хмельницькому як їх верховних володарів.³⁵ Князь Богуслав у такий спосіб активно долучився до організації антипольської коаліції, яка складалася зі Швеції, Бранденбургу, Семигорода і Війська Запорозького. Отже, можна констатувати, що гетьман надав політиці Війська Запорозького виразного національно-державного характеру, що пов'язувалося зі зміною характеру гетьманської влади.

Величезний авторитет загальнонаціонального лідера, міцна воля дозволили гетьману подолати революційну стихію повсталих мас і запровадити устрій, ближчий до монархічного, ніж до республіканського. Тим більше, що довічний характер влади Б. Хмельницького ніким і ніколи не ставився під сумнів.³⁶

Хоча влада Б. Хмельницького була авторитарною, проте вона не мала деспотичного характеру і спиралася на права станів, насамперед козацтва, яке користувалося низкою свобод. Козацька держава гарантувала також «вольності» православній шляхті, містам, духовенству, які мали забезпечені правові позиції у Війську Запорозькому. Це докорінно відрізняло суспільно-політичний устрій України від деспотичної Москви і занархізованої шляхетсько-демократичної Польщі.

Хоча Хмельницький і керував Україною «єдиновладно» і був самодержцем у повному значенні цього слова, він, проте, скликав у важливих справах козацькі сейми в Чигирині, в яких брали участь і козацтво, і духовенство, і шляхта, і міщанство. Українським станам забезпечувались їхні станові суди і самоврядування. І в цих «зачатках дорадчої репрезентації українських станів, і в становій місцевій са-

моуправі, — наголошує В. Липинський, — спочивав зародок такого самого конституційно-монархічного ладу, який дав державну міць Англії, Франції і Німеччині і який був би дав тому міць державну й Україні...».³⁷

В. Липинський наголошує, що забезпечення майбутнього української державності могло стати незворотним лише тоді, коли б влада гетьмана набула монархічного характеру і стала спадковою. В останні роки свого гетьманування Б. Хмельницький дедалі частіше вживає титулатуру *dux* у своїх листах до низки європейських монархів — бранденбурзького курфюрста, шведського короля, австрійського імператора та ін. Цей термін, як зазначалося вище, означає латинською володар, воєначальник, рівнозначний німецькому герцогу, який є спадковим вищим аристократичним титулом і за феодалною ієрархією стоїть одразу за королем. Тобто за своєю гідністю він є рівним титулу князя. Застосування подібної титулатури, на нашу думку, пов'язано з фактичним набуттям Україною незалежності. Вступаючи у широкі міжнародні зв'язки як голова незалежної держави, Хмельницький застосовував титул *dux* не в звичайному для європейського світу уживанні як феодалний титул, а саме у значенні «володар», що цілком відповідало політичним реаліям.

У той же час гетьман прагнув княжої гідності. Політичне життя Європи давало чимало прикладів, коли засновниками княжих династій ставали впливові громадяни незалежних міст неаристократичного походження, часом навіть не дворяни. Їх було чимало серед династій італійських міст, які виявилися своєрідними предтечами абсолютистських монархів XVI—XVIII ст. Можна назвати у зв'язку з цим Франческо Сфорца — сина заможного селянина з Романьї, який згодом став необмеженим володарем одного з найбільш значних князівств Італії, започаткувавши династію в Мілані. Близчим у часі до Б. Хмель-

ницького може бути зразок блискучого сходження А. Валленштейна, простого шляхтича, який отримав гідність імперського князя і герцога, став генералісімусом, претендував на корону Богемії і Пфальцьке курфюрство.

Набуття Б. Хмельницьким княжого титулу стає предметом обговорення гетьмана з новими союзниками. Шведський посол в Семигороді Штернбах повідомив про наміри Б. Хмельницького отримати «частину Білоруси з титулом князя».

В. Липинський стверджує, що ця позиція була складовою «трактату вічної приязні» між Б. Хмельницьким і Юрієм Ракочієм. «За цим трактатом, — зазначає В. Липинський, — Хмельницький дістане всю Червону Русь; крім того, Ракочій допоможе гетьманові одержати частину Білої Русі з титулом князя і піддержити намір гетьманський передати цей титул, як і всю владу верховну на Україні по наслідству синові Юрієві».³⁹ Цим намірам гетьмана всіляко намагалася перешкодити польська дипломатія, яка лякала нового козацького союзника: Б. Хмельницький, «маючи владу над усіма руськими краями, стане монархом, що сотисячною армією розпоряджати буде» і становитиме загрозу Семигороду.⁴⁰

Після смерті Тимоша ідею творення династії Хмельницьких пов'язують із молодшим сином гетьмана Юрієм. У квітні 1657 р. на з'їзді козацької старшини його було проголошено наступником Хмельницького на гетьманстві. Цей державно-династичний акт був офіційно визнаний Московією, Польщею, Швецією, Туреччиною, Кримом, Семигородом, Молдавією і Волощиною. При цьому гетьман рішуче виступив проти складання гетьманичем присяги Москві. Гетьман прагнув уникнути повторення цього кроку, до якого він був вимушений через загрозливі для козацької держави обставини. В. Липинський у цьо-

му зв'язку зовсім відмінно від багатьох істориків народницької школи трактує постать Юрія Хмельницького, діяльність якого негативно оцінювалася більшістю історіографів. Для В. Липинського Юрій Хмельницький, хоч і молодий, недосвідчений, є насамперед законним дідичним гетьманом, який персоніфікує «Маєстат Української Нації» і представляє «династію Хмельницьких», започатковану «Богом даним» Великим Гетьманом Богданом. І.Виговський, хоч і досвідчений, надзвичайно здібний і розумний політик, був, як зазначає Липинський, у сприйнятті цілої нації узурпатором, за яким стояв лише факт його особистої удачі і спритності. Після усунення династії Хмельницьких нова козацько-шляхетська еліта почала між собою боротьбу за владу. «Поділена внаслідок цього на взаємно себе побороюючі та нічим в своїй зажерливості не обмежені партії, — пише В. Липинський, — а не так численна у відношенню до своїх пасивних мас, як демократична шляхта польська — вона не видержала боротьби на три фронти: з московською охлократією, польською демократією і внутрішнім бунтом позбавлених сильного і авторитетного проводу пасивних мас».⁴¹ З падінням династії впала зрештою і створена нею держава.

В. Липинський приділяє значну увагу розкриттю династично-монархічних намірів Б. Хмельницького, які знайшли свій вияв і в ході українсько-шведських переговорів. Обговорювалася зокрема пропозиція надати Б. Хмельницькому титул «князя київського і чернігівського» і «гетьмана Війська Запорозького». У разі, якщо гетьман захотів, щоб його володіння було дідичним, «треба, щоб він зложив послушенство королеві й прийняв свій лен, як курфірст бранденбурзький і герцог курляндський склали королеві польському».⁴² Однак, як зазначає В. Липинський, Б. Хмельницький не допустив жодних вагань у справі спадковості своєї верховної влади, цілісності й соборності своєї держави і через нового посла Лілієнкрону одержав гаран-

тії незалежності «цілої України», визнання законним спадкоємцем Юрія і закріплення за ним «Білоруси по Смоленськ з дідичним титулом князя». ⁴³

Справа одержання княжого титулу, яка набула такого важливого значення за часів гетьманування Б. Хмельницького, а згодом І. Виговського, Ю. Хмельницького та І. Мазепи, була однією з «найглибших державних українських ідей, що шукала опори для державно-правної традиційно монархічної форми української держави». ⁴⁴ Цю опору можна було знайти саме в північно-західних українських землях, де у свідомості місцевої шляхти збереглися традиції старої «руської» князівсько-монархічної державної культури. Саме носії цієї традиції мали сформувати кадри нової аристократії і зміцнити її опір загарбницьким великодержавним тенденціям Москви.

Спираючись на нову аристократію у своїх намірах створити «понадкласову українську дідичну монархічну владу», Б. Хмельницький водночас враховував ті суттєві соціально-економічні зрушення, які відбулися в Україні, і намагався не допустити зіткнення класових і станових інтересів у державі. Ці прагнення виявилися насамперед у розширенні масштабів козацтва і недопущенні реставрації кріпосницьких порядків. Кількість покозачених селян, за якими визнавалися козацькі права, зросла до кількох сотень тисяч.

Сучасні дослідники Хмельниччини щодо цього цілком слушно констатують, що «покозачене й нерєєстрове козацтво... слугували соціальним опертям утвердженню ним (гетьманом. — Ю. Т.) українського монархізму у формі спадкового гетьманату династії Хмельницьких». ⁴⁵

Гетьман розумів, що повернути повсталих селян до «звиклого послушенства», тобто примусити їх відбувати повинності у ко-

лишньому обсязі, означало б різке звуження соціальної бази нового режиму. Ось чому, хоча Б. Хмельницький і видавав шляхті охоронні універсали, він не допускав великого землеволодіння в Україні, протидіяв надмірному зростанню станових привілеїв окремих соціальних груп. Всі стани в нових умовах були змушені відбувати певні повинності на користь держави, це стосувалось і селянства, а також нової аристократії. Маєтки, які надавалися старшині, були платою за виконання служби Війську Запорозькому, доки він обіймав певну посаду (ранг). Звичайно, рангові маєтки не задовольняли козацьку старшину, яка прагнула здобути собі права, аналогічні шляхті у Польщі і вотчинникам у Росії,⁴⁶ однак гетьман протидіяв цим прагненням.

В. Смолій констатує, що в документах зафіксовано тільки один факт підтвердження права на володіння маєтком і не відзначено жодного універсалу, який закріплював нові земельні володіння в руках козацької старшини.⁴⁷

Звичайно, оцінка В. Липинським політики Б. Хмельницького у земельній справі потребує певних коректив. Очевидно, слід враховувати ту обставину, що козацьке землеволодіння значною мірою базувалось на використанні вільнонайманої праці, що відкривало шлях розвитку буржуазних відносин. Це питання залишилося поза увагою В. Липинського. Однак В. Липинський цілком справедливо констатує, що гетьман максимально намагався виконувати роль арбітра нації, яка, на його думку, є одним із завдань інституту монархічної влади. Аналізуючи новий зміст поземельних відносин в Україні, В. Липинський зазначає, що широкі регіони, прилеглі до старого Запоріжжя (південна Київщина, більша частина Полтавщини), були звільнені від шляхетського землеволодіння.

Саме невдача намірів Б. Хмельницького зробити гетьманство спадковим була причиною короткотривалості існування козацької держави. Виборний характер верховної влади заохочував внутрішнє протиборство і втручання ворожих зовнішніх сил.

У середовищі нової аристократії народжувалася не тільки підтримка монархічної трансформації гетьманської влади, а й протидія їй. Саме з боку «свободолюбивої старшини», підкреслює В. Липинський, постала перша, спочатку несмілива, опозиція монархічним і династичним намірам гетьмана. Конфлікти в старшинському середовищі одразу вплинули на поведінку «чорні козацької», яка збунтувалася проти своїх полковників на протипольському фронті. Через московського агента Желябужського збунтовані козаки переказувати цареві, що вони хочуть йому служити, «а своєї старшини, що рушила в похід проти волі царської, слухати вже більше не будуть».⁴⁸

Це була «перша ластівка» того руйнівного процесу, який постійно посилювався Москвою і зрештою призвів до падіння української державності. Причини антидинастичної налаштованості частини козацької старшини корінилися, з одного боку, в польсько-шляхетській олігархічній традиції «вільної елекції і пактів конвентів», які давали стільки преференцій шляхті в ході виборів голови держави, а з другого — у січових звичаях вибору кошових отаманів, які гетьман ще не встиг «вибити» із «степового, анархічного козацтва». Лідером антимонархічної опозиції став один із найближчих сподвижників Б. Хмельницького — генеральний писар І. Виговський, який завзято агітував за «вільну елекцію».

Протиборство і розбрат у середовищі старшини перекинулись у козацьке військо і завдали суттєвої шкоди спільним бойовим діям корпусу Ждановича і Юрія Ракочія на теренах Польщі, загальмува-

ли завершення справи українсько-шведського союзу. Попри хворобу, гетьман рішуче відреагував на опозицію старшини. Він видав наказ скарати на смерть опікуна гетьманича Г. Лісницького і ще чотирьох опозиціонерів, нарешті звелів скувати І. Виговського і тримати його простягнутим біля своїх ніг «мало не цілий день доти, доки згризота його, Богдана Хмельницького, не одійшла...».⁴⁹

Б. Хмельницький не встиг завершити процес зміцнення гетьманської влади і перетворити її на спадковий монархічний інститут. На звістку про бунт у війську А. Ждановича гетьмана вразив удар, і 27 липня 1657 р. він помер у Чигирині. «Вічна трагедія українська: тупий егоїстичний анархізм нездатної до самоорганізації старшини і зрадливості темної «чорні» та їх безглузда боротьба поміж собою — убила найбільшого державного мужа, якого коли небудь мала Україна, — резюмує В. Липинський. — Хмельницький впав од руки все сильного на нашій нещасній землі многоликого деструктивного Хама, так, як падали досі, перед ним і по нім, всі ті, що метою свого життя організацію Української Нації і будову власної Держави Української поклали...».⁵⁰

Таким чином, набуття гетьманською владою монархічної сутності, хоча й не було завершено повністю, виявилось важливим фактором консолідації українського суспільства в ході визвольної боротьби 1648—1657 рр.

Однак концепція династичного гетьманства не вмерла разом з її творцем. Боротьбою між монархічним і республіканським принципами організації влади в Україні була позначена вся подальша історія Гетьманщини. Отримавши цілком конкретні форми за часів Б. Хмельницького, династична ідея була предметом уваги і спроб реалізації гетьманами І. Виговським, П. Дорошенком, Д. Многогріш-

ним, І. Самойловичем.⁵¹ Мабуть, найбільш послідовним, глибоко переконаним прихильником міцної гетьманської влади на засадах абсолютизму був гетьман Іван Мазепа. Широко відоме почуття поваги і шани українського гетьмана до Людовика XIV, який міг бути взірцем для нього, звичайно, з відповідними поправками на українську дійсність. І хоча гетьман не мав прямих нащадків, він робив певні кроки для закріплення гетьманської булави за своїми племінниками — спочатку І. Обидовським, а потім А. Войнаровським.

В. Липинський зауважує, що на початку своєї діяльності Мазепа, «так само як і деякі теперішні наші провідники народу», проводив «чисто класову політику, віддаючи в жертву цій класовій політиці національний ідеал волі і незалежності, котрий був правда вже тоді у нього в серці, але не в ділах».⁵² Основною метою діяльності Мазепа в цей час було зміцнення авторитарної гетьманської влади і забезпечення невтручання Москви у внутрішні справи України. Досягнути цього можна було, лише зберігаючи повну лояльність російському уряду. Наслідком такої політики було небачене досі посилення гетьманської влади. Так, Даніель Дефо у своїй книжці про Петра I писав: «Мазепа не мав королівського титулу, але він був рівний королеві відносно влади, й у всякому відношенні був рівний, якщо в даних обставинах не перевищував короля Августа...».⁵³

Здавалося, що діяльність Мазепа мала свої незаперечні позитивні наслідки для Гетьманщини, яка після Хмельницького постійно потерпала від послаблення влади гетьмана. Однак попри всі здобутки цієї доби, піднесення культури і економічне зростання, українське суспільство зазнало тяжкої ідеологічної і моральної деструкції, яка унеможливила національну консолідацію в ході антимосковської акції гетьмана.

«Під час довгого періоду свого московфільства, — зауважує В. Липинський, — і запобігання на всі лади перед царем Петром (по теперішньому — період федераційний) він (гетьман І. Мазепа. — Ю.Т.) підрізав коріння у всіх тодішніх «самостійників», тобто тих, що національно-державну справу хотіли поставити у всю її височінь і висунути на чоло тодішнього визвольного руху».⁵⁴ Зазнав деморалізації викоханий гетьманом той клас, до якого він належав, і, зрештою, весь народ розкладений московфільством і позбавлений власних національних ідеалів і послідовних державницьких орієнтирів.

У результаті, коли гетьман І. Мазепа, «бажаючи бути чесним із собою і примушений ходом подій, сам став на шлях «самостійності», — зауважує В. Липинський, — то статечне «городове» козацтво, котре одно могло тоді (а може, й тепер) рішити про долю України, бачучи заповідяну ним до того часу національній справі шкоду, йому не повірило і за ним не пішло».⁵⁵

В. Липинський наголошує, що справа Мазепи мала бути програна, а збитий з пантелику власними провідниками і московськими зайдами український народ, «більше сотні літ в церквах Мазепою побудованих, проклинав по царському наказу того, хто хотів, але не зумів дати йому волю».⁵⁶

Розглядаючи добу гетьмана Мазепи і трагедійний фінал діяльності «цього страдника патріота», В. Липинський підкреслює, що «провідникам народу» ні в якому разі не можна «жертвувати вічним і незмінним, поки існує нація, і всій нації спільним ідеалом національної волі і національної солідарності в обороні цієї волі» заради приватних, класових чи будь-яких інших хвилих політичних інтересів.⁵⁷

Аналізуючи невдачі у реалізації династичної ідеї протягом усього періоду української історії, В. Липинський однією з головних її причин вважає неспроможність сформувати в суспільстві вірність головному персоніфікаторові цієї ідеї. «Коли б у нас така вірність Гетьманців для всіх Гетьманів була, то на світанку нашої історії не треба було би кликати з півночі Варягів. — пише він. — Останній галицький князь Юрій Болеслав не потребував би себе оточувати Німцями. Богдан Хмельницький обійшовся б без Тугай Бея і без московського воєводи в Києві. Іван Виговський не потребував би польських полків. Петро Дорошенко — турецько-татарських сердюків, Іван Мазепа — Шведів, а Гетьман Павло Скоропадський, щоб рятувати від Українців Українську Державу, не потребував би просити помочі у російських добровольців».⁵⁸

Ідея династичного гетьманства не згасла в середовищі української еліти і після Полтавської катастрофи. Вона відродилася в період гетьманування Кирила Розумовського і мала забезпечити продовження козацької державності. Ще за життя Катерини II серед українських політиків виникла думка передати гетьманську булаву великому князю Павлу Петровичу і тим самим зберегти інститут гетьманства. До цієї ідеї козацька старшина ще раз повернулася при Павлі I у той спосіб, щоб син імператора великий князь Костянтин мав стати «великим гетьманом», а регентом при ньому — А. Гудович.⁵⁹ Однак останні зусилля козацької еліти врятувати гетьманство через російський сурогат династичності зазнали невдачі.

У силу низки причин самостійницька національно-державницька ідея не стала у XIX ст. домінуючою в українському суспільстві. Вона поступилася народницьким концепціям національного розвитку України, які базувалися на автономістсько-федеративних засадах. І все ж час від часу вона спалахувала, нагадуючи учасникам ук-

раїнського руху тяглість і незнищенність національної державницької позиції. У різних варіаціях продовжувала своє життя її монархічно-династична традиція.

Століття XIX: відродження державницьких начал

Протягом усього XIX ст. носій цієї традиції — українська аристократична верства — переживала складний і неоднозначний процес національного пробудження по обидва боки Збруча. Підтвердженням цього були, зокрема, зміни в суспільно-національній свідомості й політичній орієнтації представників давніх українських шляхетсько-магнатських родин — Пузинів, Сангушків, Сапіг, Шумлянських, Шептицьких, Федоровичів та інших — у Галичині. У Великій Україні відповідну еволюцію пережили Галагани, Тарновські, Милорадовичі, Кочубеї, Тишкевичі, Скоропадські, Ханенки, Лизогуби та ін. Попри монопольні позиції ліберальної демократії і соціалістичних течій в українському русі ця еволюція суспільної свідомості шляхетсько-дворянського стану продемонструвала прагнення до збалансування ціннісних ідеологічних і політичних орієнтацій в українському русі й прагнення подолати «смертельну однобічність нації», за виразом В. Липинського, пов'язану з недорозвиненістю в ньому правого консервативного крила.

У 70—80-х роках XIX ст. цьому сприяло загострення відносин між Австро-Угорщиною і Німеччиною, з одного боку, і Росією — з другого, внаслідок чого Україна могла виявитися можливим театром воєнних дій. У зв'язку з цим правлячі кола Австрії почали виявляти більше зацікавленості ситуацією в Галичині і міжнародними відносинами в краї. У свою чергу, неодноразові візити австрійського імператора і престолонаслідника, їхні контакти з представниками ук-

раїнських громадських організацій викликали політичну активність насамперед поміркованої, консервативно налаштованої частини галицького суспільства, яка сподівалась отримати поступки від монархії в національному житті.

Перед патріотичними українськими колами з'явилася можливість надати українській проблемі вагомого політичного звучання, перевести у практичну площину задоволення українських національних інтересів у Галичині. Ці розрахунки посилилися після публікації німецьким філософом Е. Гартманом статті «Росія і Європа» в журналі *Die Gegenwart*, де Російській імперії погрожувалося відторгненням її західних провінцій. Чільне місце у проєкті розчленування Росії відводилось ідеї утворення «Київського королівства», яке мало об'єднати більшість української етнічної території.⁶⁰

У 1886 р. рішучий противник москвофілів, князь А. Сапіга, встановлює приязні стосунки з О. Барвінським і завдяки останньому навідує контакти з поміркованими діячами київської «Старої громади». У 1888 р. лідер галицьких консерваторів О. Барвінський відвідав Київ, де в той час в українських гуртках жваво обговорювався проєкт утворення Київського королівства. Під час однієї зустрічі з громадівцями П. Житецький звернувся до нього зі словами: «Скажіть вашому Кайзеру, коли вже він до нас прийде?»⁶¹ Наслідком контактів О. Барвінського з киянами був приїзд до Львова О. Кониського — активного прихильника польсько-українського порозуміння, який виявляв особливу довіру до А. Сапіги і навіть пропонував йому очолити народовецьку партію з метою рішучішого її відходу від політичної співпраці з москвофілами.⁶² Цілком ймовірним видається припущення, що саме сину князя А. Сапіги — Леву Сапізі, призначалася корона проєктованого Київського королівства.

В галицькому консервативному середовищі культ державницьких традицій середньовічної доби підсилювався тією обставиною, що від 1806 р. давній титул і герби короля Галичини і Володимирії були прийняті австрійськими імператорами і незмінно використовувалися ними аж до падіння Австро-Угорської імперії. Зокрема, 29 серпня 1861 р. в австрійському парламенті єпископ С. Литвинович (від 1863 р. — львівський митрополит) рішуче відкинув твердження поляків, що Галичина — польська «історично-політична індивідуальність»; він підкреслював, що королівство Галичини і Володимирії «належить не до польської, а до української історії».

Політична активізація шляхетсько-аристократичних верств у Галичині, певною мірою у Великій Україні, поставила на порядок денний звернення до династичної ідеї як однієї з важливих підстав монархічного руху. І в цьому зв'язку неабияку роль відіграла діяльність В. Липинського. У своїй праці *Szlachta na Ukraine* (1909) він констатує позитивну роль у державотворчих процесах на Балканах німецьких династій, представники яких сформували монархічні інститути. За його словами, княжата німецькі, «які сидять на тронах державок балканських, відчували раптом приналежність до різних балканських патріотизмів».⁶³

Очевидно, подібна модель, на його думку, могла знайти своє втілення і в українському варіанті.

Українська монархічна ідея була тісно пов'язана з самостійницьким рухом за відновлення незалежної української держави, що розгорнувся наприкінці XIX — поч. XX стст.

На ґрунті зближення соціал-демократичних і консервативних «самостійників» стало можливим проведення у березні 1911 року кількох нарад українських емігрантів і галицьких діячів у Львові, які по-

ставили на порядок денний питання боротьби за політичну самостійність України. Її ініціаторами, поряд із В. Липинським, були члени УСДРП — А. Жук, Л. Юркевич, В. Степанківський.

Від самого початку зібрання в її середовищі визначилися два погляди: самостійницький — без орієнтації на чужі сили, який представляв В. Липинський, і «сепаратистичний» («молодоукраїнський») з виразною орієнтацією на Австрію, який підтримували В. Кушнір і В. Степанківський. В. Липинський визнавав можливість орієнтації на Німеччину чи Австро-Угорщину лише виключно як тактичний тимчасовий крок.

При цьому не оминули учасники нарад й питання можливості утвердження монархічного устрою в Україні. Обговорювалися різні комбінації. Пропонувалися, наприклад, претендентами на український престол син німецького імператора Вільгельма II Іоакім, один із синів ерцгерцога Франца-Фердинанда; дебатовалася також можливість висування когось із Романових, за умови виконання ним українських вимог.

У листопаді 1912 р. за ініціативою А. Жука було створено Український інформаційний комітет (УІК), який поставив собі за мету пропаганду справи визволення України в європейському світі й зацікавлення нею офіційних діячів Австро-Угорщини та інших держав.

У грудні 1912 р. В. Липинський у Кракові виробив проект «Меморіалу до Українського [Інформаційного] Комітету про наше становище супроти напруженої політичної ситуації в Європі», який мав за мету організацію боротьби за незалежну Українську державу в умовах можливого вибуху світової війни.

На думку В. Липинського, наголос мав бути зроблений на самостійній державі «або ж надалі ідучу автономію окупованих українсь-

ких земель у Росії та прилучення до них українських частин Галичини, Буковини й Угорщини». Ці землі мали скласти Українське королівство «під зверхництвом династії Габсбургів». Пізніше, вже в ході Першої світової війни, монархічна ідея лягла в основу політичної платформи Союзу визволення України, який став безпосереднім продовженням Українського Інформаційного Комітету.

У платформі зазначалося, що «формою правління самостійної Української держави має бути конституційна монархія, з демократичним внутрішнім політичним устроєм, однопалатною системою законодавства, громадськими, мовними й релігійними свободами для всіх національностей і віросповідань, з самостійною українською церквою».⁶⁴

В цьому контексті є цілком логічним звернення українських політиків напередодні війни до постаті ерцгерцога Франца-Фердинанда, який давно виявляв політичний інтерес до української проблеми. Як зауважує у своєму київському щоденнику Д. Донцов, українським діячам були відомі «його антиросійські плани щодо України». Про них майбутній ідеолог інтегрального українського націоналізму довідався від учасника згаданих порад 1911 р. В. Кушніра, який мав аудієнцію у Франца-Фердинанда.⁶⁵

У цьому зв'язку викликає інтерес наведений у щоденнику Є. Чикаленка текст жандармського донесення, в якому йшлося про формальну угоду, нібито укладену між ерцгерцогом Францем-Фердинандом і «російськими мазепинцями», щодо створення за сприятливих обставин «Українського королівства» під скіпетром Габсбургів.⁶⁶

На цей час припадають перші контакти галицьких політичних діячів ще з одним представником династії — ерцгерцогом Віль-

гельмом, який увійшов в історію під іменем Василя Вишиваного. У складному переплетенні українсько-польських відносин, які склалися в Галичині під скіпетром Габсбургів, Вільгельм несподівано для свого оточення виявив себе послідовним і палким прихильником українського національного відродження. Така позиція не могла не викликати певного тертя між ерцгерцогом і більшістю представників правлячої династії, які дотримувалися виразної пропольської орієнтації.

Включення в орбіту української політики представника правлячої династії надавало нового імпульсу національним змаганням галицьких українців. Причому лідерам галицького консерватизму йшлося про більш тісне прив'язання ерцгерцога Вільгельма саме до свого середовища і запобігання його контактів з іншими політичними групами.

З розвитком національно-визвольного руху і цілком імовірною перспективою розпаду багатонаціональних імперій монархічна ідея мала всі підстави трансформуватися у ту чи іншу національну форму свого конкретного втілення. Революційна Україна засвідчила цілком виразний потяг до тих суспільних інстинктів і тенденцій, які в її історичному минулому виявляли нахил «до забезпечення державного ладу монархічним принципом».⁶⁷ Серед численних лозунгів багатотисячної української маніфестації у Києві 19 березня 1917 р. несподівано для тодішніх провідників національного руху виділявся заклик «Хай живе самостійна Україна з гетьманом на чолі».⁶⁸ Живучість гетьманської традиції змусила керівників новоповсталого вільного козацтва у 1917 р. шукати собі наказного отамана саме в особі нащадка гетьманського роду. І тому, коли внаслідок виявленого безсилля Центральною радою в Україні з новою силою почала поширюватись ідея поновлення гетьманату, найбільше прихильників отримала кандидатура Скоропадського. Для консервативних кіл Великої України ця по-

стать була привабливою ще й тим, що його рід був пов'язаний родинними відносинами майже з усіма магнатськими родинами Лівобережжя. Серед них були кн. Кочубеї, гр. Милорадовичі, Міклашевські, Марковичі, Тарновські, Апостоли, Закревські та ін. Постать представника квазімонархічного роду Скоропадських відсунула на задній план енергійного мецената і видавця щоденної «Ради» Є. Чикаленка, і популярного у колах самостійників М. Міхновського, які фігурували серед різних кандидатів у гетьмани.⁶⁹

Пошуки втілення монархічного принципу в життя були характерними і для інших держав, які будувалися в той час на руїнах Російської імперії. Посол Фінляндії в Українській державі Герман Гуммерус згадував, що в його країні з «фінською впертістю рухалися в обраному раніше напрямку. Нам потрібен був німецький король, навіть шурина імператора Вільгельма, незважаючи на те, що основи престолу Гогенцоллернів уже хиталися».⁷⁰ 9 жовтня 1918 р. на засіданні Сенату Фрідріх-Карл принц Гессенський був обраний королем Фінляндії.

Ось чому в галицькому політичному контексті виявилася цілком закономірною увага до ерцгерцога Вільгельма Габсбурга місцевих українських консерваторів. Для таких політиків, як Є. Олесницький, постать В. Габсбурга була притягальною з огляду на їхню лояльність до династії Габсбургів і досвід контактів з престолонаслідником Францем-Фердинандом, з яким у свій час також пов'язувалися певні політичні сподівання. Доречно буде навести у зв'язку з цим більш пізні спостереження О. Назарука, висловлене ним у листі до В. Липинського 12 червня 1924 р.: «Адже навіть старі монарші роди (як Габсбурги), дуже аристократичні, весь час вели пропаганду роду і вкорінилися так по селах, що й досі мабуть (як я виїздив — були ще) стоять їх портрети і впливи по всіх селах».⁷¹ На цю специфіку галиць-

кої політичної обстановки не міг не зважати і В. Липинський, монархічна концепція якого з часом еволюціонувала у традиційну для Великої України форму гетьманату. Пізніше, в ході полеміки з Є. Чикаленком, він відкидав можливість утвердження будь-якого «чужоземного королевича» у ролі «всіх руйнівських претендентів на Великій Україні», маючи при цьому на увазі постать Вільгельма Габсбурга. Проте разом із тим він зазначав, що представники власне «цього роду», тобто Габсбургів, посідають в Галичині «історичні традиції і права історичної спадковості».⁷²

Суспільна трансформація української аристократичної землевласницької верстви в бік повернення до національної історичної традиції, яка здійснювалася протягом усього ХІХ ст., забезпечила їй вихід на суспільну арену. Її поява в українському політичному житті супроводжувалася виникненням відповідних політичних структур, що творили об'єктивні суспільні передумови постановня українського консервативного державного проекту — Гетьманату Павла Скоропадського.

Гетьманат Скоропадського: наміри, здобутки, невдачі

Нарешті українські землевласницькі елементи, переважно поміщики, представники середніх і заможних верств селянства, засвідчили живучість національної консервативної традиції, утворивши 29 червня 1917 р. у м. Лубнах Українську демократично-хліборобську партію. Ідеологом партії, автором її програми та ініціатором найважливіших політичних кроків став В'ячеслав Липинський.

Введення у політичний ужиток терміна «хліборобська партія» свідчило про намагання вивести на суспільну арену «хліборобсь-

кий клас», який об'єднавав тих, хто володіє землею і власною індивідуальною працею бере участь у виробництві. Такий підхід мав політично об'єднати відповідні прошарки і з поміщицького, і з селянського середовища та вибити ґрунт з-під ніг політичної демагогії більшовиків і українських соціалістів у їхніх намаганнях більшовизувати настрої селянства крайніми радикальними гаслами. Концепція «хліборобського класу», його місце і роль у творенні Української держави знайшла свій глибинний виклад у «Листах до братів-хліборобів» В. Липинського і стала одним із постулатів українського гетьманського руху.

Однак ні політична позиція нової української партії, яка чітко дотримувалася принципу соборності і суверенності України, ні намагання П. Скоропадського творити регулярну українську армію для захисту державності України не знаходили розуміння в Українській Центральній Раді. В листопаді 1917 р. І Український корпус генерала П. Скоропадського своїми рішучими діями не допустив захоплення Києва більшовицькими частинами і врятував українську державність. У той час він не мав жодних політичних чи персональних амбіцій, однак не допустив втрати влади Центральною Радою. Без П. Скоропадського ця інституція була б знищена вже в листопаді 1917 р., а період Центральної Ради трактували б як дрібний епізод російської буржуазної контрреволюції.

Потрібен був певний час, щоб Центральна Рада остаточно скомпрометувала себе в очах суспільства й активізувала альтернативні сили для утвердження української державності та спрямування її розвитку на шлях європейського цивілізаційного реформаторства. Власне це завдання мали розв'язати консервативні сили українського суспільства на чолі з їхнім речником — Павлом Скоропадським — у союзі з ліберально-буржуазними верствами України. Основ-

ною політичною силою, яка мала реалізувати поставлені політичні завдання, була заснована П. Скоропадським Українська Народна Громада.

Проголошення Української держави з гетьманом на чолі на Хліборобському з'їзді (конгресі), скликаному у Києві 29 квітня 1918 р., знаменувало собою відновлення власної української національної державницької традиції, припинення руйнівних «соціалістичних» експериментів і спрямування України до налагодження класового співробітництва та цивілізованого реформаторства.

До делегатського корпусу конгресу входило кілька десятків поміщиків — більших чи менших землевласників, решту склали тисячі заможних і середньозаможних селян-хліборобів, нащадків козацько-хліборобської верстви. Аналізуючи той соціальний ґрунт, на якому постала Українська держава, В. Липинський наголошував, що на з'їзді 29 квітня були представлені хлібороби — насамперед нащадки козацької старшини — «в дану історичну хвилину найстарша політично і найбільше досвідчена верства». До них приєдналася «найбільш господарна й найрозумніша частина українського середнезаможного селянства». Хоча, зауважує В. Липинський, у з'їзді не брали безпосередньої участі, але йому співчували: духовенство, народжене в Україні кадрове офіцерство російської армії, промислові, фінансові й торговельні кола, частина інтелігенції. Отже, Хліборобський з'їзд був виявом волі найбільш значущих в економічному, політичному і культурному аспектах верств тогочасного суспільства України. «Якщо не згадувати часів розквіту старої Князівської Русі-України, — писав В. Липинський, — то не було іншого такого конструктивного і далекосяглого в своїй ідеї та задумі збору українських людей, і такого відмінного від усього того, що діялося в Україні — як власне з'їзду Хліборобів 29 квітня 1918 року».

Утворення Української держави означало рішучий поворот соціально-політичного і культурного розвитку України в напрямку західноєвропейської цивілізації; опертя на її правове і духовне підґрунтя. У «Грамоті до всього українського народу від 29 квітня 1918 р.» зазначалося, що «права приватної власності, як фундаменту культури й цивілізації, відбудовуються в повній мірі».⁷³ Творці Української держави 1918 р. розглядали інститут гетьманства не як засіб подолання або ліквідації усіх інших українських політичних течій, а як засіб національної інтеграції, налагодження співробітництва між усіма класовими групами та організаціями.

На відміну від політичної нетерпимості соціалістичних лідерів Центральної Ради, а згодом УНР доби Директорії, суспільно-політична позиція гетьмана була спрямована на те, щоб боротьба між консерватизмом і соціальним радикалізмом могла набрати законно-правових і національно-творчих форм. При цьому від першого дня існування Української держави і до останнього двері до співпраці жодній українській політичній партії не були закриті. Скоріше, навпаки, гетьман весь час прагнув залучити до участі в уряді представників якомога ширшого українського політичного спектра.

Однак усі його зусилля були марними. Для більшості лідерів українських політичних партій найважливішими були т.зв. «соціальні завоювання» революції 1917 р. В результаті Гетьманат оцінювався як реакційне явище, яке привело до влади «поміщика», «царського генерала», а не відновлення традиційної національної державності.

За весь період Гетьманату українська «революційна демократія» накопичувала енергію, відмовляючись від співпраці, й спрямувала її проти Української держави. Антигетьманське повстання, здійснене українськими соціалістами, продемонструвало наявність на той час

в Україні величезного потенціалу суспільної енергії. На жаль, як це часто було в минулому, він був спрямований проти власної державності. Керманічі протигетьманського виступу не зуміли використати цю енергію на державотворення і послідовну боротьбу з більшовиками та «білою гвардією».

Попри бойкот українських соціалістів дуже коротке (сім з половиною місяців) існування Гетьманату було заповнене надзвичайно інтенсивним і плідним процесом українського державотворення. Він захопив усі ділянки суспільного буття — від закордонної політики і військового будівництва, творення адміністрації або земельної реформи до відкриття українських університетів і національної Академії наук, розбудови українського шкільництва.

На початок листопада 1918 р. був готовий проект земельної реформи, розроблений міністром земельних справ В. Леонтовичем. Він передбачав примусовий викуп державою усіх великих земельних маєтків, які мали бути парцельованими між селянами за допомогою Державного земельного банку, у розмірі не більше 25 дес. на одне господарство. Від відчуження землі звільнялися лише ті господарства, які мали агрокультурне значення, однак лише розміром до 200 дес. кожне.

Напрошується висновок: українським соціалістам не було жодної потреби руйнувати Українську державу. На тлі руйнації більшовиками національних і соціальних вартостей Україна демонструвала своєрідний прорив у майбутнє, утверджувала незаперечні державно-правові й національно-культурні цінності. Короткотривалий досвід Української держави Павла Скоропадського є переконливим доказом реальних творчих здобутків українського консерватизму, адаптацію якого до сьогоденного буття України важко переоцінити.

Короткий досвід практичного втілення традиційної гетьманської ідеї в Українській державі 1918 р., попри усі його вади, переконав В. Липинського у тому, що найбільш доцільною формою існування України є гетьманство, яке мусить прийняти форми новочасного правового монархічного інституту з гетьманом на чолі. Для В. Липинського, як і для галицьких консерваторів, видавалася надзвичайно привабливою ідея залучити представника імператорського габсбурзького дому до реалізації політичних намірів організованого українсько-консервативного руху. У цьому контексті В. Габсбург міг виконати певну політичну роль у регіональному масштабі.

Отже, монархічна концепція В. Липинського відкидала будь-які перспективи для В. Габсбурга щодо українського престолу, які висувались окремими українськими політиками у 1918 р., і в той же час не заперечувала можливості стати на чолі західноукраїнського державного утворення. Це підтвердив перебіг дальших контактів В. Габсбурга з В. Липинським, які відновилися між ними на початку 1920 р.

Наприкінці 1919 р. хлібороби-демократи запропонували Скоропадському «скористатись із своїх законних гетьманських прав для рятування погібаючої ідеї української державности». Відтоді, за словами С. Шемета, «починається нова політична акція гетьмана, веде на весь час спільно з об'єднаними під його Верховним Проводом українськими гетьманцями-монархістами».⁷⁴

У квітні 1920 р. монархісти-гетьманці, як відомо, реорганізувалися в Український союз хліборобів-державників (УСХД), який поряд з колишніми хліборобами-демократами включав і деякі інші консервативні українські групи. Наприкінці квітня — початку травня 1920 р. між УСХД і гетьманом П. Скоропадським була укладена уго-

да, яка ставила своїм завданням «збудування незалежної, міцної Української держави». Гетьмана П. Скоропадського визнавали «начальним вождем» усіх збройних сил України, який брав на себе обов'язок об'єднання «всіх українських державно творчих елементів». Першим конкретним кроком у цьому напрямі мало стати доручення «начального вождя» «Полковникові Вишиваному під своїм зверхнім проводом окрему військову операцію в Галичині».⁷⁵

Персоніфікація Павла Скоропадського мала зрештою перекрити шлях усім іншим претендентам на монархічну владу, оскільки пов'язувалася з особою, легітимність якої визначалася його перебуванням на гетьманстві у 1918 р. Водночас залучення В. Вишиваного до гетьманського руху мало нейтралізувати ті деструктивні політичні групи, для яких прапор монархізму був прикриттям для здійснення власних амбіційних планів.

Спираючись значною мірою на практичний досвід Української держави П. Скоропадського, В. Липинський розробляє теорію спадкової монархії в Україні. Обґрунтовуючи національно-державні традиції інституту гетьманства, В. Липинський дійшов висновку, що дві його прикмети — виборність і залежність від чужих держав — виявилися шкідливими для розвитку нації. Тому саме спадкова, «діична» монархія, за яку наприкінці свого життя виступав Б. Хмельницький, має стати найбільш вдалою формою державного устрою в Україні.

З 1920 р. у Відні під редакцією В. Липинського розпочалося видання неперіодичного органу УСХД — «Хліборобська Україна», де протягом 1919—1926 рр. друкувався його політичний трактат «Листи до братів-хліборобів», у якому знайшли відображення його політична філософія, теорія державотворення та основи практичної по-

літичної програми УСХД. Одним із перших документів новоствореної УСХД була угода з гетьманом П. Скоропадським, яку від імені організації підписали в Берліні 8 травня 1920 р. В. Липинський, С. Шемет, О. Скоропис-Йолтуховський, Д. Дорошенко та А. Білопольський, від імені гетьмана — його особистий ад'ютант, член першої Генеральної ради полковник Г. Зеленецький.⁷⁶ Цей документ демонструє намір встановлення монархічної влади в Україні. «Завданням нашим являється збудування незалежної, міцної Української Держави, — наголошується у ньому. — Завдання це будемо вважати виконаним, коли державну організацію завершимо коронаційним актом». На цій угоді базувалася подальша політична акція новопосталої української монархічної організації. Головнокомандувачем усіх військових сил Української держави визнавався гетьман Павло Скоропадський. Одночасно заявлялося, що, «коли успіх наших збройних сил під проводом Начального Вождя і державне будівництво досягнуть такого розвитку, який уможливить завершення нашої праці коронаційним актом, ми прирікаємо вжити всіх наших впливів на те, щоб Українським Монархом став Начальний Вождь наших збройних сил».⁷⁷, тобто П. Скоропадський.

Отже, як бачимо, вже на першому етапі створення організації — УСХД — мова йшла про необхідність запровадження монархічного ладу в Україні. І хоча з політичних міркувань деякий час як П. Скоропадський, так і засновники союзу намагалися не афішувати свою співпрацю, проте саме колишнього гетьмана було визнано Головнокомандувачем і планувалося згодом проголосити українським монархом, що і було покладено в основу угоди між П. Скоропадським та УСХД.

Важливим питанням, що одразу ж постало перед засновниками УСХД і стосувалось як ідейно-політичних засад, так і організації ук-

раїнського монархічного руху, було питання династії. При його вирішенні В. Липинський вважав, що обрання на еміграції нового гетьмана як голови Української монархічної держави не є доцільним, оскільки цю державу ще потрібно реально утвердити. Разом із тим до повернення в Україну потрібно було персоніфікувати ідею української трудової монархії в особі, яка б стала символом чистоти цієї ідеї та єдності монархічної організації.

Аби не припустити внутрішньої боротьби серед українських монархістів, уникнути можливості появи в їхніх лавах претендентів на роль «гетьмана-отамана», чи «гетьмана-диктатора», засновники УСХД вирішили персоніфікувати П. Скоропадського, який незадовго до того вже був гетьманом України. Починаючи з 1921 р., гетьманські організації з'являються в Німеччині, Польщі, Болгарії, Чехословаччині та Румунії. 4—8 червня 1922 р. у Райхенау в Австрії відбулася нарада членів українських хліборобських організацій, у якій, крім УСХД, Союзів хліборобів України в Німеччині та Румунії й групи українських хліборобів у Болгарії, брали участь представники Союзу хліборобів України у Польщі. Цю подію можна вважати епохальною для гетьманського руху, оскільки всі організації прийшли до думки про необхідність об'єднання українських хліборобських осередків. Для здійснювання цієї мети було вирішено скликати з'їзд, який обрав голову Центральної управи об'єднаних хліборобських організацій (з 1927 р. — Гетьманська управа) — І. Леонтовича та секретаря — С. Шемета.⁷⁸ У середині 1920-х рр. чисельність консервативно-монархічних організацій зростає, з'являються нові союзи: у Франції — Союз українських хліборобів, у Польщі — Варшавська група УСХД, Організація Українських робітників-класократів та Союз гетьманців-державників плуга й меча в Аргентині, у 1932 р. гетьманська організація була заснована в Англії. У середині 1920-х ро-

ків гетьманський рух, який охопив українські січові організації Канади і Сполучених Штатів Америки, об'єднав їх у Союз гетьманців-державників Північної Америки й Канади.

В. Липинський відстоював думку, що голова верховної влади у державі має бути повністю незалежним від сторонніх, позаукраїнських чинників. Маєстат української нації має бути єдиним і однаково дорогим для всіх українців, він мусить стояти над партійними інтригами і бути недосяжним для різного роду політиків. Головним гарантом стабільності у державі В. Липинський вважав легітимну гетьманську владу, не виборну, а спадкову, яка стоїть над усіма класами, партіями і не належить до жодної політичної течії.

У зв'язку з цим великого значення набувала проблема виховання гетьманича Данила Скоропадського як передбачуваного наступника на гетьманському престолі. Це питання було в центрі уваги Ради присяжних — керівного органу УСХД, оскільки підготовка відданого справі спадкоємця гетьманського роду потребувала певного часу і водночас мала бути ідеологічно забезпечена підтримкою гетьманського загалу. В. Липинський уважав, що головним завданням на цьому етапі творення гетьманської організації є послідовне формування у свідомості її членів прагнення Української держави і усвідомлення причин, «що не дали їй в протязі 1000 літ здійснитися». «Ми знаємо, — писав він, — що первородним гріхом українців єсть ідейний хаос в політиці і брак організаційної дисципліни». Друге завдання, на його думку, полягало в тому, щоб довести, що гетьманство і гетьманці мають свою власну ідею і свою організацію і що рік 1918 «був тільки початком, якого помилки будуть виправлені і за яким пішли і підуть діла дальші — ось єдине оправдання існування нашого тут, на еміграції».⁷⁹

Розробляючи ідеологію модерного українського монархізму, В. Липинський намагався перебороти однобічність розвитку нації, зміцнюючи праве консервативне крило українського суспільно-політичного життя. Його концепція трудової дідичної монархії, яку передбачалося реалізувати у традиційній для України формі гетьманства, мала на меті об'єднання суперницьких течій у рамках єдиної політичної системи і спільного для всіх закону. Створення ним Українського союзу хліборобів-державників і постійна наполеглива праця над організаційною розбудовою гетьманського руху свідчила, що В. Липинський не був відстороненим від життя теоретиком-ідеалістом, як його трактували і трактують донині деякі дослідники, а виявив себе як глибокий мислитель і водночас реальний політик-практик. Його концепції національної еліти, територіального патріотизму, релігійної толерантності, класократичної структурованості суспільства та ін. не втратили свого практичного значення для розбудови української державності і в наші дні.

Юрій ТЕРЕЩЕНКО

¹ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К., 1994. — С. 193.

² Там само. — С. 272.

³ Липинський В. Україна на переломі. 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. — Філадельфія, 1991.

⁴ Липинський В. Покликання «варягів», чи організація хліборобів? — Нью-Йорк, 1954. — С. 53.

⁵ Там само. — С. 70—71.

- ⁶ Там само.
- ⁷ Степанков В. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького // Український історичний журнал. — 1995. — № 4. — С. 25.
- ⁸ Липинський В. Україна на переломі. — С. 21.
- ⁹ Федорук Я. Невідома стаття Івана Крип'якевича про українсько-турецькі взаємини 1648—1657 років // Український археографічний щорічник. Нова серія, вип. 10/11. — К., 2006. — С. 104.
- ¹⁰ Там само. — С. 167.
- ¹¹ Гвоздик-Прицак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. — К., 1999. — С. 127.
- ¹² Липинський В. Україна на переломі. — С. 22.
- ¹³ Воссоединение Украины с Россией: документы и материалы: у 3-х т. — М., 1954. — Т. 2. — С. 118.
- ¹⁴ Липинський В. Україна на переломі. — С. 108.
- ¹⁵ Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. — К., 2005. — С. 290-291.
- ¹⁶ Липинський В. Україна на переломі. — С. 75.
- ¹⁷ Плохій С. Вказ. праця. — С. 294-295.
- ¹⁸ Липинський В. Україна на переломі. — С. 248.
- ¹⁹ Там само. — С. 108.
- ²⁰ Там само. — С. 132.
- ²¹ Там само. — С. 135.
- ²² Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 117.
- ²³ Липинський В. Україна на переломі. — С. 109.
- ²⁴ Там само. — С. 70.

- ²⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. — Том. VIII (роки 1626—1650). — К., 1995. — С. 126.
- ²⁶ Яворський М. Історія України в стислому нарисі. — Харків, 1928.
- ²⁷ Липинський В. Україна на переломі. — С. 55.
- ²⁸ Там само. — С. 137.
- ²⁹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Т. 1. — К., 1994. — С. 74.
- ³⁰ Липинський В. Україна на переломі. — С. 181.
- ³¹ Там само. — С. 193.
- ³² Там само. — С. 221.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Boguslaw Radziwill. Autobiografia — Warszawa, 1979. — С. 65-66.
- ³⁵ Там само. — С. 73-74.
- ³⁶ Окіншевич Л. Український гетьманат XVII ст. як форма державного ладу // Науковий збірник Українського Вільного Університету. — Мюнхен, 1948. — Т. 5. — С. 99.
- ³⁷ Липинський В. Україна на переломі. — С. 119-120.
- ³⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. Тому IX, друга половина. — К., 1931. — С. 1321.
- ³⁹ Липинський В. Україна на переломі. — С. 43.
- ⁴⁰ Там само. — С. 46.
- ⁴¹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. — Київ — Філадельфія, 1995. — С. 299.
- ⁴² Грушевський М. Історія України-Руси. Тому IX друга половина. — С. 1293.
- ⁴³ Липинський В. Україна на переломі. — С. 109.
- ⁴⁴ Там само. — С. 173.

- ⁴⁵ Історія українського селянства. — Т. I. — К., 2006. — С. 225.
- ⁴⁶ Голобуцький В. Економічна історія Української РСР. — К., 1970. — С. 114.
- ⁴⁷ Смолій В. Богдан Хмельницький: особистість у контексті епохи // Український історичний журнал. — 1995, № 4. — С. 10.
- ⁴⁸ Липинський В. Україна на переломі. — С. 233.
- ⁴⁹ Там само.
- ⁵⁰ Там само. — С. 234.
- ⁵¹ Оглоблін О. Династична ідея в державницько-політичній думці України-Гетьманщини XVII—XVIII стст. // Державницька думка. — 1951. — № 4. — С. 40-52.
- ⁵² Там само. — С. 162.
- ⁵³ Т.Мацьків. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687—1709. — Мюнхен, 1988. — С. 10.
- ⁵⁴ Вячеслав Липинський. Листування. Повне зібрання творів, архів, студії: Архів. Листування. — Т. 1. — Київ-Філадельфія, 2003. — С. 162.
- ⁵⁵ Там само.
- ⁵⁶ Там само. — С. 163.
- ⁵⁷ Там само.
- ⁵⁸ Вячеслав Липинський. Листування. — Т. 1. — С. 165.
- ⁵⁹ Там само. — С. 50.
- ⁶⁰ Липа Ю. Королівство Київське по проекту Бісмарка. — Одеса, 1917.
- ⁶¹ Барвінський О. Спомини з мого життя. — Ч.2. — Львів, 1913. — С.375.
- ⁶² Чорновіл І. Галицька шляхта і проект «Київського королівства» канцлера Отто Бісмарка // Сучасність. — 03/1997. №3. — С.66,71.
- ⁶³ W.Lipinski. Szlachta na Ukrainie. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów. Krakow, 1909. — С.85

- ⁶⁴ Осташко Т. Вячеслав Липинський: постать на тлі доби // Український історичний журнал. — 2007. — № 2. — С. 118.
- ⁶⁵ Дмитро Донцов. Рік 1918, Київ. — К., 2002. — С. 156.
- ⁶⁶ Чикаленко Є. Щоденник (1907—1917). — Львів, 1931. — С. 473.
- ⁶⁷ Шлемкевич М. Українська синтеза чи українська громадянська війна // Генеза. — 1997. — № 1 (5). — С. 98.
- ⁶⁸ Короливский С.М., Рубач М.А., Супруненко Н.И. Победа Советской власти на Украине. — М., 1967. — С. 129.
- ⁶⁹ Полонська-Василенко Н. До історії гетьманської України XVII—XX ст. // Науковий збірник Українського Вільного Університету. Т. VIII. Збірник на пошану Івана Мірчука (1891—1961). — Мюнхен, 1974. — С. 137.
- ⁷⁰ Герман Гуммерус. Україна в переломні часи. — Таксон, 1997. — С. 109.
- ⁷¹ Вячеслав Липинський. Архів. Т. 7. Листи Осипа Назарука до Вячеслава Липинського. — С. 150.
- ⁷² Липинський В. Покликання «варягів», чи організація хліборобів? — С. 32.
- ⁷³ Дорошенко Д. Історія України 1917—1923 рр. — Т. II. — С. 36.
- ⁷⁴ Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів. — К., 1999. — С. 47.
- ⁷⁵ Осташко Т. Державницький імператив Вячеслава Липинського // Вячеслав Липинський та його доба. — Кн. 1. — С. 481.
- ⁷⁶ Осташко Т. Вячеслав Липинський: від посла Української Держави до УСХД // Молода нація: альманах. — К., 2002. — № 4. — С. 88—90.
- ⁷⁷ Там само. — С. 88.
- ⁷⁸ Хліборобська Україна. — Відень, 1922/23. — Кн. 4-5. — С. 302.
- ⁷⁹ Осташко Т. Державницький імператив Вячеслава Липинського // Вячеслав Липинський та його доба. — Кн. 1. — С. 471.

«Він любив Тростянець»

Про родинне гніздо Скоропадських

У біографіях Павла Петровича Скоропадського автори часто наголошують лише на українському корінні гетьмана, який походив із давнього козацького роду. Однак не менш важливим аргументом на користь українськості гетьмана, який значну частину свого життя був офіцером російської імператорської армії, є саме патріотичне виховання змалку. Павло Петрович любив Україну, він не міг її не любити, бо ще в босоногому дитинстві майбутнього політика так навчив його дід — Іван Михайлович Скоропадський. Людина, з якою пов'язані перші спогади гетьмана про Україну. Людина, портрет якої висів над письмовим столом політика в еміграції. Людина, особистість і діяльність якої, на думку Павла Петровича, заслуговують на окреме дослідження.

Іван Михайлович Скоропадський народився 1805 року в селі Дунаєць Глухівського повіту Чернігівської губернії. Він отримав хорошу домашню освіту, знав кілька іноземних мов і до того ж вільно володів українською (чим не могла похвалитися більшість тогочасної знаті). Наслідуючи свого батька, секунд-майора Михайла Скоропадського, Іван вирішив у 20-річному віці присвятити себе військовій справі. Але за декілька років Скоропадсь-

кий зрозумів, що армія не для нього, і вступив на цивільну службу. В 1851—1853 роках Іван Михайлович був предводителем дворянства Полтавської губернії, а з 8 квітня 1851 року — ще й надвірним радником, себто офіційно зверталися до нього «Ваше високоблагородіє».

Скоропадський відзначався освіченістю, небайдужістю та прогресивністю, завдяки чому дуже виділявся серед інших чиновників. Він уважно стежив за всіма суспільно-політичними процесами в Російській імперії й мав щодо кожного з них власну думку, навіть якщо часто не міг висловити її вголос. Іван Михайлович активно працював у комісії зі скасування кріпацтва та ревно опікувався питаннями, пов'язаними з освітою. Коли він обіймав посаду голови Прилуцької повітової училищної ради, Прилуцький повіт посів перше місце на Полтавщині за кількістю учнів та шкіл. Тоді як у сусідньому Лубенському повіті нараховувалося близько тридцяти училищ, у Прилуцькому — двічі більше (!).

Ціла низка цих шкіл та училищ з'явилися тільки завдяки клопотам та фінансам Івана Михайловича. У 1867 році він заснував пансіон для підготовки народних учителів, і, що цікаво, учнями цього закладу могли стати лише селянські діти. Згодом Скоропадський відкрив перше в місті жіноче початкове училище. Крім того, він майже за безцінь продав свою прилуцьку садибу місту під чоловічу гімназію, яка збереглася до наших днів.

Старання Івана Михайловича не залишилися непоміченими — він став першим Почесним громадянином Прилук, на його

честь було названо одну з вулиць міста. Ба більше, з особистого дозволу імператора у міській управі поряд із портретами осіб царського дому повісили портрет Скоропадського (!).

Утім, передусім Іван Михайлович — успішний землевласник. Він був дуже заможною людиною: володів двома тисячами кріпаків і сімома тисячами десятин землі. Ще в 1830 році, після одруження з Єлизаветою Петрівною Тарновською, він отримав у спадок від батьків великий наділ землі біля річки Тростянець. І хоча спочатку молоде подружжя оселилося в батьківському маєтку у Григорівці, саме Тростянець, без перебільшення, стане любов'ю усього життя Скоропадського. Там він створить дендрологічне диво, котре навіть через століття не втратить своєї первозданної краси, — Тростянецький парк.

«У Івана Михайловича була одна страсть: это любовь к природе. Живя... постоянно в Тростянце и обладая крупными средствами, он создал Тростянецкий парк, который к концу его жизни представлял крупную достопримечательность Украины. Не говоря уже о художественной стороне последнего, удивлявшей всех, кому приходилось в нем побывать, парк этот по количеству собранных в нем редких экземпляров деревьев мог конкурировать с первоклассными ботаническими садами Европы», — писав Павло Петрович Скоропадський у своїх спогадах «Мое детство на Украине».

Павло Петрович, як ніхто інший, міг оцінити титанічну працю, вкладену його дідом у створення парку. Своє дитинство майбутній гетьман провів у Тростянці, він на власні очі бачив, як на

Чернігівщину завозили екзотичні рослини з усіх усюд, та як дбайливо Іван Михайлович ставився до розбудови й оздоблення рослинного «скарбу» Скоропадських. Частина мемуарів гетьмана, присвячена дитячим рокам, пройнята любов'ю і захопленням малого своїм дідом та його справою. Донька Павла Петровича — Олена Отт-Скоропадська — згодом у своїй книжці «Остання з роду Скоропадських» зробить красномовний висновок: «Я пам'ятаю, як мій батько любив свого діда, і як він, так само, як і дід, любив Тростянець».

Окрім любові до Тростянця, Іван Скоропадський передав своєму онукові «життєву» науку. За спогадами Отт-Скоропадської, особистість її прадіда накладала відбиток на весь його спосіб життя, по суті, дуже скромний, простий і патріархальний. Його піддані мали до нього постійний доступ, і він справді щиро піклувався про них. Іван Михайлович мав беззаперечний авторитет серед усіх, хто його знав. Показово, що на всю величезну Тростянецьку садибу був лише один охоронець, і при тому крадіжок чи будь-якого іншого безладу ніколи не було.

Таким же, мабуть, дід хотів виростити і свого Павла. Іван Михайлович виховував онуків своєрідним методом: одного разу він змусив дітей допомагати робітникам будувати хату або ж самотійно обробити шматочок землі, засіяти його та зібрати врожай. Павло Петрович згадував випадок, коли йому знадобилася дідова наука: «Помню, как 30 лет спустя я с управляющим в моем имени Дунайцы поспорил о каких-то подробностях пахоты, и на вопрос его «да откуда же Вы это знаете?» я ему спокойно сказал, что «напрасно вы думаете, что я не умею пахать», и тут же

на поле стал за первым же приблизившимся к нам плугом, и к моей радости увидел, что не забыл еще сноровок для того, чтоб плуг шел правильно».

«Дед нас обожал и очень баловал. Но его подарки имели всегда определенную воспитательную цель», — писав гетьман. Цікаво, що перші штани («меня по английской привычке почему-то еще в пять лет одевали девочкой») та першого коня саме дід Іван подарував малому Павлусеві. І ці події стали одними з найрадісніших спогадів раннього дитинства майбутнього політика.

Важливими рисами характеру Івана Михайловича були також гостинність і товариськість. Він перетворив свій маєток на центр місцевого життя, бо ж кожного тижня до Тростянця приїздили і знатні пани, і дрібні поміщики. До Скоропадських навідувалися Тарновські, Галагани, Милорадовичі, Маркевичі та нерідко гостювали відомі митці, зокрема художник Микола Миколайович Ге. Він намалював усіх членів родини, сьогодні ці картини зберігаються в Чернігівському художньому музеї. Проте жоден панський маєток неможливо уявити без музики й артистів, тож Скоропадський радо вітав і щедро обдаровував мандрівних лірників та кобзарів. Також у Тростянці виступали видатні українські музиканти — брати Зарембо.

Із мемуарів Павла Петровича бачимо, що дід був справжнім патріотом України та вів «український спосіб життя». Скоропадські читали й обговорювали літературний часопис «Київська минувшина», Костомарова та інших українських письменників. По всьому будинку висіли зображення козака Мамаєва, портрети

різних політичних і культурних українських діячів, гетьманів і навіть портрет Мазепи, «столь ненавистный всякому русскому». В родині обурювалися, що Мазепу піддають анафемі, й підсміювалися над тим, як одночасно в Софійському соборі його проклинали, а в Михайлівському монастирі служили молебні за його упокій. Іван Михайлович дотримувався українських звичаїв і в релігійних обрядах, які відрізнялися від російських. Скажімо, своїх дітей він хрестив за українськими традиціями. «Одним словом, политики не было, но все украинское было нам дорого, и за него держались», — так гетьман охарактеризував родинну «політику».

Помер Іван Михайлович Скоропадський 1887 року. Він заповів поховати його у Тростянецькому парку. На своєму надгробку велів залишити зворушливий напис, який був, за словами Олени Отт-Скоропадської, дуже характерним для прадіда: «Любезный прохожий! Сад, в котором ты гуляешь, насажден мною: он служил мне утешением в моей жизни; если ты заметишь беспорядок, ведущий к уничтожению его, то скажи об этом хозяину сада, ты сделаешь доброе дело». Благо, сьогодні парк виглядає чудово й тішить око сотень туристів, які відвідують Тростянець. Але Іван Михайлович помер, не дізнавшись, що подарував українцям не лише прекрасну пам'ятку садово-паркової архітектури. Він виховав патріотичного, розумного та вольового лідера України, котрий вийшов на політичну арену тоді, коли країна так потребувала цього, — останнього гетьмана України Павла Петровича Скоропадського.

Олександра КЛЬОСОВА

II

ЙОГО ВИЩЕ ВИПРОБУВАННЯ: РІК 1918

100 років проголошення гетьманства в Україні

*Про народницький гіпноз
і конструктивний консерватизм*

Новітній період історії, попри поширення у світі соціалістичної ідеології і практики, характеризується активізацією консерватизму, котрий виявляє себе як конструктивна державотворча сила, суттєвий фактор стабільності, порядку, утвердження загальнолюдських і національних духовних цінностей у суспільстві. Сьогодні важко уявити сучасні Францію, Англію, Німеччину, Польщу тощо без національної консервативно-аристократичної традиції, без усвідомлення суспільством ролі монархічних інститутів в історії цих країн, аристократичних родин, шляхетської верстви взагалі.

У низці країн Європи, які на переломі XIX і XX століть стали на шлях виборювання національної незалежності, консервативні політичні течії сприяли відродженню державності, збереженню національної ідентичності. Чимало народів, які здобули незалежність, обрали монархічний устрій або ж утвердили у своєму суспільному житті потужні консервативні течії. Не була винятком із цього процесу й Україна, хоча тривалий час новітній український консерватизм не був чітко окреслений політично та організаційно і не міг суттєво впливати на зміст українського суспільного життя, позначеного пе-

реваншем у ньому ліберально-народницьких та суспільно-радикальних течій.

У свідомості переважної більшості лідерів і рядових учасників українського національного руху, вчених-суспільствознавців, діячів культури переважало безоглядне «народолюбство», яке супроводжувалося глорифікацією стихійних народних рухів, селянських повстань тощо. Водночас не бралось до уваги, що останні нерідко завдавали дошкульних ударів не лише іноземним поневолювачам, а й конструктивним державотворчим процесам у самій Україні.

Можна констатувати, що українське суспільство опинилося в полоні своєрідного народницького гіпнозу, що призвело до глибоких деструкцій суспільної свідомості. Складалося враження, що українська інтелігенція сама сприяла деелітизації України, до чого прагнули Польща та Росія, заперечуючи наявність української аристократії (еліти) та відповідних соціальних інститутів на всіх етапах історичного буття України.

Водночас, однак, не слід забувати, що протягом усього XIX — початку XX ст. активні учасники українського руху, творці новітньої української літератури й науки були представниками українського дворянства, нащадками козацько-старшинської і шляхетської верстви (Білозерський і Куліш, Гребінка й Забіла, Квітка-Основ'яненко та Костомаров, Антонович і Лазаревський, О. Пчілка та Леся Українка, Драгоманов, Старицький і П. Мирний та багато інших).

Суттєві зрушення в українському консервативному середовищі започаткував В. Липинський, який одним із перших усвідомив виключну суспільну роль традиційної національної еліти. Він вважав украї необхідним для українського руху участь у ньому аристо-

кратичних елементів суспільства, причому в такий спосіб, щоби зберігалася їхня соціальна ідентичність і вони залишалися повнокровним соціумом, котрий мав будь-що зберегти своє класове обличчя. Нашадки українських шляхетсько-аристократичних родів своєю участю в українському національному житті, на думку В. Липинського, могли суттєво вплинути на зміцнення його матеріально-економічного підґрунтя і, що найголовніше, — своїм досвідом сприяти піднесенню рівня політичної культури українського громадянства, його авторитету в очах політичних противників.

Водночас Липинський одним із перших серед українських політичних діячів усвідомив визначальну роль власної самостійної держави для повнокровного історичного існування українського народу, забезпечення його оптимальною національно-культурного й політичного розвитку.

Завдяки багатогранній діяльності В. Липинського як історика, філософа, політолога та публіциста український консерватизм отримав ідеологію «класократичної» трудової дідачної монархії, яка дала йому нове обличчя, чітко визначивши місце серед інших українських політичних течій. Липинський став засновником державницької школи в українській історіографії і політичній думці, поява якої показала безперспективність народницької орієнтації на національну стихію й дала змогу українцям належним чином оцінити власну державотворчу традицію та спертися на неї у боротьбі за самостійність України. Українське суспільство виявилось здатним відродити близьку до монархічної гетьманську державницьку концепцію й акцептувати її в період радикальних соціальних зрушень, коли, здавалося, зовсім не було місця для реалізації консервативних ідей.

Організаційно-політичне оформлення українського консерватизму, яке почалося з ліквідацією самодержавства в Росії, супроводжувалося зародженням гетьманського руху в Україні й відновленням Гетьманату (Української Держави) на чолі з Павлом Скоропадським.

На скликаному у Києві Хліборобському конгресі, який представляв переважну більшість українського населення, було проголошено утворення Української Гетьманської Держави. Цей акт водночас означав повну й остаточну її суверенність, котра не була послідовно й чітко зафіксована Центральною Радою у її III і IV Універсалах. Вперше від часів Богдана Хмельницького було висунуто принцип соборності українських земель, який закріплено титулом голови новопосталої держави — Гетьман всієї України.

На Хліборобському конгресі були присутніми 6432 делегати від восьми губерній Великої України, тобто, фактично, від усіх її регіонів. Усього ж було близько 8000 учасників зібрання. Якщо порівняти представництво інших форумів доби національно-визвольних змагань, то варто наголосити, що Хліборобський конгрес був, без сумніву, найбільш масштабним. У квітні 1917 р. на Національному конгресі, який наділив Українську Центральну Раду функціями вищого національно-представницького інституту, було 1000 делегатів, які представляли далеко не всі області України. І Всеукраїнський військовий з'їзд у травні 1917 р. зібрав 700 делегатів. До всього, норми представництва обох зібрань були спрощені, не скрізь дотримані та послідовно проведені. Трудовий конгрес України зібрав менш як тисячу делегатів, причому від участі у його виборах були відсторонені т. зв. нетрудові елементи, які складали численну та надзвичайно цінну для українського державотворення верству. Слід зауважити, що й Центральна Рада, і Директорія, і Геть-

манат П. Скоропадського створювалися в умовах надзвичайно гострих соціальних потрясінь, до яких не можна прикладати традиційні норми представництва й виборності. У цьому контексті Українська Держава є не менш легітимною і правно уконституйованою національно-політичною формацією, ніж УНР доби Центральної Ради та Директорії.

Проголошення Гетьманату було цілком закономірною реакцією українського суспільства на політику розпалювання класової ворожнечі й протиборства, яку провадили соціалістичні лідери Центральної Ради. Їхні намагання будь-що втілити в життя свою класову доктрину, хоч би й усупереч загальнонаціональним інтересам, призвели до глибокої кризи усього державного організму України, і виходом з неї могло бути лише переведення українського суспільства на нові рейки — послідового утвердження класового співробітництва та соціального партнерства, національної консолідації, закріплення самостійності української держави.

Останнє було необхідно здійснити негайно. Адже не можна не помітити, що утворення Української Народної Республіки з правового погляду ще не означало досягнення повної державної незалежності України. У III універсалі Центральної Ради однозначно вказувалося на те, що нове державне утворення залишається складовою частиною федеративної Росії. Домінантою цього акту було не творення української національної державності, а турбота про збереження Російської держави. «Прокладаємо шлях до федерації! — закликав орган УСДРП «Робітнича газета». — Цією своєю роботою ми рятуємо єдність російської держави, зміцнюємо єдність всього пролетаріату Росії і міць російської революції». Ще один заклик — «Через самостійність — до федерації».

Ці та подібні гасла виразно свідчили, що лідери УНР як могли відкараскувались від державної самостійності України й не хотіли бачити для неї цієї перспективи.

Зрештою, і IV Універсал Центральної Ради, попри проголошення незалежності України, знову повторював тезу про доцільність федеративного зв'язку України «з народними республіками бувшої Російської держави». Така формула універсалу не виключала відновлення державного об'єднання колишньої метрополії і новопосталої Української держави. Прикметно, що сама поява цього документа мотивується не головною метою і життєвою необхідністю для нації мати свою самостійну суверенну державність, а потребою моменту — якнайшвидше укласти мир. До цього також варто додати, що IV Універсал проголошував не національну українську державність, а класову, — владу в якій мало здійснювати «представництво робочого народу, селян, робітників і солдатів». Соціальна обмеженість такої державності знайшла своє продовження у позбавленні Директорією виборчих прав т. зв. буржуазних класів під час виборів до Трудового конгресу в січні 1919 р.

Взагалі ідея національно-державна, яка мала б об'єднати все українське суспільство, в універсалах Центральної Ради без будь-якої потреби подавалась у переплетінні з соціальними проблемами. Максималістські наміри розв'язання останніх, декларовані українськими соціалістами, загострювали класові антагонізми до крайніх меж та робили співпрацю класів і станів в одному таборі просто неможливою. Це створювало ситуацію, в якій і спроби реалізації соціальних пунктів програми українських соціалістів ставали нездійсненою утопією.

Невипадково протягом усього періоду визвольних змагань і зокрема у 1917 р. українська т. зв. революційна демократія перебувала у постійному світоглядному конфлікті з помірковано налаштованими діячами національного руху, робила їх об'єктом «класової» ненависті, відштовхувала від участі у державотворенні. Досить навести в зв'язку з цим оцінку ситуації визначним українським патріотом Євгеном Чикаленком, який у своїх споминах зауважував: «А коли настала революція 1917 р., я, як буржуй, чи навіть феодал, не мав змоги брати участь у будівництві Української Держави».

Фактично, найбільш цінні державотворчі верстви, які ставили на перший план ідею національного визволення — статечне селянство, земські діячі, чимало офіцерів, заможні прошарки міста, духовенство, представники наукової та культурної інтелігенції, — отримали ярлик «контрреволюціонерів» і стали об'єктом цькування з боку українських соціалістів.

Політико-партійне доктринерство лідерів Центральної Ради привело УНР до політичної і економічної прірви. Німецькі військові високопосадовці усе менше зважали на кволі інститути Центральної Ради, вводячи окупаційні порядки. Невміння уряду створити дієву державну адміністрацію й опанувати ситуацією всередині країни, припинити хаос, породжений революцією, зрештою поставив під загрозу існування українську державність й не виключав можливості проголошення України, окупованої німецькими військами, частиною Росії. Цю обставину прекрасно усвідомлював Павло Скоропадський. Він записав у своїх «Споминах», звертаючись до тих, «що зуть себе українцями»: «Пам'ятайте, що коли б не було мого виступу, німці кілька тижнів пізніше завели б в Україні звичайне генерал-губернаторство. Во-

но було б оперте на загальних основах окупації і нічого спільного з українством не мало б». Пересторогою українській державності було роззброєння німцями дивізії «синьожупанників».

Отже, відновлення Гетьманства у цій ситуації означало врятування української державності й засвідчило закінчення автономістсько-федералістичної концепції політичної розбудови України, рішуче та безповоротне відокремлення від Росії. Акт 29 квітня 1918 р. був по суті першим державним актом, який залишив поза будь-яким сумнівом проблему державної незалежності України. Проголошене скликання законодавчого сейму мало лише призвести до впорядкування її внутрішнього устрою.

Гетьмана Павла Скоропадського було приведено до влади трьома основними політичними силами: Українською народною громадою, Союзом земельних власників, Українською хліборобсько-демократичною партією. До складу першої входили, в основному, представники давніх козацько-старшинських і шляхетських родів Лівобережжя, які були носіями історичних традицій першого Гетьманату (В. Кочубей, М. Устимович, М. Воронович, М. Гижицький та ін.)

Друга група містила соціально неоднорідну верству землевласників, в якій переважали селяни та нащадки козаків. Прикметно, що організаторами союзу виступили Микола Коваленко, селянин із Кременчуччини, й Михайло Коваленко, поміщик із Полтавщини, нащадок давнього козацько-старшинського роду. Обидва послідовно відстоювали позицію політичної самостійності України.

Нарешті, третю групу складали члени Української партії хліборобів-демократів, яку очолювали відомі українські діячі В'ячеслав Липинський, брати Сергій та Володимир Шемети. З лідерами УДХП

тісно співпрацював один із засновників самостійницької течії в українському русі Микола Міхновський. Варто зауважити, що, як і останній, В. Липинський був послідовним прихильником державної незалежності України всупереч автономістсько-федералістичній позиції більшості політичних лідерів національно-визвольного руху у дореволюційний період. М. Міхновський ще на початку ХХ ст. вголос заявив про свою самостійницьку позицію виданням програмової праці «Самостійна Україна» і заснуванням Української народної партії. В. Липинський у 1911 р. на таємних нарадах низки українських політиків у Львові чітко поставив питання про необхідність боротьби за політичну самостійність України. Водночас він виступив за необхідність реалізації монархічного принципу в майбутній незалежній Україні.

Попри певні суперечності між усіма трьома політичними силами, їх об'єднувало розуміння необхідності соціального й національного компромісу, відновлення у повному обсязі приватної власності, утвердження правових підстав суспільно-політичного та економічного життя в Україні, українізації зрусифікованих і полонізованих верств українського суспільства та залучення їх до державного і національно-культурного будівництва.

Павло Скоропадський належав до групи Української народної громади, творення якої відбулося, власне, за його ініціативою. Особа майбутнього гетьмана представляла ту частину давньої української аристократії, яка, попри усі примхливі повороти долі, залишалася носієм національно-історичних традицій.

Утворення Української Держави означало рішучий поворот соціально-політичного та культурного розвитку України в напрямку західноєвропейської цивілізації; опертя на її правове і ду-

ховне підгрунття. У «Грамоті до всього українського народу» від 29 квітня 1918 р. зазначалося, що «права приватної власності як фундаменту культури й цивілізації відбудовуються в повній мірі». Творці Української Держави 1918 р. розглядали інститут Гетьманства не як засіб подолання або ліквідації усіх інших українських політичних течій, а як засіб національної інтеграції, налагодження співробітництва між усіма класовими групами та організаціями.

На відміну від політичної нетерпимості соціалістичних лідерів Центральної Ради, а згодом і УНР доби Директорії («Україна буде або соціалістична, або ніяка!», В. Винниченко), суспільно-політична позиція гетьмана була спрямована на те, щоби боротьба між консерватизмом і соціальним радикалізмом могла набрати законно-правових і національно-творчих форм. Водночас від першого дня існування Української держави й до останнього двері до співпраці жодній українській політичній партії не були закриті. Скоріше, навпаки, гетьман увесь час прагнув залучити до участі в уряді представників якомога ширшого українського політичного спектру.

Дуже коротке (сім із половиною місяців) існування Гетьманату було заповнене не політичними гаслами, а надзвичайно інтенсивним і плідним процесом українського державотворення. Він захопив усі ділянки суспільного буття — від закордонної політики й військового будівництва, творення адміністрації або земельної реформи до відкриття українських університетів і національної Академії наук, розбудови українського шкільництва.

Добре обізнаний з практикою державного управління царської Росії, П. Скоропадський усвідомлював, що закріпити незалежність

України можна тільки тоді, коли буде створена боєздатна постійна та регулярна армія, державно-управлінський апарат, налагоджено дипломатичні стосунки із якомога більшою кількістю держав, відбудовано господарство, транспорт, зміцнено фінанси, буде взято на державне фінансування заклади освіти, науки та культури.

Формування Збройних сил Української держави виявилось дуже складною справою. Від 22 червня суттєво оновлено персональний склад військової адміністрації. Було заплановано створення системи військових шкіл для підготовки офіцерів всіх родів зброї, розпочато організацію Державної військової академії.

24 липня вийшов закон про загальну обов'язкову військову повинність. Мобілізація мала розпочатися в жовтні 1918 р. і дати 85 тис. вояків, на 1 березня 1919 р. — ще 79 тис. У липні було сформовано Гвардійську сердюцьку дивізію (5 тис. вояків), котра мала стати взірцем для майбутньої української армії.

Військове будівництво суттєво ускладнювалося позицією командування австро-німецьких військ, яке побоювалось утворення в Україні сильної і боєздатної армії. Не була чіткою позиція щодо цієї проблеми й у вищого політичного та військового керівництва Рейху. Залагодити справу будівництва української армії певною мірою вдалося особисто гетьманові Скоропадському під час зустрічі з імператором Вільгельмом II. Йому вдалося домогтися передачі Україні захопленого німцями Чорноморського флоту. Отже, можна констатувати, що в добу Гетьманату будівництво українських Збройних сил було введено в регулярне русло і ґрунтувалося на новітніх військових досягненнях тогочасного цивілізованого світу.

Водночас відбувалося неухильне та регулярне створення державного апарату. Дуже швидко було налагоджено організацію й ком-

плектування міністерств, здійснено правильний адміністративний розподіл України на губернії і повіти, створено адміністративний губерніяльний і повітовий апарат — староства. В результаті усі закони й розпорядження керівних центральних органів держави не залишалися чисто декларативними актами, як це переважно було за урядування Центральної Ради, а реалізовувалися набагато ефективніше на місцях. Одночасно відбувалась українізація усіх гілок влади згори донизу.

На відміну від попереднього уряду Центральної Ради, який вирішував проблеми міжнародного представництва не за вимогами міжнародного права і не шляхом законів, а нотами або усними заявами, гетьман поставив цю проблему на послідовно правові рейки. У «Законах про тимчасовий устрій України» чітко зазначалося, що гетьман є водночас керівником зовнішньополітичних відносин Української держави. Згідно з нормами міжнародного права, це було вкрай необхідним для України як уже визнаної держави.

Примітно, що вихід Української держави на міжнародну арену супроводжувався проблемою визнання інституту гетьманства з усіма його правовими інсигніями, титулатурою, формою звертання тощо, які спиралися на українську гетьманську традицію і ще не застосовувались у тогочасній дипломатичній практиці. Причому вживання Скоропадським титулатури «Гетьман усієї України», яка визначила загальнонаціональний характер влади та її поширення на всі етнічні українські землі, не могло не зачіпати інтереси деяких держав, які включали українські етнічні території. Саме з огляду на це Австро-Угорщина зобов'язала свого посла Форгача утриматися від вживання титулатури «Гетьман усієї України».

Визнання влади гетьмана де-юре було здійснено насамперед Німеччиною і Австро-Угорщиною в Києві вже 2 травня 1918 р. За кілька днів це було зроблено також Болгарією і Туреччиною. Своїх представників прислали до Києва Данія, Персія, Греція, Норвегія, Швеція, Італія, Швейцарія, що означало фактичне визнання України.

Прикметним було застосування болгарським послом титулатури — звертання до гетьмана «Ваша світлість», а також вживання останнього царем Болгарії Фердинандом. Відтоді так почали титулувати П. Скоропадського усі закордонні представники, голови держав, зокрема й німецький імператор Вільгельм II під час перебування гетьмана в Берліні з офіційним візитом.

Привертає також увагу, що Регенційна рада Польського королівства, яка надіслала до Києва свого посла у ранзі міністра, повністю визнала національно-територіальний титул гетьмана та традиційно-історичну форму звернення. Вона була застосована у акредитивній ноті від 26 травня 1918 р.: *Jasnie Wielmoznemu Panu Hetmanowi Wszecz Ukrainy*.

Впровадження історичної гетьманської титулатури у дипломатичний ритуал відновлювало стару українську державну традицію, яка ставала невід'ємним аксесуаром нової Української держави і сприяла відповідному пошануванню її голови — гетьмана, піднесенню її міжнародного авторитету.

Послідовно національно-державний характер мала зовнішня політика Української держави. Міністерство закордонних справ очолив відомий український громадський діяч і вчений Дмитро Дорошенко. Українській державі, попри всі труднощі, вдалося досягнути неабияких успіхів у зовнішньополітичній діяльності.

Одним із найбільш важливих питань, яке вирішував гетьманський уряд, було якомога швидше зміцнення національної державності за допомогою Німеччини. Та водночас, позбавившись її опіки, слід було здійснювати власну політичну лінію. Попри тісний зв'язок з державами Почвірного союзу, влітку 1918 р. Українська держава робить спробу відновити дипломатичні стосунки з країнами Антанти. І хоча цей крок викликав рішучий протест Центральних держав, уже в жовтні німецький уряд погодився на встановлення відносин України з Антантою. З цією метою широко використовувалися дипломатичні стосунки Гетьманату з нейтральними країнами. Вже напередодні падіння Української держави було сформовано дипломатичні місії: до Франції на чолі з М. Могилянським і Великобританії та США, головою якої мав стати І. Коростовець. Це було яскравим свідченням намагань уряду гетьмана Скоропадського проводити незалежний зовнішньополітичний курс.

Надзвичайно важливим державотворчим аспектом зовнішньої політики Української держави було намагання до консолідації усіх українських етнічних територій. Гетьман демонстрував виразне прагнення включити до складу України Кубань, Крим, значною мірою заселені українцями, які ніколи не втрачали духовної і культурної спорідненості з метрополією. У вересні 1918 р. між урядами України та Криму було укладено попередньо федеративну угоду, згідно із якою Крим мав належати до Української держави як автономний край із власним сеймом.

Гетьманові у його зовнішньополітичній діяльності було власне розуміння того, що Україна повинна бути сильною державою. У цьому контексті надзвичайно важливим було міцно закріпитися на узбережжі Чорного моря, яке було опановане українцями внаслідок

док тривалої військової боротьби козацтва та колонізаційної експансії. Це завдання необхідно було виконати, тісно прив'язавши до Української Держави Бессарабію, Крим і Кубань, в основному заселені українцями.

Морський кордон України був єдиним стабільним рубежем, який водночас був і її вікном у світ. Проте він потребував надійного захисту, що міг забезпечити сильний український флот. Тому проблема Чорноморського флоту була одним із головних напрямків дипломатичної і воєнної політики.

Гетьман висував завдання поширення геополітичного впливу України на широкому просторі т. зв. козацької території від Кавказького Причорномор'я до Каспію. Ця територія, заселена донськими, кубанськими, терськими, уральськими (яїцькими) козаками, кавказькими народами, калмиками, казахами, включала також потужні анклавні українських колоністів, які простяглися довгою смугою аж до Тихоокеанського узбережжя. Створення міцного союзу з козацькими державними утвореннями та кавказькими державами давали реальну можливість обмеження російського імперіалізму, найголовнішого ворога української самостійності.

Однією з найважливіших проблем, які стояли перед Українською державою, було розв'язання земельного питання і проведення оптимальної аграрної політики. З перших кроків своєї діяльності гетьманський уряд поставив завдання здійснити масштабну земельну реформу, яка мала на меті створення економічно сильного класу середнього й заможного селянства. Ця селянська верства мала отримати землю за допомогою держави шляхом парцеляції великої земельної власності за викуп. З цією ж метою планувалося заснувати Державний земельний банк, який

мав забезпечити селян дешевим і вигідним кредитом і допомогти їм у придбанні землі.

На початок листопада 1918 року проект земельної реформи, розроблений міністром земельних справ В. Леонтовичем, був готовий. Він передбачав примусовий викуп державою усіх великих земельних маєтків, які мали бути парцельованими між селянами за допомогою Державного земельного банку, у розмірі не більш як 25 дес. на одне господарство. Від відчуження землі звільнялися лише ті господарства, які мали агрокультурне значення, однак лише розміром до 200 дес. кожне.

На думку фахівців, цей закон був одним із найбільш демократичних у порівнянні із земельними законами інших держав тодішнього світу. Здійснення окресленої реформи без сумніву могло дати поштовх потужному соціально-економічному розвитку України. Воно забезпечувало такий земельний устрій, основою якого ставали середньо-заможні, самодостатні індивідуальні господарства, що вело до утвердження економічно здорової, незалежної хліборобської верстви — опори Української держави. Звернення до цього досвіду сьогодні, безперечно, сприяло б виведенню України з кризового стану, в якому опинилося її соціально-економічне життя.

Високої оцінки заслуговує фінансова політика Гетьманату. У надзвичайно складних умовах була створена стабільна грошова система й забезпечено українській валюті високий курс. Економічному відродженню України сприяли заснування Державного банку та Земельного банку, впорядкування бюджетного процесу. Подібні заходи важко собі уявити за часів Центральної Ради та Директорії УНР.

Гетьман і його оточення розуміли, що у тій боротьбі, яка розпочалась між більшовизмом і Україною, визначальну роль може відіграти лише та соціальна верства, яка є власником засобів виробництва та продуцентом водночас. Такою верствою стало б відновлене у новітній час козацтво, яке, спираючись на традиції вільного володіння землею та зброєю, могло бути вкрай зацікавленим в існуванні інститутів приватної власності на землю і стабільної національної державності, яка захищала б ці інститути. Створення міцного організованого козацького стану мало сприяти врегулюванню розмірів землеволодіння, утвердженню приватної та спадкової власності на землю, утвердженню права володіння землею в залежності від участі у боротьбі із зовнішнім ворогом і забезпеченню кордонів Української держави. В цьому контексті цілком логічно відновлення історично-традиційного Гетьманату 29 квітня 1918 р. призвело до відродження козацтва як стану, котрий був основою існування першої козацької державності. Козацтво постало знову на підставі закону — універсалу Гетьмана Всієї України 16 жовтня 1918 р.

Культурно-творча діяльність доби Павла Скоропадського спиралася на меценатську традицію українських гетьманів, які підтримували загальнонаціональний напрямок розвитку української культури. Починаючи від П. Конашевича-Сагайдачного, який вписався з усім Військом Запорозьким у Київське Братство, підтримав створення Києво-Могилянського колегіуму, і закінчуючи К. Розумовським, який плекав ідею створення університету в Батурині, усі українські гетьмани були ревними опікунами освіти й науки. Навіть за надто короткий період гетьманування Скоропадський заснував два українські університети й Українську Академію наук.

Гетьман не мав наміру обмежитися відкриттям двох українських університетів. Готувалося створення українських університе-

тів в Одесі та Харкові шляхом реорганізації наявних там російських університетів, а також у Катеринодарі на Кубані та в Сімферополі у Криму. Особливо слід відзначити, що на державний кошт були прийняті усі українські середні школи, створені українською громадськістю за доби Центральної Ради, і водночас була створена ціла низка нових українських початкових шкіл та гімназій, які фінансувалися державою.

Безсумнівні здобутки Гетьманату П. Скоропадського зовсім не означали відсутності помилок і прорахунків у діяльності його керівників, що є темою окремої розмови. Наразі можемо констатувати прагнення класового миру, примирення інтересів селян і великих землевласників, підприємців і робітників, здебільшого за рахунок заможних верств, яке демонстрував гетьман Павло Скоропадський і його уряд. Вони ставили за мету утвердити реальне соціальне партнерство, сприяти національній консолідації усіх верств українського народу і мали забезпечити стабільність української державності. Поєднання національно-консервативних і ліберально-реформаторських засад державотворення Гетьманату Павла Скоропадського цілком відповідало тогочасним тенденціям суспільного розвитку цивілізованих європейських країн.

На тлі нищення більшовиками національних і соціальних цінностей в Росії Україна демонструвала своєрідний прорив у майбутнє, утверджувала незаперечні державно-правові та національно-культурні цінності. Руйнація Гетьманату Павла Скоропадського українськими соціалістами, фактично у спілці з більшовиками, призвела зрештою до катастрофи, поразки національно-визвольних змагань і втрати української державності.

Юрій ТЕРЕЩЕНКО

Скоропадський і АнтиСкоропадський

Чого повинні навчати події 100-річної давності

На початку минулого року Президент України своїм указом проголосив 2017-й Роком Української революції 1917—1921 років. Каталізатором початку українських національно-визвольних змагань стала Лютнева революція в Російській імперії. Протягом п'яти років Україна пережила різні форми національної державності (УНР, Українська Держава, ЗУНР, Директорія), але втримати незалежність не змогла. Українські землі були розділені між СРСР, Польщею, Румунією та Чехословацькою Республікою. Нині, коли ми підходимо до столітнього ювілею Перших Визвольних змагань, актуальними видаються не лише наукові дослідження, а й вивчення уроків історії, аналіз помилок, повторювати які ми більше не маємо права. Цією публікацією «День» представляє два погляди на події тих часів із сьогоденної перспективи, а також запрошує наших читачів до подальшої дискусії.

У лютому 2017 року починається чотирирічний період, під час якого практично щодня відзначатимуться вікові ювілеї тих чи інших подій у контексті революційних потрясінь, які охопили Російську імперію. І безпосередньо торкнулися України.

Проведення аналогій між сучасною епохою й Українською революцією 1917—1921 рр. уже стало загальним місцем публічних дискусій.

У зв'язку з цим особисто я відчув необхідність освіжити знання, щоб не потонути в морі всіляких спекуляцій, «сенсацій» і «пересмислень», обсяг яких лише наростатиме.

Почав зі свіжого перевидання мемуарів гетьмана Павла Скоропадського (опубліковані 2016 р. видавництвом «Наш формат»), доповнив ще кількома книгами спогадів, біографіями ключових дійових осіб і низкою наукових монографій.

Хочу поділитися спостереженнями, які виникли за підсумками.

По-перше, якщо зберетеся читати мемуари Скоропадського, обов'язково прочитайте також «Відродження нації» Володимира Винниченка, «Мої спомини про недавнє минуле. 1914—1920» Дмитра Дорошенка та менш відому, але важливу книжку — «Україна в боротьбі за державність у 1917—1921 рр.» Михайла Шкільняка (опубліковано 2016 р. видавництвом «Кліо»).

Текст Скоропадського виглядає переконливіше, ніж його досягнення у владі. Як літератор і свідок епохи він зумів знайти правильні слова та створити яскраві образи.

Нині модно висмикувати цитати зі спогадів гетьмана для оцінки подій в Україні після Майдану, тому що його репліки напрочуд точно підходять для опису короткозорості сьгоднішніх політиків, недоумкуватості «професійних патріотів» і пожадливості тих, хто на хвилі Революції Гідності опинився біля керма. Велика спокуса постійно вигукувати «історія повторюється»! Адже згадані діячі нерідко навіть у дрібницях відтворюють ті по-

милки, які 100 років тому призвели до загибелі Української держави.

Читаючи Скоропадського, мимоволі починаєш співчувати його інтерпретації, переносячи оцінку літературних достоїнств на всю діяльність гетьмана. Щоб уникнути цієї пастки, слід прочитати Винниченка і Шкільняка.

Соціаліст Винниченко — не менш талановитий автор, ніж гетьман. Маючи за плечима яскраву біографію, кілька арештів, вимушену еміграцію і ризик довічної каторги, Володимир Винниченко реалізувався як політик. Проте, ставши одним із лідерів Центральної Ради, а потім і Директорії, своїми кульбітами на межі більшовизму наробив помилок, які завели український проект у безвихідь.

Цінність спогадів Винниченка в тому, що він антагоніст Скоропадського. Гостро критикує, створює ще більш карикатурний і відштовхуючий образ гетьмана, ніж Михайло Булгаков.

У сукупності яскравих книжок виявляється вся неприваблива картина внутрішньовидової боротьби між вождями УНР — Української Держави — Директорії, замішана на конкуренції масонських лож, політичних протиріччях, особистих амбіціях і шаленому зовнішньополітичному вінегреті.

Найцікавіше під час читання мемуарів — співвідносити масштаб фігур та їхніх поглядів із тими викликами, на які доводилося відповідати. До такої місії — управляти величезною країною в умовах післявоєнної розрухи і в оточенні ворогів — ніхто з українських діячів того часу не готувався. Багато що робилося на основі ілюзій. І доля України стала заручником цих ілюзій.

Головний висновок: так склалося, що в переломний момент Україною керували люди, які писали, рефлексували, породжували ідеї краще, ніж ухвалювали рішення і діяли. А коли вони втрачали владу, виправити щось було практично неможливо.

По-друге, я утвердився у своїх симпатіях щодо двох персонажів — Симона Петлюри та Євгена Коновальця. Хоча обидва вони далеко не святі.

Років 20 тому я прочитав вельми компліментарну книгу Василя Іваніса «Симон Петлюра — президент України», а потім — низку книжок, у яких Петлюру звинувачували у всіх гріхах. За сукупністю інформації склався образ Петлюри як людини, котра виділялася із сонму «будівничих» української держави тим, що він справді намагався щось будувати, і дещо у нього виходило.

І 1917-го, і 1918-го, і 1919-го Петлюра кілька разів був змушений локалізувати кризи, спровоковані «професійними патріотами» того часу. Хистка конструкція УНР, а потім і Директорії трималася на тих підпорах, які багато в чому були створені завдяки волі й організаторським здібностям Петлюри. Це був такий «Троцький-лайт» в українському виконанні.

Навіть якщо зробити поправку на масонство, а також ігри Німеччини й Антанти, Петлюра, на мій погляд, є одним із найбільш недооцінених персонажів в українській історії ХХ століття. За даними групи «Рейтинг», опублікованими в листопаді 2016 р., серед цілої низки історичних діячів у Петлюри — найменший рівень популярності на сході та півдні України. Навіть Степан Бандера його трохи випереджає.

По суті, репутацію Петлюри почали системно знищувати на 30 років раніше, ніж Бандери. Хоча для сходу, півдня і центру Пет-

люра може стати одним із символів повернення історії. Це буде не просто, тому що у результаті він програв, а тих, хто програв, ніхто не любить.

Коновалець подібний до Петлюри в тому, що умів створювати працюючі структури. Повернувшись до Києва з полону, фактично в чужому середовищі він побудував один із найбільш мотивованих і боездатних підрозділів, який не можна було ігнорувати. У ключові моменти (скинення Центральної Ради, скинення гетьмана) саме січові стрільці Коновальця схилили чашу терезів у той чи інший бік. Хто зараз пам'ятає, що Коновалець фактично півтора місяця управляв Києвом після втечі Скоропадського?

Імпонує і підхід Коновальця до держбудівництва: 1) Українська держава первинна — політична форма вторинна. Україна може бути і лівою, і правою, хоч більшовицькою, головне — самостійною; 2) доля України вирішуватиметься у «великій Україні», у центрі, на півдні та сході, тому діяти треба там. Відсутність галицької містечковості в уродженця львівської глибинки та підданого Австро-Угорщини — це цінна якість, особливо через призму сьогодення і знання, чим все тоді закінчилося.

Подальша роль Коновальця в побудові УВО — ОУН лише підкреслює, що творці такого рівня — у великому дефіциті. Їх треба цінувати.

По-третє, найбільш злободенний висновок у наступному. Чого повинні навчати події 100-річної давності — так це вмінню не впадати в патологічну залежність від іноземців.

Що Німеччина, що Антанта, що Польща з Угорщиною і Румунією, не говорячи вже про Росію, дали Україні чудовий урок. Інте-

реси зовнішніх гравців можуть змінюватися. Вони можуть домовитися за твоєю спиною. Якщо країна через внутрішню слабкість перетворюється на безвольний об'єкт, навіть у найвідданішого союзника на якомусь етапі виникне мотивація пожитися за твій рахунок, поки не поживились інші. Що й було наочно показано в 1917—1922 рр.

Я свідомо не акцентував на більшовиках і «білому русі», хоча опис подій з їхнього боку доповнює картину, а також в інших важливих сюжетах (Махно, Холодний Яр тощо). Мене більше цікавила внутрішня «кухня» «українського проекту».

Загальний висновок для екстраполяції на сучасність такий.

Усе, що сьогодні поглиблює розкол в українському суспільстві, — це зло.

Не можна навіть із найкращих спонук словами або діями ослаблювати свою країну до такої міри, що вона стає повністю залежною від зовнішньої легітимності. Розхитуючи владу, яка вам неприємна, яка краде або діє неефективно, треба оцінювати: а які підпори ви будете, щоб прийняти вантаж цієї влади? Біда, якщо жодних.

Втрата державності — це пекло. Невідомо, коли випаде шанс її повернути та яку ціну доведеться заплатити. Долі українських лідерів 100-річної давності зобов'язані стати застереженням і для суспільства, і для політиків.

Як мінімум для тих, хто не хоче залишок життя провести, читаючи в еміграції лекції на тему «Чому ми все втратили» або оббиваючи пороги у пошуках ресурсів для нового «походу на Київ».

«Заклик зберегти державу — це не просто красиві слова»

**Іван ГОМЕНЮК, редактор історичної Facebook-сторінки
«Пустощі східноєвропейської Клію»:**

— Серед лідерів Визвольних змагань як державний діяч мені найбільше імпонує Павло Скоропадський, а також Євген Коновалець — як менеджер нижчого, скажімо так, корпоративного, рівня. В несприятливих умовах Скоропадському вдалося досягнути, здається, неймовірного. Фактично, він вибудував дієву горизонтальну і вертикальну систему державної влади, починаючи від низової ланки. Також слід згадати його реформи в армії, в науковій та культурно-освітній сферах. Все це — за вкрай малий проміжок часу (з травня по листопад 1918 року) і в умовах надзвичайного кадрового голоду. Коефіцієнт корисної дії урядування Скоропадського був дуже високим.

Спрощено кажучи, після безладу часів Центральної Ради Скоропадський створив державну вертикаль від міністерств і до рівня губерній і повітів. Ця система стабілізувалася, почала наповнюватись фахівцями. Було прийнято величезну кількість нормативних актів. Почала нормально працювати залізниця — попри те, що політичні противники гетьманату (і більшовики, й українські опозиційні партії) намагалися дестабілізувати її роботу через профспілки.

Як це вдалося? Скоропадський уже встиг покерувати військовими з'єднаннями різного масштабу — аж до корпусу. Тобто, мав великий управлінський досвід, а простіше кажучи, вмів організовувати людей. Мабуть, зокрема завдяки цьому досвіду йому вдалося створити державну машину, яка працювала незалежно від партійних хвилювань. Це позитивно відрізняло Українську Державу від УНР до-

би Центральної Ради, яка асоціюється з постійними суперечками та партійними диспутами.

Водночас опиратися повною мірою на українців Скоропадський не міг, передусім саме через міжпартійну ворожнечу та особисті амбіції, що панували серед них. Багатьом українським діячам він пропонував посади, але вони відмовлялися. Натомість гетьману доводилось звертатися до людей, котрі були віддані ідеям Російської імперії, яка вже на той час не існувала. Спеціалістам, яких він наймав, зокрема на роботу на найвищі посади, часто було властиве зневажливе ставлення до української державності. Тут варто, зокрема, згадати графа Федора Келлера, якого Скоропадський призначив командувачем Збройних сил Української Держави. Дмитро Донцов у своїх спогадах яскраво описує, як окремі українські політичні діячі жорстко критикували режим Скоропадського, та водночас відмовлялися допомогти йому. Критики Скоропадського часто не беруть до уваги умови, в яких він діяв. А в нього просто не було іншого виходу. Проти Скоропадського діяли потужні сили.

Із найбільш помітних державних діячів того часу Скоропадський — чи не єдиний, хто залишив повноцінні спогади. Тому, на відміну від, наприклад, Симона Петлюри чи Михайла Грушевського, критикам є що критикувати. Спогади є і в Володимира Винниченка, але він все ж не був одноосібним керівником, тому завжди міг «умити руки» і позиціонувати себе як спостерігача. Скоропадський же відверто покладає відповідальність на себе.

Чи не найбільше Скоропадському дорікають за грамоту-маніфест до українського народу від 14 листопада 1918 року про розбудову Всеросійської федерації, яка фактично скасовувала ідею незалежної України. Це, безумовно, справедливо, але водночас слід враховувати багато нюансів. По-перше, лукавством було б стверджувати, що саме

це стало причиною антигетьманського повстання — його почали готувати значно раніше. По-друге, критики часто забувають, що Росії, з якою можна було б возз'єднатися, на той момент просто не існувало. З більшовицькою владою в Москві та Петрограді Скоропадський нічого спільного, зрозуміло, не мав. Існували окремі уламки Білого руху, але їх важко було назвати державними утвореннями. Російської Республіки, яку утворив Тимчасовий уряд, також уже не було. Навряд чи ця грамота могла мати якісь практичні наслідки. Як на мене, з боку гетьмана це був просто маневр, спроба виграти час, а також прихилити на свою сторону російських офіцерів та інженерів, технічних спеціалістів, які залишились в Україні.

За Скоропадським визнають досягнення в культурі та освіті, але не часто говорять про його зовнішньополітичні ініціативи. Прагнення утворити конфедерацію з Кубанню, митно-торгівельна війна з Румунією, спроби переконати німців віддати Українській Державі Крим. Цей бік діяльності гетьмана ще чекає на свою справедливу оцінку

На користь Гетьманату Скоропадського хочеться навести й «естетичні» аргументи. Окрім таких зовнішніх речей, як, скажімо, краса уніформи гетьманського конвою, йдеться про симпатію до людини, яка кардинально, на 180 градусів, розвернула власне життя і життя своєї родини. Не секрет, що навіть спогади він писав російською, адже літературною українською мовою досконало не володів. Це людина, яка фактично повністю змінила свою ідентичність. З історії тут згадуються також приклади Василя Вишиваного з династії Габсбургів та В'ячеслава Липинського, який був етнічним поляком. Скоропадський був представником дуже багатого роду. Завдяки одруженню він отримав вихід у вищі кола тогочасного російського суспільства. Не секрет, що його дуже цінував цар Микола II, зокрема за його службу на російсько-японській війні. Зрозуміло, що Скоро-

падський міг весною 1918-го зібрати коштовності й виїхати спокійно, наприклад, до Парижа, жити серед російських емігрантів, ставши глибоко шанованою серед них людиною. Але натомість Скоропадський обрав українську ідентичність і таким чином поставив на кін свою долю і долю своїх рідних.

Щодо популярних зараз аналогій із тим часом, то наважуся сказати, що історія Перших Визвольних змагань, без сумніву, може бути цінним уроком для сучасної України. Адже люди загалом не змінюються — змінюються лише зовнішні обставини, технології, комунікації. Маємо зрозуміти, що заклик зберегти державу — це не просто красиві слова. Держава — це, передусім, механізм, який повинен працювати. Громадяни мають право вимагати від неї ефективної роботи, та водночас не встромляти палиці в коліщата механізму. Адже в підсумку кожна така дія приносить «дивіденди» лише зовнішньому ворогу. Зрозуміло, тут не йдеться про заборону на будь-яку критику, але межу переходити не варто. В цьому контексті слід згадати тих українських діячів, які бачили недоліки гетьманської держави, але все ж робили все від них залежне, щоб її зберегти. Можемо лише уявити, що відчував, наприклад, директор Бюро преси і Українського телеграфного агентства гетьманської держави Дмитро Донцов, коли йому доводилося на міністерських нарадах спілкуватись із якимись українофобами з тодішнього чиновництва. У спогадах він не раз пригадує, як йому хотілося махнути рукою на все і звільнитися, але він не зробив цього. Тобто особисті амбіції не можуть переважати державний інтерес, яким, утім, не можна прикривати відверту зраду. І досвід тих Визвольних змагань, власне, й підказує, наскільки це тонка межа, як легко її перейти, та хто в підсумку скористається з нашої слабкості.

Олексій КОПИТЬКО

Загадка Павла Скоропадського

*Інститут історії України НАН України
видав друком фундаментальний
двотомний корпус документів
з історії Гетьманату 1918 року*

Короткий (лише сім з половиною місяців, із 29 квітня до 14 грудня 1918 року) час перебування при владі гетьмана Павла Скоропадського та існування очолюваної ним Української (Гетьманської) держави — це той період української історії, який донині провокує зіткнення думок дослідників-гуманітаріїв, та й не лише їх.

Діапазон думок при цьому величезний: від оголошення гетьмана Скоропадського «німецькою маріонеткою», яка, звісно ж, неспроможна була здійснювати будь-яку самостійну державницьку політику, бо в усьому залежала від Німеччини та її союзника Австро-Угорщини, — і до піднесення державотворчої діяльності гетьмана, який за такий стислий термін спромігся реалізувати цілком реальні, конкретні заходи задля розвитку та зміцнення новопосталої Української держави (про ці заходи — дещо згодом).

Яким саме був історичний гетьман Скоропадський? Який із цих двох полярних поглядів є ближчим до істини? Питання да-

леко не абстрактно-академічне, адже політична орієнтація гетьманського уряду, політична філософія самого гетьмана та його найближчого оточення (а була вона, важливо це відзначити, ліберально-консервативною) має й зараз чимало «точок дотику» зі світоглядом наших теперішніх «корманівців». Щоправда, якщо брати цей світогляд на зовнішньому, суто декларативному рівні — бо після уважного аналізу раптом виявляється, що ні «лібералізму», ні «консерватизму» тут не так уже багато, так само, схоже, як і «націоналізму» та «демократизму». Відповідь на «загадку Скоропадського» і, мабуть, найголовнішу з них: чому режим гетьмана, попри всі його зусилля, протримався так недовго — цю відповідь однозначно слід шукати не в демагогічних звинуваченнях чи «осаннах» йому, а передусім у реальних, автентичних історичних документах буремного, драматичного 1918 року.

І тут справді своєчасним та принципово важливим кроком уперед є фундаментальний двотомник «Українська держава (квітень — грудень 1918 року). Документи і матеріали», підготовлений Інститутом історії України НАН України (редакційна рада: голова — академік В. Смолій, члени-кореспонденти — Г. Боряк, В. Верстюк, М. фон Гаген, З. Когут, В. Кравченко, С. Кульчицький, С. Плохій, Р. Пиріг, Ф. Турченко) спільно з Центральним державним архівом вищих органів влади та управління України та випущений київським видавництвом «Темпора» восени 2015 року (сукупний обсяг обох томів — близько 1200 сторінок).

Уважному читачеві цього видання доба Скоропадського відкриється в усій суперечливості, складності й неоднозначності. Саме це завдання ставив перед собою авторський колектив кни-

ги, зокрема відповідальний редактор Владислав Верстюк та упорядник Руслан Пиріг.

До першого тому видання увійшли протокольні документи засідань Ради Міністрів і Малої Ради Міністрів Української держави (разом їх подано 226); до другого — державні акти особисто гетьмана Скоропадського (грамоти, постанови, закони, універсали, накази тощо), а також закони, накази, постанови, інші документи урядових структур за 1918 рік. Упорядники збірника ставили собі за мету відібрати серед численного кола джерел з історії останнього українського гетьманату архівно-документальний комплекс, який би найповніше відображав інституційний рівень функціонування цього державного утворення.

Нагадаймо: внаслідок державного перевороту 29 квітня 1918 року за активної підтримки Німеччини на місці соціалістичної Української Народної Республіки постала консервативна Українська Держава. Вона являла собою різновид військової диктатури, яка трималася за допомогою німецько-австрійських військ (це може й сьогодні далеко не всіма сприйматися, але це — об'єктивний факт). Верховенство законодавчої, виконавчої та судової влади належало особисто гетьманові Скоропадському, він також був і верховним головнокомандувачем. Виконавчу владу здійснювала Рада Міністрів, судову — Державний Сенат. Правління гетьмана поклато край соціалістичним перетворенням Центральної Ради, в Україні було відновлено приватну власність, що її Скоропадський розцінював як «основу цивілізації та культури», та водночас суттєво обмежено демократію.

Гетьманському урядові вдалося досягти фінансово-економічної стабілізації України; було здійснено значні кроки в розбудові національно-культурних інституцій як головних чинників національного відродження. Проте політичне становище залишалося вкрай напруженим, відбувалося загострення соціальних процесів, що, в поєднанні з однією зовнішньополітичною орієнтацією винятково на Німеччину, відіграло фатальну роль у долі гетьманського режиму. Українська соціалістична демократія, репрезентована передусім Петлюрою та Винниченком, не задоволена національною та соціальною політикою режиму, таємно підготувала збройне повстання, внаслідок якого 14 грудня 1918 року влада перейшла до Директорії.

Ціну навіть найкращих декларацій визначає Історія — арбітр дуже суворий, але насправді непідкупний та об'єктивний. Ось, наприклад, що було проголошено в грамоті П. Скоропадського до всього українського народу 29 квітня 1918 року, виданій одразу після перевороту: «Всім Вам, козаки і громадяни України, відомі події посліднього часу, коли джерелом лилася кров кращих синів України і знову відродившася Українська держава стояла коло краю загибелі (мова та орфографія оригіналу збережені. — І. С.). Спаслась вона (Україна. — І. С.) завдяки могутньому підтриманню провідних держав (Німеччини, Австро-Угорщини. — І. С.), які, вірні своєму слову, продовжують і по цей час боротись за цільність і спокій України... Бувше українське правительство не здійснило державного будування України, позаяк було зовсім не здатне до цього. Бешкети й анархія продовжуються в Україні, економічна розруха і безробіття збільшуються і розповсюджуються з кожним днем і врешті для багатішої колись-то України постає грізна кара голоду».

І далі такі слова: «При такому становищі, яке загрожує новою катастрофою Україні, глибоко сколихнуло всі трудові маси населення, які виступили з категоричним домаганням негайно збудувати таку державну владу, яка здатна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці. Як вірний син України я рішив відкликнутись на цей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади.

Цією грамотою я оголошую себе Гетьманом всієї України... Я буду твердо стояти на сторожі порядку й законности в Українській Державі; буду домагатись негайного виконання всіх державних розпоряджень і буду підтримувати авторитет влади, не спиняючись ні перед якими самими крайніми мірами. Права приватної власності як фундаменту культури і цивілізації, відбудовуються повною мірою, і всі розпорядження бувшого українського уряду, а рівно тимчасового уряду російського — відміняються і скасовуються. Відбувається повна свобода по зробленню купчих по купівлі-продажу землі. Поруч з цим будуть прийняті міри по відчуженню земель по дійсній їх вартості від великих власників, для наділення земельними участками мало-земельних хліборобів. Рівночасно будуть твердо забезпечені права робітничого класу... Передбачаю всю трудність стоючої переді мною праці і молю Бога дати мені силу, аби гідно виконати те, що я вважаю своїм обов'язком перед рідною Україною в сучасний виключний і критичний для неї час». Ось така декларація про наміри.

Якою мірою вона була здійснена? Відповідь — у виданій 14 грудня 1918 року Грамоті гетьмана П. Скоропадського про відречення від влади (цитуємо мовою оригіналу): «Всем, всем по учреждениям Украины. Всем войсковым частям и учреж-

денням. Я, Гетман всея України, в теченні семи с половиною місяців все свої сили клал на то, чтобы вывести страну из того тяжелого положения, в котором она находилась. Бог не дал мне силы справиться с этой задачей. Ныне в виду сложившихся условий, руководствуясь исключительно благом Украины, от власти отказываюсь». Потім — було 27 років еміграції...

Чому так сталося — ось питання з питань. Адже було зроблено чимало для державотворення й культури, збірник подає дуже багато документальних свідчень цього (засновано Всеукраїнську академію наук, Національну бібліотеку Української держави, організовано і впорядковано роботу Державної скарбниці, засновані численні закордонні представництва і посольства України, поступово, але послідовно українізовано освіту, порушено — що характерно: перед німецьким урядом! — питання про приєднання Криму до України; таких прикладів — безліч). Але, на думку автора цих рядків, дві речі виявилися згубними для Скоропадського — політика: а) орієнтація винятково на Німеччину в зовнішній політиці (а коли виявився цілком очевидним провал цього курсу — тут же «крутий розворот»: заява, явно на догоду Антанті, про готовність України увійти до складу «майбутньої федеративної небільшовицької Росії»). Втім, це лише прискорило вибух; б) ставка винятково на, як тоді казали, «имущие классы населения», що вкрай поглибило соціальний розкол у суспільстві. Чомусь видається, що уроки цих помилок гетьмана є доволі актуальними і для сучасної України.

Ігор СЮНДЮКОВ

Володимирів тризуб із хрестом: забутий сакральний символ України

*До 100-річчя проголошення тризуба
Державним Гербом України*

Рівно 100 років тому, 22 березня 1918 року, Українська Центральна Рада офіційно ухвалила тризуб як Державний Герб Української Народної Республіки. За місяць до того, 12 лютого 1918 року, тризуб було ухвалено на засіданні в Коростені лише Малою Радою, а не Центральною, і для того, щоб остаточно набути офіційного статусу, цей закон мав пройти через затвердження з боку останньої. Тому саме з 22 березня тризуб стає офіційним державним символом незалежної України. Згодом він став гербом Української Держави за Гетьманату П. Скоропадського (1918) і Директорії УНР (1918—1920) і зберігався українським урядом у екзилі як національний символ, аж поки не було відновлено державну незалежність України вже 1991 року.

Проте із затвердженням тризуба як Державного Герба України 100 років тому не все було так гладко, через що він був прийнятий не зовсім у тому вигляді, як пропонувалося від початку.

Загальновідомо, що найдавнішими князівськими символами в Київській Русі були двозуб та тризуб. Цей символ був держав-

ним знаком князівської династії Рюриковичів. Проте, коли київський князь Володимир Великий прийняв християнство, то на деяких монетах посередині тризуба, над маківкою центрального стрижня, він почав додавати інвокаційний хрест як символ долучення Київської Русі до родини європейських християнських країн. Так з'явилося зображення тризуба з хрестом. Згодом аналогічний символ, поєднаний із зображенням хреста, викарбували не лише на монетах князя Володимира, а й Ярослава Мудрого та Святополка. На емблемі чернігівського князя Мстислава Володимировича хрест додавався в нижній частині тризуба. Існують різні версії щодо причин появи хреста на княжому тризубі. Хай як там було, але з падінням історичної Київської Русі цей символ княжої влади поступово забувся.

Проте символіка хреста ніколи не сходила з української геральдики, підкреслюючи історичну тяглість та христоцентричність української національної традиції та культури. Досить цікавим у цьому відношенні був і герб гетьмана Богдана Хмельницького, який за формою нагадував тризуб, увінчаний хрестом. Використовувався хрест і на більшості гербів та корогв українських козацьких полків, козацької старшини та гетьманів, набувши таким чином ознак традиційного українського національного символу. Це відповідало усталеній європейській геральдичній традиції, через що на багатьох гербах та прапорах європейських держав зображувався хрест.

На початку ХХ ст., коли розпалася Російська імперія і було відновлено державну незалежність України, постала пропозиція відновити й історичний символ Русі-України — тризуб св. Володимира Хрестителя. Одним із головних ініціаторів цієї ідеї був визначний український учений, професор і громадсько-політичний діяч Дмит-

ро Володимирович Антонович (1877 — 1945), син видатного історика й етнографа Володимира Антоновича.

У листопаді 1917 р., після виходу III Універсалу та проголошення Української Народної Республіки (УНР), при Центральній Раді було створено спеціальну геральдично-прапорну комісію, яка мала розробити державний символ України. Проте вона одразу розділилася на кілька протилежних таборів. Прихильники історичного підходу на чолі з Д. Антоновичем та Г. Нарбутом наполягали на тому, щоб затвердити як герб України історичний символ Київської держави, зокрема тризуб Володимира Святого. Представники іншого напрямку (переважно соціалісти) вважали, що нова республіканська система та революційні соціалістичні перетворення в ній повинні виражатися новими символами нової республіки.

Серед пропозицій були проекти герба у вигляді щита з тридцятьма зірками — за кількістю українських земель (на зразок США), або щита із сімома зірками — за кількістю літер у слові «Україна», інші пропонували на щиті зображення літери «У» тощо. Михайло Грушевський запропонував альтернативний варіант — посередині герба зобразити золотий плуг, який мав символізувати «творчу мирну працю в новій Україні», а з боків — селянку й робітника із серпом і молотом.

Відбулися жваві дискусії, під час яких перемогла пропозиція саме Антоновича, котрий обіймав посаду товариша голови Центральної Ради, а невдовзі посів пост міністра морських справ УНР. Так стародавній символ княжої влади св. Володимира Хрестителя вирішено було використовувати як національний символ України. Грушевський, який на початку просував «золотий плуг» і наполя-

гав, що державна символіка має пропагувати «нові державні й громадські форми», «щоб не було підозріння в замислах відроджування старого», після тривалих дискусій теж погодився.

Здавалося, історична справедливість восторжествувала. Не вдовзі Володимирів тризуб уперше з'явився на українських грошових банкнотах. Ухвалою Центральної Ради від 19 грудня 1917 року було вирішено випустити перші кредитні білети номінальною вартістю 100 карбованців. Із затвердженням і запуском в обіг першої грошової банкноти УНР, де-факто, зображення тризуба вперше увійшло в офіційні документи Української Держави. Не вдовзі, на пропозицію міністра морських справ УНР Д. Антоновича, було затверджено військово-морський прапор України: дві смуги — синя та жовта, а на синій смузі містився золотого кольору Володимирів тризуб із хрестом. Це зображення було офіційно запроваджене Законом про флот УНР від 14 (27) січня 1918 р. Так тризуб, не будучи ще затвердженим як державний герб, удруге з'явився як офіційний символ, що й вирішило подальшу долю державного символу України.

Ось як згадував про ті події Антонович.: «Я вніс на затвердження УЦР проект прапора, на якому вперше, як герб, був зазначений тризуб. Пізніше це дало привід використати тризуб для державного герба, що тоді ще усталений не був /.../ І я скористався цим, щоб в інтересах, головним чином естетичних, провести як державний герб знак святого князя Володимира, так званий тризуб» (Д. Антонович. Зі спогадів).

Як головний символ члени Генеральної Морської Ради пропонували розмістити на прапорі золотий знак святого Володимира з хрестом угорі. Але інші соціалісти з Центральної Ради, симпатизу-

ючи соціалістично-атеїстичним ідеям, не погодились і поставили вимогу — прибрати хрест. У відповідь члени Генеральної Морської Ради заявили, що без хреста українські моряки просто не вийдуть у море. Проти такого аргументу в соціалістів забракло слів. Боротьба за хрест увінчалася успіхом.

Під впливом запровадження військово-морського прапора УНР схожі прапори із зображенням тризуба з хрестом почали використовувати й окремі піхотні та кінні українські полки. Зокрема, 2-й Запорозький полк, яким тривалий час командував полковник Петро Болбочан, в усіх боях використовував прапор із вишитим на ньому тризубом із хрестом.

У цей час Центральна Рада 9 (22) січня 1918 року ухвалила IV Універсал, за яким УНР проголошувалася самостійною державою. Поставало нагальне питання про затвердження державного герба. Однак зображення тризуба з хрестом, який використовувався вже на паперових грошах та військово-морському прапорі України, викликало спротив частини соціалістичного керівництва Центральної Ради на чолі з М. Грушевським та В. Винниченком.

Після відступу з Києва під натиском більшовицьких армій Муравйова, які 25 січня (7 лютого за н. ст.) захопили столицю, в залізничному вагоні на вокзалі у Коростені під час засідання Ради міністрів УНР 12 (25) лютого 1918 р. було затверджено ухвалу: «Внести в Раду закон про установлення для Української держави прийнятого морським флотом герба Володимира Великого (без хреста)». Як бачимо, уряд УНР під час затвердження державного герба України спирався на попередній закон про «прийняття морським флотом герба Володимира Великого». При цьому в по-

станові спеціально наголошується, що новий герб уже має бути «без хреста». Цей наголос в ухвалі підтверджує наявність суперечок серед членів Центральної Ради.

У той же день і в тому ж місці відбулося засідання Малої Ради УНР, яка затвердила наступний законопроект: «Гербом Української Народної Республіки приймається знак Київської Держави часів Володимира Святого». Про хрест тут уже не йшлося, його було вилучено з герба попередньою ухвалою.

Оскільки Мала Рада УНР мала повноваження лише як виконавчий орган Української Центральної Ради та діяла між пленарними засіданнями останньої, готуючи проекти рішень для затвердження на сесії УЦР, то її рішення про державний герб України мало бути остаточно ухвалене Центральною Радою. Тому після вигнання з Києва за допомогою німців більшовиків і повернення до столиці Центральної Ради, на початку березня 1918 р. було відновлено обговорення питання про державний герб України. 22 березня 1918 р., ці проекти затвердила Центральна Рада. Відповідно до попередніх пропозицій і рішень членів Малої Ради, хрест вилучено з герба.

Ситуація трохи змінилася, коли за місяць, 29 квітня 1918 р., Центральну Раду було розпущено і до влади в Україні прийшов гетьман Павло Скоропадський, який на противагу соціалістичним ідеям сповідував консервативні українські християнські цінності. Християнство було оголошене «первенствующою» релігією Української Держави. Було розпочато нову роботу й над державними символами України.

Оскільки в часи правління гетьмана П.Скоропадського новий державний герб так і не було остаточно затверджено, то в різних

державних установах використовувались обидва варіанти тризуба — з хрестом і без хреста.

Так, було розроблено як офіційні регалії гетьманської влади окремих герб із зображенням тризуба, посередині якого розміщувався щит із родовим гербом Скоропадських, а увінчував його угорі хрест. Таким чином офіційним символом влади гетьмана пропонувалося запровадити видозмінений тризуб із хрестом.

18 липня 1918 року П. Скоропадський підписав новий Закон про військово-морський прапор Української держави, яким затверджувався новий зразок прапора воєнно-морських сил України: на білому полотнищі великий синій хрест, який розділяє його на чотири рівні частини, а у верхній лівій частині — синьо-жовті смуги з Володимировим тризубом і хрестом посередині. Як сказано було в підписаному гетьманом законі: «Національний прапор держави складається з синьої і жовтої горизонтальних смуг, у центрі якого міститься золота печатка св. Володимира з Хрестом». Таким чином, у цьому законі, крім опису українського військово-морського прапора, подано ще й опис державного герба, тобто тризуба з хрестом. Оскільки офіційно Великий герб Української держави так і не було затверджено, то саме цей закон на перехідний період встановлював зображення офіційного герба Української держави.

Однак після антигетьманського перевороту та приходу до влади в грудні 1918 р. просоціалістичної республіканської Директорії хрест поступово знову було демонтовано з символіки України. Невдовзі по тому владу в Україні остаточно захопили більшовики, які утворили т. зв. «УСРР». Використання хреста було прибрано з державної символіки, його було суворо заборонено вживати.

Наслідки багаторічного комуністично-атеїстичного зомбування населення таки мали свої плоди: багато хто й досі боїться повернення цього сакрального символу.

З цього приводу Митрополит Андрей Шептицький ще в 1941 р. писав: «Не знати з якої ініціативи і для якої причини українські патріоти носять часом малу відзнаку тризуба без хреста. Коли св. Володимир і по ньому всі українські князі уживали як державного знаку тризуба з хрестом, треба признати тризуб без хреста за символ повороту до поганства і за сумний признак переваги безбожницьких течій серед нашої нещасної суспільності».

З часів національно-визвольних змагань 1917—1921 рр. в Україні й надалі на еміграції тризуб з хрестом міцно увійшли до української геральдичної, історичної та релігійної традиції і стали невід'ємною її складовою.

Цьогоріч українці відзначають 100-ліття проголошення Володимирового тризуба Державним Гербом України та 1030-річчя Хрещення Київської Русі святим Володимиром Великим. Проте його герб, який після прийняття християнства використовувався на монетах у поєднанні з зображенням хреста, досі не повернуто країні. Вона й досі не має власного Великого державного герба. Не має і політичних сил, які б не тільки на словах, а й на ділі керувалися закладами християнської моралі та правди.

Україна потребує повернення хреста. А через хрест — повернення до Христа та Його високоморальних заповідей і законів, зокрема й у політичному та громадському житті.

Сергій ШУМИЛО

29 квітня 1918 року: «Переворот у цирку», чи Закономірний етап революції?

Події, які відбулися в Києві 29 квітня 1918 р., досі викликають розмаїття думок та оцінок, зіткнення поглядів і концепцій. Це пояснюється насамперед їхньою історичною значущістю, вагомим впливом на подальший хід Української революції, а також контраверсійністю самої постаті організатора й винуватця державного перевороту — Павла Скоропадського. Нагадаємо, що внаслідок цих подій відбулася заміна ліворадикальної владної еліти на ліберально-консервативну, встановився в Україні на сім із половиною місяців авторитарний режим, відродилася історична національна форма правління — гетьманат.

Друга причина згаданих суперечок полягає у відсутності практично будь-яких історичних джерел, які б достеменно вимальовували не лише загальне тло подій напередодні та в день 29 квітня, а й усі механізми, приховані секрети, внутрішні пружини, котрі призвели до перевороту. Нараховується кілька оприлюднених у пресі, спогадах, зафіксованих у документах версій здійснення перевороту, які суперечать одна одній. Саме це дає можливість трактувати події на різні смаки. Упродовж 2008—2011 років з'явилось кілька ґрунтовних наукових статей двох авторів, присвячених захопленню гетьманом влади. Вони виявилися діаметрально протилежними за висновками, а най-

головніше — обидві побудовані на аналізі лише однієї обраної групи джерел, а не всього джерельного комплексу.

Нарешті, третя причина — гостра політична злободенність самої теми державного перевороту. З усіх можливих подій такого ґатунку в ХХ ст. лише гетьманський *Coup d'Etat* (переворот у державі) виглядав повною мірою вдалим, проте встановлений ним режим виявився не дуже тривалим.

Нагадаємо основну канву подій, яка є загальновідомою і практично не суперечливою. У квітні 1918 р. назріла криза у внутрішньому житті УНР та у відносинах між Українською Центральною Радою й німецьким і австро-угорським командуванням військ, котрі в березні вступили в Україну як союзники на прохання УЦР. Основним питанням було аграрне: хто засіватиме землю, відібрану в її власників за революційним законодавством, і кому належатиме право на врожай 1918 р., на який претендували іноземні союзники України. Скориставшись цією нагодою, підтримкою згаданого зовнішнього чинника, конгломерат правих сил (від великих землевласників до селян, від самостійників до проросійських і пропольських партій) здійснив державний переворот, привів до влади Павла Скоропадського — генерал-лейтенанта Російської армії, корпусного отамана військ УНР, керівника Української народної громади. Основне дійство («ставлення в гетьмани» чи обрання) відбулося вдень 29 квітня 1918 р. у приміщенні Кінного цирку (Гіппо Палас) знаменитого циркового дресирувальника П. Крутикова — найбільшому приміщенні в Києві, де можна було зібрати кілька тисяч людей. Після того учасники зібрання вийшли на Софійський майдан, де відбулася вдячна молебень. До ранку наступного дня загін гетьманців установив контроль над усіма офіційними будинками, втративши трьох осіб зі свого складу. 30 квітня були оприлюднені «Гра-

мота до всього українського народу» та «Законои про тимчасовий державний устрій України», базовані на Основних законах Російської імперії від 17 жовтня 1905 р. (дуже показовий факт!). 30 квітня — 1 травня сформовано новий уряд (Рада міністрів), який ніс відповідальність перед головою держави — гетьманом.

Власне, на цьому закінчується констатація достеменних фактів. Спроба занурення в їхню суть та конкретні обставини вже викликають безліч запитань. Перше з них: хто скликав і хто був присутній у цирку Крутикова 29 квітня? Чиїми голосами було обрано гетьмана? Прихильники останнього стверджують, що це були «землероби-власники» — від великих до дрібних, які в кількості 8,5 тис. осіб представляли восьмимільйонне сільське населення й одноставно проголосили нову владу. Але насправді організації під такою назвою не існувало. Був Союз земельних власників, українська філія колишньої загальноросійської партії під проводом О. Вишневського, М. Вороновича, І. Дусана. Саме від нього невдало балотувався до Установчих зборів у грудні 1917 р. Павло Скоропадський. На загал їхнє національне налаштування можна оцінити скоріше як байдуже до українства. Інший союз землевласників польського походження — Союз земель на чолі з графом Грохольським — був налаштований проти українського руху. Існувала Українська демократична хліборобська партія, що мала за лідерів В. Липинського, М. Міхновського та С. Шемета та діяла головним чином на Полтавщині. Вона об'єднала національно свідомих землевласників — від великих до дрібних.

Відносини між цими силами не були безхмарними. Якщо перші та другі категорично виступали проти ліворадикальної Центральної Ради, то останні не заперечували її існування за умов зміни аграрної політики. Деякі історики впевнені, що 29 квітня на Хліборобсь-

кому конгресі були представлені лише делегати Союзу земельних власників. Прихильники УДХП спробували провести альтернативний з'їзд, але не отримали дозволу німецького командування та Центральної Ради. Тому якась частина хліборобів-демократів усе ж таки була присутня на конгресі в цирку. Отже, вважати, що вони об'єдналися задля гетьмана, підстав у нас немає. Процедура обрання згаданих 8,5 (чи, за іншими даними, 7) тис. делегатів від дев'яти губерній України так само залишилася не до кінця з'ясованою. Наголошуємо, що звичний на той час спосіб політичної репрезентації фактично не передбачав виборів на пропорційній або іншій основі, лише напівформальне делегування чи, радше, самовільне представництво. Так, на II Всеукраїнський селянський з'їзд, котрий відбувся вже після перевороту на початку травня, як згадував П. Христюк, «селянство направилася до Києва десятками, сотками, тисячами...», звичайно ж, без будь-якого обрання чи мандатів. Окрім того, незрозуміло, яким чином таку кількість людей міг умістити Гіппо Палас, якщо він був розрахований максимум на 2 тис. глядачів?

Інше цікаве запитання: в який спосіб відбулася процедура «ставлення у гетьмани» чи обрання Павла Скоропадського? Літературна традиція (М. Булгаков) говорить про вибори шляхом прямого голосування. Є спогади сучасника, другого начальника штабу гетьмана Б. Стеллецького, в яких ідеться про висунення на Хліборобському конгресі водночас трьох кандидатур на гетьмана: Павла Скоропадського, Івана Луценка (полковника медичної служби, лідера самостійників), Івана Полтавця-Острияниці, генерального писаря та наказного отамана Вільного козацтва, очолюваного ще з жовтня 1917 р. Павлом Скоропадським. Причому в результаті таємного голосування нібито з 20-ма голосами переваги переміг Луценко, а оточення Скоропадського, не чекаючи остаточного підсумку підрахунків голосів

(згадаємо булгаковського Тальберга!), закричали: «Хай живе гетьман України Скоропадський». Проте Стеллецький особисто на конгресі не був, передавав це з посиланням на чутки, що ходили містом. Отже, є ґрунтовні підстави сумніватися в достовірності цього та інших свідчень, що містяться в його мемуарах, написаних у Белграді 1923 р.

Пізніші газетні репортажі (адже у Великодній тиждень 1918 р. газети не виходили), як і спогади самого Павла Скоропадського, подають іншу картину обрання. Він з'являється на конгресі під час промови про нагальну потребу «сильної руки, диктатора, за старим звичаєм — гетьмана», і всі повертають голови до його ложі. Після того лунають голоси: «Хочемо гетьмана, хочемо Скоропадського». Новообраний гетьман коротко дякує конгресу. У спогадах залишилася ремарка, яка натякала на неочікуваність такого розвитку подій: «Я по-чому-то думал, что настроение будет более деловито спокойное, что будет баллотировка, что придется выступать с программной речью. На самом же деле это был такой экстаз, что все условности исчезают». Отже, про «баллотировку» (вибори) говорив і сам гетьман, але зауважив: до неї не дійшло. Та й важко уявити процедуру підрахунку голосів делегатів, більша частина яких знаходилася поза будівлею, на Миколаївській вулиці (нині вул. Архітекторія Городецького).

Це також не дуже переконливе, але більш вірогідне свідчення. Навіщо ж було УНГ організувати конгрес, в результаті роботи якого не було впевненості? А в тому, що саме питання про переворот стало основним на Хліборобському конгресі, сумнівів немає — одразу після того делегати завершили роботу. Єдина ухвала конгресу стосувалася питання про владу.

І засаднича проблема — роль німецького командування та дипломатів у перевороті. Багато мемуаристів, українські соціалістичні,

згодом радянські, деякі сучасні історики стверджували та стверджують: силою, яка диригувала Скоропадським, були «німецькі окупанти». Є навіть такі, котрі звинувачують майбутнього гетьмана у бездіяльності та пасивності, оскільки за нього все робили німці: «Створюється враження, що, принаймні, він сам безпосередньо взагалі нічим не керував, не впливав на події». З цим важко сперечатися, адже в чому, крім «отримання інформації та розмов», а також відповідних команд своїм прихильникам, чітко засвідчених у спогадах, мали б полягати обов'язки керівника перевороту? Хіба особисто очолити загін заколотників... Але мемуаристи-сучасники залишили більш вражаючий аргумент щодо таких диригентів, посадивши на купол цирку німецького кулеметника. Проте незрозуміло: в кого він мав би стріляти, кому погрожувати, що забезпечувати... Зал він не контролював, адже був ззовні; підступам до цирку нічого не загрожувало, оскільки єдина військова сила Центральної Ради — Українські Січові стрільці — були біля Педагогічного музею.

Смішно було б говорити про невтручання німців у процес підготовки перевороту. Тим більше і в спогадах гетьмана їхня роль окреслена досить виразно, розкритий і предмет переговорів. Але збереглися достеменні документальні свідчення (архів німецького командування в Україні), зокрема інструкція київській залозі від 24 квітня про готовність до військової операції за такими сигналами: *Vorgeteilen* (зайняти збройною силою опорні пункти), *Durchfuhren* (здійснити роззброєння українських військових частин) та *Nachrichtensperre* (запобігти зв'язку Києва з провінцією). Це безпосередньо підтверджувало, що німецьке Oberkommando передбачало можливу невдачу гетьманського перевороту та запровадження прямого окупаційного режиму. За беззастережної підтримки Скоропадського і забезпечення перевороту німецькою військовою силою розроблення та-

кого альтернативного варіанту дій було б непотрібно. Про умовну підтримку (лише у разі перемоги) свідчить і той факт, що саме 29 квітня ніхто не згадував про німецьких військовиків (за винятком анекдотичного кулеметника на куполі цирку). 28-го німці влаштували провокацію в Центральній Раді, здійснивши обшук і арешт кількох міністрів; 30 квітня вони в брутальний спосіб роззброїли січових стрільців. Проте між цими числами на вулицях їх узагалі не було помітно. Деяким мемуаристам навіть довелося перенести проголошення влади гетьмана на день раніше, щоб показати присутність німців, зв'язок перевороту із трусом у Центральній Раді.

Насправді ж заколотники фізично не розганяли цей квазіпарламент, окрім зайняття приміщення вночі 29 квітня після того, як його вже залишили народні представники. Члени ж Центральної Ради, налякані подіями, просто не наважилися знову зібратися під куполом Педагогічного музею наступного дня, хоча б задля прокламації свого протесту. Апарат представницького зібрання виявився мужнішим за них і продовжував свою діяльність ледь не до червня, коли відсутність фінансування примусила всіх розійтися.

Ще одне питання, яке неможливо висвітлити за існуючими відомостями: хто конкретно здійснив переворот, скільки офіцерів брало в тому участь, хто ними безпосередньо керував? У спогадах гетьмана такою особою названий генерал-майор Генерального штабу В. Дашкевич-Горбатський, колишній очільник 24-ї стрілецької дивізії, активний діяч УНГ. Після перевороту — перший начальник штабу гетьмана, потім — керівник української делегації на переговорах з Антантою в Яссах, із 1919 р. продовжив боротьбу з більшовиками у складі Білій армії в Сибіру. Добирали (знову ж за спогадами гетьмана) офіцерів — рушійну силу перевороту — ротмістр О. Устимович, діяч Вільного козацтва в Одесі та на Полтавщині, та полковник

В. Каракуца з 1-го Українського корпусу. Перший став одним з ад'ютантів гетьмана, другий — столичним отаманом, та згодом був заарештований за службові зловживання.

Але досі не з'ясовано роль у подіях 29 квітня генерала К. Прісовського та створеного ним Охотницького (добровільного) офіцерського полку, який почав формуватися в Києві ще у січні 1918 р. Під тиском червоногвардійців підполковника М. Муравйова загін відійшов на Житомирщину, але повернувся з німецькими військами й 1 березня вибив більшовиків із Києва. Основні кадри офіцерського полку згодом увійшли до Запорозької бригади О. Натієва, яку відправили подалі від столиці на кордон із Росією. Але, вочевидь, певна частина офіцерів-добровольців лишилася у Києві, як і сам Прісовський, і ввійшли до складу заколотників. Щодо цього є окремі згадки, здебільшого в мемуарах. Крім того, ще з березня самостійник І. Луценко, який виступав політичним куратором полку, залучив його офіцерів до обговорення підготовки гетьманського перевороту. Можливу участь Прісовського в ньому засвідчує факт призначення того комендантом гетьманського палацу, тобто Скоропадський довірив йому своє життя.

У спогадах журналіста А. Малярівського зафіксований такий цікавий факт: уже влітку 1918 р. Павло Скоропадський за столом завів мову про те, що родини загиблих під час перевороту офіцерів досі не забезпечені. На це йому відповіли, що їхні прізвища не встановлено. Це однозначно підтверджує, що гетьман особисто їх не знав, отже, вони не служили ні в 1-му українському корпусі, ні у Вільному козацтві. Невідомі вони були й начальнику гетьманського штабу, а це наштовхує на думку, що не він тримав у своїх руках усі привідні ремені заколоту.

Питання щодо чисельності офіцерського загону також є відкритим. Тодішня преса називала цифру до 500 старшин в оточенні Ско-

ропадського 29 квітня. Є альтернативні свідчення про 20 чи 50 активних учасників захоплення будівель. Також є відомості, що українські січові стрільці, єдина боєздатна сила Центральної Ради, не тільки вбили трьох, а й обеззброїли 40 офіцерів. Одним словом, очевидно, що це було не 500, але й не 20 безпосередніх учасників перевороту.

Варто згадати про основні документи, які конституювали гетьманський *Coup d'Etat*. Сам Скоропадський називає літературним та юридичним оформлювачем його думок О. Палтова, колишнього камергера, юриста та економіста. Той нібито зафіксував сказане гетьманом і за півтори години оформив це у Грамоту та відповідні закони. Утім, навіть побіжний погляд на Грамоту засвідчує там значну кількість галицизмів («ріжниця», «позаяк», «Сойм» тощо). Сам Палтов на той час, як свідчив Д. Донцов, поганенько володів українською мовою (на відміну від німецької та польської), отже маємо підстави припустити, що принаймні переклад, якщо не загальну редакцію Грамоти, здійснював якийсь невідомий нам уродженець Галичини. Підтвердженням такої думки є публікації у «Віснику Спільки визволення України», що видавався на території Австро-Угорщини. Там не тільки докладно висвітлювалися всі події напередодні та під час перевороту, а й тон публікацій був сприятливо-нейтральним, якщо не прихильним до гетьмана.

Щодо значення гетьманського дійства у загальному розвитку української революції достатньо навести слова А. Ніковського на з'їзді української партії соціалістів-федералістів 5 травня 1918 р.: «Як цей переворот не стався, але факт остається фактом. Людність сподівалася твердої влади, не вважаючи на штучність перевороту, в дійсності його треба вважати природним».

Георгій ПАПАКІН

Що встиг Павло Скоропадський

*Про основи «людяної політики»
Української держави*

Історик Любов Жванко досліджує соціальну політику Української держави Павла Скоропадського з 1996 року. Науковець працювала у 9 архівах, захистила за цією темою кандидатську, а згодом — докторську дисертацію, присвячену біженцям Першої світової війни. Тож має чимало аргументів, щоб упевнено стверджувати — саме за Скоропадського в Україні були закладені основи «людяної соціальної політики». Українська держава тоді не ігнорувала ні біженців Першої світової війни, ні ветеранів, які на ній отримали інвалідність. Понад те, «молодий» уряд виділяв із бюджету кошти на те, щоб допомогти біженцям повернутися додому із території Росії (і не лише українцям!), а військові інваліди мали можливість отримати цивільну освіту та інші, як зараз кажуть, пільги. Далі — пряма мова професора, доктора історичних наук Любові Жванко.

**«Між 1918 роком і сьогоднім
є дуже чіткі паралелі»**

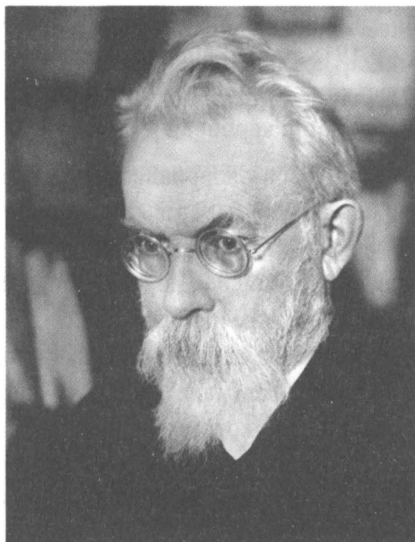
— У 2003 році я захистила кандидатську дисертацію, присвячену внутрішній політиці Української держави Павла Скоро-

падського у галузі охорони здоров'я та соціального захисту населення. Відтоді, з далекого 1996 року, я просто вжилася в цей період. Час із квітня по грудень 1918 року був настільки історично насиченим і знаковим, що я вже у 1997—1998 роках почала проводити з ним паралелі. Уявляєте, оці паралелі були ще двадцять років тому, а зараз вони є ще актуальнішими, враховуючи те, що нині відбувається в Україні, яка вже кілька років має понад мільйон біженців, котрі, за нормами міжнародного права, скоріше кваліфікуються як внутрішньо переміщені особи, оскільки не перетинають кордон країни свого проживання. Вони були й за Павла Скоропадського. Це були біженці Першої світової війни, до яких Українська Держава, котра постала 29 квітня 1918 р., фактично не мала ніякого стосунку, вона не повинна була їм допомагати, сама ледве зводячи кінці з кінцями. Проте — допомагала. Станом на 1918 рік на території України перебувало до 1,5 мільйона біженців.

У своїй докторській дисертації я писала про те, як за Павла Скоропадського повертали біженців, які перебували в Радянській Росії, там просто описуються жахи. Українська держава створила тоді консулати — Пенза, Саратов, Нижній Новгород... Склалися списки, правдами й неправдами перевозилися ці біженці. Але в Українській державі банально не було вагонів, тому що в грудні 1917 року більшовики пограбували Україну. І коли у червні 1918 року вона підписувала «мирний договір» із більшовицькою Росією, то ставила вимогу — віддати хоча б 2600 вагонів, щоб мати змогу повернути українських біженців до України. Та ці вагони не повернули.

Цікавий момент — до списків українських біженців записувалися поляки, і разом з українцями вони поверталися спочатку

Володимир Вернадський (1863—1945) мав величезний авторитет у Російській імперії як філософ і природознавець, професор Московського університету. Революція підштовхнула його до громадської діяльності, що реалізувалось у роботі заступником міністра освіти Тимчасового уряду Росії. Не сприйнявши владу більшовиків, Вернадський приїхав в Україну: спочатку до Полтави, а згодом до Києва. Тут на запрошення уряду Української держави він очолив роботу з заснування Української академії наук і був обраний її першим головою-президентом. Урочисте відкриття Академії Наук відбулося

14 листопада 1918 року. Володимир Вернадський також заснував Національну бібліотеку Української держави у Києві, яка й по сьогодні носить його ім'я. В пореволюційний час Вернадський продовжував наукову роботу в СРСР та Європі, а його філософські ідеї оформилися у вчення про ноосферу.

«Важливо створити сильний центр наукових досліджень українського народу, його історії, його мови, природи України. Звичайно, треба вести ці дослідження в найширшому загальнолюдському масштабі. Треба якнайшвидше створювати кафедри і лабораторії, інститути, які спочатку, можливо, й будуть зайняті росіянами. Але становище скоро зміниться, бо посади в академії виборні. Дуже скоро заявлять про себе місцеві сили»

(Володимир Вернадський, з листа Михайлу Грушевському)

до України, а потім в Польщу. Українська держава за власні кошти у 1918 році транспортувала до свого кордону польських, литовських, латиських біженців. На це було виділено близько 2 мільйонів карбованців.

За Павла Скоропадського продовжували діяти створені в часи Російської імперії комітети покалічених воїнів. У березні 1918 року відбувся їхній Всеукраїнський з'їзд, на якому йшлося про те, що, мовляв, держава молода, тож не треба просити в неї гроші. Уявляєте національну свідомість тих воїнів? Вони пропонували об'єднатися й самотужки допомагати людям з інвалідністю. Проте держава виділила кошти на курси для людей з інвалідністю, котрі могли отримати освіту разом із своїми дітьми. Були відкриті протезні майстерні, зокрема Харківська протезна майстерня зробила понад 2000 протезів, причому, було розроблено програму кредитування до 1924 року. Відкривали санаторії для цих інвалідів, наприклад, у Пущі-Водиці, на Куяльницькому лимані, вони лікувалися за кошти Української держави, була створена мережа майстерень (найкраще у цьому випадку постаралася Полтавська губернія), де вони могли працювати. Міністр Всеволод Любинський, який при гетьмані очолював Міністерство народного здоров'я і опікування, наголошував, що держава не повинна допомагати людям заробляти гроші, навіть якщо вони мають інвалідність. Жінкам загиблих воїнів давали у селах невеличкі наділи землі.

В Харківській губернії на кошти земських управ вирішили відкривати майстерні, а коли не вистачило коштів, організували загальноукраїнський збір. Під час посівної кампанії допомагали зерном і реманентом сім'ям загиблих та давали державні дотації тим, хто вирощував лікарські трави. У Харкові інваліди війни

могли безкоштовно користуватися міським транспортом — конкою, були створені комісії та перевіряльні органи, які контролювали ціни в аптеках, створені єдині «аптечні такси» та почала поставати мережа сирітських будинків. Ви уявляєте, скільки основ соціальної політики і навіть основ розвитку фармації було закладено за той короткий період гетьманування Павла Скоропадського?! Хоча, варто зауважити, він писав, що має стільки невирішених проблем у інших галузях, що просто віддав соціальну політику у надійні руки Всеволода Любинського. Цей знаний лікар-фармаколог був із так званого українського блоку, який усіляко сприяв українізації.

Лінія розмежування на Харківщині та містечка, які просилися під крило Гетьманату

— 12 червня 1918 року між більшовицькою Росією та Українською державою Павла Скоропадського було підписано прелімінарний мирний договір. У цей же час на Харківщині з'являється 10-кілометрова демаркаційна лінія. Фактично на її території господарювали більшовики. Вони організовували банди та влаштували набіги на цивільне населення. Я працювала із фондом Міністерства закордонних справ Української держави і знайшла орієнтовно 300 телеграм від керівництва українських містечок, які залишилися поза демаркаційною лінією (можна провести паралелі з АТО, оцією сірою лінією розмежування, нібито нічийними територіями) під більшовиками, вони писали листи до «ясновельможного пана Гетьмана», щоб «відсунули» оцю демаркаційну лінію, щоб ці населені пункти могли ввійти в Українську Державу Павла Скоропадського. Понад те, коли я була на конференції в Німеччині, то звернула увагу колег, що у Харкові 1918 ро-

ку був німецький комендант, і представники різних населених пунктів приходили до нього з проханням, щоб «силою зброї німецької» повернути оці населені пункти під владу Української Держави. Уявіть, у 1914 році німці були запеклим ворогом, а у 1918 році на Харківщині просять німців захистити їх від більшовиків, бо тоді, по суті, в оцій сірій лінії розмежування відбувалося те ж, що відбувається зараз на окупованих територіях Луганської та Донецької областей.

Причини недовговічності Української держави Павла Скоропадського

— Власні амбіції, наприклад, того ж Винниченка чи Петлюри, ставилися вище від інтересів держави. Навіть на Всеукраїнському з'їзді покалічених вояків Першої світової війни говорилося про те, що час революції і гасел уже минув, треба вже будувати державу. Але через політичні чвари, таємні перемовини того ж Винниченка з більшовицькою Росією, постійні демарші з боку опозиції Павло Скоропадський зрікся влади. Він говорив, що простягає руку всім, хто хоче розбудовувати Україну, та можна сказати, що ця опозиція його довела до зречення. Його донька, Олена Скоропадська, якій я надіслала написану мною книгу «Соціальні виміри Української Держави (квітень — грудень 1918 р.)», у своєму листі до мене писала, що «так багато було у той період важливого розпочато, але це не вдалося втілити ще й через брак часу». Вона сподівалася, що все, почате гетьманом, буде зроблено в незалежній сучасній Україні.

Любов ЖВАНКО

Чужі на своїй землі

*Відносини українських та окупаційних
Збройних сил у 1918—1919 рр.*

Свого часу в працях радянських істориків була створена концепція, згідно з якою, у 1917—1920 рр. молодій радянській республіці протистояв спільний фронт іноземних інтервентів та внутрішніх контрреволюційних сил. Звичайно, варто визнати, що в такому уявленні є своя частка правди. Німецькі, австро-угорські, французькі, англійські, американські й інші інтервенти дійсно надавали істотну та різнопланову допомогу тим, хто по-справжньому активно, зі зброєю в руках відстоював альтернативні, небільшовистські бачення того, який суспільний лад повинний був виникнути тоді на території колишньої Російської імперії. Водночас чимало конкретних фактів свідчить про односторонність і тенденційність погляду на внутрішніх і зовнішніх контрреволюціонерів як на справжніх «близнюків-братів». Відносини між союзниками були нерідко складними й неоднозначними, і часом усього лише лічені міліметри відокремлювали їх від тієї тонкої межі, за якою товариші по зброї могли цілком перетворитися на справжніх ворогів. Яскравий приклад тому — Україна 1918—1919 рр.

Роззброювання та капітуляція

В останні дні лютого 1918 року солдати німецької кайзерівської армії та воїни союзної їм Центральної Ради вже не сумнівалися у швидкому падінні більшовицького Києва. Однак передчуття великої і близької перемоги затьмарювалося суперечками між союзниками про те, чиї війська повинні були першими вступити в столицю України. С. Петлюра, командир Гайдамацького кошу Слобідської України, вважав, що такої честі повинні удостоїтися українські солдати. Деякі кайзерівські воєначальники та найбільш пронімецьки налаштована частина Центральної Ради, навпаки, були впевнені, що першими в Київ повинні увійти солдати імператора Вільгельма II, без яких переможний наступ на схід був би неможливим. Зрештою, в результаті вкрай гострої полеміки було вирішено, що в Київ першими ввійдуть усе-таки українці...

Парад військових частин Центральної Ради на Софійській площі був дуже ефектним. Сам Симон Петлюра та полковник Євген Коновалець задалегідь прибули на площу в красивому чорному автомобілі. Потім древньою Софією чітким військовим кроком пройшли «гайдамаки», «запорожці» та деякі інші українські війська, а пізніше, як за часи давньоримських тріумфів, площею провели велику групу полонених червоноармійців. Звичайно, дивлячись на все це, Симон Васильович не міг не відчувати своє особисте торжество. Однак невдовзі фортуна відвернулася від нього. Його «гайдамаки» були швидко виведені зі столиці, а сам він пішов із посади їхнього командира та перетворився на рядового журналіста, поставивши себе тим самим на межу цілком ймовірного політичного забуття...

Конкретні обставини такої різкої зміни в долі Симона Петлюри і дотепер не прояснені остаточно. Однак є серйозні дані про те, що цим Симон Васильович був зобов'язаний насамперед союзникам-німцям. Для них, які добре знали незалежний характер Петлюри та його антантівські симпатії, перебування «гайдамацького» загону і його командира в Києві було дуже небажаним. Тим, хто зумів заглибитися тоді в суть ситуації, яка склалася, стало, безумовно, зрозуміло й інше: повноцінну, серйозну армію німці в Україні навряд чи терпітимуть...

Звичайно, у лютому, березні, квітні 1918 року відбувся воєнний союз Німеччини та Української Народної Республіки, спрямований проти спільного ворога — більшовиків. Німецькі й українські солдати буквально пліч-о-пліч вибивали більшовицькі загони з Бердичева, Полтави, Харкова та багатьох інших українських міст, разом ішли на штурм «червоного» Криму. Та один із очевидців тих подій наводить у своїх спогадах маловідомий і водночас показовий факт. Невдовзі після одного зі вдалих боїв під Полтавою одна українська частина опинилася, як висловлюються військові, у повному оперативному оточенні. Ні, солдатів армії УНР оточили не більшовики, а... союзники — німці, які ультимативно вимагали від них скласти зброю і роз'їхатися додому... Утім, українських бійців, які потрапили в нелегке становище, виручили їхні бойові товариші з іншого та більшого УНРівського підрозділу, що перебував неподалік. Вони теж дуже швидко оточили знахабнілих німців і, націливши на них свої кулемети та гвинтівки, запропонували їм буквально те ж саме, що зовсім недавно пропонували солдати кайзера Вільгельма їхнім бойовим друзям. «Германці», котрі не очікували такого повороту, невдовзі зняли кільце блокади в обмін на те, що воїни Центральної Ради через певний час звільнили і їх...

Жодного сумніву не виникає, що цей факт ворожого ставлення кайзерівських військ до військ УНР був далеко не одиночним. Чим же була продиктована така ворожість? По-перше, німецькі окупанти та їхні австро-угорські союзники, які цілком захопили Україну до кінця квітня 1918 року, хотіли почувати себе її безроздільними господарями, а солдати-українці, нехай навіть і набагато менш численні, їм у цьому все ж таки заважали. По-друге, варто враховувати й те, що союзниками армії такого зятятого консерватора і «реакціонера», як Вільгельм II, були не українські монархісти, і навіть не українські республіканці-демократи, а ті, кого у своїх секретних рапортах до Берліна німці називали українськими більшовиками. А від них німецькі окупаційні війська тим більше могли очікувати серйозних неприємностей...

Яскравим прикладом ворожого ставлення німців до солдатів Центральної Ради може бути їхня «політика» щодо Запорізької дивізії полковника П.Ф. Болбочана. Свого часу ця дивізія, яка звільнила від червоних Мелітополь, Олександрівськ та інші міста, блискавично ввірвалася до Криму і, захопивши Сімферополь та Джанкой, була готова наступати далі на південь. Це, однак, не входило в плани німецького військового командування, що вже давно мало свої плани й на сам Кримський півострів, і на могутній Чорноморський флот. Болбочанівська дивізія отримала від німців наказ зупинитися, а коли його було проігноровано, «запорожці» опинилися в щільному оточенні німецьких військ. Націливши на українських солдатів гармати та кулемети, німці були готові знищити своїх учорашніх союзників до останньої людини. Не менш рішуче був налаштований і сам Болбочан, який вирішив швидше загинути в нерівному бою, аніж здатися. Однак військовим керівникам УНР вдалося переконати Петра Федоровича та його бійців

піти на почесну капітуляцію, яка передбачала прийняття німецького ультиматуму і вихід із Криму зі зброєю в руках та бойовими прапорами. Так німцям вдалося виграти битву за Крим не лише в більшовиків, але й у своїх українських союзників...

Узагалі в останні квітневі дні того далекого року ворожість німецьких окупантів до військових формувань УНР різко зросла. Це було викликане, насамперед, тим, що 24 квітня 1918 р. голова німецької окупаційної адміністрації генерал Вільгельм Гренер вирішив розігнати Центральну Раду і передати владу генералові Павлу Скоропадському. У ніч із 26 на 27 квітня 1918 року німці роззброїли в Києві дивізію так званих синьожупанників. Приблизно тоді ж у Ковелі була роззброєна ще одна, так звана сірожупанна дивізія... Щоправда, є дані, що окупанти ліквідували ці війська Центральної Ради... за згодою самої Центральної Ради. Досить цікаве питання про те, як же в ті тривожні дні уряд УНР умудрився піти, по суті, на власне роззброювання. Одна частина українських міністрів мала відомості про те, що їхні дивізії (і насамперед — «синьожупанники») потрапили під політичний вплив ліворадикальних елементів (передусім більшовиків), інша, так само як і на початку 1918 року, продовжувала відстоювати догматичну й аж ніяк не застосовну до тих конкретних умов думку Карла Маркса про те, що новому, соціалістичному суспільству такий «відвертий анахронізм», як армія, вже ніколи не знадобиться. Однак, хай там як, збройна опора українського соціалістичного уряду танула буквально на очах.

Щоправда, напередодні, 29 квітня 1918 року, коли генерал Скоропадський здійснив державний переворот, у Києві перебувала ще дивізія українських січових стрільців на чолі з полковником Євгеном Коновальцем, котра вважалася гвардією Центральної

Ради. Звісно, німці були дуже не проти роззброїти і її, однак вони не зважувалися цього зробити, добре знаючи солідну кількість «січовиків», їхнє прекрасне озброєння та великий бойовий досвід. Окупанти вирішили нейтралізувати гвардійців Ради по-іншому. Від них до «стрільців» прибуло кілька парламентарів, які намагалися лицемірно переконати солдатів Коновальця, що Павло Скоропадський — абсолютно несерйозна в політичному плані фігура, за яким стоїть незначна купка людей. Простоявши в оточенні біля резиденції Центральної Ради приблизно до 9-ї години вечора і не отримавши від неї яких-небудь конкретних вказівок (узагалі уряд УНР поведився в той вирішальний день украй пасивно), «січовики» невдовзі повернулися до своїх казарм. А вранці 30 квітня 1918 року місце їхньої дислокації було швидко оточене великою кількістю кайзерівських військ і кількома броневантажівками. Почуваючи себе у виграшному становищі, окупанти перестали грати в дипломатію з українськими солдатами. Німецький полковник-парламентар передав їм ультиматум: або перейти на службу до гетьмана Скоропадського, або роззброїтися. Думки серед офіцерів та солдатів Коновальця розділилися, однак, зрештою, вони вирішили капітулювати. Щоправда, як і свого часу запорожці Болбочана, вони домовилися з німцями про почесну капітуляцію. За її умов, окупанти не повинні були бути присутніми при роззброюванні січовиків, а січовики, у свою чергу, не мали бачити, як цю зброю кайзерівці забирають і відвозять...

«Навіщо вам армія?»

Гетьман і генерал Павло Скоропадський, котрий прийшов до влади як людина суто військова та яка категорично не поділяла утопічних підходів членів Центральної Ради до військового пи-

тання, вирішив створити в Україні дуже сильну регулярну армію, кількість вояків якої у порівняно недалекому майбутньому повинна була вирости до 300 тисяч солдатів та офіцерів. Не так, проте, дивився на майбутнє українських Збройних сил генерал Вільгельм Гренер. Під час однієї із зустрічей з українським гетьманом кайзерівський генерал поставив йому, по суті, риторичне запитання: «Навіщо вам армія?» — і заявив, що німецькі та австро-угорські війська, які перебувають на українській землі, зможуть цілком успішно зіграти роль збройної опори гетьманського уряду. Щоправда, погодившись із тим, що Скоропадському потрібно гарантувати особисту безпеку, Гренер порадив йому для цієї мети створити великий гвардійський загін, котрий, однак, не перевищував би двох тисячі осіб.

Тоді Павло Петрович прекрасно зрозумів зміст слів німецького воєначальника, який фактично запропонував йому створення символічної української армії. Боячись, що згодом гетьманське військо являтиме серйозну загрозу німецьким та австро-угорським військам, Гренер прагнув із самого початку мінімізувати її. До речі, у такому баченні тодішніх реалій німецький генерал аж ніяк не був фантастом. Дмитро Дорошенко, міністр закордонних справ української гетьманської держави, пізніше стверджував: гетьман хотів створити сильну армію, зокрема, й задля того, щоб згодом значно зменшити вплив німців на суспільне життя України...

Слова Вільгельма Гренера, як виявилось пізніше, не були кинуті ним на вітер. Досить довгий час німці визнавали лише Гвардійську Сердюцьку дивізію (близько 5 тис. молодих бійців із заможних селянських родин), створену влітку 1918 року. Що ж до вже відомої читачеві Запорізької дивізії, то окупанти робили все

можливе, щоб її ліквідувати як військову одиницю чи, принаймні, сильно послабити. До запорожців зачастили німецькі військові інспекції. Відверто спекулюючи на дійсно наявній ворожості частини офіцерів дивізії до гетьмана Скоропадського (вони хотіли бачити на місці Павла Петровича Василя Вишиваного), кайзерівські військові намагалися довести, що запорожці перетворилися на небезпечну для режиму силу, здатну навіть на військові заколоти. Нарешті під значним тиском німців гетьман Скоропадський та його військовий міністр Рогоза ухвалили рішення про значне скорочення живої сили Запорозької дивізії — із 20 тис. до 6 тис. бійців. Значно менше пощастило в цьому плані Залізничному полку, спеціально створеному для охорони воєнних ешелонів. Німці просто роззброїли цей полк, навіть не повідомивши Скоропадського...

Однією з головних військових цілей гетьмана України було створення восьми сильних армійських корпусів. Формально німці дали на це згоду ще в травні 1918 року, зробивши, однак, усе можливе для того, щоб ці корпуси існували лише на папері. На ділі ж замість повноцінних гетьманських корпусів були тільки їхні офіцерські штаби, сам же особовий склад жодного з корпусів укомплектовано не було. У своїх спогадах Павло Скоропадський відверто розповів і про інші перешкоди, які влаштовували німці під час створення повноцінної української армії. Німецькі окупанти нерідко перехоплювали ешелони з продовольством, призначені для гетьманських військ, займали кращі казарми, змушуючи солдатів та офіцерів гетьмана в буквальному значенні слова перебувати під відкритим небом...

Утім, політика Німеччини в цьому питанні не завжди була однаковою. У вересні — жовтні 1918 року вища кайзерівська адміністрація дозволила гетьманському уряду почати створення

повноцінної армії. Цілком зрозуміло, що прийняти інше рішення щодо цього питання її змусила воєнна ситуація, яка змінилася: напередодні поразки у світовій війні вищим кайзерівським керівникам уже було не до контролю над Україною та її армією. До того ж Вільгельмові II та його оточенню було б набагато вигідніше, щоби на карті світу збереглася саме гетьманська Україна (на противагу Україні більшовицькій), для чого гетьманському уряду, звісно ж, була потрібна сильна армія.

Вийшло, однак, так, що Українська держава не зуміла створити 300-тисячну армію, її реальні Збройні сили не перевищували 65 тис. осіб. Заради справедливості зауважимо, що це було викликано не лише «обмежувальною» політикою правлячих кіл Німеччини, а й тим, що гетьман та його міністри так і не зважилися оголосити масовий воєнний призов, резонно побоюючись напливу в армію революційно налаштованих робітників та селян...

Символічна мобілізація та мікст-бригади

У листопаді — грудні 1918 року відбувалося висадка великих воєнних контингентів країн Антанти на півдні України. З інтервенцією антантівських союзників пов'язували величезні надії генерал Антон Денікін та багато інших російських білогвардійських офіцерів, щиро сподіваючись, що країни Згоди нададуть їм велику допомогу у справі відновлення «єдиної» та «неподільної» Росії. Однак у своїх надіях на Антанту «білі» прораховувалися. Як показали подальші події, французи та інші інтервенти прибули на український південь аж ніяк не для реалізації білогвардійських цілей. Окрім того, французьке військове командування відверто прагнуло поставити всі денікінські формуван-

ня півдня України під свій контроль, а самі білогвардійські сили істотно обмежити...

Історики по-різному визначають причини такого аж ніяк не найкращого ставлення французьких та інших інтервентів до білогвардійців у зоні свого впливу. Наприклад, стверджується, що в цьому виявилася помста французів росіянам за те, що свого часу вони «кинули» їх (у результаті Брестського миру), вийшовши з війни з Німеччиною. Існує й думка, що це було обумовлене великою різницею між сугобо «республікансько-демократичною» армією Франції та «реакційною», царською за своїм духом армією генерала Денікіна. Можна також прочитати, що таке ставлення з боку французьких військових було відповіддю на нездатність білогвардійців забезпечити «контрреволюційний» порядок як на фронті, так і в тилу. Я допускаю, що кожна з цих причин могла (хоча б частково) зіграти свою роль, але всі вони, на мою думку, були причинами другорядними. Головна ж — коренилася в принципово різних поглядах білогвардійців та французьких окупантів на майбутнє колишньої Російської імперії. Якщо перші були зягтими прихильниками «єдиної-неподільної», то другі (разом з англійцями) стали на шлях розчленовування колишньої Росії, уклавши ще в грудні 1917 року договір про розподіл її території на сфери впливу (південь України саме і входив у французьку зону). Це, у свою чергу, й обумовило сприйняття французами білих «добровольців» не лише як союзників у боротьбі з більшовиками, але і як потенційно небезпечних супротивників, які б ніколи не змирилися з фактичним перетворенням, за їхньою термінологією, «малоросійського півдня», по суті, на територію Франції. Чимало фактів свідчать, що французькі керівники інтервенції спробували зробити основну ставку на інші політичні сили — на

гетьманських генералів, які опинилися на півдні, представників українських партій консервативного спрямування, які виявили повну лояльність до французьких інтервенціоністських планів і навіть погодилися сформувати південний крайовий уряд під патронатом Франції.

У середині грудня 1918 року загони молодого денікінського генерала Гришина-Алмазова вибили петлюрівські частини з Одеси. Із цього моменту «Південна Пальміра», а згодом — сучасні Одеська, Миколаївська та Херсонська області, а також Крим формально стали територією, яка входила до складу білогвардійської держави з центром у Катеринодарі. Насправді ж французькі інтервенти особливо не приховували від усіх, що реальними господарями півдня є саме вони. Французький піхотний генерал Боріус своїм наказом призначив генерала Гришина-Алмазова військовим губернатором Одеси. Невдовзі французькі війська взяли під свій контроль одеський порт та залізничний вокзал, а загін французьких матросів окупував найбільшу на Одещині радіостанцію.

«Паралельно» справжні господарі півдня України суворо заборонили проведення будь-яких білогвардійських мобілізацій у Херсоні, Миколаєві та інших контрольованих ними містах. Якщо ж якісь «добровольчі» формування там і з'являлися, то вони підлягали негайному роззброюванню та арешту. Щоправда, виняток французи зробили для Одеси, де тоді тричі відбувалася денікінська мобілізація. Однак можна стверджувати, що результати її були дуже скромними. Особовий склад розквартированої в Одесі бригади білогвардійського генерала Тимановського не перевищував 4 тис. солдатів та офіцерів. Звідси напрашується висновок, що французькі інтервенти пішли в Одесі на суто символічну мобілі-

зацію «білих», обґрунтовано побоюючись, що повноцінна денікінська армія на українському Півдні викине їх у море ще до того, як сюди прийдуть червоні. Це означало, що політика французьких окупантів стосовно денікінців принципово не відрізнялася від політики німецьких окупантів щодо військових формувань Центральної Ради та гетьмана Скоропадського.

Звичайно, французькі політики та воєнні стратеги не могли не розуміти, що така дискримінація денікінців має і свої істотні мінуси. Білогвардійські сили були надто нечисленними, щоб відстояти зону впливу інтервентів від більшовицьких зазіхань. У зв'язку з цим було розпочато спробу створення альтернативних «білим» загонам частин — так званих мікст-бригад (у перекладі з англійської — змішаних бригад), які б мали російсько-французький особовий склад і підкорялися винятково французькому командуванню. Утім, як і змішані бригади, частини Добровольчої армії там теж підкорялися не генералу Денікіну в Катеринодарі, а французькому генералу д'Ансельму в Одесі.

За даними денікінського полковника Новикова, тоді на білогвардійсько-антантівському Півдні перебувало не менше 50 тисяч проденікінськи налаштованих офіцерів. Це, безумовно, була значна військова сила, що, здається, за своєї активнішої позиції могла б змусити інтервентів рахуватися із собою, і в підсумку зіграти не французьку, а свою «гру». Однак, цього не відбулося. У свою чергу інтервенти також не використовували цей великий людський потенціал, який цілком міг би захистити український південь від червоних. Це, на мій погляд, стало однією з головних причин поразки інтервенції Антанти на півдні України в 1918—1919 роках.

Володимир ГОРАК

«Буржуй, або навіть феодал»

*Євгена Чикаленка без перебільшення
можна назвати впливовим
конструктором українського
національно-визвольного руху*

Український громадський і культурний діяч, меценат Євген Харлампійович Чикаленко (1861—1929) належить до кращих представників української інтелігенції, котрі присвятили себе самовідданому служінню справі національного відродження. Подвижницька праця, спрямована на консолідацію українського громадянства, заповнила все життя цієї людини та всієї його родини. Є. Чикаленка без перебільшення можна назвати впливовим конструктором українського національно-визвольного руху, рупором якого у першому десятилітті ХХ ст. стала газета «Рада» (у 1905—1906 рр. — «Громадська думка»), засновником та видавцем якої був. Євген Чикаленко надавав також щедрі фінансові підтримку часописам: «Селянин», «Літературно-науковий вісник», «Нова громада» тощо, вкладав свої кошти у діяльність Наукового товариства імені Тараса Шевченка, підтримував матеріально письменників — Бориса Грінченка, Володимира Винниченка, Михайла Коцюбинського та ін. Після смерті своєї маленької донечки гроші, які відклалися на її майбутнє навчання, Чикаленко призначив на премію за найкраще написану історію України та будівництво у Львові Академічного дому для студентів — вихідців із Великої України. Активний діяч київської «Старої Громади», ініці-

атор створення товариства «Просвіта» у Києві та Одесі, він став одним з організаторів Загальної української безпартійної організації, згодом — Товариства українських поступовців (ТУП, 1908—1917) і Союзу автономістів-федералістів (1917), Української демократичної партії (1904), Української радикально-демократичної партії (1905) та Української партії соціалістів-федералістів (1917). Засідання управ цих організацій і політичних партій часто відбувалися у київському помешканні Є. Чикаленка.

В українській історії початку ХХ ст. не було жодного національного свята, громадської справи, культурно-просвітницького заходу, які він оминув би своєю увагою. Євген Чикаленко є яскравим представником української еліти, яка, попри всі спроби самодержавно-поліцейської влади, намагалася зберегти національну духовну традицію, показати світові національно-культурну самобутність українців, зберегти для майбутніх поколінь пам'ять про історичне минуле нації, сприяти розвитку літератури, мови та культури. Цілісність натури Є. Чикаленка засвідчувалась тим, що національний духовний інтерес і господарювання на землі були для нього єдиним цілим. Нашадок козацького роду, міцно пов'язаного із землею, вихований у любові до рідного слова та історії, він черпав наснагу з традицій українського села, які поєднали високу духовність двох, здавалося б, непримиренних, «антагоністичних» соціумів: української шляхти й селянства.

Коли одну зі столичних площ запропонували перейменувати на честь Євгена Чикаленка — це викликало бурю, що доводить ступінь нашого незнання...

Українське село, «яке спиралося на вироблені упродовж багатьох поколінь особливості матеріального і духовного існуван-

ня», за справедливим визначенням сучасного вітчизняного історика Ю. Терещенка, було важливим чинником збереження в суспільній свідомості почуття власної окремішності. Українське село аж до часів панування радянської влади фактично повністю зберігало притаманний йому спосіб життя і протиставило імперському централізму прив'язання до традиційних форм національного буття, зокрема характерні для українських селян попередніх поколінь взаємозв'язок і взаємопроникнення виробничої та духовної сфер діяльності. Будь-яка господарська праця українця супроводжувалася традиційними естетичними приписами й канонами, поряд із утилітарними завданнями вирішувала життєдайні мистецькі прояви.

У характері та способі світосприйняття Є. Чикаленка національне й духовне тісно пов'язані з практичним і матеріальним. Сам себе жартома він називає «буржуєм, або навіть феодалом», однак всі свої статки жертвує для національної справи і наполегливо спонукає до цього інших заможних українців. Зв'язок із землею формував і ставлення діяча до роботи на національній ниві. Філософія «малих справ», яку він сповідував, передбачала щоденну копітку працю заради блага України. Для нього як для хлібороба, котрий працював на землі, важило, щоби проросло кожне зернятко і робота на землі не припинялася. Для цього він працював день у день. Так само в національній справі для Є. Чикаленка важливим був кожен діяч і кожна, навіть, на перший погляд, невелика справа. Адже, на його думку, національний рух, як і природу, неможливо зупинити, можна лише пригальмувати, та він рано чи пізно розлілється широким потоком. У його щоденниках чимало роздумів і порівнянь на цю тему: «...З практики, на протязі довгих років історії, ми знаємо, що можна зробити багато гаток,

гребель насипати, можна спинити на якийсь час рух живої води, але навіки затамувати все-таки не можна — вода знайде якусь щілину, буде сльозити, а потім проробить ширший хід і все-таки буде текти...».

Часом обставини змушували Є. Чикаленка відійти від громадських справ, як, зокрема, в 1884—1889 рр., коли, перебуваючи під домашнім арештом у рідних Перешорах, він працював на землі, розмірковуючи над впровадженням більш прогресивних форм господарювання на селі. Наслідком цього стала серія брошур під назвою «Розмови про сільське господарство», які Євген Чикаленко написав на основі власного досвіду, розповівши про раціональні методи господарювання. Його практичні поради адресовані селянам. Діставши з великими труднощами дозвіл на їхню публікацію українською мовою, Є. Чикаленко опублікував свої «Розмови» 1897 р. в Одесі, згодом — у Петербурзі. Загалом їхній наклад сягав півмільйона примірників. Це була своєрідна енциклопедія сільського господарства, яка принесла авторові широку популярність серед селян. За успішне ведення свого господарства, опис якого він частково опублікував у своїх спогадах, Чикаленко одержав нагороду від імперського міністерства хліборобства. У листі до В. Липинського — відомого українського громадсько-політичного діяча, ідеолога модерного національного консерватизму, який перед війною вів власне господарство на Уманщині, Євген Харлампійович зазначає: для нього дуже важливим було те, що його «Розмови» видані рідною мовою для селян. Це давало користь не лише для сільського господарства, а й для національної справи. Водночас, він зізнався: хоч «із книжечок своїх» і одержав «моральне задоволення, бо дістав уже за них дві великі срібні медалі», але видання газети «Рада» для нього важило значно більше. Попри те, що від видавничої справи «мав са-

мі тільки клопоти, втрати, лайки всяких критиків і байдужість громадянства».

«Рада» стала для Є. Чикаленка справою всього життя. Він розумів, що часопис передплачують «тільки люди, які цікавляться українським національним рухом, і все завдання в тім, щоб число таких людей збільшувалось, щоб ширше розлилася ця свідомість серед усіх верств, станів, клас людности». На його думку, за умов, коли були відсутні такі важливі чинники, як українська школа та широкий культурний рух, лише преса могла сприяти піднесенню національної свідомості. До того ж, він говорить про взаємозалежність існування преси від того, наскільки поширюється громадська зацікавленість в українських часописах, а боротьба за національні інтереси та українську школу, за його словами, можлива була лише за умови наявності української преси.

Розповсюджуючи «Раду» і переживаючи щорічну компанію збирання передплатників, Є. Чикаленко болісно реагував на байдужість суспільства до громадських справ. «Свідомих людей у нас мало, у всякому разі, не більше від двох тисяч душ, і вони не дисципліновані так, як це бувало в інших націй під час відродження», — писав він. Для Чикаленка було важливо, щоби «Рада» об'єднала інтелігенцію різних напрямків, він дуже шкодував, що українські есдеки та есери не сприяють виданню газети, «бо вони іншого світогляду». Він приходив до цілком слушного висновку, що розшарування за партійним принципом відтягувало українську інтелігенцію від загальнонаціональної справи.

Питання, чи продовжуватиметься видання «Ради», яке щороку наражалося на нестачу фінансів і брак передплатників, було його постійною турботою. «Всякий вважає мене за страшенно грошови-

ту людину, всякий при потребі звертається до мене, а я тепер рішучо не можу нічим допомогти, а люди не вірять, що у мене нема грошей, — пише Є. Чикаленко. — Всякий думає, що коли я трачу на «Раду» тисячі, то, певне, у мене є мільйони». Він щиро зізнавався: щоби «не дати померти газеті», змушений був «систематично відривати від себе, від дітей, обрізувати свої видатки до крайності». Його мастки були заставлені в банку, і він щорічно сплачував великі відсотки, не маючи можливості повністю заплатити заставу. До всього, вважав «обов'язковим передати землею дітям стільки, скільки... дістав від своїх батьків». Все ж придбане зі «спокійною совістю» віддавав на національну справу. За підрахунками Євгена Чикаленка, до 1909 р. він витратив майже сто тисяч карбованців на різні громадські заходи. «Одним словом, майже все, що я придбав — витрачено», — зізнається він. «Я заприсягся, — пише діяч у своєму «Щоденнику», — що до кінця днів моїх, до останньої десятини землі моєї буду тягнути газету з останнього, відстоюючи, як каже Сенат, «устройство Малорусскаго края на автономныхъ, національно-территориальныхъ началах».

Євген Чикаленко з піднесенням зустрів Лютневу революцію. Саме в нього на квартирі у перші березневі дні 1917 р. відбувалися збори української інтелігенції, де обговорювалися питання її організації та було попередньо сформульовано ідею утворення об'єднавчого центру, трансформованого через декілька днів в Українську Центральну Раду. Як член Ради Товариства українських поступовців, Євген Харлампійович 8 березня 1917 р. підписав відозву «До українського громадянства» із закликом підтримувати новий революційний уряд, українську пресу, організовуватися, створити український національний фонд, відкривати школи, розвивати товариство «Просвіта». Від перших революційних днів до-

клав великих зусиль до відновлення газети «Рада»: клопотався про дозвіл у влади, шукав друкарню, кошти, підбирав редакцію. На його думку, газета мусила мати позапартійний характер, де могли б висловлюватися представники різних партій. Є. Чикаленко вважав, що газета має бути «найперше українська національна, щоб вона об'єднувала всіх українців, які домагаються автономії, свого сейму».

Перше число «Нової ради» вийшло 25 березня 1917 р. Часопис було надруковано вже без Чикаленка. Одразу після участі в I Українському кооперативному з'їзді (14—16 березня 1917 р.) він виїхав у рідне село Перешори на Херсонщині. З'їзд справив на нього дуже сильне враження. Після того як хор заспівав «Ще не вмерла Україна», він страшенно рознервувався, «не зміг здержати голосного ридання і благословляв долю», що дожив до такої довгожданої миті...

Досі не вдалося віднайти жодної інформації про те, чому кандидатуру Євгена Чикаленка було 20 березня 1917 р. провалено на виборах до Центральної Ради. Його обрали до її складу лише на Всеукраїнському національному конгресі. Він також усунувся від роботи в Раді Товариства українських поступовців, неформальним лідером якого був у дореволюційний час. Імовірно, перші зустрічі на публічних зібраннях з М. Грушевським, який повернувся до Києва із заслання, гострий тон і натяки на «буржуазність» Є. Чикаленка переконали його в тому, що він має поступитися місцем діячам соціалістичного табору.

Він належав до старшого покоління українських національних діячів, які внаслідок свого ліберально-демократичного світогляду скептично ставилися до масового захоплення соціалістичними й радикальними ідеями і тому відійшли на другий план навесні 1917 р.

Власне, про Є. Чикаленка та близьких йому по духу Л. Житецького, В. Леонтовича, П. Стебницького, О. Лотоцького та інших писав у своїх спогадах Д. Антонович. Він, зокрема, зазначав, що невдовзі після установчих зборів Української Центральної Ради «Чикаленко і всі інші відпоручники ТУП, почуваючи відразу до демагогії, перестали ходити на її засідання...».

Євген Чикаленко, займаючись господарством на селі, не залишався без інформації про становлення влади в Україні. Він регулярно отримував листи від В. Винниченка, С. Єфремова та А. Ніковського. Можливо, найціннішу інформацію передавали йому сини — Левко й Петро, які працювали в апараті Центральної Ради. Листування із П. Стебницьким, який був офіційним представником УЦР у Петрограді, надавало йому інформацію про ставлення Тимчасового уряду до українського руху. Судячи з листування Чикаленка, частина українських діячів були розчаровані курсом Центральної Ради і не сприймали непослідовності й загравання з радикально налаштованими політичними силами, необдуманості її рішень. Один із близьких приятелів Чикаленка — Петро Стебницький писав, що йому «за київські справи боязно». «...Знизу стихія, яка правда розбурхалася, але без доброго керівництва сама нічого не здобуде, — наголошував він. — А згори — організоване представництво трьох політичних напрямків: соціалісти, белетристи та гімназисти. З такою спілкою трудно вести добру політику, і зостається покладати надію... на українського Бозю». Не менш критичним був у своїх коментарях щодо тогочасного українського проводу й А. Ніковський, який відверто глузував з низької культури молодих українських політиків «Качество наше мале, говорити не вміємо, культура отакесенька. Будемо ще при кориті, не розбитому правда, але кориті». Очевидно, що вони бачили в Є. Чикаленкові про-

тивагу М. Грушевському, який «тепер помолодшав і йде вкупі з молодшими; так само, як він робив і в 1905—1907 роках». Але здоров'я його навесні значно погіршилося, він відчував, що не має «ні сили, ні охоти входити в конфлікти, в суперечки». Крім того, він вважав своє перебування у Києві в якості великого земельного власника непотрібним.

Палко люблячи Україну, її народ, культуру, Євген Чикаленко мав доволі тверезий погляд на українське селянство. Він бачив, що селянина в революції найбільше цікавило розв'язання аграрної проблеми, тому наполягав на найтіснішому поєднанні національно-державної розбудови із земельним питанням. Він був певен, що «Україну треба будувати на середньому землевласникові, котрий має від 15 до 150 десятин землі, бо це єсть найпевніший, найздоровіший елемент на селі». Також очікування Є. Чикаленка були пов'язані з середнім класом, як найбільш зацікавленим у соціальній стабільності, національній державності та найнадійнішим елементом села.

Як землевласник та водночас досвідчена людина, він не сприймав закону про соціалізацію землі, який прагнула реалізувати в Україні Українська партія соціалістів-революціонерів. Натомість Євген Харлампійович вважав, що для України вкрай необхідно було проведення земельної реформи, яка встановлювала б максимальні норми землеволодіння і передбачала б парцеляцію великих господарств через їхній розпродаж. На його думку, залежно від географічних умов місцевості, цей максимум мав перебувати в межах 150—250 десятин землі. Така реформа була вигідною і для держави, і для селян. Варто наголосити, що досвід і обізнаність Чикаленка визнавали всі, з ким йому доводилося співпрацювати та хто знав його ще з дореволюційних часів. Тож не дивно, що напередодні й після гетьманського перевороту політичні діячі різної орієнтації — від

українських есерів до українських хліборобів-демократів — пропонували йому очолити Міністерство земельних справ.

Авторитет Є. Чикаленка як поміркованого національного діяча, а також зв'язки, зокрема через зятя О. Скоропис-Йолтуховського, з німецьким військовим командуванням спричинилися до пропозиції від окупаційної влади очолити уряд і навести лад в Україні. Але Євген Чикаленко не наважився взяти «владу з рук німців», бо це означало «стати проти всіх шарів громадянства і народу». «Я визнаю, що треба це зробити, але у мене для цього замало духу, не хватить сміливості... Я великоземельний власник і аграрну реформу буду робить (по думці всіх) в інтересах свого класу», — писав він. Крім того, він не відчував у собі здатності до публічної роботи. Зрештою, він так визначив свій вибір: «...Як прадіди наші казали — «до булави — треба праці й голови», а я свою голову не вважаю до того здатною і ненавиджу боротьбу, а люблю спокій, мир і тишу».

Після приходу до влади П. Скоропадського в Україні ширилися антиурядові настрої, підігріті пропагандою українських соціалістів та більшовиків. Є. Чикаленко був занепокоєний відсутністю консолідації в середовищі української поміркованої еліти, яка мала б цілеспрямовану та випробувану програму. Його надзвичайно турбувала її неспроможність об'єднатися навколо ідеї побудови національної державності в Україні. У несприятливих зовнішньополітичних умовах українська інтелігенція обрала шлях взаємного політичного поборювання й не прагнула віднайти компроміс.

На зібраннях він не раз був учасником обговорення питання формування національного уряду при гетьманові П. Скоропадському, оскільки кабінет Ф. Лизогуба, на думку більшості української національно-демократичної інтелігенції, дискредитував себе ніби-

то проросійською політикою. Обговорювався й механізм його зміни: поступове витіснення проросійських міністрів або відставка чинного уряду та заміна його українськими міністрами. В останньому варіанті Євген Харлампійович бачив небезпеку державного перевороту, яка могла спричинитися до повної втрати національної державності. На самому початку гетьманування Павла Скоропадського він сприймав його виключно як проросійський проект, який нібито реалізовували колишні «старорежимники», «свідомі вороги української ідеї, які вславились на Україні своєю обрусительською, антидемократичною діяльністю» тощо. Але, попри це, Є. Чикаленко постійно розмірковує над тим, як використати ситуацію, що склалася, і фахівців в урядових установах на користь Україні. Уже влітку Чикаленко переконався, що урядовці, попри всі звинувачення їх в антиукраїнстві, працюють на майбутнє України, і навіть розмірковує над можливістю входження представників українських партій до кабінету, який міг би очолити І. Кістяківський. Такий варіант, на його думку, мав би для України великі перспективи. У жовтні 1918 р. Євген Чикаленко знову одержав запрошення очолити уряд, створення якого виявилось результатом перемовин між Українським національним союзом із гетьманом П. Скоропадським. Але й у цьому разі він не вважав для себе можливим очолити кабінет.

Є. Чикаленко ще в дореволюційний час не приховував свого «германофільства». У своєму щоденнику й листах він пише про те, що німці зі своєю організованістю, дисциплінованістю, ставленням до праці можуть сприяти консолідації та вихованню української нації. Приклади цього він бачив у Чехії та Прибалтиці. Тому цілком позитивно сприйняв прихід до України німецьких військ 1918 року. Німці, на його думку, могли не лише навести лад в Україні, населен-

ня якої було розбещене соціалістичними обіцянками та безладдям і не сприймало дій української влади.

Попри досить скептичне ставлення до особи Скоропадського, Є. Чикаленко вважав, що падіння його режиму призведе до втрати незалежності. Він закликав представників українських національно-демократичних партій до співпраці з гетьманським урядом та його підтримки, що могло б нейтралізувати негативний вплив проросійських сил і зняти політичну напруженість в Україні. Євген Чикаленко був категоричним противником організації антигетьманського повстання і не очікував позитивних наслідків від дій Директорії, які ускладнювалися зовнішньополітичними чинниками. Після виходу військ Центральних держав із України її територія опинялася під загрозою радянської окупації.

З початком 1919 р. розпочинається період життя Чикаленка в еміграції. «Така вже доля наша: налетів циклон, — писав він у листі до В. Липинського, — розвіяв нас, як листочки, по всьому світові, навіть повиривав дерева з корінням, до яких причислюю і себе з Вами, бо ми сиділи на землі, здається, глибоко запустивши коріння: зосталася на місці тільки гнучка лоза та бур'яни».

Він вважав, що українці виявилися неготовими до вирішення свого історичного завдання 1917 р., а їхні розпорошеність, розбрат та неорганізованість мали для України фатальні наслідки. Та попри це, на думку Є. Чикаленка, «не треба марнувати час, а треба працювати над фундаментом для своєї державности». Найбільше він мав нарікань до української інтелігенції, яка «проявила за цей час багато всякого паскудства, анальфabetизму, що свідчить про її політичне дитинство». На його думку, вона ще не мала «жодних устоїв, навіть моральних». «Я не раз кажу, що аж тоді збудується українсь-

ка державність, коли повиростають діти отих наших соціалістів, які, будучи міністрами, понакрадали мільйони, і таким робом витворять свою буржуазію, якої у нас досі майже не було», — писав 21 січня 1920 р. Євген Харлампійович у листі до В'ячеслава Липинського.

Левову частку свого часу в еміграції Чикаленко присвятив підготовці до друку та публікації своїх мемуарів, які стали справжньою енциклопедією українського національного відродження.

Є. Чикаленко завжди відзначався влучністю висловлювання та яскравою образністю мислення. Це виразно простежується в багатьох місцях його щоденників. Прикладом може бути зроблене ним порівняння перебігу національного відродження в Україні з будівництвом дзвіниці Києво-Печерської лаври. За словами Євгена Чикаленка, «і діди, і батьки тогочасних українських громадських діячів з року в рік працювали на національній ниві подібно до будівничих монастирської дзвіниці, чия праця, зроблена вдень, «вночі впірнала в землю». Так і національно-освідомлююча праця пращурів «впірнала в глибину народних мас... Аж за революції 1917 року ота праця скількох поколінь раптом виявилася на світ, як Києво-Печерська дзвіниця із надр землі».

Сьогодні, коли кияни обговорюють, чи має бути в Києві площа, названа на честь великого українського діяча, видавця і мецената, їм варто знати, що копітка щоденна праця Євгена Чикаленка, газета «Рада», яку він видавав; діяльність Товариства українських поступовців, одним із засновників якого він був, стали справжньою предтечею багатотисячного національного руху в Україні, який 1917 р. розлився широким потоком по її містах і селах.

Тетяна ОСТАШКО

Еволюція в часи революції

Діяльність Миколи Василенка на посаді міністра освіти Української держави

«Війни виграють не генерали, а шкільні вчителі та парафіяльні священики», — казав Отто фон Бісмарк. Цей вислів вкотре наголошує на важливості освіти для захисту самобутності всієї держави. Розумів це й уряд Гетьманату, оскільки залишений імперією спадок містив мало приводів для оптимізму. Справді, тодішньою владою робилося все, щоби «заглушити» розвиток української освіти. Наприклад, використовувалися такі специфічні способи, як система доносів на «увлекаючихся» вчителів (щоб потім доправити їх до північних російських губерній), ба навіть додаткова платня за русифікацію України. Як наслідок, за часів Тимчасового уряду, коли той мав дати згоду на проведення українізації, їй чинили супротив уже на місцевому рівні. З приходом Центральної Ради відбулися певні позитивні зрушення: наприклад, відкривалися українські гімназії, почалася закупівля книжок українською, але минуло дуже обмаль часу, щоб цей спротив послабився. Навіть університет св. Володимира так і не вдалося українізувати.

Такими були передумови роботи для історика Миколи Василенка — міністра освіти Української держави. В історії ця постать є доволі контроверсійною. З одного боку, він був «ненадійним» з погляду держави; за ним постійно стежили жандарми, давши на-

віть особливе прізвисько «Турусовський» (що було в документах аж до революції). З іншого — є звинувачення його у браку патріотичності, нерішучості щодо проведення українізації. Тож ким насправді був Микола Василенко, та чому людина, якій належить ініціатива створення Української академії наук, опинилася в забутті — спробуємо зрозуміти, проаналізувавши його дії на посаді міністра освіти.

Мрії українців втілюються тільки в незалежній державі

Життя Миколи Василенка — чудова ілюстрація того, що українці можуть по-справжньому реалізувати себе, зберігаючи власну ідентичність, лише в незалежній державі. Історик, автор багатьох публікацій тривалий час не міг не те що викладати в університеті, а й навіть здобути посаду завідувача міської бібліотеки. А все через те, що брав участь у «неправильних гуртках», схвально оцінював праці «сепаратиста» Грушевського тощо. Проте недопущення Миколи Василенка до викладання анітрохи не зменшувало його авторитету як історика в наукових колах.

Тож не дивно, що після революції, за Тимчасового уряду, він став піклувальником Київської навчальної округи, згодом — заступником міністра освіти С. Ольденбурга. Втім, хоч ідеї Миколи Василенка були частково підтримані, реалізувати їх вдалося лише в Українській державі. Тут він отримав можливість провадити власну політику щодо сфери української освіти. І «каменем спотикання» для різних груп суспільства у ній стала політика українізації.

Від самого початку Микола Василенко був, як кажуть, між молотом і ковадлом. З одного боку, потужний опір на місцях, з

другого — вимоги частини української еліти про швидку, беззаперечну українізацію. Тож учений обрав серединний шлях, виступав за поступове запровадження української мови до школи, наводячи і практичні причини (брак підручників, малу кількість викладачів), і небажання «обурювати широке громадянство насильною українізацією». Як згадує Д. Дорошенко, такий підхід викликав незадоволення українців, які хотіли одразу посилити свої позиції у сфері шкільництва. Були звинувачення, що українізація тоді взагалі ніколи не відбудеться, бо завжди хтось буде проти, тож така політика може, навпаки, посприяти ворогам України.

Ці слова мають слушність. Однак такі висновки можуть видаватися не зовсім переконливими, якщо сприймати українізацію не лише як запровадження української мови в усіх школах та університетах, а в ширшому контексті. Бо шлях, який обрав Микола Василенко для утвердження української мови й культури, лежить поза межами цього вузького трактування українізації.

Новий підхід до давніх завдань

Уже через тиждень перебування на посаді міністр передав гетьманові записку щодо законопроекту про Українську академію наук. Адже саме йому, як згадує В. Вернадський, належала ініціатива її заснування. Було утворено Комісію, під час роботи якої прийнято рішення про створення в Академії трьох відділів — історико-філологічного, фізико-математичного та соціальних наук. До першого складу увійшли такі вчені, як А. Кримський, Д. Багалій, С. Смаль-Стоцький, П. Тутковський та інші, а очолив цю установу В. Вернадський. Цікаво, що штатні академіки прирівнювалися за оплатою

своїєї праці до заступника міністра. Та й загалом фінансова підтримка Академії була небувалою на той час. Окрім звичайного утримання, щороку планували надавати півтора мільйона карбованців на наукові дослідження.

Додамо, що Академія — це не лише одна установа. У її складі було 45 структур — Астрономічна обсерваторія, Хімічна лабораторія, Національний зоологічний музей, Ботанічний сад, Біологічна станція на Азовському морі та інші. Серед них і Національна бібліотека — ще одна мрія Миколи Василенка: на неї було надано одразу 500 тис. крб., і вже менш ніж за рік у фондах містилося майже 300 тис. томів. Вхід до неї був вільним, тож кожен охочий мав змогу здобути необхідні знання. В особливому пріоритеті було збирання літератури, присвяченої боротьбі українського народу за самовизначення. Тут мала б утворитися найголовніша «Україніка» у світі.

Проте, крім надзвичайно вагомого наукового внеску, ця інституція виконувала іще одну, не менш важливу роль: утвердження українського національного руху, піднесення його авторитету, оскільки, як зазначає Микола Василенко, «ще й досі є багато людей, які скептично і з посмішкою ставляться до українського руху та відродження, не вважають можливим розвиток української мови та науки». Українська академія наук мала стати доказом вагомості українського наукового потенціалу.

Микола Василенко підвищував статус української мови не тільки через створення Української академії наук. Оскільки згодом міністерство стало опікуватися й мистецькими справами, то піднесенню престижу української мови та культури сприяло надання коштів на товариство «Національний театр», «Молодий

театр» Л. Курбаса, Музично-драматичну школу ім. М. Лисенка. За підтримки уряду було створено Державний драматичний театр, а на базі Національного зразкового театру почав діяти Державний народний театр під орудою П. Саксаганського. Крім цього, було сформовано Перший український національний хор у Києві, Державну капелу бандуристів Г. Хоткевича (про це подбав сам гетьман), Державний симфонічний оркестр ім. М. Лисенка. Ще 600 тис. крб. було надано на заходи з охорони пам'яток культури.

Якщо говорити конкретніше про сферу освіти, то в ній було здійснено низку заходів. У російськомовних гімназіях були запроваджені українознавчі предмети, а для україномовних закладів — надано два мільйони карбованців на підготовку підручників, яких так бракувало населенню.

Та, мабуть, чи не найголовнішим завданням Миколи Василенка була робота з викладачами, багато з яких досі мислили категоріями, нав'язаними імперією. Тож, наприклад, майже 29 млн крб. видали в жовтні-листопаді на підвищення заробітної плати викладачам. Понад два мільйони карбованців пішли на організацію курсів для лекторів, учителів середніх і початкових шкіл. Ще три мільйони було призначено для спеціальних літніх шкіл для вчителів — на засвоєння української культури. Працював він і з західноукраїнськими теренами. У Бересті, наприклад, були відкриті курси українознавства для вчителів Холмщини, Підляшшя, Західної Волині. Не забуло міністерство й про учнів — створено 350 стипендій для незаможних українців. Окремо 30 стипендій було призначено молодим науковцям, які хотіли вдосконалити свої знання за кордоном.

Загалом, кільком навчальним закладам було надано статус державних і гарантовану підтримку, так само, як і частині відкритих гімназій. Проте, мабуть, найпоказовішим в аспекті українізації було відкриття українських університетів — у Києві та Кам'янці-Подільському. Це мало не лише освітнє, а й, як і щодо Академії наук, світоглядне, засадниче для українського народу значення.

Емоції тодішніх українців можна зрозуміти зі спогадів Микити Шаповала, відомого діяча партії соціалістів-революціонерів, який був присутнім на відкритті університету в Києві: «Я бачив, що деякі українці були зворушені особистим виступом Гетьмана. Подумайте, в чорносотенному Києві, в якому ми, українці, є меншістю, не в казці, а в дійсності відкривається український університет. Справжні пани кругом: генерали, міністри, дипломати, професори. Всі серйозно відкривають університет там, де ще два роки тому не можна було говорити про українську народну школу. Ба більше: виступає поважний чоловік і каже: «Я, Гетьман усієї України...» Справжній, живий гетьман, у білому жупані, підперезаний поясом Хмельницького чи Мазепи, з отакою шапкою в руках, як на картинах чи в музеї. Це ж іде Україна, казка, ніби пливають перед очима персоніфіковані сторінки «Кобзаря», ніби над усім цим у хмарах витає Шевченко і благословляє Україну».

Стратегічний підхід українського міністра

Такі слова з вуст опонента гетьмана підтверджують вагомий внесок Миколи Василенка у царину української освіти. Він не на-

сadgeуав навчання українською мовою, а, як досвідчений педагог, обрав інший метод — показав, що саме означає українська мова. Він підвищив її статус, залишивши громадянам право обирати, якою мовою розмовляти.

Устами Миколи Василенка це звучить так: «Я ворог насильства в царині культури. Я переконаний у тому, що український народ має в собі досить багато духовних сил, що сили ці розквітнуть невдовзі пишним цвітом. Держава має прийти на допомогу цьому не заборонами, не дратуванням національностей, а створенням у якомога більшій кількості тих установ, котрі сприяють зростанню й зміцненню української національної культури».

На цьому Микола Василенко й зосередився у своїй діяльності. Проте, на жаль, далеко не всі оцінили стратегічний підхід українського міністра. Тому на нього чекало довготривале подвійне забуття. За радянських часів про нього мовчали через зв'язок із Гетьманатом, а українські революційні діячі також не хотіли згадувати центристську спрямованість та еволюційний характер його поглядів.

Однак прикметно, що, як пише Д. Дорошенко, коли до влади прийшло керівництво Директорії, яке «апріорно-вороже ставилося до всього, що було утворено за часів гетьмана, і заходилося зразу все те руйнувати, то в Міністерстві освіти навіть воно не знайшло нічого, що підлягало б, на його думку, потребі знищення чи переміни». Еволюційний метод Миколи Василенка виявився доволі ефективним.

Марія ЧАДЮК

«Україна повернула свої суверенні права»

*Сергій Шелухін — історик,
правник, дипломат .*

Серед нечисленного кола українських діячів періоду українських національно-визвольних змагань, які змогли піднятися над вузькопартійними інтересами й активно включитися у державотворчий процес, слід назвати ім'я відомого вченого-правника та історика Сергія Павловича Шелухіна. Він був палким прихильником ідеї української державності в історії й політиці, яка для нього була тісно пов'язана із засадами права й моралі. В Українській Центральній Раді він очолював позапартійну фракцію самостійників, послідовно дотримуючись концепції цілковитої законності прав України на творення власної держави. Активно працював над історично-правовим обґрунтуванням української незалежності та консолідації українського громадянства на основі національно-історичних традицій самостійництва. Політичні та наукові погляди С. Шелухіна в цьому питанні різко контрастували з домінуючою в українських політичних колах концепцією автономістсько-федералістського майбутнього України.

Сергій Павлович Шелухін народився 6 жовтня 1864 р. у с. Деньги Золотоніського повіту Полтавської губернії у поміщицькій сім'ї. Закінчив Лубенську класичну гімназію (1883), юридичний фа-

культет Київського університету (1888). У 1888—1893 рр. працював на різних посадах у Єлисаветградському окружному суді, з 1893 р. — слідчим із особливо важливих справ, почесним мировим суддею Кам'янець-Подільської округи, у 1897—1902 рр. — товаришем прокурора Кишинівського окружного суду, із 1902 р. — членом Одеського окружного суду. Належав до Одеського юридичного товариства. Одночасно з юридичною практикою викладав теорію права, державне право, російське цивільне право у класичних гімназіях, займався науково-дослідницькою працею.

Ще з 1880-х років почав брати участь в українському громадському житті, друкувався спочатку в «Зорі», потім в «Українській хаті», «Літературно-науковому віснику», «Українській житни», «Світлі» тощо. На Всеросійському археологічному з'їзді у Чернігові виголосив доповідь про стародавність і державно-правове значення назви «Україна». Широкого розголосу, зокрема й за кордоном, набула його праця «Німецька колонізація на Україні», видана українською (1913) та російською (1914) мовами. Його було обрано дійсним членом Одеського археологічного товариства.

Спроби українського вченого втілити в життя власні правові погляди призвели до чималих неприємностей, зокрема до трьох жандармських політичних обшуків (останній 1909 р.). «Нагороджений за судову службу орденами і чином дійсного статського совітника, — писав С. Шелухін у своїй автобіографії, — я через мою любов до рідного краю не міг на Україні стати навіть членом судової палати, в якій не раз сидів».

Сергій Шелухін відомий також як один із лідерів українського національного руху на Одещині. Він був серед засновників

Одеського товариства «Просвіта», очолював Одеську українську громаду, був діяльним членом місцевого осередку Товариства українських поступовців. Одразу після революції йому було запропоновано посаду в селянському департаменті Сенату в Петрограді. Проте, залишаючись вірним українській національній справі, С. Шелухін відхилив цю пропозицію. Вже у перших числах березня 1917 р. в Одесі він ініціював створення Українського революційного керівничого комітету, який об'єднав представників усіх українських партій і організацій, та одразу ж очолив цю інституцію.

У середині квітня 1917 р. в Одесі відбулося українське віче, головними промоторами якого були С. Шелухін, В. Чехівський, В. Голубович. На зібранні, всупереч нападкам з боку представників російського політикуму, одеська громада ухвалила резолюцію, запропоновану Сергієм Павловичем. У ній зокрема було запропоновано «домагатися 1) територіальної автономії України в межах етнографічної більшості населення українського з цілковитим забезпеченням прав інших націй; 2) вважаючи Херсонщину краєм передковічно українським, — включення її в межі майбутньої автономної України; 3) щоб Тимчасове правительство, не відтягаючи до установчих зборів, проголосило декларацію признання територіальної автономної України, іменування для України окремого міністра, який маєтсья для Фінляндії».

Невдовзі, всупереч гаслам федералізму й автономії, які панували в Києві, Український революційний керівничий комітет в Одесі розпочав активну самостійницьку пропаганду й зумів підпорядкувати своєму політичному впливу чимало військових частин, пізніше українізованих. С. Шелухін був також одним із фундаторів Одеської військової української ради, до якої увійшли

представники окремих військових частин армії і флоту. 26 квітня 1917 р. в Одесі відбулися установчі збори організації, на яких вона була юридично оформлена, затверджено статут, керівництво, прапор та офіційну назву ради — «Одеський український військовий кіш». Головою ради було обрано військового лікаря, приятеля й однопомця Шелухіна — члена Української народної партії, згодом Української партії соціалістів-самостійників Івана Луценка. Організація мала виразно самостійницький характер.

Як відомо, у перших числах березня 1917 року в Києві заходами Товариства українських поступовців створюється Українська Центральна Рада. С. Шелухін як один із діяльних членів одеської громади ТУП прибув до Києва на з'їзд товариства, що відбувся 12—13 березня 1917 р. Напередодні цієї події він був присутнім на другому засіданні новоствореної Центральної Ради (10 березня 1917 р.). Сергій Шелухін привітав зібрання від Одеського революційного керівничого комітету й доповів про його діяльність. Він також оголосив на засіданні текст телеграми, надісланої комітетом до Державної думи на ім'я Родзянка. Телеграма містила вимоги щодо визволення з ув'язнення митрополита Андрея Шептицького та галичан-заручників. На цьому засіданні Центральної Ради С. Шелухін виголосив і національно-політичну програму Одеського революційного керівничого комітету — «домагання демократичної республіки для України, себто навіть Гетьманщини, і цілковитої самостійності, коли се можливо».

8 квітня 1917 р. на Українському національному конгресі у Києві С. Шелухіна було обрано членом Української Центральної Ради від Херсонської губернії. За цих обставин він залишив Одесу і переїхав до Києва, де поєднував працю в Центральній Раді та ЦК Української радикально-демократичної партії (від червня

1917 р. — Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ)). Приналежність до УПСФ, яка обстоювала еволюційний шлях соціально-економічних перетворень в Україні та виступала за автономію України у складі майбутньої Російської Федерації, не завадила Шелухіну запропонувати українському політичному проводу власну концепцію історико-правових підстав створення Української незалежної держави.

На засіданнях Центральної Ради з уст Сергія Павловича вперше пролунали історико-правові умотивування державної суверенності українського народу, починаючи з моменту зречення царя, а саме — з 28 лютого 1917 року. Датою відновлення незалежності України Шелухін вважав дату зречення Миколи II престолу й автоматичного скасування присяги підданства цареві, зробленої Б. Хмельницьким, а також «повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 року, з розширенням її впливу на цілу територію українського народу в Росії». Як дещо згодом писав сам С. Шелухін, нерозуміння цього лідерами Української Центральної Ради, які попри все дотримувалися федералістичної концепції, «взагалі робило існування Української держави й самостійності безгрунтовним з правного боку і спірним».

Він насамперед вдається до історико-правової оцінки Переяславської угоди і намагається довести безпідставність федералістсько-автономістської концепції, сповідуваної проводом Центральної Ради. В роботі «Переяславський договір України з московським царем Олексієм 1654 р. і нинішні події» Шелухін робить такий висновок: «Україну московський народ не завоював, а сама вона по своїй волі прилучилася до Московії, чи на умовах унії, чи умовах васалітету,.. шляхом єднання через царя... і увільнившись революцією од царя і не будши в підданстві у великоро-

сів, Україна тепер повернула собі всі попередні свої суверенні права, які були над нею у царя, і стала, як була до акту 1654 р., суверенною демократичною республікою. Політичний зв'язок, встановлений між Росією і Україною через персону Олексія Романова, з його абдикацією розірвано і Україна фактично повернула свій суверенітет».

Далеко пізніше, вже у Празі, аналізуючи причини поразки українських національно-визвольних змагань, С. Шелухін закидав українському проводу правовий непрофесіоналізм і звинувачував голову Центральної Ради М. Грушевського в тому, що той «у державно-правових питаннях обходився без правників». Сергієві Шелухіну не раз доводилося вступати у суперечки з лідерами Центральної Ради, наголошуючи при цьому на відсутності у них «юридичного думання». Визнаючи необхідність чітких юридичних підстав для будь-яких кроків у державотворчому процесі, діяч намагався вплинути на провід тогочасного українського національного руху, який не мав програми політичних перетворень і не бажав скористатися наявною можливістю для реалізації законного права українського народу на творення власної держави. Його статті та аналітичні матеріали, в яких він миттєво реагував на політичні події в Україні й намагався одразу дати правову характеристику тим чи іншим документам, прийнятим Українською Центральною Радою, дають підстави стверджувати, що він ані на мить не схилився у бік федерації з Росією. На одному із засідань М. Грушевський двічі зупинив С. Шелухіна, коли той у своїй промові давав юридичне обґрунтування проголошення суверенітету. Після II Універсалу самостійникам, згадував він, навіть пригрозили: «Ми рішуче ставимося проти замірів самовільного здійснення автономії України до Всеросійського Учредительного зібрання».

Послідовний у своїх політичних поглядах, 14 грудня 1917 року Сергій Шелухін очолив фракцію самостійників у Центральній Раді — Союз українських соціалістів-самостійників. Кількість її сягала 19 членів. Вони стояли на позиціях повної незалежності України, номінували себе позапартійною фракцією, яка не підміняла собою Українську партію соціалістів-самостійників. На одному із засідань Центральної Ради С. Шелухін, визначаючи завдання фракції, наголошував, що вона «існує тільки для того, щоб боронити ідею самостійності України». На VIII Загальних зборах Центральної Ради (12—17 грудня 1917 р.) С. Шелухін різко критикував федералістів за їхнє небажання рахуватися із ситуацією в Росії після більшовицького перевороту та здійснювати заходи для реалізації самостійності України: «У Переяславі ми заявили, що «волимо під царя восточного». Значить під кого ми йшли? Під царя, а не під народ. Царя скинули, і під ким ми? Ні під ким! От якби ми одразу стали були на такий ґрунт, то тоді б з нами рахувалися і Франція, і Англія, і інші держави. Тут меншості кажуть нам про інтернаціонал, але вони забувають, що для того, щоб мати «інтернаціонал», треба спершу, щоб був «націонал»».

На цих же зборах Шелухін виступив із гострою критикою ліво-радикального закону про соціалізацію землі, який передбачав скасування приватної власності, зазначаючи, що в майбутньому такий закон «внесе розбрат та анархію». Він різко критикував федералістів і наголошував, що Україна не є частиною федерації, оскільки федерації не існує. І саме дотримуючись цієї позиції, він у дебатах з приводу Берестейського миру наголошував, що «так звані народні комісари» дотримуються тієї самої політики стосовно України, що й царський уряд. «Головне горе, — зазначав С. Шелухін, — що ми

привикли ждати, що нам дадуть мир. Ні! Ніхто не дасть нам миру, а тільки ми самі».

Слід зазначити, що, попри гостру критику С. Шелухіним проводу УНР, він був затверджений Центральною Радою одним із восьми членів Генерального суду. 2 січня 1918 р. члени Малої ради на своєму засіданні підтвердили це призначення. Напередодні переговорів у Бересті теорію С. Шелухіна про історико-юридичне право відновлення української державності було використано у дипломатичній практиці УНР. Як відомо, 24 грудня 1917 р. В. Винниченко і О. Шульгін звернулися до представників Четверного союзу з нотою, в якій закликали визнати Україну самостійною державою тимчасово, поки утвориться федеративний уряд Росії. Лише після додаткових пояснень В. Голубовича про історико-правові підстави відновлення самостійної Української республіки з моменту абдикації царя і звільнення всіх від присяги підданства, відповідно до концепції С. Шелухіна, представники країн Четверного союзу проголосили міжнародне визнання УНР.

У перших числах березня 1918 р. провід УНР повернувся до Києва, відновила свою роботу в столиці Центральна Рада. Очікувані громадські зміни почалися з реформування Кабінету міністрів, до складу якого увійшли представники УПСФ. 24 березня 1918 р. С. Шелухін обійняв посаду міністра юстиції УНР. Крім Шелухіна до нового кабінету увійшли ще два члени Української партії соціалістів-федералістів — І. Фещенко-Чопівський та В. Прокопович. Проте вони не мали вирішального впливу на події, оскільки більшість в уряді (як і в Центральній Раді) залишалася за УПСР.

Сучасники відзначали, що у Міністерстві судових справ УНР в той час «не було ні однієї яскравої постаті... з міністрів видавався

своїм розумом міністр юстиції Шелухін». У свою чергу Д. Дорошенко засвідчує, що С. Шелухін «фактично перший організував Міністерство судових справ». Йому довелося відновити судовий апарат на місцях і зробити нові призначення на судові посади. Одночасно, за словами Д. Дорошенка, С. Шелухін «підготовляв зміну старих меж підсудності і злиття в один суд різних судів: комерційного, військового, консistorського, що вимагалось новими обставинами й потребами життя».

У цей час Шелухіним зокрема були підготовлені законопроект про громадянство УНР, поправки до Закону про національно-персональну автономію, проект Закону про статус земельних комітетів, зміни до статей Закону про Генеральний суд та ін. Однак діяльність нового кабінету була нетривалою — 27 квітня 1918 р., напередодні гетьманського перевороту, С. Шелухін, О. Лотоцький та В. Прокопович були відкликані УПСФ із кабінету В. Голубовича на тій підставі, що уряд «нездатний стати на шлях реальної роботи і неспосібний до праці». Згадуючи ці дні, С. Шелухін писав, що праця в кабінеті В. Голубовича, який в цілому виявився непрофесійним і мало ефективним, привела його до переконання, що «працювати з «елітою», яка не розуміє обов'язків і ні інтелектуально, ні технічно не здатна вести складну державну роботу, значить, брати участь у руйнуванні України».

Після гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р. у складному процесі формування уряду Української держави С. Шелухін пропонувався як імовірний його голова, що було однією з умов співпраці есерів із гетьманом. Попри те, що УПСФ стала в опозицію до нового режиму, С. Шелухін брав активну участь у розбудові Української держави. Він очолював українську мирну делегацію на переговорах із більшовицькою Росією (23 травня — 7 жовтня 1918 р.).

22 травня на засіданні Ради Міністрів були схвалені головні завдання, які мала розв'язати українська делегація в ході переговорів із представниками РСФРР. Насамперед це — «заключити перемир'я, причому совітське військо повинне бути одведене за межі України», а також вирішити питання українсько-російського кордону. Російську делегацію на переговорах, згідно з постановою Раднаркому від 17 травня 1918 р., було доручено очолювати Й. Сталіну, Х. Раковському та Д. Мануїльському. Й. Сталін до Києва не приїхав, і місце голови зайняв Х. Раковський, секретарем російської делегації було призначено П. Зайцева.

Окрему увагу уряд Української держави приділив мовному питанню, навкруги якого тривали дебати в державних установах. Щоб підняти імідж державної мови в Україні на засіданнях Ради Міністрів, на яких обговорювалися головні завдання української делегації на переговорах з РСФРР, С. Шелухін зробив заяву, що делегація вестиме переговори виключно українською мовою, допускаючи російську тільки як виняток. «Тепер Україна самостійна держава, і Москва мусить... відчувати і поважати наші права і принцип рівноправія», — наголошував він. У свою чергу більшовицька делегація намагалася використати трибуну переговорів для комуністичної пропаганди.

Українська сторона проголосила свої умови перемир'я. Найважливішою з них було припинення військових дій і виведення радянських військ із території України за демаркаційну лінію, а також захист прав українців і громадян Української держави, котрі перебували на території Росії. Вирішення цих питань стало складовою частиною угоди, яка нарешті була підписана 12 червня 1918 року між Українською державою та РСФРР. Це був прелімінарний договір, який складався з шести пунктів і мав діяти до підписання справж-

нього миру. За оцінкою Д. Дорошенка, цей крок був «одиноким успіхом в українсько-російських переговорах».

С. Шелухін засвідчував, що німці неофіційно й негласно постійно втручалися в хід переговорів. «Се втручання ні одного разу не було на користь Української держави і тільки затягувало мирові переговори, — наголошував С. Шелухін. — Наприкінці виявилось цілком, що німецьке представництво на Україні відносно Української держави веде подвійну політику і дбає тільки про інтереси германців». Вони, зокрема, навмисне затягували розв'язання проблеми українсько-російських кордонів, відмовляючись від дислокації по смузі історичних кордонів України, тоді як російські радянські військові частини продовжували здійснювати напади на українську територію, грабуючи місцеве населення, промислові об'єкти тощо. Така двозначність політичної лінії німецької військової влади була фактичним потуранням зухвалим діям більшовицького керівництва і, зрештою, призвела до незавершеності остаточного врегулювання цього важливого питання.

16 серпня 1918 р. Сергій Шелухін у інтерв'ю представникам київської преси пояснював причини повільного переговорного процесу з РСФРР. За його словами, сторони, котрі «ведуть переговори, знаходяться не в однаковому становищі». Україна не воювала проти радянської Росії і не воює, нічим їй не загрожувала й не загрожує. Росія й досі стоїть на українській території і навіть під час переговорів вивозить з України хліб, худобу, устаткування фабрик і заводів. У зв'язку з цим С. Шелухін наголошував, що Україні найперше потрібні кордони, а для більшовицької Росії відсутність кордонів вигідна, оскільки не обмежує поширення фактичної влади Росії на Україну.

Гетьман 8 липня 1918 р. затвердив Закон про Державний сенат Української держави. Членом Цивільного Генерального суду Дер-

жавного сенату було призначено Сергія Шелухіна. З відновленням УНР у 1919 р. він очолював Міністерство юстиції в уряді В. Чехівського, невдовзі став членом української делегації на мирній конференції в Парижі. Від 1921 до 1938 рр. С. Шелухін обіймав посаду професора карного права в Українському вільному університеті в Празі. У 1926—1928 та 1935—1938 рр. був проректором університету, у 1928—1935 рр. — деканом факультету права і суспільних наук. У 1924—1925 рр. був професором Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі. Від часу заснування Українського історично-філологічного товариства у Празі (30.V.1923) С. Шелухін належав до його дійсних членів. Протягом останніх років життя брав активну участь у діяльності Українського правничого товариства в ЧСР. Помер 25 грудня 1938 р. у Празі.

Його історичні монографії «Звідкіля походить Русь» (Прага, 1929 р.), «Україна — назва нашої землі з найдавніших часів» (Прага, 1936 р.) відіграли надзвичайно важливу роль у спростуванні політичних спекуляцій та фальсифікацій щодо державних та етнічно-національних термінів «Русь», «Росія», «Мала Русь», «Україна». Він — автор т. зв. кельтської теорії походження Русі.

Таким чином, С. Шелухін у складних політичних умовах, що постали під час українських національно-визвольних змагань, послідовно дотримувався концепції цілковитої законності прав України на творення власної держави і першочерговим завданням вважав реалізацію концепції повної самостійності України. Він активно сприяв утвердженню чіткої, узгодженої з міжнародним правом позиції щодо законного права України на власну державність.

Тетяна ОСТАШКО

Меценати, козаки, державотворці

Славетний рід Лизогубів в історії України

«Олюднити» історію — значить досягнути її трагічну складність, глибину драматичних колізій, яскравість пристрастей, конфліктів, безліч болісних проблем минулого. А це неможливо зробити без доброго знання родоводу знаменитих українських сімей, відомих і у нас, і в Європі династій, які впродовж не одного століття давали світові видатних військових, культурних, політичних діячів, розвивали нашу економіку, будували храми, друкували книги, проливали кров у битвах з ворогами України... І за гетьманських часів, і в XIX столітті родини Скоропадських, Дорошенків, Тарновських, Галаганів, Смиренків, Терещенків, Чикаленків залишили нащадкам дивовижні приклади благодійництва, самовідданої праці задля майбутнього України та її культури — звісно, не за гроші державного імперського бюджету, а за власні кошти! Це жива й «пульсуюча» історія, яку нам конче потрібно пізнати і наслідувати.

Знаменита родина Лизогубів, уславлена українська козацько-старшинська (з кінця XVIII століття — імперсько-дворянська) династія, не поступається, без перебільшення, жодному зі згаданих щойно наших знаних сімейств. Про цю родину й буде наша розмова, читачу, трохи розлогіша за звичайну — бо ті люди справді того варті. Хронологічні рамки — від середини XVII століття, коли во-

Федір Лизогуб (1851—1928) пишався своїм старшинським родоводом, а також і дружбою свого батька з Шевченком. Він присвятив більшу частину життя роботі у полтавському земстві, здійснюючи зокрема і меценатські проекти. Його репутація була настільки переконливою, що Скоропадський, особисто з Лизогубом не знайомий, однак запросив його на посаду голови Ради міністрів Української держави на початку травня 1918 року. Протягом півроку, до середини листопада, він очолював уряд, формально і фактично

будучи другою особою у владній ієрархії Гетьманату. Крім того, до липня він також виконував обов'язки міністра внутрішніх справ, а також представляв Українську Державу на міжнародному рівні. Саме Лизогуб організував чітку і злагоджену роботу Ради міністрів, вправно узгоджуючи різні позиції. Засідання Ради проходили майже щоденно, з 8-ї вечора до 2-ї ночі, чи навіть довше. Такий виснажливий темп роботи мав вражаючі результати: вперше в Україні були сформовані дієві структури державної служби, армії і місцевої адміністрації. Крім того, вдалося стабілізувати економіку та фінанси, Українську державу визнали багато країн, потужний імпульс до розвитку отримала українська культура

«Невеликого зросту, з сивою, доволі коротко підстриженою бородою, гречний, з м'якими манерами, він справляв дуже добре враження, особливо на іноземців, тим більш, що добре говорив французькою і таким чином легко входив із ними в безпосередній контакт... Я вважав його безумовно чесною людиною і вірив, йому, що він свідомо жодних дій, які би суперечили моїм побажанням, таємно від мене не здійснює... Дійсно вірив справі, якій служив, без усіяких задніх думок»

(Павло Скоропадський, «Спогади»)

ював з поляками «фундатор» роду Кіндрат Лизогуб із містечка Гельмязів, нині це село поблизу Золотоноші на Черкащині, — й аж до доби Гетьманату Скоропадського, коли Федір Лизогуб, визначний український державний, громадський, культурний діяч став 1918 року очільником українського уряду. Звичайно, розповісти про всіх яскравих представників цього роду (їх же десятки) навіть у дописі з трьох частин не буде жодної можливості, тому зосередимося на найважливішому.

Отже, родоначальником династії Лизогубів вважається Кіндрат Лизогуб, простий козак (що показово: не нащадок шляхетського або князівського роду), котрий, за сімейними переказами, брав участь в облозі Львова гетьманом Богданом Хмельницьким у 1648—1649 рр., був там тяжко поранений і помер. Цю оповідь можна знайти в такому писемному джерелі, як «Лизогубівський літопис»; як бачимо, люди цієї родини, крім усього іншого, ще й склали описи історичних подій! У цього козака Кіндрата було двоє синів: старший Іван та молодший Яків. То були обдаровані, здібні, молоді хлопці, сповнені бажання служити Вітчизні. Їхні долі, дуже цікаві, склалися геть по-різному. Іван Лизогуб, який у дуже молодому віці став уже канівським полковником (1659—1662 рр.; взагалі в ті буремні часи «соціальні ліфти» таки працювали!), ще 1658 року в складі посольства гетьмана Івана Виговського їздив до Москви на вкрай важкі перемовини з царським урядом (гетьманська Україна перебувала на порозі московської інтервенції), згодом брав найактивнішу участь у переможній Конопській битві проти Московії (червень 1659 року), а через три роки його було розстріляно за наказом «гетьманича» Юрія Хмельницького як відданого соратника Івана Виговського... Отже, життя цього хороброго козака було недовгим.

Інакше (і дуже цікаво) склався шлях його молодшого брата Якова Кіндратовича Лизогуба. Він теж став полковником у молодому віці; за дорученням гетьмана Івана Брюховецького їздив посланцем до Москви, одержав від царя дворянство «за многие службы» (близько 1667 року). Згодом Яків перейшов на службу до гетьмана Петра Дорошенка, був канівським полковником (1668—1669 рр.), генеральним осавулом (1669—1674 рр.), навіть наказним гетьманом (тобто «в. о.» гетьмана; 1670—1673 рр.). Як бачимо, посади дуже поважні. Але гетьман Петро Дорошенко все ж таки вбачав у Якові Лизогубі особистого політичного суперника, який здобув велику популярність серед козаків Правобережжя, і це стало причиною усунення Якова з посади полковника.

У ті часи поважні представники козацької старшини (та й козаки «нижчого» рангу) зазвичай охоче займалися, в перервах між війнами та внутрішньополітичними конфліктами, господарською діяльністю на землі. Ось і Яків Лизогуб, тимчасово усунутий від справ, мусив перейти на лівий берег Дніпра, оселився поблизу Котопта, куди швидко перегнав численні стада власної худоби, і став «давати раду» своєму господарству. У тому краю було на той час дуже багато вільних земель — отож, було де розгорнутися. Яків Кіндратович аж до смерті невтомно переводив у свою особисту власність невеликі маєтності, серед них — містечко Седнів поблизу Чернігова (раніше іменоване Сновськ). Саме Седнів стане згодом знаменитим «родинним гніздом» усіх Лизогубів, культурною та природною перлиною Лівобережної України. Ми ще згадаємо про нього.

Яків Лизогуб прожив довге життя, але доля не дала йому такого блага — спокійно облаштовувати на схилі років своє багате господарство. Будучи вже немолодим, цей знатний козак постійно перебував у епіцентрі різноманітних політичних, військових та дип-

ломатичних колізій, маючи можливість розкрити свої багатогранні таланти. Він брав участь у захисті Чигирини від турецьких військ під час облоги османами цієї давньої гетьманської столиці 1677 року, був цілком утаємничений у змову козацької старшини супроти гетьмана Самойловича після невдалого походу козацьких та московських військ на Крим 1687 року; результатом цих подій стало обрання Івана Мазепи гетьманом України, а Яків Лизогуб отримав тоді посаду чернігівського полковника, бо попередника, сина Івана Самойловича, було заарештовано, піддано тортурам і заслано до Сибіру разом із батьком. 1689 року Яків входив до складу посольства на чолі з Мазепою, яке представляли цареві Петру. За вірну службу Іван Мазепа та царі Петро й Іван наділили Я. Лизогуба низкою нових сіл і маєтків на Чернігівщині. В останні роки життя старий Лизогуб був серед тих козацьких військових, які брали штурмом турецьку фортецю Азов у складі війська царя Петра, і був за це ним нагороджений. Цар дуже хвалив «малороссийские войска, при которых неотступно пребывал муж добродетельный и военных трудов искусный, Гетман Наказной, Яков Лизогуб...».

Незадовго до смерті у травні 1698 року Яків Кіндратович, ревний будівник храмів, що й досі гідно представляють добу українського бароко, щирий поціновувач срібних окладів до ікон, дорогих оправ до Євангелій, столового срібла з орнаментами, розкішних кубків, чарок та інших дорогоцінних речей, цей син простого козака, склав заповіт, де, серед іншого, було написано: «Яко всему християнському народови явный то есть ведом праведный вырок Божий: аще який человек родится на сей свет, мусит умирати...» — то він, чернігівський полковник, «Його Царського Пресветлого Войска Запорозкого» Яків Лизогуб, заповідає, щоб у його родині панувала взаємоповага, молодші слухалися старших, син та онуки належним

чином доглядали його дружину. Яків Кіндратович заповідав онукам свою козацьку зброю, щоб захищали Вітчизну від ворогів, а між собою жили в мирі й злагоді, не допускали жодної ворожнечі. Великі суми грошей — не одну сотню золотих — вмираючий переказав Києво-Печерській лаврі, Святій Софії, чернігівським Борисоглібському та Іллінсько-Троїцькому монастирям.

Син Якова, Юхим Лизогуб (близько 1651—1704 рр.), успадкував від батька чернігівський полковницький уряд, був учасником кампаній проти Швеції під час Північної війни — брав фортецю Нотебург. Але невдовзі помер. Його дружиною була дочка гетьмана Петра Дорошенка Любов Петрівна. Вони мали трьох синів — Андрія, Якова та Семена, долі яких також є доволі цікавими. Старший, Андрій Лизогуб (1673—1737 рр.), знатний «бунчуковий товариш», мешкав у Конотопі, звідки управляв своїм великим господарством і, до того ж, мав неабиякий підприємницький хист: розводив биків на продаж, випасав їх на своїх землях, а потім продавав аж у Данцигу! Упродовж п'яти років Андрій Юхимович був конотопським сотником. На нього писали численні скарги за великі утиски підлеглих і несправедливий суд. Через це свою посаду він втратив. Перед смертю А.Ю. Лизогуб своїм коштом збудував у Конотопі кам'яну церкву Різдва Богородиці.

Семен, молодший син Юхима Лизогуба (1677—1734 рр.), також був бунчуковим товаришем. Під час різанини в Батурині у листопаді 1708 року був свідком цієї страшної трагедії і зробив (принаймні так вважає Олександр Оглоблін) такий запис про це в родинному «Лизогубівському літописі» — головним упорядником його, вірогідно, був старший брат Семена, Яків Лизогуб (1675—1749 рр.; про цю людину — розповідь попереду). Ось ці рядки: «Много там людей пропало от меча, понеже збег был от всех сел...

Паче рядовые солдаты, понапившись, кололи людей и детей и рубали, а того боячися, прочие в скрытых местах сидели, аж когда огонь обошел весь город и все эти скрытые погорели... Мало однак от огня спаслося и только одна хатка, под самую стеною вала стоячая, уцелела, якоїсь старушки...».

Варто згадати, що Семен Лизогуб був серед тих людей козацької старшини, котрі пішли за гетьманом Мазепою і залишилися з ним аж до Полтави. Проте згодом Семен повернувся додому, був амністований — можливо, завдяки тому, що був одружений із дочкою наступника Мазепи Івана Скоропадського, Іриною. Ось звідки починаються родинні зв'язки цих двох уславлених родів...

І це ще не все, що ми маємо знати про Семена Юхимовича Лизогуба, його життя та його нащадків. Запам'ятаймо ще один, зовсім не другорядний факт: онука Семена, Тетяна, 1776 року вийшла заміж за Опанаса Дем'яновича Гоголя-Яновського, а їхній син, Василь Опанасович, став батьком одного з найгеніальніших синів України, творця «Тараса Бульби», «Вечорів на хуторі біля Диканьки», «Вія», «Петербурзьких повістей», «Ревізора», «Мертвих душ»... Отож, Семен Юхимович Лизогуб — прапрадід по матері великого письменника Миколи Гоголя! Як же тісно переплетені родоводи й «генеалогічні дерева» наших давніх родів, які є гордістю України, і як же мало ми про це знаємо...

Отже, варто бодай стисло розповісти про Якова Юхимовича Лизогуба (1675—1749). Ми вже згадували про нього, але ця постать, безперечно, гідна докладнішої розмови. Він — онук славного гетьмана Петра Дорошенка по матері, вихованець Києво-Могилянської академії. Під час Північної війни Московії зі Швецією разом з генеральним осавулом гетьманом Іваном Скоропадським (ще один приклад

давнього «переплетіння доль» цих двох знаних династій!) 1707 р. побував із дипломатичним візитом у Польщі, в Ченстохові, звідки супроводжував польського посла, воєводу Мазовецького, до Києва. Але це «мирний», дипломатичний епізод діяльності Якова Лизогуба, тоді — бунчукового товариша, у ті неспокійні, криваві часи. Ясна річ, доводилось Якову Лизогубу-молодшому брати участь і в небезпечних «баталіях», як писали у XVIII столітті, і свій військовий обов'язок виконував він з честю.

1713 р. Яків стає генеральним бунчужним — досить поважна адміністративна посада в системі Гетьманщини. Проте зазнав жорстких репресій з боку Петра I: разом зі старим полковником Данилом Апостолом, також майбутнім гетьманом, та генеральним осавулом Василем Жураківським був заарештований (листопад 1723 р.) за наказом царя як прихильник наказного гетьмана Павла Полуботка, «автономіст» та потенційний «мазепинець» і «сепаратист», ув'язнений у Петропавлівській фортеці, де провів 14 місяців. Після смерті Петра I (січень 1725 р.) Якова звільнили, але деякий час він був змушений жити в Петербурзі через заборону повертатися в Україну.

Вершиною політико-адміністративної кар'єри Якова Юхимовича були 30-ті роки XVIII століття. По смерті 80-річного гетьмана Данила Апостола (17 січня 1734 р.) цариця Анна Іоаннівна розпорядилася, щоб усі важливі справи щодо України вирішувалися правлінням гетьманського уряду, яке складалось із трьох представників російської імперської влади і ще трьох — козацької старшини. Найвищі повноваження в цьому правлінні здобув генерал-лейтенант Олексій Шаховської як представник цариці та реальний «губернатор» України, а з боку старшини — Яків Лизогуб, фактично виконувач обов'язків гетьмана (наказний геть-

ман) упродовж декількох років. «Рідна мати» українцям, цариця Анна (це вона наказала катувати одного з найвпливовіших міністрів кабінету, Артемія Волинського, відрізати йому язика й четвертувати) так писала у своїй грамоті до «малоросіян»: «Мы, Великая Государыня, Наше Императорское Величество, всегда о вас, наших подданных, малороссийского народа людях, материнское попечение имеем, дабы по смерти Гетмана в Правлении Малороссии во всяких делах не учинилось остановки и помешательства, и оттого каким случаем не приключилось вам, нашим подданным, какой тягости, повелели Всемиловитейше до предбудущего избрания Гетмана (воно відбулося тільки через 16 років, 1750 р. — І. С.) быть правлению в Малой России в шести персонах состоящему. А именно: нашему генерал-адъютанту Алексею Шаховскому и еще двум великороссийским, да из вас, малороссийской генеральной старшины, генеральному обозному, Якову Лизогубу, и еще двум, которые по благоизобретению назначены будут, и им быть в заседании в равенстве (звичайно ж! — І. С.), а сидеть по правой стороне великороссийским, а по левой малороссийским людям». Трохи згодом за дорученням імператриці Яків Лизогуб став на чолі Генерального суду Гетьманщини та кодифікаційної комісії, яка систематизувала й узагальнювала норми тодішнього українського права і готувала величезний том законів під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ». Ця сторінка діяльності Якова Лизогуба як юриста, безумовно, варта окремої розмови.

«Базовим» місцем проживання Якова Юхимовича, ймовірно, було вже містечко Седнів, приблизно у 20 кілометрах від Чернігова. Седнів дуже багато важив для долі декількох поколінь Лизогубів, тому наша розповідь про цю родину була б геть не повною, якби ми,

хай дуже лаконічно, не повідали б читачеві про це неймовірно мальовниче місце, перлину українських родових маєтків (ті, хто бував там, можуть це підтвердити). Поселення це дуже давнє — за однією з версій істориків, отримало нинішню назву ще в VII столітті від данських колонізаторів (вона звучала як «Seden»). Після завоювання Рюриковичами нинішніх чернігівських земель з'явилась назва Сновськ (містечко розташоване на високому, крутому березі річки Снов). Седнів був вигідно розташований на родючих ґрунтах, серед густих лісів, на судноплавній на той час річці Снов — притоки Десни. З другої половини XVII століття (70-ті й 80-ті роки) місто стало осідком родини Лизогубів (ми про це вже писали), спочатку воно дісталось Якову Лизогубові-старшому, а потім там господарював його син Юхим, уже знайомий читачам цього допису. Часто бував там і тривалий час жив також Яків Лизогуб-молодший. Лизогуби змінили Седнів до невпізнаності: облаштували мальовничі парки, збудували Кам'яницю — найстарішу кам'яну споруду містечка, Воскресенську церкву — свою родинну усипальницю, дивовижну сімейну садибу (це вже XIX століття). На окраїні парку є дуб у чотири обхвати — майже як у Чигирині. Неподалік — альтанка, де дуже любили відпочивати Тарас Шевченко (про нього мова попереду) та Леонід Глібов — саме тут він створив вірш «Журба» («Стоїть гора високая»), який став знаменитою піснею.

Місто страшно постраждало внаслідок Голодомору-геноциду 1932—1933 років. 1932 року в Седневі зафіксовано акції масової непокори більшовицькій владі, напади на тих, хто активно співпрацював з нею: активістів, комсомольців — це була помста за грабунок безневинних людей... За поданням Чернігівського райкому КП(б)У місто було занесено на «чорну дошку», блокований будь-який підвіз продовольства, Седнів було тотально оточено загонами НКВС, а його-

го статус — понижено до села. Число загиблих від голоду жахає (більшість серед них — діти до 15 років), були замах на людоїдство, масові смерті від інфекційних хвороб, колосальні психічні стреси й розлади... Ця трагічна сторінка історії Седнева ще не повністю досліджена.

Проте ми маємо повернутися до розповіді про Лизогубів, точніше, про Лизогубів у Седневі. Дуже шкода, але доведеться бути гранично лапідарним, вимушено пропускаючи (за браком місця) багатьох гідних людей знаменитої династії й лише побіжно згадувати інших — талановитих й яскравих. Але не можна не приділити бодай кілька слів генерал-майорові Олександрові Івановичу Лизогубу (1790—1839), кавалерові Георгіївського хреста 4-го ступеня за 25-річну бездоганну службу (брав Париж 1814 року), ветеранові війни з Наполеоном — і водночас відомому українському композиторові, авторові ноктюрнів, мазурок у стилі Шопена, варіацій на теми українських народних пісень: «Ой не ходи, Грицю», «Ой у полі криниченька», ініціаторові проведення сімейних музичних вечорів у Чернігові, де він охоче виконував і власні твори.

А хіба не вартий нашої уваги Ілля Іванович Лизогуб (1787—1867), теж військовий, ад'ютант генерал-губернатора князя Миколи Репніна, учасник Бородінської битви (був нагороджений золотою шпагою за хоробрість). Саме зусиллями Іллі Івановича родинний маєток у Седневі перетворився на мальовничий архітектурний ансамбль: упорядкував парк, посадив чудові липи, влаштував фонтани. Ілля Іванович придбав у тамтешнього козака ґрунт заради розкішної липи, сплатив йому повну суму за землю і знесення будівель й побудував тому козакові нову оселю на іншому, просторішому місці. Отаким був Ілля Лизогуб, гідний син славетного роду...

Дуже яскрава постать — молодший брат Іллі, Андрій Іванович Лизогуб (1804—1864), друг Тараса Шевченка, людина передових поглядів, прихильник викупу селянами дворянських маєтків у приватну власність. Сучасник згадував про нього: «Кріпакам лизогубівським у Седневі жити було не згірше, їх добре одягали, добре годували і роботами не обтяжали. Траплялось, що пан дасть «чубкової» (про кару різками й мови не було), але ж Андрій Лизогуб зопалу добре було чубить і власних дітей». Шевченко був у Седневі 1846 року й безпосередньо перед арештом, на початку 1847-го, гостюючи в Андрія Лизогуба; для поета створили всі умови, щоб він вільно почувався в маєтку, надали йому окремих флігель, працював він у добре обладнаній майстерні Андрія Івановича, теж художника, й небезталанного. Саме там, у Седневі, Тарас Григорович виконав олійний портрет Іллі Івановича та акварельний — Андрія Івановича, створив акварельні малюнки: «Чумаки серед могил», «Коло Седнева», написав поему «Осика» і передмову до нового видання «Кобзаря» («А на москалів не зважайте — у них народ і слово, і в нас народ і слово. А чиє краще — нехай судитимуть люди»). Невдовзі після від'їзду із Седнева 5 квітня 1847 року Шевченка заарештували на переправі через Дніпро біля Києва. Важливо пам'ятати, що Андрій Іванович Лизогуб під час заслання надавав поетові постійну підтримку, піклувався про нього, не раз надсилав йому гроші, фарби для малювання, книжки. «Я не знаю, що б зо мною сталося, якби не Ви! У великій пригоді стали мені оці 50 карбованців... Не знаю, чи зраділа б так мала ненагодована дитина, побачивши матір свою, як я вчора, прийнявши подарунок твій, мій щирий, мій єдиний друже, так зрадів, що й досі не схаменуся, цілісіньку ніч не спав» (із різних листів Шевченка до Андрія Лизогуба із заслання, 1849 — 1850). Андрій Іванович клопотався про звільнення поета.

Одна з найбільш трагічних, неоднозначних, яскраво-контрастних особистостей в історії роду Лизогубів — старший син Андрія Івановича, Дмитро Андрійович Лизогуб (1849—1879). Суперечності в долі цієї воістину непересічної людини справді вражають: дуже багатий дворянин із блискучою освітою (закінчив коледж у Монпельє, Франція; стає переконаним революціонером-народником; потім навчався в Петербурзькому університеті) залишає навчання, стає спонсором підпільної організації «Земля і воля» — пожертвував на революційну боротьбу фантастичну, як на ті часи, суму — 250 тисяч карбованців, сам практично жебракував, залишившись без грошей... (Згадаймо Євгена Чикаленка!) Проте навіть царські слідчі та прокурори офіційно визнавали: особисто він не брав участі в жодних акціях зі смертельним результатом. Гроші для здійснення революційних справ тримав за кордоном і видавав їх через управителя своїх родових маєтків.

Дмитра Андрійовича Лизогуба було заарештовано в Одесі у вересні 1878 року. Народоволець Сергій Степняк-Кравчинський писав про нього: «Під видимим спокоєм та ясною зовнішністю в ньому крилась душа, наповнена силою та вогнем. Для нього переконання були релігією, якій він присвятив не тільки своє життя, але, що значно важче, кожен свою думку. Він ні про що не думав, окрім служіння справі». Процес, де на лаві підсудних був і Дмитро Лизогуб (процес 28-ми), відбувся в Одесі у військовому суді на початку серпня 1879 року. Від захисту Лизогуб відмовився, прохання про помилування подавати також категорично відмовився. Прокурор, визнавши, що «Лизогуб піддерживал целых полтора года почти все русское революционное движение», запропонував, проте, пом'якшити вирок. Але військовий губернатор генерал Па-

нюшин затвердив смертну кару. 10 серпня 1879 року, за тиждень по досягненні 30-річного віку, Дмитра Лизогуба було повішено в Одесі на Скаковому полі. Визначний російський та український криміналіст професор Кістяківський написав про Лизогуба в щоденнику: «Жаль мне молодого человека. Ему исполнилось теперь 30 лет... Он не выходит у меня из головы. Повешение его есть гнусное действие гнусного произвола и полувоенного положения». А Лев Толстой назвав Дмитра Лизогуба «святим», часто плакав над його долею...

А тепер настав час розповісти про долю Федора Андрійовича Лизогуба (1851—1928), молодшого брата Дмитра Андрійовича, визначного українського громадського і політичного діяча, голову Ради Міністрів Української держави Павла Скоропадського (із початку травня до середини листопада 1918 року). Якщо порівнювати життєві шляхи двох братів Лизогубів, Дмитра та Федора, то шлях Федора Андрійовича виявиться теж по-своєму воістину драматичним, навіть у порівнянні із трагічною загибеллю старшого брата, страченого за вироком військово-польового суду у віці 30 років. Тільки це — драматизм внутрішній, глибоко прихований (Федір Лизогуб, на щастя, не загинув у кривавому вирі революцій та воєн, помер у віці 77 років на еміграції, в сербській столиці Белграді). І річ не в тому, що на схилі років цій людині довелося відчувати, наскільки гірким є хліб на чужині; справа в тім, що наполегливі, самовіддані спроби мирним, еволюційним, поступовим шляхом реформувати ще доволі архаїчне, патріархальне українське суспільство кінця ХІХ—початку ХХ століття не привели до очікуваних результатів (а Федір Лизогуб, переконаний прихильник реформ, ставив перед собою саме таке завдання). В результаті — анархія, розбрат, хаос братовбивства, руйнування основ державності й громадського життя (так це

сприймав Федір Андрійович), більшовицький терор, кров... У такій Україні Ф. Лизогуб жити не хотів і не міг.

Нам важко сказати зараз, якою мірою Федора Лизогуба мучили спогади про страшну долю старшого брата (напевно, таки мучили!). Проте історія свідчить про незаперечний факт: Ф.А. Лизогуб у 90-ті роки ХІХ ст. й аж до 1917 року був відомим і в Україні та далеко за її межами земським діячем і меценатом (альтернатива революційному вибору старшого брата?), людиною «скромних, але реальних справ», особистістю, яка дуже багато сил доклала до зміцнення та розвитку тогочасної системи місцевого самоврядування в Україні (питання актуальне для нас і сьогодні), сприяючи цій справі, між іншим, і дуже солідними сумами особистих коштів, що їх Федір Андрійович перераховував на спорудження шкіл, лікарень, будівництво доріг, відкриття громадських будівель, пам'ятників відомим діячам історії (української, може, в першу чергу), матеріальну підтримку малозабезпечених людей. Оці всі шляхетні справи і ховалися за словами «відомий земський діяч».

Якщо брати суто «послужний список» Ф.А. Лизогуба (до речі, він, як і брат Дмитро, теж навчався у Франції), то він має такий вигляд. У 1888—1897 роках Федір Лизогуб був гласним Городнянської повітової, пізніше — Чернігівської губернської земської управи. А 1900—1915 рр. (найбільш плідний для нього в цьому сенсі період) — головою Полтавської губернської земської управи. Що конкретно було зроблено Федором Андрійовичем за цей час? Перераховувати можна досить багато; спробуємо дати максимально стисло відповідь.

Багато разів Ф. Лизогуб, заможний поміщик й підприємець (володів заводом із виробництва цегли і клінкерної тротуарної плитки,

йому належало майже 2 тис. десятин землі в Чернігівській та Полтавській губерніях!), виділяв власні гроші на реконструкцію (добудову) сільських шкіл, на створення допоміжних дворянських кас із метою підтримки землевласників у випадку стихійного лиха, голоду чи епідемій (щонайменше двічі виділяв на такі цілі по 1000 рублів), систематично опікувався дитячими притулками Чернігівської губернії (щомісячно перераховував солідні кошти). І це — лише дешиця ним зробленого.

Земські діячі зазвичай вважалися в ті часи «далекими від політики», тим більше від революції (Ленін, який люто ненавидів їх, звинувачував земців у «холопстві», «лицемірстві» та «обмані народу»). Чи можна сказати так про Федора Лизогуба? Ось — лише сухі факти. 1903 рік: саме за його ініціативи за участю провідних діячів української культури як Наддніпрянщини, так і Галичини у Полтаві було відкрито пам'ятник Івану Котляревському; безперечно, це була подія історичної ваги. Завдяки безпосередньому впливу Ф.А. Лизогуба архітектором Василем Кричевським 1906 року було споруджено новий будинок Полтавського губернського земства, що став першим зразком нового архітектурного стилю — українського національного модерну; це було видатним досягненням українського мистецтва початку ХХ століття (До речі, цар Микола ІІ, який відвідав Полтаву 1909 року, висловив з цього приводу «высочайшее неудовольствие» — що це за «мазепинство» таке?) Лизогуб матеріально підтримував видання творів українських класиків (зокрема Котляревського й Гоголя), художні музеї українського мистецтва, серед них — школу художнього промислу ім. М. Гоголя в Миргороді, якою керував Опанас Сластіон. Як свідчить історик Павло Гай-Нижник, є лист Ф. Лизогуба до Михайла Грушевського (людини, як мінімум, вкрай неблагонадійної для ім-

пері), датований 1909 роком, щодо спорудження пам'ятника Шевченку на теренах Полтавщини.

За своїми політичними поглядами Федір Андрійович Лизогуб був ліберальним консерватором українофільського спрямування (за партійною належністю — членом партії «октябристів», правої та правочентристської загальноросійської організації, в цілому лояльної до монархії). Додамо, що він підтримав загалом ідеї столипінської аграрної реформи та прагнув втілити її в життя на Полтавщині. Але доля (пані надзвичайно непередбачувана!) розпорядилася так, що саме цей діяч нашої історії після Лютневої революції 1917 року й захоплення влади в жовтні більшовиками змушений був, буквально рятуючи своє життя, повернутися в Україну (Лизогуб до останнього подиху був непримиренним ворогом політики Леніна та створеної ним партії) — саме Федір Андрійович очолив у першій декаді травня 1918 року уряд Української держави гетьмана Скоропадського (ми вже писали, що «траєкторії» цих двох сімейств тісно перепліталися ще у XVIII столітті). Очолив і дуже багато зробив для становлення нової держави. І про це треба говорити, не применшуючи при цьому величезної роботи, виконаної особисто гетьманом. Заслуги обох лідерів незабутні.

Третього травня 1918 року, вже за п'ять днів після приходу до влади, Павло Скоропадський призначив Ф.А. Лизогуба міністром внутрішніх справ Української держави, а через тиждень запропонував йому також очолити Раду Міністрів. Зараз непросто уявити собі, яких зусиль вартувало Федору Андрійовичу керівництво гетьманським урядом (хай і лише впродовж шести місяців, до 14 лис-

топада 1918 року — після появи сумнозвісної «Федераційної грамоти» він негайно подав у відставку). Урядом вкрай різномірним за своїм політичним складом, до якого входили такі яскраві, неординарні постаті, як Олександр Рогоза (військові справи), Микола Василенко (освіта), Дмитро Дорошенко (закордонні справи), Ігор Кістяківський (внутрішні справи), Антон Ржепецький (фінанси) та інші. Членами Ради Міністрів були представники політичних сил, котрі підтримували гетьмана Скоропадського, Української народної громади, народних соціалістів, Української партії соціалістів-федералістів (з жовтня 1918 року), але також і представники кадетів, по суті — російських кадетів, чия «квота» в уряді була досить солідною (зараз про це не дуже люблять згадувати, але факти — вперта річ...). Отже, перед нами — класичний приклад «змішаного» коаліційного уряду, очолювати який для Федора Андрійовича було справою надважкою.

Але він реально досяг в цій царині вражаючих успіхів. Були стабілізовані фінанси, розвивалася економіка, під керівництвом глави уряду проведено велику організаційну роботу зі створення постійної штатної структури військових частин та підрозділів сухопутних військ Збройних сил Української держави, реформування Військово-Морського флоту, відновлення українського козацтва і зміцнення органів Державної варти. Федір Лизогуб досяг помітних успіхів і у сфері дипломатії, Україна за доби керованого ним уряду мала 11 дипломатичних і близько 50 консульських представництв у 20 країнах, а на своїй території — 12 дипломатичних і 42 консульських представництва з 24 держав. Загалом вельми успішним виявився візит глави уряду до Німеччини в серпні 1918 року і його перемовини з державним секретарем закордонних справ фон Гінце (щоправда, певний резонанс мала зроблена вже тоді заява

прем'єра Лизогуба про можливість «федеративного союзу» України з Росією). Ще більшими, можливо, були заслуги Федора Андрійовича у культурно-духовній сфері — заснування українських державних вищих навчальних закладів у Києві та Кам'янці-Подільському, українізація середньої освіти, розвиток музейної справи. Все це, звичайно, оформлювалось актами за підписом гетьмана, але готував відповідні документи уряд.

До речі, про стосунки гетьмана й глави уряду. Це надзвичайно цікаве і складне питання. Відповідь на нього, як і завжди, краще брати з першоджерела, а саме — зі «Спогадів» Павла Скоропадського. Ось що писав він про свого прем'єра Федора Лизогуба: «Голова Ради Міністрів належав до відомого в історії України роду, члени якого грали у нас далеко не другорядну роль. Невисокий на зріст, з сивою, досить коротко підстриженою борідкою, шляхетно вихований, з м'якими манерами, він справляв дуже позитивне враження, особливо на іноземців, тим більше, що добре розмовляв французькою і тим самим він легко входив з ними в безпосередній контакт... Я його вважав безумовно чесною людиною і вірив йому, що він свідомо жодних дій, що йдуть урозріз з моїми бажаннями (! — І.С.), таємно від мене не вчинить. Але у нього були недоліки, і головними з них були його велика самовпевненість і потім образливість... Коли він ображався на кого-небудь, він уже об'єктивно міркувати не міг, ображався він часто. Далі, Лизогуб був надзвичайно слабкий на лестощі. Цим можна було його зразу забрати в руки і вертяти ним, як хотілося. На жаль, деякі люди цим користувалися. Він був надзвичайно ретельним, дуже багато працював, але зі справами не завжди міг упоратися, оскільки не мав здатності відрізнити істотне, широкого державного значення від другорядного, що могло б зачекати. Де він був цілковито на висоті, це під час засідань Ради Міністрів. Вміло вести

збори було його коником, це було його середовище... Але і тут я дозволив би собі зробити йому певний докір: він давав право надто довго говорити з даного питання, уже цілком розжованого, і тим самим затягував без кінця непродуктивно засідання Ради...».

Ось так відгукувався керманіч Гетьманської держави про діяльність другої особи цієї держави. Історикам краще судити, якою мірою об'єктивними є слова Павла Скоропадського і чи немає в них «гіркої жовчі поразки, що її, ніби ота печінка в організмі, виділяє кожна наша невдача» (Бертольд Брехт). Можливо, у словах гетьмана і є чимала частка правди. Ясно одне: ця характеристика стосується не так особисто Федора Лизогуба, як цілої когорти політиків, які відчайдушно прагнули зберегти тоді в Україні бодай відносну стабільність — посеред революційної стихії...

Федір Лизогуб пішов у відставку 14 листопада 1918 року — в день, коли гетьман оголосив про свій намір творити федерацію з «майбутньою не більшовицькою Росією». Його змінив на посаді відверто проросійський діяч, кадет Сергій Гербель (показовий факт!). Ми вже згадували, що невдовзі Федір Андрійович мусив назавжди залишити Україну; його земний шлях завершився у Белграді 1928 року. Ось така драматична, непроста доля...

А щодо історії роду Лизогубів у цілому — це, безперечно, варто вивчати у школі. І учням буде цікаво, бо це вражаюча, барвиста, трагічна фреска, яскрава складова того Собору, котрий зветься Історією України.

Ігор СЮНДЮКОВ

Три закони від гетьмана...

Павло Скоропадський вважав побудову професійної державної служби одним із своїх основних завдань, завдяки чому сьогодні ми відзначаємо її 100-річчя

Десять років тому на основі плідної й довготривалої взаємодії Головдержслужби України та Інституту історії України НАН України було доведено, що саме варто вважати початком державної служби в Україні як окремої, визначеної законодавством, інституції для управління державою, функції якої виконують уповноважені на це службовці за рахунок коштів державного бюджету. З'ясувалося, що йдеться не про 1993 рік як дату ухвалення першого Закону України «Про державну службу», а про 1918-й — у період Української держави гетьмана Павла Скоропадського. Така постановка питання принципово розширювала хронологічні межі існування державної служби України, а головне — відкривала можливості для залучення досі відомого виключно вузькому колу фахівців досвіду.

Законодавчим рішенням гетьмана Української держави передували карколомні, величні й водночас трагічні події нашого минулого. Проголошення 7 листопада 1917 року III Універсалом Центральної Ради Української Народної Республіки поставило на порядок денний низку державотворчих питань, зокрема створення професійної державної служби. Однак уявлення про Україну як частину незрозумілої майбутньої Російської федерації гальмувало рішення, які зда-

валися нагальними, а саме — відокремлення української державної служби як інституції. Тож, фактично, щойно проголошена держава обмежилася перейманням на місцях напіврозкладеного апарату державного управління своєї попередниці з одночасним формуванням (радше аматорським) центральних структур управління. Тобто вона існувала як доволі хаотичне сполучання старих і нових елементів, до того ж, не була інституційно оформлена. Наступні події засвідчили неефективність такого кроку. За умов війни, розв'язаної червоною Росією проти України, запізніле проголошення незалежності IV Універсалом уже не могло змінити деструктивних тенденцій.

Не можна сказати, що уряд УЦР і Рада народних міністрів УНР не розуміли важливості впорядкування державної служби. Але, як і в багатьох інших питаннях, не вистачило ні часу, ні політичної волі для запровадження цієї реформи.

Павло Скоропадський прийшов до влади під гаслом наведення ладу в державі, розбудови держави як такої. Тож очевидно, що повернення керованості її територією стало одним із пріоритетів. Саме на цій хвилі постає низка нормативно-правових актів, які започаткували традицію державної служби в Україні.

Власне, йдеться, насамперед про три документи. Ключове місце серед них посідає Закон про урочисту обітницю урядовців і суддів та присягу військових на вірність Українській державі від 30 травня 1918 року. Він визначив обов'язковість складання державним службовцем присяги, що було умовою набуття його статусу. Підхід цілком сучасний, він дотепер застосовується на державній службі. Таким чином, гетьманові Павлу Скоропадському вперше в українській історії вдалося окреслити коло посадовців, для яких служба державі є професійною справою. Далі можна було визначати критерії до добору кад-

рів, обсяг посадових обов'язків відповідно до виконуваних функцій, вимоги до щорічної оцінки та інші необхідні складові.

Другий за часом підготовки є Закон про нормальний розпис утримання службовців у центральних урядових установах цивільних відомств від 26 червня 1918 року. Він встановлював систему класів посад і рангів, а також пенсії урядовців. Фактично — це аналог нинішніх категорій та рангів. Зовні запроваджена структура дуже нагадувала свою попередницю часів Російської імперії, за що гетьманові неодноразово нарікали (не надто слушно). Втім, у Павла Скоропадського та його апарату управління, на відміну від сучасної України, не було часу для ґрунтовного вивчення світового досвіду і розлогих дискусій — у розбурханій світовою війною та революцією країні треба було діяти негайно. Тому було застосовано найближчий та найзрозуміліший аналог, але вже з українською термінологією, специфікою й елементами німецького та австро-угорського досвіду (значною мірою — саме завдяки зразковій постановці державної служби трималася «клаптикова імперія»).

Нагадаю, що з часу приходу Павла Скоропадського до влади тоді минуло лише два місяці. Також гетьман затвердив схему посадових окладів. Річ у тім, що в останні тижні існування Тимчасового уряду чиновники фактично не отримували зарплатні, а гроші на утримання губернських та повітових адміністрацій не надходили. Державні службовці деякий час ходили на роботу й забезпечували функціонування місцевої влади за власний рахунок, але зрештою це все завершилося колапсом системи державного управління. Гетьман прагнув повернути престиж державної служби — зокрема за допомогою належного матеріального забезпечення посадовців та утримання органів влади.

Третім за часом підготовки та оприлюднення став Закон про порядок призначення на урядову службу від 24 липня 1918 року. Він виз-

начав різні процедури призначення на посади, які залежали від їхнього класу. Причому гетьманські призначення на вищі посади державних службовців (заступники міністрів, директори департаментів) мали бути попередньо узгодженими з Радою Міністрів. Таким чином, гетьман, який взагалі мав усі владні повноваження, вирішив запровадити процедурні обмеження щодо реалізації своїх повноважень, свідомо посилюючи роль уряду. Тут варто згадати про плани Павла Скоропадського провести вибори до нових органів місцевого самоврядування (хоча й із низкою обмежень) та до сейму. Їм не судилося реалізуватися, але зрозуміло, що гетьман мав намір віддати частину влади заради залучення до неї ширших соціальних верств населення. За такого перебігу подій державній службі відводилася одна з провідних ролей соціального посередника.

Поруч із урядом, відповідно до тогочасного законодавства, однією з ключових державних інституцій стала Державна канцелярія. Вона поєднувала в собі кілька функцій, а однією з ключових, котра належала до її компетенції, була кадрова політика щодо низки вищих посадовців, які призначалися гетьманом. Таким чином, можемо говорити про спробу створення гетьманом спеціально уповноваженого органу владу, подібного до сучасного Національного агентства України з питань державної служби.

Втім, у цьому питанні гетьман був радше не новатором, а вправним адміністратором, який реалізував задум попереднього уряду. Свій родовід Державна канцелярія веде від Канцелярії Генерального писарства Української Народної Республіки. До речі, на виставці плакатів, підготовлених до 90-річчя державної служби України, було представлено посвідчення від 2 квітня 1918 року, видане урядовцю Маргариті Бонно (родом із Волині). На той час вона була дружиною Романа Бжеського (родом із Чернігова) — згодом відомого українського політичного та гро-

мадського діяча, публіциста, а в квітні 1918 року — дипломатичного кур'єра Міністерства закордонних справ УНР (згодом — Української держави). Молоде подружжя дотримувалося відверто самостійницьких переконань і просувало свої ідеї навіть за обставин, коли переважна більшість українського національного-визвольного руху та його лідери дотримувалися ідеї національно-територіальної автономії України. До урядових структур вони пішли працювати ще за доби УНР, причому — на рядові посади. Маргарита й Роман відверто критично ставилися й до політичного режиму гетьмана Павла Скоропадського. Проте обоє обрали державну службу заради вищої мети — розбудови Української держави, про яку мріяли та якої прагнули понад усе. Вони не побоюлися звинувачення у співпраці з владою, яка багатьом не подобалася, відсунули політичні переконання та партійні уподобання, взяли на себе частину марудної, але дуже необхідної буденної роботи фахівців, яких називають чиновниками. Бо розуміли, що без них держава не існує, а українською вона може стати лише в тому разі, якщо державні службовці не лише професійно виконуватимуть свою справу, а й будуть патріотами України. Таким чином, в особі цього подружжя державна служба як інституція підтверджувала свій позапартійний об'єднаний характер, генетичну спрямованість на захист спільних інтересів країни.

Як адміністратор Павло Скоропадський вважав побудову професійної державної служби одним із своїх основних завдань. Ухвалені ним у цьому напрямку рішення свідчать, що гетьман добре розумівся на особливостях роботи державного механізму і намагався налагодити його роботу на правильних, на його думку, засадах. Інше питання, що вдалося, а що не спрацювало і чому. І вже матеріал для нашого сьогодення.

Нинішня Україна суттєво відрізняється від Української держави сторічної давнини, але є низка проблем, які роблять необхідним

вивчення її минулого не лише під суто академічним кутом зору. Наприклад, ми говоримо про нестачу кваліфікованих та патріотично налаштованих кадрів. У ширшому сенсі йдеться про підходи до відбору кадрів, їхнього просування по службі, забезпечення політичної нейтральності, питання професіоналізму державних службовців, відповідно — їхньої фахової підготовки, вимоги до особистих якостей, етичних норм поведінки, економічне підґрунтя державної служби, соціальні гарантії та багато іншого. Власне, все зазначене ними — ніщо інше, як складові основних цілей та завдань реформи державної служби, яка провадиться в Україні.

Нині вона прагне до оновлення на основі кращого європейського досвіду і з урахуванням власних національних традицій. Їхнє вивчення та виявлення можливостей застосування за умов, що змінилися, це не менш важлива та необхідна складова реформування, аніж сучасні засади й принципи. Так що можемо стверджувати, що йдеться про терени, де історія державного управління тісно взаємодіє з його практикою, сприяючи одна одній у досягненні своїх цілей.

Хоч Павло Скоропадський народився за межами України, у Вісбадені (Німеччина), але його родина безпосередньо пов'язана з Чернігівщиною. У Тростянці (нинішній Ічнянський район) був розташований її родовий маєток, де в дитячі роки виховувався Павло. З волі свого діда Івана тут він вперше дізнався, як воно — вирощувати хліб і заробляти на життя. У Тростянці й на інших історичних землях моєї рідної Чернігово-Сіверщини, у Стародубській гімназії, ґартувалися основи характеру майбутнього військовика, а для нас, насамперед, — українського політичного та державного діяча, який заклав підвалини державної служби України.

Володимир БОЙКО

«Єдність цілі — єдність сил»

Серед тих, хто безпосередньо долучився до заснування Всеукраїнської академії наук, був міністр народної освіти та мистецтва Петро Стебницький, один з ідеологів українського Відродження. Чимало його думок, висловлених 100 років тому, зберігають свою актуальність

Петро Стебницький (1862—1923) приїхав до Києва з Петербурга у червні 1918 року, коли йому було 56 років. Уродженець села Гореничі, що біля Пущі-Водиці, він бував у рідних краях по кілька разів на рік; в українських колах Києва його добре знали як свого «повпреда» в північній столиці Росії...

У 1872—1881 рр. син священика Януарія Стебницького навчався у Першій Київській гімназії. 1888 року, закінчивши фізико-математичний факультет Київського університету ім. св. Володимира, він подався у Петербург. Працював у Головному управлінні пошт і телеграфів, згодом — у міністерстві фінансів. Невдовзі почав співпрацювати з петербурзькими часописами, друкуючи на їхніх сторінках свої статті на економічні теми. А в 1904—1917 рр. Стебницький обіймав посаду керівника комерційного відділу редакції «Торгово-телеграфного агентства».

Проте була ще одна грань петербурзького життя-буття Петра Януарійовича. Саме йому в 1890—1910-х роках судилося стати центральною постаттю українського Петербурга. І як очільнику заснованої 1896 р. Петербурзької громади, і як промотору численних культурно-просвітницьких проєктів, і як талановитому публіцистові. У 1914 році разом з Олександром Лотоцьким Стебницький написав і видав книжку «Украинский вопрос», яка стала, за визнанням сучасників, «катехізисом українства» (ця книжка була відповіддю на працю С. Щоголева «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма», 1912).

Після Лютневої революції 1917 року на прохання громади Петро Стебницький став представником Центральної Ради при Тимчасовому урядові. А в жовтні-листопаді 1918-го протягом трьох тижнів обіймав посаду міністра народної освіти і мистецтва в уряді Федора Лизогуба. І саме йому випало своїм підписом санкціонувати відкриття Всеукраїнської академії наук!

Після поразки Директорії багато хто з українських політичних діячів, не чекаючи добра від більшовиків, подався за кордон. Емігрували Володимир Винниченко і Михайло Грушевський; залишили Україну Микола Садовський із трупю Київського міського театру, педагог та письменник Спиридон Черкасенко... Олександр Олесь 1918 року редагував «Літературно-науковий вісник», проте два останні числа цього журналу (за квітень — вересень 1919 р.) підписував уже не він...

Петро Стебницький залишився у Києві. На застереження Євгена Чикаленка, що більшовики його розстріляють, відповів із характерним спокоєм: «Що ж, Україна потребує жертв...». Сергій Єфремов із цього приводу в статті з характерною назвою «Лицар нездоланий» писав: «Він (П. Стебницький. — В.П.) мав змогу кудись виїхати, щоб пережити лихоліття або спокійно віку доживати, але одкидав усі спокуси:

він міг упасти під вагою життя, але тікати од його, але податись під його тиском, показати йому тил — нізащо».

Тепер державотворчий сенс своєї праці Стебницький бачив у використанні можливостей друкованого слова: він багато пише для різних українських видань. 1919 року окремим відбитком у Чернігові вийшла його стаття «Ріг Вернигори» (надрукована вперше 1917-го), і я охоче нагадаю про неї нинішнім читачам, оскільки в цій яскравій праці Стебницького є думки, які зовсім не «постаріли».

Постать містика-віщуна Вернигори зацікавила Петра Януарійовича в контексті національно-визвольних прагнень поляків та українців. Подавши стислі відомості про історичного Вернигору, він згадав і його літературних та мистецьких «двійників» (повість Міхала Чайковського, знаменита картина Яна Матейка, поема Юліуша Словацького «Срібний сон Соломеї», драма С. Виспянського «Весілля»). На «Весіллі» Стебницький зупинився найдокладніше, оскільки символічні образи цього твору промовляли про історичну драму польської національної ідеї; про «відносини між польською інтелігенцією та польським народом», власне — про ситуацію, коли «надзвичайне зневір'я (інтелігенції. — В.П.) до народних сил» стає причиною поразки і мало не до «втрати віри в саму національну ідею». Очікуваний час визволення так і не настає; золотий ріг віщуна Вернигори, що мав загубити як клич до перемоги, — мовчить.

Застереження Виспянського в контексті подій середини 1917 року були важливими для Стебницького як нагадування українцям про початковий історичний досвід сусідів. «Основою нації є люд, йому належить першорядне місце в національній рухові, бо він несе з собою справжню легендарну силу, — писав Петро Стебницький у підсумковій, суто публіцистичній частині статті. — /.../ Народній стихії бракує елементів організації, порядку, громадської творчости...» У процесі руйнуван-

ня нарід, як і всяка стихія, сильний, страшний і до якого часу неподоланий. Але в справах порядкування, громадського будівництва він потребує керуючого впливу інших верств нації, що стоять на вищому ступені національної самосвідомости, що багаті науковим знаттям, історичним досвідом та культурними здобутками, виробленими вселюдським поступом. Без тісного сполучення в національній роботі культурних верств з масами люду немає нації і не може бути ні національного руху, ні національного визволення».

Інакше кажучи, енергію українського руху, який розпочався 1917-го, може максимально мобілізувати гасло: «Єдність цілі — єдність сил». Без такої єдності чарівний ріг Вернигори не затрубить. Адже «набути всенародного значення визвольний рух може лише тоді, коли в його основі лежить момент національний, а не якийсь інший. Моменти класові, соціальні, економічні і т. ін. можуть бути побіч, в додаткових пунктах національної платформи, але не повинні займати в ній першого рядного місця, бо це відразу розіб'є сили всенародного руху класовими та соціальними антагонізмами та партійними суперечками. Отже, забезпечення вольностей нації і рідному краю, здобуття їм належних і відповідних реальним обставинам форм політичного життя — це має бути основним завданням українського національного руху».

Сформульована Стебницьким ідея національної консолідації, «всенародного єднання коло національного ідеалу» була надактуальною, надто з огляду на те, що українські соціалістичні партії сповідували інший, марксистський, принцип — принцип класової боротьби, а отже, визнавали пріоритет класових, а не національних інтересів...

Мине небагато часу — і більшовицька влада гарячим залізом випікатиме найменші згадки про національну єдність українців. Микола Скрипник в одній зі статей 1927 року громив Миколу Хвильового за те, що його позиція небезпечна «наближенням до переходу на шлях єди-

ного національного фронту». Ніякої національної єдності бути не повинно, рішуче казав він, має бути єдність класова, пролетарська — і тільки! (Цілковита протилежність тому, про що писав П. Стебницький, переконуючи, що запорукою успіху України є «всенародне єднання коло національного ідеалу»).

Ось тут і зарита собака: партія не допускала й думки про національну єдність: вона страшенно боялася можливого відриву України від Москви. Спочатку культурного, а потім політичного. Тому нехай українці воюють один з одним під прапором класової боротьби. Нехай саморозвінчується Хвильовий. Нехай Шумський картає Хвильового. Нехай Скрипник побиває Шумського. А потім і з ним розберемося...

Цікаво, що на статтю П. Стебницького «Ріг Вернигори» 1919 р. відгукнувся дотепним віршем із такою самою назвою редактор журналу «Книгар», його молодший приятель Микола Зеров. Пишучи про Вернигору, Зеров уже міг пересвідчитися, що застереження Стебницького щодо загрози нової руїни, на жаль, збуваються. І хоч політичні реалії залишалися для України вкрай загрозованими, все ж у Зерова домінує бадьора інтонація, з домішком характерної іронії, спрямованої передусім проти денікінської «Русі триколькової» («Русь триколькова /Знов обличчя підійма,/ І встає, встає з Ростова/ Всеросійська тюрма»).

...І хоч нині

Сидимо на «пожарині»,

Та надія шепче нам,

Що минеться зла руїна,

Що воскресне Україна

На погибель ворогам.

І що птах двоголавий вчує,

*Що узувся він не в ті,
І що кігті йому всує
І Єгорій на щиті.
Зникнуть злії агаряне,
Вся потуга їх розтане,
Як весною тане сніг,
І над нашим краєм рідним
Задзвенить кличем побідним
Вернигорин дивний ріг.*

По суті, це поетичний парафраз заключних слів Стебницького: «І тільки при цій умові (йдеться про національну єдність. — В.П.) ми, простуючи всі враз дружними силами до єдиної мети, на світанку національного визволення зможемо почути в слухний час у наших душах чарівні згуки Вернигориного рогу».

Зеров не претендував на якусь широку аудиторію: він писав «для своїх», «для домашнього вжитку». Як і раніше, йому подобаються парадоксальні поєднання різних емоційних стихій (гумор і пафос, патетика). Йому до душі іронія, гра алюзій («агаряни» — то, звісно ж, денікінці)... Та, власне, вірш «Ріг Вернигори» і писався перед нашествиям Білої армії...

Чи могли вони, Петро Стебницький та Микола Зеров, припускати, що їхній гіркий досвід згадуватиметься аж через сотню років, коли Україні загрожуватимуть новітні «денікінці», а гасло «Єдність цілі — єдність сил!» залишатиметься так само гостроактуальним, як і колись?

Володимир ПАНЧЕНКО

Гетьманат очима учасників

*Дніпровський краєзнавець Микола ЧАБАН:
«За Скоропадського в містах кипіло
й вирувало культурне життя»*

Українського гетьмана Павла Скоропадського незрідка порівнюють із фінським маршалом Густавом Маннергеймом. Обидва вони служили в російській імператорській гвардії, брали участь у Першій світовій війні, а після революції відіграли велику роль у становленні державності України та Фінляндії. Але якщо доля виявилася прихильною до Г. Маннергейма, то П. Скоропадському пощастило значно менше. Попри те, що за короткий період його правління було зроблено чимало, політичні противники постаралися, щоб його ім'я і справи пішли у забуття. Лише зараз, століття опісля, ми маємо можливість гідно оцінити масштаб особи гетьмана Скоропадського. Уже багато років дніпровський краєзнавець Микола Чабан вивчає мемуари українських емігрантів — безцінне джерело історії України та свого краю. На його думку, живі свідчення очевидців тих подій розповідають про період Гетьманату набагато красномовніше, цікавіше й драматичніше, ніж будь-які офіційні документи.

2018-й — рік століття Гетьманату

— Миколо Петровичу, існує думка, що Скоропадський спробував повернути Україну в русло цивілізованого розвитку.

— Передусім, слід сказати, що правління гетьмана Скоропадського було періодом відносної стабільності. Якщо перед цим в Україні було багатовладдя, інколи навіть кримінальне, то за нього багато освічених і заможних людей зітхнули з полегшенням. Ось переді мною лежить щоденник княгині Віри Урусової, виданий на Заході. Вона вела свої записи з 1914 по 1924 роки, і найцікавіший період якраз стосується Катеринослава 1918 року. Цього року на Кавказі загинув її чоловік від «червоного терору». Але вона не знала про його кончину й продовжувала вести щоденник у формі нотаток для чоловіка. Щоденник Урусової — важливе джерело інформації про час, коли в нашій країні був справжнісінький революційний шабаш. Нам важко зрозуміти, але тоді багато людей з «учорашніх» вдома не ночували, тому що приходили якісь суб'єкти з мандатами, а часом і просто грабіжники. Сім'ю Урусових — княгиню та її матір — з будинку викинула місцева більшовичка Людмила Мокієвська, мадам у шкірянці, чиїм ім'ям ще нещодавно називалася вулиця в нашому місті. Їм потрібен був особняк для штабу Червоної гвардії, а тут двоповерховий будинок у центрі міста — ось вам 24 години, вибирайтеся. Двом жінкам навіть нічого було їсти — вони раділи, коли приїхав із села керуючий і привіз трохи білого хліба. Княгиня Урусова була дочкою колишнього предводителя катеринославського дворянства Георгія Петровича Алексєєва. Вони мали шикарний маєток у Котовці, який пограбували буквально за кілька днів до приходу німців і австрійців. Зрозуміло, що місцевих селян підбурювали більшовики. І це було жахливо, бо в маєтку містилася унікальна колекція української старовини, бібліотека в 27 тисяч томів. І все це загинуло, було рознесене по Котовці й далі. Навіть зараз ми зустрічаємо у місцевих жителів деякі дрібні предмети — то чорнильницю, то якийсь при-

лад зі столу, то вішалку — ну, хто що міг, те й тягнув з поміщицького будинку.

— **Як казав Ленін, «експропріювали експропріаторів»...**

— Так, і книжки з бібліотеки здебільшого пішли на куриво або на розпал печі. Але це не єдиний їхній масток. Була ще Паньківка на Дніпрі — зараз вона під водою Каменського водосховища. Там жили їхні родичі — сестра князя. Тому можна уявити, що багато хто, особливо поміщики-землевласники, зітхнув з величезним полегшенням, коли прийшла тверда влада — німці з австрійцями, а потім встановився гетьманський режим. Після цього почалися відновні процеси. Катеринославські землевласники брали в цьому найактивнішу участь. За обрання в Києві гетьмана катеринославську делегацію очолював поміщик Ераст Бродський, великий землевласник, у минулому Верхньодніпровський повітовий предводитель дворянства. Говорили, що Бродському чи не пропонували прем'єрський пост у гетьманському уряді, але він був уже немолодий і 1919 року помер. Віра Урусова у своєму щоденнику добре передає обстановку тих днів. Ось запис 17 квітня 1918 року: «Небо ясное и синее, а земля такая безжизненная, как душа большевика. У меня есть хорошее, тихое, очаровательное место на территории Преображенского собора. Прогулка туда и обратно полезна для моего здоровья. Мама ходит в католическую миссию, сидит на складном стуле у реки. Поскольку правление большевиков окончилось — не опасно отпустить ее одну. К тому же улицы заполнены иностранными солдатами. Наша жизнь подобна фильму с постоянно меняющейся картиной — красногвардейцев заменили немецкие солдаты, а тех заменили австрийцы. Пушка и пулемет установлены у входа в техническую школу, где размещаются австрийцы. Владимир Малама, последний екатеринославский уездный предводитель дворянства, собирается в Киев с делегацией Союза помещиков».

— Навіщо землевласники збиралися в Кисві?

— Вони вирішували, що буде із землею — це було дуже важливе питання. Землевласники чекали від гетьманського режиму повернення націоналізованих маєтків і хотіли висловити підтримку генералові Скоропадському. І процеси, дійсно, рушили — партія влади, яка була до 1917 року, знову вийшла на арену. За участю австрійської адміністрації вони проводили свої з'їзди й створювали місцеві органи управління. На місцях паралельно діяли німецько-австрійська та гетьманська влада. Знаємо ми про неї, на жаль, небагато.

Дмитро Дорошенко у своїй «Історії України» називає тодішнього катеринославського губернського старосту, генерала Черникова, але я не можу знайти навіть його імені та по батькові. З тих, хто правив за Скоропадського, мені вдалося поки відновити біографії небагатьох, наприклад, двох новомосковських повітових старост. Йдеться про Наркіза Комарова та Христофора Бойє. Перший із них був відомим у повіті землевласником, другий до революції — віце-губернатором. За походженням він — швед із Фінляндії, свого часу поранений на японській війні, ходив з паличкою. Його теж не пощадили більшовики — по-звірячому вбили 1919 року. У самому Катеринославі обійняв посаду міський голова, німець за походженням, Іван Езау, який уже працював на цій посаді до революції. Це був відомий підприємець, власник заводів, який наприкінці 1918 року виїхав з німцями в еміграцію. У Дніпрі на вулиці Староказачій досі зберігся його будинок. Помер він 1940 року в Каліфорнії, де їх прихистили одиновірці-меноніти. Його дочка — Кетрін Езау — стала відомим американським ученим-ботаніком. Вона прожила майже сто років, а за її підручниками вчилися навіть у радянських вищих навчальних закладах.

Гетьманська влада намагалася навести лад на селі, та дуже часто — крутими заходами. За більшовиків на базі економії графів Воронцових-Дашкових у селі Чаплі, де до революції було зразкове господарство, вирішили створити комуну. Керував нею такий собі Ярушевський, український соціаліст. Самі графи Воронцови-Дашкови рідко приїжджали до свого маєтку, хіба що пополювати, але у них був керівник. Він вів господарство, стежив за фермами й лісопилкою, черепичним виробництвом. У маєтку була електрика. Так от, цього соціаліста Ярушевського за гетьманського режиму за доносом керівника розстріляли, а його син пішов у повстанці й пізніше опинився у Червоній армії. Але маєток Воронцових-Дашкових теж не встояв і був розграбований. У сусідньому селі Татарці ми знайшли бабусю, якій було далеко за 90. І вона розповідала, як вони з батьком поїхали в Чаплі, бо чули: люди там будинки на цегли розбирають. «Ми на візку привезли додому й батько піч склав із цегли», — згадувала вона. Народ у той час користувався можливістю пожитися вельми охоче, це було повсюдно, тому що цегла для простого селянина була недоступна.

— Як реагували селяни на повернення поміщиків?

— Їм це дуже не подобалося, тому що поміщицьку землю вже поділили, а тепер їй треба було повертати законним власникам. Не подобалися й ревізії продуктів, які практикували німецькі й австрійські окупанти. Тому вже влітку почався повстанський рух на Україні, зокрема й у Катеринославській губернії, де з'явилися загони батька Махна. Окупаційна влада для залякування запровадила показові страти. На селі у той час було дуже неспокійно. Ось у мене є спогади Єлизавети Родзянко — невістки колишнього голови Держдуми Михайла Родзянка. Ці чудові мемуари були видані в Америці, я просто у захваті від них. Тут вона описує маєток

Відрада. Добрі люди їх попередили, що залишатися в селі небезпечно і їм краще перебратися до повіту Новомосковськ, де більшменш було спокійно, була хоч якась видимість порядку. І коли вони з сім'єю потихеньку виїжджали, дорогу їм перегородили селяни й вимагали викуп. Одним словом, почувалися вони зовсім не так, як у ті часи, коли перед ними шапку знімали. Єлизавета Родзянко пише, що за гетьмана пересічні громадяни почали нормально жити, діти до школи ходили. Узагалі, Катеринославська губернія була в той період «сита» й благополучна, виробляла багато продуктів. В інших регіонах такого, мабуть, не було. Особисто мене всі ці події цікавлять у суто людському вимірі. Тому я користуюся мемуарами й щоденниками, які видавали за кордоном наші емігранти. Вони практично невідомі й досі не перекладені російською й українською мовами. У нас завжди публікували мемуари більшовиків, а от спогади їхніх опонентів виявилися забутими. Тут повний провал.

Мені щоденники Віри Урусової надіслав з Канади професор Ніколас Тирас. Він дав мені права на видання, але до цього ще не дійшло, оскільки потрібні кошти. А ще я працюю з газетами. У Катеринославі в той період виходило, наприклад, таке видання, як «Приднепровский край». Видавати цю газету ще до революції почав відомий катеринославський підприємець Міна Копилов. Більшовики цю газету прикрили, але за гетьмана вона знову почала виходити. Її номери містять у собі безліч усякої інформації, що розповідає про те життя. Ось під рубрикою «Официальные известия» в газеті розміщене оголошення: «Австрійський комендант міста Амур-Нижньодніпровська (зараз це лівобережна частина м. Дніпро. — В.Р.) закликає людей сприяти в підтримці порядку, повідомляти про агітаторів і підбурювачів, які «мають намір чини-

ти смуту». Улітку 1918 року йшов набір до гетьманської армії: «58-му полку Січовому потрібні завідувач зброєю та квартирмейстер. Тих, хто служив у царській армії і має службовий ранг, просимо звертатися до штабу колишнього Сімферопольського полку». Судячи з оголошень, до армії запрошували не лише українців. Про це свідчить присяга для воїнів-юдеїв, які, як виявляється, служили в гетьманській армії. У принципі вона майже збігалася з українською присягою, виключаючи деякі релігійні моменти. У ній говориться, що воїни-юдеї «мають щиро й вірно служити українській державі, ясновельможному Гетьманові, як верховному вождеві українських армій і флоту не щадячи життя свого, до останньої краплі крові». Текст присяги затверджений самим гетьманом. Подібні повідомлення для місцевої преси розсилало Українське телеграфне агентство — виявляється, було й таке. Ось у газеті повідомляється, що до Катеринославу для огляду військ приїхав військовий міністр, генерал Олександр Рогоза. Під його керівництвом формувалися вісім стрілецьких корпусів. У військах впроваджувалася українська мова, створювався Запорізький корпус, Сердюцька, Сірожупанна й Синьожупанна дивізії, поновлювалося українське козацтво. Повідомляється також, що «паном Гетьманом була розроблена й затверджена нова кокарда для військ і установ» — «на колі синього кольору зображувався золотий герб української держави».

Українська армія тісно співпрацювала з німецькими й австрійськими військовими. 18 серпня газети повідомляли про урочистості в день народження Його Імператорської й Королівської Величності австрійського монарха. На Соборній площі відбувся парад місцевого австро-угорського гарнізону. Брала участь у параді ударний батальйон, піхотні артилерійські та піхотні частини.

Головні убори офіцерів і солдатів були прикрашені зеленню. Під час параду над містом літали аероплани, присутні німецький консул, губернський староста генерал Черников, начальник Державної варті полковник Левітас та інші офіційні особи. До речі, з того періоду ми маємо багато фотографій міста Катеринослава, зокрема зроблених методом аерофотознімання. Їх робили на всіх захоплених територіях німці, ймовірно, для виготовлення військових карт.

Але час був тривожний — не всі змирилися з приходом нової влади. У газетах того часу говориться про резонансні замах, які повсюдно обговорювалися. Наприклад, убивство німецького фельдмаршала Ейхгорна в Києві. Замах здійснили есери — затяті противники Брестського миру. Генерал Ейхгорн і його ад'ютант Дреслер померли від отриманих ран. Першого серпня в Києві було убито також українського діяча Івана Стешенка, який був міністром народної освіти в першому уряді УНР.

— Як відбувалася українізація?

— Українська мова за гетьмана була під державною охороною. У місті почали виходити газети українською мовою. Наприклад, газета «Наша справа». Гетьманський уряд перейменував Катеринінську залізницю — вона стала називатися Запорізькою. Почалася українізація шкіл і вищих навчальних закладів. Хоча, ймовірно, гетьманська влада продовжувала багато чого з того, що не встигла зробити Центральна Рада. У навчальних закладах запроваджують предмети, яких раніше не було, — українська історія, українська література, і за ними виставляються оцінки. Через це ще на рік продовжили навчання в гімназіях і реальному училищі. Я сам тримав у руках атестат письменника Валеріана Підмогильного, який учився в Катери-

нославі, і там було написано «Гетьманська держава». Відома українська художниця Галина Мазуренко теж отримувала в той рік атестат, вона з того ж покоління.

Хочу відзначити, що суспільне й культурне життя в гетьманському Катеринославі просто вирувало. Сюди приїхало безліч біженців із сусідньої Росії, які тікали до України від більшовиків, від терору й голоду. Серед них було чимало діячів культури. Так, газета «Приднепровский край» сповіщає своїх читачів, що в Зимовому театрі 5 серпня відбудеться «творчий вечір невиданих творів і казок відомого письменника графа Олексія Толстого за участю інших артистичних сил». Театр «Модерн» 6 серпня оголошував про відкриття театрального сезону. У кінотеатрах міста демонструвалися фільми за участю «королів екрану» Віри Холодної, Володимира Максимова й інших. А от власник кінотеатру «Спектор» з'їздив до Відня й привіз звідти хроніку німецькою мовою, яку із задоволенням дивилися як австрійські військові, так і місцеві жителі. У літньому театрі виступала українська трупа Кучеренка. Вона давала історичну виставу «Мазепа». У Зимовому театрі свої твори читав усе той же Олексій Толстой. У анонсі говориться, що автор гучної п'єси «Нечистая сила» прочитає для публіки нещодавно написану ним повість «Наваждение» — новий варіант історії про донос Кочубея на гетьмана Мазепу. Мотивами стали документи Преображенського наказу в Москві й таємній канцелярії Петра Першого. У вечорі О. Толстого брав участь відомий артист Михайло Тарханов. У літньому театрі Англійського клубу ставили п'єсу Леоніда Андрєєва, а в постановці того ж М. Тарханова готувалася вистава «На дне» Максима Горького. У газетах зустрічається й ім'я Всеволода Меєрхольда. Того ж літа йшла п'єса «Орля», написана Едмо-

ном Ростаном, вона мала колосальний успіх у публіки. У виставі були задіяні Віктор Петіпа, внук Маріуса Петіпа и М.Тарханов, він грав Франца Йосифа австрійського. Такий репертуар підбирали, ймовірно, з урахуванням публіки.

Зараз будинок Англійського клубу, де відбувалися всі ці вистави, намагається врятувати культурна громадськість нашого міста. Він був приватизований і зараз у жахливому стані. Виросло ціле покоління людей, яке не переступало поріг цієї історичної будівлі. Хочу ще раз наголосити — за Скоропадського в містах кипіло й вирувало культурне життя. У такій обстановці було створено Дніпровський національний академічний театр української драми і комедії імені Т.Г. Шевченка, який у вересні також відзначатиме своє століття. Щоправда, діяти він почав у Києві та лише пізніше перебрався до Катеринослава.

— Сторіччя збирається святкувати й Дніпровський національний університет, який теж з'явився в період правління гетьмана Скоропадського.

— Серед тих, хто тікав від більшовиків, було чимало вчених, відомих професорів. Вони й стали тими викладацькими кадрами, які створили в Катеринославі новий університет. Він розпочав заняття з 1 вересня 1918 року. Були, звісно, й місцеві кадри. Відомий історик Дмитро Іванович Яворницький викладав в університеті такий предмет, як українознавство. Але все одно, деяким представникам інтелігенції не сподобалося, що низку предметів читали російською мовою. «Просвітянка» Любов Беднова, дружина члена Центральної Ради Василя Беднова, навіть направила скаргу до Києва від імені батьківського комітету, що університет «російський». Їй відповіли, мовляв, університет у Катеринославі

створюється як приватний навчальний заклад, а український державний університет відкрито в Києві. Тому ласкаво просимо. Щоправда, незабаром її чоловік Василь Беднов, викладач семінарії, у жовтні 1918 року отримав важливе призначення. Він стає деканом богословського факультету Кам'янець-Подільського університету.

Українство Катеринослава за гетьманського режиму отримало підтримку в особі двох державних діячів, які входили до уряду. Йдеться про відомого історика Дмитра Івановича Дорошенка, який з 1909-го по 1913 рік викладав у Катеринославському комерційному училищі. У гетьманському уряді він був міністром закордонних справ. Директором цього ж училища, починаючи з 1901 року, працював Антон Синявський. При гетьманові він очолив департамент у міністерстві освіти. Зараз імена А. Синявського та Д. Дорошенка написані на меморіальній дошці, яка висить біля входу до будинку Дніпропетровської облради, де до революції й містилося комерційне училище. Дмитро Іванович Яворницький говорив тоді, що у нього в Києві «два дуже впливових пана». Це допомагало йому підтримувати й зберігати історичний музей.

Можу нагадати, що саме в період правління гетьмана Скоропадського була заснована також Академія наук України на чолі з Володимиром Вернадським. Нинішній президент НАНУ Борис Патон — ровесник гетьманського режиму. А його дядько, Петро Оскарович Патон, був гетьманським Поліським губернським старостою, на території, котра зараз належить Білорусії. Ось так переплітаються людські долі.

До речі, один із викладачів нового Катеринославського університету залишив нам свої дуже цікаві спогади. Ці нотатки еміг-

ранта на прізвище Ігрєнев, який потім жив у Берліні, були опубліковані у нас у період горбачовської перебудови. «В августе 1918 года я приехал в Екатеринослав в эпоху гетманского режима, — пише він. — Жизнь в Екатеринославе была ключом. Немецкая оккупация, тягостная и жестокая в деревнях, в городе ощущалась мало. После советской голодовки поражала баснословная дешевизна цен на съестные припасы, громадное изобилие на рынках. Екатеринослав был завален белыми булками, молочными продуктами, колбасами, фруктами и считался в продовольственном отношении самым благодатным пунктом Украины. Моего преподавательского оклада в университете — 450 рублей в месяц, с излишком хватало на жизнь. Первые два с половиной месяца жизнь была совершенно спокойной. Занятия во вновь открытом университете наладились и шли с большим успехом. Посещаемость лекций на юридическом факультете доходила до 500-600 человек. Спокойствие в городе нарушалось только слухами о происходящем в деревнях, о крестьянских восстаниях, и необычайной жестокости, с которой австрийские оккупационные войска их подавляли. Несмотря на оккупацию, немецкие газеты почти не доходили, поэтому известия о том, что Германия просит мира, было для всех полной неожиданностью. Последовавшие сообщения о ноябрьском революционном взрыве в Германии вызвали в городе большое возбуждение».

Що було далі відомо — з відходом німців до Катеринослава повернулися більшовики. Місцеві газети у той час виходили із заголовками «Тревожные дни Екатеринослава» або «Большевики в Кайдаках» — це на заводській околиці міста. «Несколько дней тому назад в Кайдаках образовался комитет Рабочей коммунистической партии большевиков. В районе Кайдак комитет про-

извел ряд арестов. Среди арестованных — пристав и его помощники. Комитет образовал отряд Красной гвардии, которая несет караульную службу», — це було надруковано в «Приднепровском крае» вже 24(11) листопада 1918 року, коли гетьманський режим почав слабшати, а німці й австрійці ні в що не втручалися. Більшовики осмілилися й вилізли з підпілля. З'явилися більшовицькі ватажки — Хацький, Савін та інші. Нарешті, «Приднепровский край» повідомив про взяття Києва військами Директорії і про «відмову гетьмана від влади». Вранці 14 (1) грудня, коли падіння Києва здавалося неминучим, гетьманом був підписаний акт: «Всем! Всем! Всем! Учреждениям и войскам! Я, гетман всея Украины, в течение семи с половиной месяцев все силы свои положил, чтобы вывести страну из того тяжелого положения, в котором она находится. Бог не дал мне справиться с этой задачей. Ныне, в виду сложившихся условий, и, руководствуясь исключительно благом Украины, от власти отказываюсь. Павло Скоропадский».

Далі — від'їзд гетьмана з німецькими військами й арешт гетьманського уряду. У головній квартирі Петлюри Центральна Рада і союзники визнали Директорію. Ось іще один момент зі спогадів графині Ностіц — дружини катеринославського поміщика, який передає обстановку тих днів. У них у Катеринославській і Київській губерніях було кілька маєтків, вони намагалися їх продати, але безуспішно. І коли приїхали до Києва, де сподівалися знайти захист від більшовиків, то не могли навіть винайняти собі квартиру — стільки було біженців. Цій багатій людині, яка раніше служила разом з Маннергеймом і Скоропадським, ледве вдалося зняти жалюгідну кімнатку в якійсь комуналці. Вони потрапили на прийом до гетьмана, але Скоропадський уже сам нічого не міг

зробити. За якусь безцінь Ностіцам вдалося продати київський маєток, і коли упав режим, вони їхали до Одеси в одному поїзді з половиною останнього складу Ради Міністрів. Іншу половину уряду гетьмана заарештували в Києві. У подружжя Ностіц було з собою дві валізи, одну з яких вкрали на одній із станцій із половиною багатства. Але, попри це, їм пощастило, вони змогли емігрувати й купити дачу в Біаріці (Франція). За царя граф Ностіц був військовим аташе у Франції, а тепер вони перетворилися на убогих біженців. Та їм ще пощастило, адже багатьох прибічників Скоропадського більшовики просто розстріляли, як, наприклад, колишнього військового міністра Олександра Рогозу.

— Інколи доводиться читати, що Катеринослав у період Гетьманату було перейменовано, його почали називати Січеслав?

— Ініціатором перейменування було Українське вчительське товариство на чолі з Євгеном Вировим, створене при місцевій «Просвіті». А ідея належала Дмитрові Івановичу Яворницькому. Його пропозиція була схвалена вчителями, які звернулися до Києва. Проте місто так і не було офіційно перейменоване. Вочевидь, тому що правління гетьмана Скоропадського було хоча й багатим на події, але нетривалим. Проте назва Січеслав не була забута — вона значиться як місце видання на деяких книжках, які з'явилися в той період. Напевно, є якась закономірність у тому, що в рік сторіччя Гетьманату Скоропадського громадськість знову порушує питання про перейменування Дніпропетровської області на Січеславську. В усякому разі, такий проект уже внесено на розгляд Верховної Ради України.

Вадим РИЖКОВ

Гетьман та єдність українських земель: рік 1918-й

Політичні та воєнні події 1917—1918 рр. призвели до значних геополітичних зрушень на карті Європи — появи низки нових держав, зміни території і кордонів тих, котрі існували раніше. В результаті Української національної революції постала незалежна українська держава. Процес формування її території зафіксовано в універсалах Української Центральної Ради (УЦР), в ухваленому 6 березня 1918 р. Законі про адміністративно-територіальний поділ України, а також закріплений міжнародно-правовими актами — двома Брестськими мирними угодами (між УНР і державами Четверного союзу та між РСФРР і державами Четверного союзу).

У спадок від попередньої влади Українська держава (УД) гетьмана Павла Скоропадського отримала низку нагальних територіальних питань. Згаданий закон про адміністративно-територіальний поділ включив до складу УНР низку територій, на які її влада не поширювалася. Тобто Україна претендувала на півночі на частину білоруського Полісся, на сході — на українські етнографічні землі, які входили до складу Курської та Воронізької губерній. Водночас до українських територій не були включені Бессарабія та Крим.

За умовами Брестського миру радянська Росія мала визнати УНР, вивести війська з її території, укласти мирний договір та визначити державні кордони. 6 травня 1918 р. воюючі сторони домовилися про перемир'я та встановили демаркаційну лінію, яка проходила через

Сураж, Унечу, Стародуб, Новгород-Сіверський, Глухів, Рильськ, Колонтаївку, Суджу, Беленіхіно, Куп'янськ.

Наступного дня, 7 травня, питання про кордони держави розглянула Рада Міністрів УД. Вона погодилася вважати на півночі та сході тимчасовим державним кордоном демаркаційну лінію, нанесену військовими. У завданні на перспективу уряд занотував, що державний кордон має відповідати етнографічним критеріям. Водночас поставив завдання змагатися за включення Криму до України. Резолюція уряду свідчила, що геополітичний курс УД спрямовано на приєднання земель, які з етнографічного та історичного погляду були пов'язані з Україною. Тому в міжнародних контактах із сусідніми державами, зокрема з тими, котрі виникли внаслідок розпаду Російської імперії, так чи інакше поставали й територіальні проблеми.

Мирні переговори з РСФРР розпочалися 23 травня у Києві. Рада міністрів включила до делегації відомих державних і політичних діячів, досвідчених фахівців. Це були С. Шелухін (голова), І. Кістяківський, П. Стебницький, О. Сливинський, О. Ейхельман, Х. Барановський, А. Свіцин, П. Линниченко. В процесі переговорів українська делегація утворила сім комісій, які склалися з найкращих правників, економістів, військових, знаних діячів культури. 12 червня сторони уклали прелімінарну мирну угоду, за якою тимчасовим кордоном між Українською Державою та РСФРР слугувала Демаркаційна лінія. Але й російська, і українська сторони не вважали це розмежування остаточним. У наступні чотири місяці саме визначення державних кордонів займало центральне місце в переговорах. Пленарні засідання конференції звелися до гострих дискусій навколо цієї проблеми.

Серед матеріалів Мирової конференції, які зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади й управління Укра-

їни, є цікавий документ. Це аналітична записка експерта політичної комісії української мирної делегації Д. Донцова «О границях України під взглядом політичним». Д. Донцов на той час очолював Українське телеграфне агентство та Державне бюро преси. Відомий політичний діяч, колишній член лівих українських партій несподівано був запрошений П. Скоропадським на високу посаду в керівництві держави. Логіка гетьмана була цілком зрозумілою: Донцов був консерватором у політиці, членом лояльного політичного руху, поділяв погляди гетьмана та його політичну програму. До того ж був правником, відомим журналістом, останні роки жив в Австро-Угорщині, знав європейські мови. Доповідь Д. Донцова, виголошена 7 червня, викликає безперечний інтерес, оскільки у ній вперше кордони України визначалися не в етнографічному, а в політичному аспекті. До того ж деякі її положення не втратили актуальності до нашого часу.

Питання про межі, у яких мала існувати майбутня автономна Україна, вперше постало у квітні 1917 р. на Всеукраїнському національному конгресі. Під час їхнього обґрунтування усі доповідачі спиралися виключно на етнографічний принцип. Тобто єдиним критерієм слугував національний склад населення: українськими вважалися землі, де понад половину населення становили українці. Так само за етнографічним принципом була визначена територія УНР у III Універсалі УЦР. Чому діячі Центральної Ради відкинули геополітичні критерії, на нашу думку, є цілком зрозуміло. Вони стояли на позиціях української автономії у складі демократичної федеративної Росії. Оскільки про державну самостійність не йшлося, геополітичні проблеми вони залишали центральній владі.

Дмитро Донцов бачив проблему по-іншому. Він вважав, що у визначенні кордонів Української держави простою арифметикою національного складу населення керуватися не можна. Доповідь він розпочинає

з того, що чітко визначає державницьку позицію у визначенні кордонів: «... На першій плані при розв'язанні всіх граничних справ має стояти інтерес української держави». Далі наголошує на двох причинах, які ускладнювали встановлення кордонів між УД та РСФРР. Перша — це прорахунки попередньої влади, яка у небезпечний для держави спосіб трактувала право самовизначення націй; друга — невизначеність суб'єкта переговорів з російської сторони. Кого, власне, представляє російська делегація: усю колишню Російську імперію, за винятком України та інших державних утворень, що відійшли від неї за Брестським договором; чи фактично ту територію, на яку розповсюджується влада Ради народних комісарів, тобто без Бессарабії, Білорусії, Криму, Дону й Кубані?

Він докладно аналізує правовий статус кожного з цих країв та характер стосунків УД із ними. На його думку, з національних окраїн, на які поширювалася колись суверенність Російської імперії, Бессарабія і Холмщина вже були звільнені цілком правовим шляхом. Питання, чи буде встановлення кордонів України із Білоруссю, Кримом, Доном, Кубанню вирішуватися виключно ними самими й урядом УД, чи також і Росією, було неоднозначним. Д. Донцов вважав, що Українська незалежна держава, яка утворилася на принципах самовизначення націй, має поважати реалізацію цього права іншими народами колишньої Російської імперії. Під таким кутом зору він пропонує розвивати двосторонні відносини УД із зазначеними територіями.

Білоруська народна республіка була проголошена 30—31 грудня 1917 р. і визнана урядом УНР. Оскільки існування Білоруської держави було доконаним фактом, уряд УД мав розпочати офіційні переговори з Білоруською республікою. Область війська Донського також оголосила себе незалежною від Росії. 21 грудня 1917 р. у Владикавказі проголосили Південно-Східний союз, до складу якого увійшли Дон, Кубань, Терське та Астраханське козацькі війська, а також Став-

ропольська та Чорноморська губернії. 23 лютого 1918 р. Кубанська народна рада створила Кубанську народну республіку.

Таким чином, Білорусія, Дон і Кубань являли собою незалежні від Росії державні організми. На підставі цього, державні кордони між ними й Україною повинні були визначатися лише взаємним порозумінням відповідних урядів без будь-якого втручання РСФРР. Самостійного незалежного статусу ці «колишні окраїни колишньої Російської імперії» набули ще до початку мирних переговорів. Отже, до складу РСФРР на момент переговорів ці землі вже не входили.

Іншим було становище із Кримом. III Універсал УЦР «мав необережність» проголосити, що до України належить лише Північна Таврія без Криму. Коли в грудні 1917 р. татарський Курултай повідомив Центральну Раду про утворення Кримської республіки, це не викликало жодних заперечень з її боку. На перший погляд, ситуація виглядала аналогічною з Бессарабією. Але відмінності, на думку Донцова, полягали в тому, що Росія від своїх суверенних прав на Бессарабію, хоч і мовчазно, але зреклася. Та не зробила цього щодо Криму. Таким чином, якщо підійти до справи формально, долю Криму мали вирішувати або Україна з Росією, або Україна з Кримом.

Це в теорії, а в дійсності, наполягав Донцов, така точка зору є хибною. Бессарабія, Дон, Кубань — це були цілісні території, які, хоч і в іншому форматі, але у тих самих межах були ще перед розпадом Росії. Крим не являв собою ні цілісної території, ні окремої адміністративної одиниці. Північна частина півострова за своїм етнічним і географічним характером зливалася з континентальною частиною Таврії. Така обставина позбавляла півострів характеру чогось одноцільного, отже і юридично, і фактично Крим був частиною Таврії. Українська держава, наголошував Донцов, може визнати право націй на самовизначення за яскраво виражени-

ми національними або адміністративними територіями, але аж ніяк не за їхніми довільно викраяними частинами: «Визнати право політичного самовизначення за кількома сотнями тисяч мешканців Криму значило би зробити залежною від їх доброї волі долю 40-мільйонного краю — України, суверенність котрої без Криму стала б ілюзоричною».

Подібні карликові держави, вів далі Донцов, важливі у стратегічному та геополітичному плані (саме таким і є Крим), ніколи не зберігають незалежності. Відділений від України, до котрої він є органічно прив'язаним, Крим зробився б іграшкою в руках ворожих Україні сил. З огляду на це, Українській державі слід визнати право Криму на самовизначення, але не політичне, а лише культурно-національне. Права татарського народу мусять бути забезпечені, причому в порозумінні з ним самим. Але політично Крим є інтегральною частиною України і таким має лишитися й надалі. Втручання будь-якого третього чинника у відносини між ними з точки зору права є абсолютно неприпустимим.

Сто років тому Д. Донцов попереджав, яких наслідків для України слід чекати від «незалежності» Криму, і можна лише дивуватися, наскільки точним виявився цей прогноз. Українська влада у 1991 р. зробила ту ж саму фатальну помилку — утворила Кримську автономію, проти якої виступав Донцов. Проблеми із Кримом, які Дмитро Донцов передбачав у 1918 р., й досі залишаються актуальними для сучасної України.

Визначивши правовий статус територій, що межують з Україною, Донцов і далі обґрунтовує принципову позицію щодо її кордонів. Західний кордон України, частково визначений Брестською мирною угодою, ішов по лінії старого російського кордону з Австро-Угорською монархією, котрий був ще перед початком війни. Щодо Бессарабії, то Україна не мала на той момент жодних правових підстав для включення її до свого складу. В подальшому ж існувала можливість вимагати

реституції* Молдавської республіки і відділення від неї Ізмаїльського, Хотинського та Аккерманського повітів, населених українцями. Окрім мотивів етнографічно-стратегічного характеру, така корекція кордонів поліпшила б величезні геополітичні незручності, пов'язані із втратою Бессарабії, особливо використання Дунаю для Української Держави.

Північний кордон також частково (до Вигоновського озера) було визначено Брестським договором. Як він йтиме далі на схід, треба вирішувати у порозумінні з білоруським урядом. Але політична ситуація в Білоруській народній республіці непевна, є загроза приєднання її до радянської Росії. Тому Україні слід для власної безпеки контролювати деякі білоруські землі, які будуть прикривати лінію кордону.

Із власне російською територією розмежування кордонів слід провести таким чином, щоб по можливості менша кількість неукраїнського елемента опинилася у складі Української держави. Кордон має проходити так, щоби до України належали повіти Курської губернії — Грайворонський, Ново-Оскольський, Путивльський, Суджанський, Білгородський, частина Рильського та Обоянського — та Воронізької губернії — Бирюченський, Богучарський, Валуйський, Острогозький. У стратегічному плані значення цих повітів є таким самим, як і повітів Мінської і Гомельської губерній, що одійдуть до України, як і Холмщини. «Вони стримуватимуть напір російської стихії на Україну і ослаблюватимуть ударну її силу. Це був би охоронний вал України супроти півночі», — вважав Д. Донцов.

Територія Області війська Донського відділяє Україну від Кавказу й Кубані, а власне російські землі («Московщину») — від Кавказу

* Реституція (у міжнародному праві) — повернення однією державою іншій майна, незаконно захопленого під час війни.

та Чорного моря. Отже, Дон має колосальне геополітичне значення. Мати в особі Війська Донського дружнього сусіда або союзника є найпершим і найважливішим завданням української східної політики. Для того, щоб мати приязні відносини з Доном, Україні слід відмовитися від територіальних претензій до нього. Анексія козацьких територій Дону для отримання безпосереднього сполучення з Кубанню, на думку Донцова, «була б шкідлива і неможлива до виконання». У стосунках із Доном слід, перш за все, враховувати національний склад населення, яке у своїй більшості хоч і є трохи відмінним від московського, але все ж залишається російським. З огляду на слабкість сепаратистських устремлень Дону, кордон із ним слід встановити лише в межах необхідного із стратегічних міркувань, а саме: Україна може претендувати лише на Таганрозький і частину Ростовського (без Ростова) округів.

А от щодо Криму, то Українська держава не повинна вдаватися до жодних компромісів. Д. Донцов звертається до екскурсу в історію. Він пише: «Севастополь з Кримом є ключ до панування над Гінтерландом^{**}, котрим в 1855 р. була Росія, а тепер буде Україна. Паризький мир (1856 р. — О. Б.) змусив Росію через хвильову втрату Севастополя зректися прав держати військовий флот на Чорному морі й арсенали на його узбережжі. Такі і подібні обмеження суверенності Української держави чекають її по втраті Криму в разі його переходу в інші руки. Належність Криму до України є *conditio sine qua pop*^{***} української незалежності». Український уряд мав домагатися

^{**} Гінтерланд (від німецького Hinter-land, hinter — за, позаду і Land — місцевість) — геополітичний термін, територія, що тягнеться до певного центру, країна, що перебуває «поза» об'єктом.

^{***} Неодмінна умова (лат).

від Росії визнання його суверенітету над Кримом і вести переговори щодо його статусу в Українській державі, виходячи з того, що півострів є її складовою і невід'ємною частиною. Інші чинники під час вирішення кримської справи мали бути відкинуті.

Відмова від претензій на стратегічно важливий, територіально й економічно пов'язаний з Україною Крим була політичною помилкою УЦР. Оскільки Крим не було згадано у Брестському мирному договорі як територія, на яку поширюється суверенітет УНР, більшовики сподівалися, що він залишиться у складі Росії. Для цього вони на всяк випадок зробили Крим «самостійним» і «незалежним», проголосивши наприкінці березня 1918 р. квазідержаву — Радянську соціалістичну республіку Тавриди.

Проголошення повної державної самостійності України ускладнило стосунки з Кримом. Під час вигнання більшовицького війська з території УНР українська влада намагалася виправити свою помилку. Наприкінці квітня 1918 р. українське військо під проводом полковника П. Болбочана вирушило в похід на Крим, але німецьке командування не дозволило йому просунутися далі від Джанкою. На території Криму перебували німецькі війська, які у квітні вигнали звідти більшовиків.

У травні-червні, за згодою з німецьким командуванням, було утворено Кримський крайовий уряд. Він складався з урядовців Російської імперії, на чолі стояв генерал С. Сулькевич. Стратегічною лінією його діяльності було створення незалежного від України державного утворення, яке в майбутньому увійде до відновленої «єдиної Росії». До кінця літа 1918 р. Німеччина не могла визначитися зі своїм ставленням до майбутнього Криму. Спочатку у Берліні розглядалася можливість встановлення протекторату над піво-

стровом. Але з часом перемогла позиція, що він мав бути переданий Україні на правах автономії.

Українська Держава не визнала «самостійності» Криму і вела наполегливу боротьбу за його приєднання. Гетьман П. Скоропадський та міністерство закордонних справ неодноразово зверталися до німецького командування та дипломатів із проханням посприяти у приєднанні Криму до України. Український уряд надавав широку допомогу українофільським течіям у Криму. Були виділені кошти на підтримку українських газет, громадських організацій, зокрема, спеціально створеного «Комітету степової України», українських кооперативів та інформаційного бюро МЗС України у Сімферополі.

Але ці заходи не привели до змін на крає, у кримському уряді все більше брали гору проросійські сепаратистські настрої. У відповідь на антиукраїнську політику Рада міністрів розпочала митну блокаду Криму. Було припинено перевезення товарів залізницею та морем. Економічного тиску Крим не витримав і згодився шукати компромісів. До цього його спонукала також і зміна позиції Німеччини, уряд якої під час візитів до Берліна П. Скоропадського та Ф. Лизогуба погодився з українською позицією у вирішенні кримської проблеми.

Шляхом політичних, економічних і дипломатичних зусиль справу було зрушено з місця. На початку жовтня у Києві розпочалися переговори між Україною і Кримом. Кримську делегацію очолював міністр юстиції А. Ахматович, українську — прем'єр-міністр Ф. Лизогуб. В процесі вкрай важких переговорів було досягнуто угоди про входження Криму до складу України на правах автономної одиниці. Однак повстання Директорії проти влади гетьмана П. Скоропадського, яке розпочалося в половині листопада, покляло край намірам приєднання Криму до України.

Головні положення аналітичної записки Д. Донцова «О границях України під взглядом політичним» лягли в основу позиції української делегації на переговорах з РСФРР, визначили характер двосторонніх відносин Української держави із Білорусією, Доном, Кубанню, Кримом. Керуючись такими принципами, українська сторона у справі визначення кордонів орієнтувалася на інтереси стратегічного забезпечення незалежності України.

Шляхом військових, дипломатичних, політичних, економічних заходів Українська Держава, ставши фактичною правонаступницею УНР, розширила свої кордони до меж, визначених нею в законі про адміністративно-територіальний поділ, тобто майже на всі українські етнографічні землі Наддніпрянської України. Правовим шляхом УД досягла найбільших в часи Української революції успіхів у вирішенні територіальних питань української нації. На приєднаних землях були утворені нові адміністративні одиниці — Холмська губернія та Поліське староство, до Чернігівської та Харківської губернії включено нові повіти. Із стратегічних міркувань на півночі було приєднано частину білоруських земель. Досягнуто принципової згоди на входження Криму до складу України на правах автономії.

Геополітичні принципи, на яких базувалася політика Української держави у територіальному питанні, не втратили своєї актуальності до нашого часу. Події на сході України і в Криму виявили слабкість позицій української сторони в обороні власних територіальних інтересів. Отже, набутий досвід Української держави — не лише воєнний, а й політичний та дипломатичний — у відстоюванні й захисті своїх територій заслуговує ретельного вивчення, аналізу та застосування на практиці.

Олена БОЙКО

Дорога до українського храму

*В'ячеслав Липинський — про релігію
і церкву в нашій національній історії*

Коли ми ведемо мову про В'ячеслава Липинського, його творчий спадок та його коло ідей, то варто неодмінно мати на увазі, що цей видатний мислитель не лише розумів (не інтуїтивно, а внаслідок величезної аналітичної роботи, ним попередньо здійсненої), які проблеми є саме тепер життєво важливими для України, а й володів рідкісним даром критичного мислення. Це дозволяло йому підноситися над застарілими догмами й канонами — хай навіть визнаними більшістю «освіченого суспільства» — і заново ставити засадничі, базові, фундаментальні питання, які, здавалося б, уже давно розв'язані.

Якраз оці особливості Липинського-вченого й роблять його думки, дослідницькі пошуки, болісні роздуми про минуле та майбутнє України такими потрібними для України саме сьогодні, в цей жорсткий, «дволикій», багатозначний час, котрий вимагає від нас певного життєвого вибору — хоче цього хтось чи ні. Й одна з праць В. Липинського, досі, на величезний жаль, не прочитана і належним чином не поцінована вітчизняною інтелектуальною спільнотою — «Релігія і церква в історії України», — якнайкраще підтверджує це. І тому, що Липинський ще в 20-х роках минулого століття, коли створював цю книгу (написана в грудні 1923 року в формі відповідей автора на запитання редактора часопису «Америка», вперше надрукована 1925 р. у Філадельфії, пізніше Липинський на прохання львівського видав-

ництва «Дружина» допрацював текст, і в цьому оновленому вигляді праця побачила світ у 1933 р. у місті Лева, вже по смерті мислителя), зрозумів і відчув, наскільки важливо для українців вивчити, пізнати, «пропустити» крізь розум і серце історію розвитку рідної Церкви, своєї релігії, зрештою, розвитку свого національного духу. Здійснити це — означає прокласти дорогу до Українського Храму! (оце є і залишається найважливішим завданням і сьогодні, як і 100 років тому. Величезна проблема надання автокефалії єдиній помісній Українській православній церкві — краще підтвердження цього). І, зрештою, тому, що цей твір Липинського — блискучий зразок його критичного мислення, вільного від шаблонів.

«Релігія і церква в історії України» не є, в класичному розумінні, дослідженням історії християнської церкви чи аналізом теологічних постулатів різних українських християнських конфесій. Це — політологічне есе, де В'ячеслав Липинський розглядає становище церкви у суспільно-політичному житті Української держави та її вплив на формування соціально-культурної традиції України. Автор прямо застерігає: «Про релігійні справи буду говорити виключно зі становища політичного. Це значить, що не хочу, не можу і не буду говорити про релігійні догми й про те, «яка релігія краща». Так само не буду говорити про справи внутрішньої церковної організації, бо справи ці належать до духовенства. А буду говорити про релігію тільки в її відношенні до політики». Конкретніше, в книжці висвітлюється становище церкви у державах із різним політичним устроєм: тоталітарним, ліберально-демократичним або монархічно-традиціоналістським. Але про це — трохи далі.

Спочатку — про політичне «кредо» Липинського, яке викладено саме у цій книжці так прозоро, чітко, ясно й зрозуміло, що, можливо, в будь-якому іншому його творі важко знайти щось подібне. Ось що він

пише: «Коли б я був демократом, тобто коли б я визнавав за демократичним виборцем оці суверенні права, і коли б я вірив, що громадська правда і громадське добро міряються арифметичною більшістю голосів виборчих, то я мусив би намагатися всіма силами для своїх поглядів оцю більшість здобути. Для цього я мусив би, хочу я чи не хочу, вживати способів своїх противників. Бо демократичний «суверенний народ» — самодержавний. Його діла і примхи, при пануванні демократичних поглядів, не обмежені ніяким законом. Він вибирає і наділяє своєю ласкою, кого схоче. А що люди, звичайно, хочуть того, що їм подобається, подобається ж звичайно те, що вимагає найменшої праці, найменшої прикрості, найменшого зусилля, то кандидати на ласку самодержавного народу мусять оцих найбільше популярних — найбільше милих для більшості — способів у своїй боротьбі за народну прихильність вживати».

Що це означає? Липинський роз'яснює: «Отже, коли мої противники перед народом брешуть, то і я мусив би брехати; коли вони підлещуються до народу, то і я мусив би підлещуватися; коли вони цькують людей проти мене, граючи на їх темноті і на їх злобі, заздрості, зажерливості, ненависті — то і я мушу цькувати народ проти них, так само використовуючи його неусвідомленість і граючи на тих самих — найгірших — інстинктах. Інакше я конкуренції не видержу; народних голосів, чи то пак популярності, для своїх поглядів не здобуду, і, будучи народолюбцем, стану «ворогом народу» тільки завдяки більшій зручності моїх противників у обдурюванню цього народу».

І далі — карбована, відточена, як лезо, відповідь: «Але я не демократ. Це, розуміється, не значить, що я був «ворогом народа», або не визнавав за ним політичних прав. Доказ фактичного, а не словесного, народолюбства я дав українською працею цілого свого життя; прийняттям за свою української народної мови і ділами ствердженням бажан-

ням сполучити себе і верству, до якої належу, в одну з цим народом українську націю та витворити спільну з ним одну українську державу».

А резюме Липинського таке: «Не демократ я тому, що не визнаю за народом не обмежених, самодержавних, суверенних прав — так само, як не визнаю і нічим не обмеженої, самодержавної монархічної влади. Не демократ я тому, що вважаю: «народовладний» демократичний метод організації громадянського життя, опертий на спекуляції найгіршими інстинктами мас, веде власне народ до загибелі».

Ось, враховуючи усе сказане, можна зрозуміти настанову-заповіт(!) Липинського нащадкам, тобто нам. Він переконаний у тому, що, як сила моральна, Україні потрібна така Церква, «що нашу теперішню гризню за викинуті на наш колоніальний смітничок недогризені кістки перетворить в боротьбу за світове місце України, за ту нашу свідому місію історичну, яку нам, серед інших націй і держав, дав до виконання Великий Бог на Ним сотвореній землі». Річ у тім, що, на думку автора праці, «релігія і церква потрібна нам, людям світським, не тільки тоді, коли ми вже матеріальною силою своєю свою державу завоюємо і націю свою зорганізуємо. Вона нам потрібна не менше і в самому процесі боротьби. Щоб перемогти, ми мусимо мати не тільки силу матеріальну, але перш за все силу моральну. Крім ясної і виразної власної нашої віри світської, ідеології політичної, нам потрібна загальнолюдська віра в Бога, необхідна допомога і церкви, і релігії». Тому що для Липинського релігія «є школою дисципліни соціальної і моральної». Вона здатна — і покликана — впорядкувати думки особистості, розвинути в ній здатність бачити межу між Добром і Злом, понад те, релігія — це й органічний елемент суспільної організації, спроможний своїм авторитетом сприяти розв'язанню важливих державних завдань.

Липинський сформулював ще одне, суворе, ба навіть грізне, застереження, що воно аніскільки не втратило своєї пророчої сили за ті довгі 93 роки, відколи було оприлюднено «Релігію і церкву...». Він пише так: «Спекулянт, чи на торгівлі, чи на промислі, чи на релігії, чи на політиці, хоче мати завжди при найменшій зусиллю якнайбільші зиски; хоче вибитись всіма засобами наверх. Для цього йому потрібна якнайбільша свобода. Релігія і церква, яка своїми обов'язуючими всіх наказами моралі обмежує свободу; релігія, яка не дозволяє свobodно ошукувати, брехати, визискувати, грабити; релігія, яка наказує слухати авторитетів і задержувати свої егоїстичні зажерливі інстинкти; релігія, яка проповідує найбільше зусилля в боротьбі зі злом і кличе до жертви та посвяти до цілої громади, — не може бути приємною такого типу організаторам державного життя, і тому вони всіма силами стараються її вплив обмежити, державне громадське життя з-під її контролюючого і обмежуючого впливу увільнити і зробити з неї, до нічого таких державних політиків не зобов'язуюче, приватне підприємство».

Справді пророчі, мудрі слова! Слова людини, яка знала людську природу, яка настійливо вимагає контролю й добровільного обмеження моральними законами.

За всієї багатогранності книжки Липинського — в ній міститься загальний стрижень, спільне об'єднавче начало, що ідейно і духовно «цементує» цей твір. Українського мислителя найбільше хвилює розв'язання фундаментальної проблеми: якою має бути національна церква на нашій споконвічній землі, з огляду на життєву потребу уникнути двох найбільших небезпек для виконання нею своєї історичної місії? А небезпеки ці (про що докладно пише автор) є подвійними: «цезарепапизм» (тобто цілковите підпорядкування духовної влади владі світській, імперській, яка є дуже далекою, по суті, від засад істинно християнської політики, — це не що інше, як «візантійська» модель, котра,

на що неодноразово вказує Липинський, для України геть неприйнят-на) або ж, навпаки, «папоцезаризм» — так само згубна система, за якої вже духовна влада перебирає на себе велику частину (а то й більшість) функцій влади світської, активно втручаючись у політичний процес, освя-чуючи ті чи інші рішення держави (часом сумнівні) своїм авторитетом. На переконання Липинського, і така практика також не несе нічого доб-рого для України.

Бо подібний підхід — в обох згаданих варіантах — лише відда-ляє народ від здобуття, осягнення, побудови такої церкви, яка воісти-ну потрібна нації. А потрібна їй, переконаний Липинський, така цер-ква, яка «нашу боротьбу за Україну виведе з її дотеперішньої безпер-спективної егоїстично-матеріалістичної темряви і дасть їй вищу, ідеаль-ну, законом Бога значену печать, що нашу дотеперішню гризню за ви-кинуті на наш колоніальний смітник недогризені кістки перетворить у боротьбу за світове місце України, за ту нашу світову місію історичну, яку нам серед інших націй та держав дав до виконання Великий Бог на Ним створеній землі». Урочисті, нещадні (одна лише «гризня» на «ко-лоніальному смітнику» чого варта!) й водночас пророчі слова!

Варто зазначити, що книжка написана людиною, нейтральною що-до традиційних православних українських релігійних конфесій (як ві-домо, Липинський був римо-католиком). Цілком можливо, саме тому автор наголошує: «Державна влада українська, коли не хоче порушу-вати необхідної для існування держави духовної української рівнова-ги, не може ставити ані в залежне від держави, ані в державно-приниз-ливе чи неповноправне становище в Україні жодної християнської цер-кви, а мусить дбати про однаковий авторитет, однакову духовну та ор-ганізаційну незалежність і однакове політичне становище всіх церков в Україні» (дуже цікаво було б перечитати ці слова зараз і застосувати їх до українських реалій року 2018-го).

Необхідно також зважати на те, що Липинський послідовно обстоює позицію розмежування світської та духовної влади, але водночас — не відокремлення церкви від держави (!). Тому що «порядок і рівновага в державі можуть бути лише тоді, коли світська влада, визнаючи авторитет влади духовної, уникає зловживань, обмежує надужиття своєї сили, а влада духовна обороняє Божий, моральний закон. Ця рівновага може існувати доти, доки духовна влада не поневолена світською, доки ці дві влади виразно розмежовані й доки представники влади духовної, віддаючи Боже Богові, а Кесарева — Кесареві, не намагаються придбати собі до рук світську владу». В'ячеслав Липинський прагнув рівноваги у відносинах між державою та церквою, коли церква не втручається у політичні справи, але забороняє в цих справах «порушувати обов'язкові для всіх людей закони громадської моралі».

Мислитель, простежуючи історію української церкви в контексті суспільно-політичної історії України, постійно наголошує на тому, що розташування України на межі двох цивілізаційних світів не тільки призвело до постійних внутрішніх конфліктів, а й, з іншого боку, стало передумовою до особливої місії України в європейській цивілізації (як її уявляв Липинський). Автор «Релігії та церкви в історії України» пояснює свою думку таким чином: «Суть цієї ідеї лежить в тому, що дана провідна верства, а за нею і ціла нація (еллінська, римська, англійська, германська, московська) вважають себе покликаними тими вищими силами, в які вони вірять, до виконання наказів вищих сил. Така ідея посланництва відіграла величезну роль в постанні і розвитку всіх державних націй, тобто націй, які зуміли свої національні хотіння зреалізувати».

Водночас Липинський бачив одну з трагедій Української православної церкви у втручанні релігійних діячів у політичні справи. На думку українського вченого, ієрархи цієї церкви «безнадійно заплу-

тались між церковним фактом релігійної єдності з Москвою і суто світським змаганням до єдності державної, політичної». У підсумку, зазначає В. Липинський, Україна прийняла нав'язані їй ззовні імперсько-синодальні традиції Московської держави, з її огидним, фарисейським «візантійством».

Липинський застерігає: «Не та релігія і церква нам у нашій світській боротьбі за Україну допоможе, яка буде найбільше «національна» і найбільше «українська» та яка в ім'я «націоналізму» буде визнавати всіх наших «отаманів» і толерувати наші руїницькі національні прикмети; не та, яка в себе вбере найбільше елементу земного, світського, політичного і якої пастирі захочуть зайняти (кажучи фігурально) місце офіцерів генерального штабу і до наших планів військових вмішати своє зовсім не військове релігійне діло, — а та, яка найкраще навчить своїх вірних в їхній світській боротьбі за українську державу виконувати вічні і загальнолюдські закони творчої громадської моралі». Бо, переконаний він, «та церква та релігія, котра обмежить нашу взаємну злобу, а навчить нас з любов'ю класити життя своє «за други своя», котра обмежить нашу звичку до зрадництва, егоцентризму та отаманії і навчить нас чесности, посвяти, послуху і дисципліни, а тим самим навчить нас єдності й організованості, без яких ніде і ніколи перемоги не буває...» — саме і тільки така церква потрібна Україні!

Крім узагальнень і теоретичних міркувань (наголошуємо, дуже цінних!), у книжці В'ячеслава Липинського міститься також багато конкретно-історичних спостережень. Ось що пише автор про трагедію руйнування Київської держави — України-Русі: «Не маючи глибоких, громадських, національних, на місцевій релігії та культурі опертих коріннів, швидко упала наша Київська держава з хвилиною, коли розложився у внутрішній анархічній гризні її, не обмежений у своїй світській дер-

жавній владі сильною авторитетною церквою, військово-адміністративний державний апарат, коли це ослаблення держави використали зараз присмирені нею місцеві руїнники: нічим уже тепер — ні державою, ні релігією, ні культурою — не здержані, свої ж власні «люде татарські».

Проте все це — лише частина правди. Липинський далі пише: «Але упавши, Київська держава оставила нам по собі те саме, що своїм завойованим племенам оставила на Заході держава Римська. Місцеві українські народні маси успадкували по своїх київських князях та їхніх дружинах християнську віру з її творчим і організуючим релігійним місцицизмом і також хоч слабеньку, але все ж таки єдину, здатну до розвитку і до упорядкування громадського життя, церковну організацію. Тільки в релігії та церкві за часів татарського лихоліття заховалась під татарською державою на Україні, механічно прищеплена в попередніх століттях, культура».

За спостереженнями В. Липинського, «упадок держави Галицько-Волинської та упадок руського елемента, переважаючого колись в державі Русько-Литовській, ішов у парі з упадком релігійного та церковного життя і в залежності од цього останнього. «Бо земля (держава) не може бути без закону...». Оці слова останків галицько-волинської аристократії, яка після занепаду власної держави просила в 1370-х роках у царгородського патріарха призначення давно вже не виданого в Галицькій Русі митрополита, — дуже добре характеризують цей упадок і розуміння його глибших причин з боку сучасників. Так само можна було б навести багато свідчень для підтвердження зв'язку, який існував між упадком православної релігії та розкладом православної церкви в українських землях Русько-Литовської держави і, з іншого боку, політичним розкладом та упадком «литовської» Русі, що цю релігію визнавала і по її — захитаному вже тоді — закону жила».

А ось жорсткі слова автора, звернені до чималої частини української шляхетсько-аристократичної еліти XV—XVI століть: «Повна безрадність (неспроможність. — І. С.) цих верхів віднайти без авторитетної церкви, без авторитетних і добре організованих духовних провідників народу, культурну та політичну єдність зі своїми народними масами, була однією з головних причин, яка примусила їх до релігійного, а згодом політичного і національного відступництва. Відродження православної церкви прийшло вже для цієї верстви запізно...» Водночас Липинський пише, що відродження українського православ'я в XVII столітті, в козацьку добу, обумовлене потужним позитивним впливом чотирьох чинників: 1) релігійного виховання; 2) високого рівня освіти, і світської, і духовної; 3) дисциплінованої організації; 4) вміння обходитись без залежності від влади світської та політичної «піддержки» цієї влади.

Чим була релігія й християнська віра для В. Липинського? Вчитаемось у такі його слова: «Релігія та церква потрібна нам, людям світським, не тільки тоді, коли ми вже матеріальною силою своєю свою державу завоюємо і націю свою зорганізуємо. Вона нам потрібна не менше і в самому процесі боротьби. Щоб перемогти, ми мусимо мати не тільки силу матеріальну, але, перш за все, моральну. Крім ясної та виразної, власної нашої віри світської, ідеології політичної, нам необхідна загальнолюдська віра в Бога, необхідна допомога і церкви, і релігії». Чи не може ця думка видатного вченого вказати нам один зі шляхів виходу із глибокої духовної кризи сучасної України?

Ігор СЮНДЮКОВ

Без держави нема нації

*Український амбасадор
В'ячеслав Липинський*

У середовищі перших українських дипломатів, діяльність яких розпочалася у добу національно-визвольних змагань, було чимало відомих вчених і громадських діячів: Д. Дорошенко, О. Лотоцький, С. Шелухин, С. Томашівський, Ф. Матушевський, В. Залозецький, О. Шульгин, О. Яковлів, І. Токаржевський-Карашевич, М. Тишкевич, І. Боршак та ін. До цього кола належить також визначний український історик, політолог, ідеолог українського консерватизму Вячеслав Казимирович Липинський, який протягом 1918—1919 рр. очолював українське посольство у Відні.

В'ячеслав Казимирович Липинський народився 5 квітня 1882 р. у с. Затурці на Волині в родині діничного шляхтича, який переселився в Україну з Мазовії у XVIII столітті. Середню освіту одержав у гімназіях Житомира, Луцька й Києва. Після військової служби у російській армії та університетських студій з історії та агрономії у Краківському, а також соціології у Женевському університетах осів у родовому маєтку Русалівські Чагари на Уманщині. У 1914 р. як офіцер В. Липинський був мобілізований до російської армії. Під час бойових дій дався взнаки залікований туберкульоз, від якого він страждав до кінця своїх днів.

В українському громадсько-політичному житті Липинський почав брати участь ще учнем 1-ї Київської гімназії. Він запропонував

польській студентській організації, до якої належав, об'єднатися з українською студентською громадою. Коли ж його колеги відмовилися від цього, він покинув польську організацію і став членом тієї громади, оголосивши себе українцем. На той час В. Липинському було 17-18 років.

Від 1908 р. він починає активну діяльність із навернення польської та полонізованої шляхти Правобережної України до українства, здобуваючи підтримку групи, яка нараховувала близько 30 членів. Вони називали себе «українцями польської культури» або «римо-католицькими українцями». У листі до Івана Франка Липинський писав, що вони «по суті є спольщеною українською верствою», тобто мають «хоч слабі, а все-ж не забуті українські традиції (переважно політичні), мають свою, хоч убогу поки що, але оригінальну українську культуру...». У 1909 р. він став учасником конференції українців польської культури, на якій виголосив блискучу промову «Шляхта на Україні: її участь у житті українського народу на тлі його історії», видану польською мовою у Кракові у 1909 р. Аби привернути спольщену українську шляхту до справи національного відродження, він разом із своїми однодумцями видає у Києві двотижневик *Przegląd Krajowy*.

В. Липинський був одним із перших українських самостійників, тоді як більшість діячів українського руху в Росії підтримувала автономістсько-федеративну програму автономії у складі федерації. На таємній нараді у Львові, яка відбулася з його ж таки ініціативи у 1911 р., він запропонував створити політичну організацію, яка в разі війни боролася б за самостійність України. В'ячеслав Липинський виступав рішуче проти участі українців у демократичному русі в Росії. «Сили при сім ми тратимо, а нічого не зискуємо, — відзначав він. — Російська революція годується, головним чином, наши-

ми соками, нам же приносить тільки дальшу русифікацію». Політична далекосяжність В. Липинського не може не вражати. На цій нараді він продемонстрував себе як політик-практик, здатний прогнозувати хід історичних подій на далеку перспективу. Уже в 1911 р. він не вірив у політичну перспективу соціалістичної демократії в Україні, вважаючи її шкідливою, оскільки вона буде працювати тільки на велику Росію.

У дискусії з національного питання, яка виникла на таємній нараді у Львові 1911 р. з приводу політичних взаємин України та Росії, В. Липинський доводив, що «без держави нема нації і що українці так довго не стануть нацією, як довго не здобудуть власної держави».

Передбачаючи близький вибух міжнародного конфлікту, Липинський висував завдання використати його для української самостійницької акції. Він був ініціатором створення таємних підготовчих інституцій для її здійснення. З цієї метою учасники львівської таємної наради (1911 р.) створили Український Інформаційний Комітет на чолі з Р. Залозецьким, завданням якого було пропагування за кордоном ідеї про необхідність створення незалежної Української держави. Функції Українського Інформаційного Комітету продовжив Союз визволення України, заснований у 1914 р. українськими емігрантами переважно з Великої України, які під час війни працювали у таборах військовополонених-українців у Центральних державах. Проект заснування СВУ виробив В'ячеслав Липинський у 1912 р. «для практичного здійснення, коли для того наступлять відповідні умови». Проте безпосередньої участі в діяльності СВУ він не брав, оскільки як військовозобов'язаний із початком Першої світової війни був мобілізований до лав російської діючої армії.

В'ячеслав Липинський (1882—1931), походячи з польського шляхетського роду, самовизначився як українець. Досліджував історію шляхти в Україні, виходячи на філософські узагальнення засад елітизму. З розгортанням революції він став засновником Української демократично-хліборобської партії, яка мала зорганізувати консервативні сили в Україні. На початку весни 1918 року Липинський познайомився зі Скоропадським, який був зацікавлений у підтримці хліборобів-демократів. Прийшовши до влади, Скоропадський запросив Липинського до співпраці. Йому було запропоновано посаду посла Української держави у Відні. І хоча в суперечці з Польщею щодо долі української Галичини не вдалося відстояти українські інтереси, Липинський гідно представляв Україну в надзвичайно складних обставинах кризи і розпаду Австро-Угорської імперії. Пізніше він створив оригінальний консервативний концепт класократії, а також став ідеологом гетьманського руху в еміграції.

«Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її собі не збудуємо і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути... А без збудування власної держави та без зорганізування мешканців нашої землі в націю, ми станемо колонією, в якій періодично (судячи по дотеперішньому досвіду, через кожних сто літ приблизно) буде відбуватись вирізування «панів», тобто тих, або багатших, або більш освічених і визначніших туземців, які не єть найкращими представниками своєї землі і своєї нації, а тільки репрезентують в ній інтереси метрополій і користуються протекторатом цих метрополій. Одночасно з оцим вирізуванням відбуватиметься поголовна бійка поміж рештою туземців за те, хто з них має зайняти вакантне місце «панів» і кому з них дістанеться агентура та представництво метропольних інтересів на Україні»

(В'ячеслав Липинський, «Листи до братів-хліборобів»)

Займаючись публіцистичною і політичною діяльністю, В. Липинський працював і як науковець. У 1909—1912 рр. виходять друком його наукові праці «Данило Братковський: суспільний діяч і письменник кінця XVII століття» (1909), «Генерал артилерії Великого Князівства Руського» (1909), «Аріяньський соймак в Киселині в маю 1638» (1910), брошура *Szlachta na Ukraini* (1909) та ін. У них В. Липинський обстоював необхідність участі шляхетських верств в українському русі, з одночасним збереженням ними своїх класово-корпоративних ознак і політичних інтересів. У 1912 р. побачило світ фундаментальне дослідження *Z dziejów Ukrainy*, зредаговане й написане в основному самим Липинським.

У центрі його наукових досліджень була козацька революція XVII ст. під проводом гетьмана Б. Хмельницького. На думку вченого, відродження української державності в цей період стало можливим завдяки низці факторів: об'єднанню всіх верств українського суспільства навколо козацтва, яке протягом війни залучило до державного будівництва представників інших станів — селянство, міщанство, шляхту; участі у визвольній війні 1648—1657 рр. української шляхти, яка сприяла піднесенню загальнокультурного рівня козацтва; перемозі козацького землеволодіння над колоніально-паразитарним господарюванням польської магнатерії; освяченню визвольної боротьби Православною церквою. Історичні праці В. Липинського, насамперед «Україна на переломі, 1657—1659», започаткували в українській історіографії новий державницький напрямк. Його послідовниками були відомі українські історики: Д. Дорошенко, С. Томашівський, В. Кучабський, І. Крип'якевич, Н. Полонська-Василенко, Д. Оляничин та інші.

Після Лютневої революції Липинський брав участь в українізації військових частин на Полтавщині й одночасно разом із С.Шеме-

том, як він сам згадував, «політично організовував хліборобські консервативні елементи на Полтавщині». Вячеслав Липинський був одним із засновників і автором політичної програми Української демократично-хліборобської партії, виданої у жовтні 1917 р. У програмі він значно розширив політичні та економічні засади діяльності УДХП, прийняті під час заснування партії у травні 1917 р., наголосивши на необхідності формування провідної верстви суспільства з державницькою свідомістю, співіснування орендної та приватновласницької форм землеволодіння, встановлення державного контролю за національним господарством тощо.

Слід згадати, що укладання Берестейського договору позитивно позначилося на формуванні кордонів між Україною й Австро-Угорщиною, оскільки визнавалися ті, котрі були й перед війною (до 1914 р.). Питання кордонів Польщі мусила остаточно вирішити комісія на підставі «етнографічних відносин і з узгодженням бажань населення». Одночасно українська сторона здобула від австро-угорського уряду зобов'язання створення автономного Коронного краю з українських земель Холмщини й Підляшшя, а також Східної Галичини, Буковини та Закарпаття. Відносно цієї домовленості була підписана окрема таємна угода між Австро-Угорщиною та УНР. Україна одержувала право користуватися всіма актами міжнародного законодавства, а інтерпретація текстів мирового договору українською стороною на рівні з усіма іншими засвідчувала рівність України з іншими державами, учасниками договору. На думку українського історика міжнародного права Б. Галайчука, Берестейський договір був не для замаскування поневолення, а «договір для хліба» (Brotfriedensvertrag), «договір з сувереном української землі, який зумів за добру дипломатичну ціну продати продукти своєї землі, в той час високо котовані на біржах Відня і Берліна». Члени уряду

УНР після підписання угоди з країнами Північного союзу визнавали, що договір сприятливий для України і забезпечує її «від усяких зазіхань з боку середньоевропейських держав». Такої ж думки дотримуються і сучасні вітчизняні вчені, наголошуючи, що договір не мав «жодних анексіоністичних та контрибуційних вимог».

Німецький провід прагнув, щоб Україна, як великий ринок збуту німецької промислової продукції та джерело сільськогосподарських товарів розвивалася в орбіті впливу Берліна. Австро-Угорщина, змушена у тяжких економічних умовах підписати Берестейський мир і визнати незалежність України, будувала свою політику щодо останньої на принципах вичікування і пролонгації переходового стану в стосунках обох держав. Водночас для Австро-Угорщини, яка мала у своєму складі східно-галицькі землі, українське питання межувало з питанням збереження власної цілісності. Отже, посада очільника українського дипломатичного представництва у Відні мала ключове значення для реалізації національних інтересів, вимагала особливо сильної й активної дипломатії.

Близький приятель В. Липинського Д. Дорошенко, який одержав у кабінеті Ф. Лизогуба портфель міністра закордонних справ, пропонував йому стати товаришем міністра, або ж очолити міністерство. «Його авторитет стояв так високо у всіх українських національних партіях взагалі, — наголошував Д. Дорошенко, — що ім'я В.К. Липинського незмінно фігурувало в усіх комбінаціях зложення нового складу Кабінету міністрів як кандидата на посаду міністра закордонних справ, від чого, однак, він ухилявся з власної волі». Дорошенко згадує, що у своїх пропозиціях В. Липинському обійняти посаду міністра він сам погоджувався бути його заступником. Зрештою, В. Липинський прийняв запрошення взяти на себе обов'язки посла Української держави в Австро-Угорщині. Обізна-

ність В. Липинського з польською проблемою, його авторитет у впливових галицьких колах і серед українців державницької орієнтації говорили про те, що він є найбільш вдалою кандидатурою на цю важливу дипломатичну посаду. «Як людина, що... була дуже добре обізнана з польською справою, — наголошував Д. Дорошенко, — а також із становищем західно-українських земель, В.К. Липинський як не можна краще надавався на посла Української Держави до Австро-Угорщини, де таку важну роль в політиці відіграло питання польсько-українських відносин».

10 червня 1918 р. уряд Української держави розглянув і затвердив кандидатуру В'ячеслава Липинського на посаду голови українського посольства в Австро-Угорщині. Його офіційне призначення відбулося 21 червня 1918 р. постановою Ради Міністрів про тимчасові дипломатичні представництва. За службовими обов'язками, які поклалися на голову дипломатичного представництва 1-го рангу, В. Липинський мав особисто формувати склад свого посольства. Липинський запросив на посади у посольстві осіб, які мали високий освітній рівень, певний досвід та національні переконання. Згідно зі штатним розкладом, окрім голови репрезентації до її складу мало бути призначено ще 10 працівників, а також військовий агент. Комплектування штатів В. Липинський розпочав одразу після затвердження його кандидатури міністром-резидентом і вже 17 липня ним були призначені Олександр Семенів (драгоманом), Віктор Павелко й Володимир Залізняк (молодшими урядовцями), 21 червня — дідич із Пінщини Станіслав Ванькович і Борис Трохимович (старшими урядовцями канцелярії), а також Олена Суділовська (друкаркою). Місце старшого радника посольства обійняв князь Іван Токаржевський-Карашевич, котрий згодом вдало продовжив дипломатичну діяльність як посол УНР в Туреччині; миргородський повітовий

маршалок дворянства Володимир Полетика був призначений старшим секретарем; відомий меценат і видавець тижневика «Сніп» Михайло Біленький — секретарем; відомий діяч Союзу визволення України Андрій Жук — відповідальним у справах українців-репатріантів і військовополонених. Загалом українське посольство у Відні було чи не найбільшим за своїм складом.

Підбір В'ячеславом Липинським співробітників до посольства не був випадковим. Він прагнув насамперед прилучити до участі у національному державотворчому процесі представників шляхетської верстви, залучивши їх до роботи в українському дипломатичному представництві. Зокрема, Д. Дорошенко у своєму листі до М. Чубатого наголошував, що «...Пан Токаржевський — поміщик з російського Поділля, до весни 1918 р. він виступав як «rolak kresowu», але весною 1918 р. під впливом, гадаю, пок[ійного] Липинського, станув на українську державну службу». Дорошенко й далі наголошував, що Я. Токаржевський-Карашевич хоча й був «ревним римо-католиком, відданим своїй релігії, але в той же час усім серцем прилучився до українства», вірно працюючи для української національної справи.

В. Липинський був шкільним товаришем Я. Токаржевського по Житомирській гімназії, про що останній згадує у своїх мемуарах, а також і про те, як новопризначений посол разом із Д. Дорошенком умовляли його обійняти посаду радника в українській репрезентації в Австрії. Зокрема, Токаржевський згадує, що він «пручався» скільки міг, «покликувався на невідготовленість», на те, що «політика, а тим більше дипломатія» для нього «чужі, але нічого не допомогло». Липинський спільно із Дорошенком таки вмовили його поїхати до Відня як радника посольства.

Зрештою, В. Липинському вдалося зробити одну з найкращих українських репрезентацій за кордоном, запросивши до місії людей «з високим освітнім та інтелектуальним цензом, представників дворянсько-шляхетських, землевласницьких верств суспільства, які відзначалися серйозними професійними здібностями».

Слід наголосити, що не лише від підлеглих Липинський вимагав відповідального ставлення до справи. Дуже відповідально він поставився до свого власного призначення. Як згадував В. Щербаківський, маючи високий рівень володіння французькою мовою, В. Липинський перед виїздом до Відня брав уроки французької у свого гімназійного вчителя К.Л. Регаме. Він, за словами Щербаківського, «щодня студював подробиці мови й займався розмовами». У процесі дипломатичної роботи В. Липинський виголошував промови французькою.

З більшістю працівників посольства, яких запросив В'ячеслав Липинський, його у подальшому єднали якщо не політичні погляди, то близькі товариські стосунки. Так, М. Ципріянович тривалий час був його особистим секретарем і щиро відданою йому людиною до останніх днів життя. А. Жук, з яким В. Липинський зійшовся на початку своєї політичної кар'єри, попри різність поглядів на методи й форми розбудови української державності, у подальшому зберігав близькі товариські стосунки.

Як засвідчує запис у «Дневнику Посольства Української Держави у Відні» очільник репрезентації разом із своїми співробітниками 1 липня 1918 р. о 16:00 прибули до Відня і зупинилися в готелі «Брістоль». 5 липня 1918 р. о 17:00 український амбасадор вручив свої ввірчі документи міністрові закордонних справ Австро-Угорщини С. Буріану. Важливо відзначити, що В. Липинський дбав про

високий рівень українського національного представництва в австрійській столиці. На користь цього говорить не лише залучення до посольства професійних кадрів з шляхетського середовища, а й текст вірчої грамоти, підписаної власноручно гетьманом, якою австрійському імператорові Карлу репрезентовано самого амбасадора. «Після того як Україна вийшла в круг суверенних держав і установлене мною Правительство було признане Правительством Вашої Імператорської Королівсько-Апостольської Величності, завданням моїм зробилося встановлення безпосередніх і тривких зносин дипломатичних з Австро-Угорською Монархією, — наголошувалося у вірчій грамоті. — З цією метою рішив я надати Дідичному Шляхтичові Вячеславу Липинському, ученому історикові, письменникові, скінчившому ц. к. Краківський та Женевський Університети, Дідичному Власникові маєтків Затурці на Волині та Чагари на Київщині, Дійсному Членові Українського Наукового Товариства у Києві і Українського Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, особливе почесне доручення бути надзвичайним посланником і Уповноваженим Міністром-Представником Української Держави при Вашій Величності». Можна припустити, що до підготовки проекту тексту вірчої грамоти було залучено самого Липинського. Адже у тексті документу відчуваються не лише його стиль, а й термінологія.

Кожного дня відбувалися зустрічі з німецькими, австро-угорськими офіційними представниками, на яких обговорювалося питання ратифікації Берестейського миру, розширення торгівельно-економічних взаємин тощо. Так, 6 липня 1918 р. В. Липинський та І. Токаржевський були запрошені на вечерю, улаштовану Віденською торговельною палатою, на який були присутні австрійський міністр торгівлі та промисловості, віце-президент Відня п. Рідль, професор Ібер-

сберген та чимало австрійських симпатиків України. Під час вечері, де В. Липинському «було дано перше місце», виконувався український гімн, лунали промови про перспективи розширення торговельно-економічних зв'язків. Відбулися зустрічі голови української амбасади з ерцгерцогом Фердинандом Габсбургом, віце-президентом австрійського парламенту, принцом Віндіш-Грецем, князем Фюрстенбергом, представниками цілого дипломатичного корпусу, акредитованого у Відні, та багатьма іншими впливовими політиками й державними діячами.

В. Липинський був уповноважений гетьманом провести обмін ратифікаційними грамотами від імені Української держави з усіма країнами, які підписали Берестейський мирний договір. 15 липня 1918 р. він провів обмін ратифікаційними грамотами з уповноваженими Болгарії, 24 липня — Німеччини. 22 серпня радник посольства І. Токаржевський-Карашевич обміняв ратифікаційну грамоти з турецькою стороною. Так, зокрема на обміні грамотами з німецькою стороною, яка відбувалася 24 липня о 16:00 в амбасаді Німеччини у Відні, відповідний протокол підписав Липинський, з німецької сторони — принц Вільгельм Штольберг-Вернігероде. В архіві В. Липинського зберігся текст його промови, виголошений під час обміну ратифікаційними грамотами між Україною та Німеччиною 24 серпня 1918 р. Насамперед, він робив наголос на тому, що Берестейська угода, укладена між Почвірним союзом і Україною, назва якої, за словами В. Липинського, «навіть була вичеркнута з назв народів», повернула його країні «давно утрачені права». Український амбасадор наголошував, що факт підписання угоди у Бресті-Литовському продемонстрував «краще од всяких голосних слів», чий меч зруйнував імперії — «тюрми народів», — і проклав «для людскости нові шляхи», а рівно ж виявив противників цього миру —

«хто хоче сі тюрми, в своїм власнім егоїстичнім інтересі, на шкоду вселюдського поступу, заховати».

В. Липинський у своїй промові наголосив, що «Берестейський мир, котрий визволив Україну, се перша ластівка миру загального, котрий верне свободу всім пригніченим націям». Він також робив акцент на відродженні українсько-німецьких зв'язків, які були започатковані ще у ранньому середньовіччі. Дипломат називає Берестейський мир «першою перемогою справедливості, під впливом якої воскресли старі дружні відносини України з Германським народом». Він звертає увагу, що ці відносини активізувалися «од переговорів Гетьмана Хмельницького з Пруссією, як союзницею Швеції, од Гадяцького трактату Гетьмана Виговського, в котрім приймав участь і курфюрст Брандербургський, од проектованого союзу курфюрста Фрідріха Вільгельма з Гетьманом Дорошенком — тяглися з перервами через XVIII і XIX століття». Водночас він згадує місію графа В. Капніста до Берліна «з проханням визволити Україну з російського ярма, пляни геніяльного Бісмарка воскресити велике князівство (королівство. — Т. О.) Київське» тощо.

До всього, українсько-австрійські стосунки розвивалися дуже складно. Вони весь час гальмувалися офіційним Віднем. Тогочасний міністр закордонних справ Д. Дорошенко називає ці відносини «шлюбом без любові». Виснажена війною, перед загрозою тотального голоду в країні, імперія Габсбургів під тиском союзників змушена була визнати Україну незалежною державою і взяти на себе зобов'язання розділити Галичину на Східну й Західну (українську і польську) та, приєднавши до першої Буковину, утвердити окремий коронний край. У відповідь, як відомо, Австро-Угорщина бажала одержувати продовольство для населення та сировину для своєї індустрії. У разі затримки з боку України поставок харчування авст-

рійська сторона одержувала підстави порушувати питання про перегляд умов Берестейського договору. Це, безумовно, ускладнювало роботу українських дипломатів у Відні.

Австро-Угорщина всіляко зволікала з ратифікацією, намагаючись добитися від України низки поступок на свою користь. Як відомо, під час мирних переговорів у Бресті-Литовському між Австро-Угорщиною та УНР було укладено таємну угоду, за якою перша зобов'язувалась перевести поділ Галичини на українську і польську частини. Українська частина мала бути злучена з Буковиною в єдиний український коронний край. Скориставшись із того, що інформація про таємний договір була розголошена в українських дипломатичних колах, Австро-Угорщина під тиском польських антиукраїнських сил анулювала угоду, яку мала підписати до 20 липня 1918 р.

Опинившись у центрі гострого політичного конфлікту навколо одностороннього анулювання Австро-Угорщиною таємного договору про поділ Галичини, В. Липинський виявив себе прекрасним дипломатом і справжнім політиком, йому довелося протистояти досвідченому та жорсткому партнеру, яким був граф Йоган Форгач, відомий своїм авторством ультиматуму Австро-Угорщини до Сербії, з якого почалася світова війна. В листах до міністра закордонних справ Української держави Дорошенка В. Липинський наголошував на необхідності вжиття низки заходів, які могли б унеможливити анулювання договору австрійською стороною і прискорили б ратифікацію Австро-Угорщиною Берестейського договору. На його думку, варто було використати фактор дефіциту продуктів харчування і поставити у пряму залежність виконання Україною економічних зобов'язань від проблеми таємного договору щодо Галичини. «Не забувайте ще, — зазначав Липинський у листі до Дорошенка 14 липня 1918 р., — що анулювання галицького договору підорве страшенно

національну репутацію п. Гетьмана і теперішнього уряду, а крім того додасть нових сил цілому галицькому і нашому москвофільству (казатимуть, що Росія «обороняла» Галичину)».

В. Липинський послідовно та принципово виступав щодо ключових питань зовнішньої політики Української держави. Одним із таких складних питань була проблема Холмщини. Хоча за Берестейським договором її територія разом з частиною Підляшшя відійшли до України, Австро-Угорщина, військами якої були окуповані ці землі, відкрито дозволяла полякам їх полонізувати й нищити українське національне життя. Якщо напередодні анулювання Австро-Угорщиною таємної угоди про створення українського коронного краю він вважав, що в разі необхідності поступок Відню краще «поступитись де в чім в справі Холмщини, чим відступити від поділу Галичини», то вже під час конфлікту В. Липинський наголошував на необхідності «рішучих протестів», аж до відкликання з Відня українського посольства. Останнє, на його думку, мало б зашкодити Австро-Угорщині значно більше, ніж Україні, оскільки вона мала серйозне зацікавлення в економічних стосунках з Україною. Питання вирішувалося на найвищому державному рівні гетьманом, Ф. Лизогубом і Д. Дорошенком під час їхніх подорожей до Берліна. В. Липинський провів у справі Холмщини серію зустрічей з міністром закордонних справ Австро-Угорщини графом С. Буріаном, а також із графом Й. Форгачем, який прибув до Відня. Їхнім наслідком було позитивне вирішення проблеми на дипломатичному рівні. Однак подальший розвиток подій — розпад Австро-Угорської імперії, революція в Німеччині, а згодом і антигетьманське повстання в Україні — дали можливість Польщі окупувати Холмщину та Підляшшя.

Прийнявши пропозицію Дорошенка очолити українське посольство у Відні, В. Липинський був змушений відійти від партійної діяльності. Слід наголосити, що у той час обоє належали до різних політичних таборів. Д. Дорошенко був членом Української партії соціалістів-федералістів, В. Липинський — Української демократично-хліборобської партії. І В. Липинський, і Д. Дорошенко у 1918 р. брали діяльну участь у цих політичних організаціях, однак праця у гетьманських урядових інституціях фактично поставила їх в опозицію до своїх партій, які вважали Українську державу витвором реакційних і проросійських кіл. Д. Дорошенко був змушений вийти з УПСФ, яка заборонила своїм членам входити до кабінету Ф. Лизогуба. УДХП, до якої належав В. Липинський і був одним з її організаторів, на першому етапі підтримала гетьмана П. Скоропадського, однак через якийсь час увійшла до блоку антиурядових партій — Українського національно-державного союзу. І Дорошенко, й Липинський доклали чимало зусиль, щоб залучити свої партії до участі в державотворчому процесі. Проте подолати вузький партійний корпоративізм своїх колег по партії їм не вдалося.

Дипломатична діяльність В. Липинського у 1918 р. отримала схвалення серед поміркованих кіл як в Українській державі, так і в Галичині, де слідкували за його спробами добитися реалізації таємного додатку до Берестейського мирного договору. В цей час новий імпульс отримав інтерес до наукової творчості вченого. Як писала львівська газета «Діло», дуже популярною стала книжка В. Липинського *Z dziejów Ukrainy*. «Не знати, чи автор був певний, що його книжка відіграє колись таку велику роль в життю української держави, — писав невідомий дописувач у «Листі з України». — Наклепи польської преси на українство — а спеці-

ально на українську державу — заєдне вислізування, відсуджування українського народу від всякої культури, твердження, що в українськiм суспiльствi жиє лиш дух руїни й анархiї — обурили багато тутешнiх одиниць, якi були римо-католиками i стояли осторiнь українського життя». Часопис зазначав, що цi люди почали повертатися до українства, добре навчилися української мови прямо від народу, серед якого жили. «Помiччю в поворотi до народу стала книжка п. Липинського, — наголошував автор «Листа з України», опублікованого в «Дiлi». — Трудно її дiстати, а за відступлення платять грубi грошi. I зустрiнете нинi ще недавнього «нiбито» поляка, як він із завяттям студiює цю книжку, а наслідок — він віднаходить себе, він стає українцем. I приходиться менi, коли на те гляджу, — сказати шире «спасибi» авторовi, бо ролю, яку сповняє сучасно його книжка, згодом щойно належно українське громадянство оцiнить».

Вячеслав Липинський був занепокоєний тим явищем, що українська демократична iнтелiгенцiя вдалася до «бойкотування своєї власної держави». Восени 1918 р., коли все бiльш виразною ставала антидержавна загроза дiй Українського національного союзу на чолi з В. Винниченком, В. Липинський з Відня прагнув донести думку про небезпеку для незалежностi України, яка виникала з наближенням кiнця вiйни. У листi від 3 жовтня 1918 р. до Є. Чикаленка В. Липинський пропонував негайно скликати «сейм (принаймнi його сурогат у формi представництва партiї i органiзацiї) i створений дiловий коалiцiйний кабiнет з бiльшостю українською, але й з представниками росiян, полякiв (розумiється місцевих)». На його думку, «се спасе Гетьмана, як персонiфiкацiю Української Держави, се перетворить Національний Союз з репрезентацiї партiйної (з котрою нiхто не буде чис-

литися) на репрезентацію національну і, заприсягаючи до державної роботи росіян і поляків, се відбере від Антанти частину сил, на котрих могла б будуватись протиукраїнська політика». Як справжній європеєць і державний діяч, В. Липинський прагнув підштовхнути українську демократію до компромісу з гетьманською владою, якій у той же час пропонував легітимізуватися через союз із національною інтелігенцією.

У листопаді 1918 р. В. Липинський звернувся особисто до гетьмана, наголошуючи на терміновості реагування на події (цим, власне, і пояснювалося порушення ним службової дисципліни), також звертає увагу голови держави, що в Австро-Угорщині, де він репрезентує Україну, визначилося дві течії у процесі перебудови габсбурзької монархії. «Одна — се творення на місці бувшої Австро-Угорської монархії цілого ряду національних держав, друга — змагання до відбудування старої Австрії на інших федеративних началах». На думку В. Липинського, українське ставлення до цих питань мало залежати від того, як «подиктують нам інтереси тих держав, які нас визнають і з якими ми будемо в союзі». Він наголосив, що чекає відповіді від угорського, чеського й південно-слов'янського послів у Відні на своє питання, чи готові їхні країни визнати український суверенітет. Його також турбувало питання Галичини. «Коли вона тепер буде прилучена до Польщі, — наголошував далі В. Липинський, — то цей споконвічний український край буде страчений для нас назавжди». Він наполягав на тому, щоб Україна здобула шанс прилучити до себе Галичину, «використавши старі обіцянки, зроблені Антантою в цьому напрямі Росії і використавши поміч Чехів, які сильно економічно заінтересовані в тому, щоб мати спільну границю з Україною».

Як бачимо, В. Липинський як умілий дипломат прорахував варіант, коли за проголошенням можливої майбутньої федерації Української держави з небільшовицькою Росією український дипломатичний корпус зміг би добиватися приєднання Галичини до Великої України, тиснучи на Антанту. Липинський одночасно за-свідчував свою вірність українському гетьманові. «...Я пішов служити Вам, Ясновельможний Пане Гетьмане, глибоко вірючи, що Ви єсть той Гетьман, який поправить помилки своїх попередників і виведе Україну на шлях власного державного життя, — наголошував він у своєму листі до П. Скоропадського. — Віри цієї я не стратив і досі і тому віддаю себе до розпорядження Вашого, поскільки Вам, Ясновельможний Пане Гетьмане, моя поміч і моя служба потрібні».

Після повстання Директорії, яке Липинський вважав трагічною помилкою в українській історії, він продовжував залишатися дипломатичним представником УНР в Австрії. Принцип підтримки законної української влади, яка хоч би й не відповідала його політичним поглядам, був притаманний В. Липинському і в 1919 р., коли він продовжував залишатися послом УНР в Австрії. Проте непослідовні політичні кроки Директорії, політичні репресії проти державницьки налаштованих діячів змушують його відмовитися від посади. Останнім поштовхом до цього кроку став розстріл талановитого воєначальника і державника П. Болбочана, який спробував виступити проти політичного курсу С. Петлюри. У своїй автобіографії В. Липинський писав: «Не погоджуючись з політикою українського республіканського уряду (при якому він остався на своїм становищі, зазначивши, що він робить це, не міняючи своїх гетьмансько-монархічних поглядів, бажаючи допомогти зберегти рештки української державності і тому, що

гетьман звільнив державних урядовців і офіцерів від складеної йому присяги), Вячеслав Липинський подався до демісії в червні 1919 р. і від того часу перебуває на еміграції в Австрії.

Перший лист Липинського з проханням про відставку на адресу міністра закордонних справ УНР В. Темницького датований 26 липня 1919 р., другий — на ім'я міністра закордонних справ УНР А. Лівницького, датований 16 жовтня 1919 р. Якщо у першому листі, написаному під враженням події, В. Липинський наголошує, що факт розстрілу П. Болбачана свідчить, що уряд УНР «став виразно на шлях партійного терору», то у листі від 16 жовтня 1919 р., написаному вже з відстані події, вчений детально аналізує внутрішню політику Директорії та її уряду і події, які привели до розстрілу Болбачана. Сам факт розправи над полковником він називає «тільки вище, виднішим полум'ям того процесу самоспалення, в якому згорає наша хата». В. Липинський заперечує, що розстріл П. Болбачана є «дрібний епізод» в історії УНР, вважаючи полковника «одним з найвидатніших представників тих українців, котрі хоч пристали до національної роботи допіру в часах революції, але пристали щиро з всею душею». На його думку, розстріл Петра Болбачана за «намір перевороту, організованого самостійниками та хліборобами-демократами... розкриває найстрашнішу язву... національного організму, яка починає ятритися все більше і більше на тлі знов таки класової політики і партійної нетерпимости Уряду — язву національного розкладу і рецидиву споконвічної нашої національної дезерції». Безглуздість розстрілу П. Болбачана, на думку В. Липинського, виявилася і в подальших непослідовних діях проти інших «організаторів перевороту» — самостійників та хліборобів-державників, які не були притягнуті до суду. На думку В. Липинського, необхідно було призначити ревізію

процесу, який було проведено над П. Болбочаном, і реабілітувати його чесне ім'я, а також українські політичні партії і групи, які були звинувачені у «зраді». Тільки тоді, як він вважав, «буде знайдений може той міжкласовий компроміс, та середня національна, державно-творча лінія», яка забезпечить успіх боротьби України за незалежність.

Серед особистих заміток В. Липинського, які він занотовував для своїх майбутніх споминів, збереглися тези про його дипломатичну діяльність. Серед них окремим пунктом зазначено, які саме власні досягнення він відзначав з часу свого керівництва українським посольством у Відні. Поряд із ратифікацією Берестейського миру, яку він поставив на перше місце, Вячеслав Липинський відзначив боротьбу за Східну Галичину, і крім того, хоч як це парадоксально, одним зі своїх досягнень він зазначив встановлення широких міжнародних зв'язків, завдяки яким невдовзі представники УНР змогли дістати візи та виїхати з України. Здається неправдоподібним, але саме стараннями українського амбасадора гетьманського уряду чимало чиновників УНР змогли емігрувати і зберегти своє життя поза батьківщиною.

Попри те, що В. Липинський не мав фахової дипломатичної освіти, а лише теоретично був підготовлений до праці в урядових інституціях, він здобув дипломатичний хист і правовий вишкіл у процесі розбудови самостійної держави. На жаль, через політичну боротьбу у середовищі української еліти у 1919 р. йому не вдалося реалізувати свій фаховий потенціал, а його ідеї в цей період не здобули підтримки та не були належним чином оцінені сучасниками.

Тетяна ОСТАШКО

Несподіваний перегук: В'ячеслав Липинський та Іван Франко

Попри помітну ідеологічну й політичну відчуженість між обома велетнями української духовності їм, проте, була властива і певна близькість та спільні риси політичної орієнтації.

В'ячеслав Липинський увійшов в українське суспільне життя на початку ХХ століття як послідовний прихильник державної незалежності України, утвердження української самостійницької політичної думки. На цей час в українському русі відбулися суттєві зміни, викликані його політизацією, творенням політичних партій і появою в їхньому середовищі концепцій самостійної Української держави. З цим процесом пов'язаний і відхід Івана Франка від сповідуваної ним певний час марксистської ідеології і федералістських принципів щодо перспективи міждержавних взаємин України з Росією.

Очевидно, в цьому контексті слід розглядати зацікавлення молодого політика В. Липинського громадсько-політичною діяльністю І. Франка і заснованої ним та низкою галицьких діячів Української радикальної партії. УРП була фактично першою українською партією європейського зразка — з програмою, численними місцевими осередками та реєстрованим членством. У листі до О. Назарука 19 березня 1924 р., вже збагачений неабияким життєвим і політичним досвідом, розчарований суспільною практикою українського політикуму, лідер українських консерваторів зауважує, що ця партія — «мені найбільше симпатична зі всіх». У 1905 році Ли-

пинський був присутній на з'їзді галицьких радикалів і зауважує, що «в президії був Франко».

Що ж притягувало В. Липинського — переконаного консерватора, представника шляхетської верстви, римо-католика до радикальної галицької партії? Відповідь на це питання дає сам Липинський. Він зазначає, що його «захопила присутність на цім з'їзді селян і їх поведження» і наголошує, що саме селяни — «це мої рідні — після моєї верстви (шляхетської. — Ю.Т.) — найрідніші на Україні мені люди». В. Липинський завжди відчував органічний зв'язок з селянським середовищем, яке було життєдайним фактором для нього, його родини, як і для багатьох шляхетських сімей в Україні. «Мій Батько, Діди і Прадіди їх працю організували, — зауважує він, — разом з ними жили і умирали, і мене вони виховали, були свідками моїх радощів і всього мого горя в найкращих моїх літах. Тому вони рідні мені так дуже, як дуже чужа мені більшість наддніпрянської інтелігенції — ці «екскременти», як каже Труш, російської міської культури».

Тісний і тривалий зв'язок Липинського з селянством, багатий досвід господарської співпраці з ним, яка водночас доповнювалася низкою спільних рис щоденного життя, побуту, давали підстави для формування переконання, що й «великоземельні», і «малоземельні» хлібороби «можуть, коли схочуть, стати аристократією, створивши власним риском і власними жертвами для своєї нації таку відповідну політичну організацію, яка їм дасть змогу правити нацією».

Власне, цей досвід, який постійно збагачувався громадською і науковою діяльністю, став для В. Липинського підґрунтям, на якому виросла його концепція хліборобського класу, покликаною реалізувати ідею української трудової монархії.

Прихильно висловлюючись щодо УРП, Липинський водночас диференційовано оцінює її чільних представників. Для нього є абсолютно неприйнятними діячі на кшталт К.Трильовського, агресивно налаштованого проти української аристократії та Греко-Католицької церкви, попри своє походження із священницької родини. Водночас він позитивно оцінює творчі та конструктивні елементи цієї партії, які, на його думку, могли зробити її «хліборобською організацією в Галичині, організацією нової хліборобської аристократії, що виростає з посеред нашого селянства галицького». Так, для нього В. Стефаник — «це самотній український письменник (з красивого українського письменства), якого поруч Шевченка я люблю і читаю». Липинський зауважує, що у нього «були дуже сердечні відносини» з М. Павличком, що він знає і дуже цінує І. Макуха тощо.

Вияви певної політичної близькості В. Липинського і галицьких радикалів були пов'язані з означеним вище утвердженням самостійницьких позицій в українському політикумі наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. У 1895 р. один із діячів УРП Ю. Бачинський опублікував брошуру *Ukraina irredenta*, яка стала маніфестом українського державного самостійництва. На цей час І. Франко проходив шлях рішучого відходу від федеративних концепцій, відмежування від польської та російської соціал-демократії і гострої критики марксівського економічного матеріалізму. У тому ж 1895 р. у журналі «Житє і слово» була надрукована його рецензія на згадану брошуру Ю.Бачинського з аналогічною назвою — *Ukraina irredenta*.

Оминаючи тут критику автором рецензії «русько-українських соціал-демократів» та «консеквентних марксистів», зазначимо, що Іван Франко в цілому високо оцінив брошуру Ю. Бачинського «як факт нашого політичного життя, як прояв національного почуття і

національної свідомості». Він зазначає, що відчута «потреба політичної самостійності України», «ввійде на порядок дня політичного життя Європи і не зійде з нього, поки не здійсниться». Ще більш виразним виявом схвалення І. Франком концепції державної незалежності України була його стаття «Поза межами можливого», опублікована у «Літературно-Науковому Віснику» 1900 р. Її автор висловлює тверде переконання, що «тисячні стежки», які ведуть до здійснення ідеалу національної самостійності, «лежать просто таки під нашими ногами, і що тільки від нашої свідомості цього ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи може звернемо на зовсім інші стежки».

До цих ідей української політичної самостійності, висловлених у працях галицьких політиків, долучилася самостійницька концепція М. Міхновського, викладена ним у брошурі «Самостійна Україна». Вона обґрунтовувала незаперечні права української нації на власну державність, односторонньо зламану Москвою після 1654 року. Таким чином, по обидва боки Збруча ідея самостійної України почала реально викристалізовуватись у виразну політичну програму.

У березні 1911 року у Львові відбулася низка таємних нарад українських емігрантів з Великої України та галицьких діячів, які поставили на порядок денний питання боротьби за політичну самостійність України. Значний інтерес становить зміст виступів В. Липинського на цих нарадах, донесений до нас А. Жуком. «Переходячи можливі форми української іреденти, — зазначає А. Жук, — й відкидаючи змагання до перебудови Росії на союз національних держав, Липинський брав під розвагу дві концепції: 1) цілковита самостійність України і 2) прилучення України до Австро-Угорщини, обстоюючи першу. Другу брав у рахунок лише як етап до державної

самостійності України і то оскільки, остільки Австро-Угорщина зможе дати товчок до нашої самостійності своєю політикою в Галичині». Липинський цілком реалістично оцінював позицію Австрії в українському питанні й застерігав від будь-яких ілюзій щодо цього. «Отже, коли Австрія сьогодні для нас більш прихильна, ніж Росія, — писав В. Липинський А. Жукові, — то ми можемо се лише реєструвати, але витягати з того ніяких консеквенцій доти, доки не прийде якийсь факт великої ваги, наприклад війна, сповнена якогось великого значення постулати, приміром поділ Галичини і т.ін.». Як прагматичний політик, він зазначав, що можливість приєднання України до Австрії є для галицьких політиків «реальним атутом (козирем. — Ю.Т.) в їхній місцевій політиці, за котрим ідуть реальні наслідки. Нашою ж реальною політикою мусить бути зміцнення нашої національної сили пропагандою ідеї Вільної України, її повного національного визволення». Результатом цих таємних нарад і значною мірою зусиль В. Липинського було заснування Українського Інформаційного Комітету і проект створення «Союзу визволення України» з метою практичного здійснення самостійницької ідеї, коли для цього визріють відповідні умови. У цьому проекті, який мав назву «Меморіал до Українського комітету про наше становище супроти напруженої ситуації в Європі», чітко вказувалося, що «українська нація має право на вільне і незалежне політичне життя на своїй власній території».

Таким чином, і В'ячеслав Липинський, і Іван Франко виявились активними учасниками утвердження в суспільній свідомості ідеї української самостійності. Поряд із усвідомленням необхідності самостійної Української держави І. Франка та В. Липинського зближувало розуміння того, що Україна має розвинути класово диференційовану структуру як передумову оптимального національного й державного існування. У листі до М. Павлика наприкінці 1900 р. Франко зауважує,

що повнокровний національний розвиток у свою чергу усуває соціальну деструкцію, породжену національним гнобленням. За його словами, «у нас може бути покривдженим не тільки робітник, не тільки хлопець, не тільки ремісник, але також піп, урядник, учитель, купець і навіть жандарм... Національний розвиток може лежати в тім, що ми з посеред своєї нації витворювали всі ті стани і верстви, що відповідають певним функціям народного життя і не потребували дізнавати кривди ще й від того, що ті функції серед нашого народного тіла будуть сповняти люди чужих народностей нам на шкоду». На думку Липинського, це завдання мало вирішуватися шляхом соціально-політичної і національної реанімації вищих прошарків суспільства і залучення їх до українського державотворення. У цій же площині лежали і боротьба В. Липинського зі «смертельною односторонністю нації» — недорозвиненістю правого консервативного крила в українському русі.

Запорукою успіху українського національного руху, на його думку, був поворот до українства тих вищих соціальних прошарків українського походження, які досі стояли на ґрунті російської або польської національно-державної свідомості. Без власної провідної верстви, яка значною мірою має складатися з традиційних, найбільш досвідчених політично і здатних до державотворчої праці прошарків, українство залишиться з лише т. зв. «народними масами» й буде приречене на поразку.

Отже, й І. Франко, і В. Липинський відкинули народницький світогляд, притаманний більшості діячів українського руху ХІХ ст., які відштовхували від себе аристократичні елементи суспільства, замість того, щоб залучити їх на свій бік.

Поглядам на народ як на однорідний соціум, котрий ототожнювався з селянством, Липинський протиставив бачення українського

суспільства диференційованим із розвиненою класовою структурою, необхідною для модерної нації і державного існування. У такому суспільстві має постати нова еліта шляхом інтеграції традиційних аристократичних верств і нової еліти, народженої народними масами.

І. Франка наближувало до В. Липинського скептичне ставлення до беззастережного «народолюбства» М. Драгоманова, яке доповнювало його перехід на самостійницькі позиції і відхід від тоталітарної марксистської ідеології. Для Драгоманова, наголошує Франко, «суспільність, се властиво тільки продуктивна, робоча, в нашім краю хлопська маса; на ній стоїть розвій суспільності, її інтереси — се головні інтереси всякої суспільної праці». Щоправда, зазначає І. Франко, М. Драгоманов знає, «що навіть у нашій суспільності між робучими є поділ на чорноробів та білоробів, але чи ті останні мають який окремий рід праці, чи мають якісь окремі права й обов'язки в суспільстві, в те він не входить». У Драгоманова «біло роби», тобто вищі верстви суспільства, «ідентифікуються з експлуататорами і п'явками народу, і головне жадання, яке ставиться до них в ім'я етики, се присвятити всі свої сили праці та старанню про добро й емансипацію і просвіту народної, себто хлопської маси».

Саме такий обмежений погляд Михайла Драгоманова на місце і роль основних класів суспільства, його «мужикофільство», за висловом Івана Франка, обумовило «і в чисто культурних та освітніх справах занадто вузьке розуміння нації, як плебса, не дозволяло йому ставити діло національного розвою так широко, як воно ставиться у нас нині».

І перед І. Франком, і перед В. Липинським, таким чином, із визнанням і прийняттям ідеї самостійності української нації поставало

завдання пошуку нових соціальних і політичних орієнтирів та механізмів їхньої реалізації. У цих пошуках обидва діячі були далекі від одностороннього доктринерства, доповнюючи соціальний плюралізм плюралізмом політичним і релігійним.

Показовою щодо цього є реакція Липинського на закид О. Назарука, «що Ви (В. Липинський. — Ю.Т.) не почали з убиття попередників, у нас велетнів пропаганди: Драгоманова, Франка, ...і навіть Шевченка як суспільно-державницького пропагатора...». Назарук вважав, що «будова нового не можлива без повалення старого і без вивезення румовищ з нього... Маса — і то не тільки черні, але й інтелігенції — доконче потребує зрубання й викорчування старих гаїв, де молилася, заки зачне молитися в новій святині».

В. Липинський натомість пропонував інший підхід. Поклада на досвід всесвітньої і української історії, він стверджує, що революційні перетворення лише тоді мають успіх, коли їхній провід включає до свого складу представників старої еліти. Не відходячи від своїх консервативних позицій, Липинський завжди був готовий акцептувати позитивне й у своїх політичних опонентів, а не «викорчовувати» інші ідеології, як це пропонував йому галицький респондент. «Шевченко, Франко, Драгоманов — революціонери. — відповідав В. Липинський О. Назарукові. — Боротьба з деякими їх шкідливими думками при допомозі понижування їх революційного авторитету, думаю, безцільна. Завжди будуть українські революціонери, які будуть, і зовсім слушно, черпати з них свої натхнення». Він вважав, що вада українського суспільного руху полягає не в тому, «що ми маємо революціонерів. Біда, що ми маємо тільки революціонерів». Отже, на думку В. Липинського, потрібно було утверджувати не тільки негацію революціонерів, а «витворювати» консерваторів із позитивною програмою. «Витворення цієї позитив-

ної консервативної державницької думки, — наголошував Липинський, — думаю, має для нас далеко більше значення, ніж боротьба з Шевченком, Франком і Драгомановим. Тим більше, що без сильної української консервативної організації — ця боротьба безнадійна».

До того ж учений вважав, що боротьба за відновлення національної державності має бути пов'язана з поверненням до українства його власних аристократичних верств, найбільш політично досвідчених, освічених, культурних, але таких, що досі стояли на польському чи російському національно-державницькому ґрунті.

Ці думки про національне відродження полонізованої української шляхти переконливо викладені В. Липинським у листі до І. Франка, датованому 20 серпня 1912 року, який зберігається у Відділі рукописів Інституту літератури НАН України. У ньому вчений сердечно дякує Франкові за виявлений інтерес до щойно виданого збірника *Z dziejów Ukrainy*, прихильне ставлення до цієї праці та висловлені зауваження. Збірник, як відомо, було присвячено пам'яті хлопоманів В. Антоновича, П. Свенціцького і Т. Рильського, які у 60-х рр. XIX ст. започаткували поворот української шляхти польської культури та римо-католицького обряду до участі у національному й політичному відродженні України. Крім чисто наукового значення книга *Z dziejów Ukrainy* мала і надзвичайно сильний громадсько-політичний резонанс у галицькому суспільстві, й не лише у тих колах, яким вона була безпосередньо адресована — спольщеним представникам української шляхти, — а й у широких колах інтелігенції. Ось що писала у зв'язку з цим газета «Діло» у 1918 р.: «Популярною серед української інтелігенції в Галичині була книжка теперішнього посла Української держави у Відні В. Липинського *Z dziejów Ukrainy*. Не знати, чи автор був певний, що його книжка відіграє колись таку велику роль у життю Української держави. Наклепи польської преси

на українство, — а спеціально на Українську державу — заєдне вислізування, відсуджування українського народу від всякої культури, твердження, що в українському суспільстві жиє лише дух руїни й анархії — обурили багато тутешніх одиниць, які були римо-католиками і стояли осторонь українського життя. Ці люди почали вертати до українства — українською мовою і то гарною володіють добре, бо навчилися її прямо від народу. Трудно її дістати, а за відступлення платять грубі гроші. І зустрінете, нині ще недавнього «нібито» поляка, як він з завзяттям студіює цю книжку, а наслідок — він віднаходить себе — він стає українцем».

З контексту листа випливає, що І. Франко, очевидно, радив В. Липинському звернути увагу на свої праці з історії України та національного відродження. Липинський у відповідь засвідчує, що низку їх він використав у своїй студії про С. Кричевського, вміщеній у *Z dziejów Ukrainy*, а також у брошурі *Slachta na Ukrainie*. При цьому він висловив надію повернутися до них при підготовці II тому *Z dziejów Ukrainy*, який мав бути присвячений національному відродженню полонізованих українських верств у XIX ст. Липинський називає Івана Франка «найкращим знавцем впливу Польщі на українську національну справу» і зазначає, що «той, хто ці впливи досліджує і з цими впливами бореться, не має права зробленого Вами в сім напрямі не знати». Йдеться, зокрема, про праці І. Франка «Хмельниччина 1648—49 р. в сучасних віршах», «Студії над українськими народними піснями», опубліковані у «Записках Наукового товариства ім. Т. Шевченка».

Водночас В. Липинський вважав за необхідне висловити деякі пояснення, оскільки І. Франком, очевидно, не зовсім правильно була сприйнята мета і завдання, випущеного у світ збірника. Липинський зауважує, що поява *Z dziejów Ukrainy* органічно пов'язана з виданням часопису *Przegląd Krajowy*, з його брошурою *Slachta na*

Україні і є продовженням розпочатої гуртком, як він зазначає, правобережних українців-латинників праці в напрямку національного відродження спольщених українських верств. Ця діяльність була неправильно трактована Франком як внесок в історію польської шляхти на Україні, тоді як Липинський вважав цю діяльність наповненою принципово іншим змістом. Йшлося саме про українську шляхту, яка, на думку В. Липинського, мала визначити свою позицію до українського народу, повернутися до власної національної ідентичності і взяти участь в українському відродженні.

«Ми, — зазначає він, — по суті є спольщеною українською верствою, тобто маємо ще, хоч слабкі, а все-ж не забуті українські традиції (переважно політичні), маємо свою, хоч убогу поки що, але оригінальну українську культуру, котра виявилась між іншим в літературі нашого відродження, почавши від Падури та Чайковського до сьогоденного дня».

Водночас, розглядаючи відносини польсько-українські на українських теренах, В. Липинський рішуче відкидає ідею асиміляції польської верстви в українському середовищі. Втрату національної ідентичності Липинський у будь-якому варіанті вважав негативним явищем, яке, за його словами, «є все і всюди шкідливим духовним зубожінням денационалізованої верстви».

Він наголошує, що «українізація» полонізованих прошарків українського соціуму не є денационалізацією поляків, «не є регресом, а виявляє процес відродження, процес розвитку захованих в нас (полонізованої української шляхти. — Ю.Т.) наших традицій, процес збагачування, а не зубожування нашого духовного «я».

Така позиція В. Липинського викликала бурхливу реакцію насамперед в українському суспільстві. Для багатьох діячів українсько-

го відродження була зрозумілою і прийнятною позиція «хлопоманів», які поривали з своїм соціальним статусом, включаючись в український рух. У даному разі пропонувалось відродити традиції української шляхти і зберегти особливості її соціальної і культурної сутності, які Липинський вважав надзвичайно цінними для українського руху. Фактично, це було несподіваним для багатьох запереченням безоглядного «народолюбства» в тогочасному українському суспільному житті й намаганням визволитися від ліберально-народницької однобічності у політиці та історіографії. Така позиція базувалася на глибокому усвідомленні своєї приналежності до шляхетського стану та переконанні, що останній має бути органічним складником українського народу і повернути собі роль провідної верстви.

«Вважаємо себе лише і виключно Українцями, — резюмує В. Липинський у листі до І. Франка. — Хочемо розвивати свою національну культуру, виходячи з унаслідованих по історії українських традицій нашої верстви, а не тільки беручи культурні здобутки інших українських верств. Се потреба нашого духовного «я» і імператив нашого суспільного світогляду».

Таким чином, В. Липинський рішуче відмовляється від наявної досі традиції в українському русі представляти «панів» як ворогів народу. На його думку, повертаючись до свого народу з російського та польського таборів, вони вносять у процес українського відродження свій культурний, господарський, адміністративний досвід, інтелектуальні та матеріальні цінності, суттєво посилюючи позиції українського громадянства. Без українського «панства» Липинський не бачив перспективи будівництва Української державності. Саме тому громадсько-політична діяльність В. Липинського мала на меті залучити якомога ширші прошарки землевласницької дворянської верстви до процесу українського на-

ціонального самоусвідомлення. Оцінюючи ретроспективно свої зусилля в цьому напрямку, Липинський зазначає: «Ми давні передвоєнні самостійники й хлібороби весь свій вік думали инакше (ніж українські демократи. — Ю.Т.) й увесь свій вік працювали, щоб національно свідомих «поміщиків» було на Україні якнайбільше. Бо ми, як люде, що хотіли Української держави, були певні, що поки український поміщик буде вважати себе за Росіянина або Поляка, то збудувати державу, навіть республіканську, не вдасться».

З такої позиції впливало і висловлене в листі чітке ставлення В. Липинського до українсько-польських взаємин. Для нього було абсолютно зрозумілою неможливістю досягнення польсько-української угоди у тогочасних обставинах, коли польський елемент все ще залишався панівним в Україні (на Правобережжі та в Галичині, звичайно, насамперед). Остання обставина була перешкодою і для національного відродження української шляхти. Саме тому Липинський вносить суттєву корекцію в «новоєрівську» концепцію польсько-українських відносин в Галичині.

«В «угоду» польсько-українську при теперішніх обставинах не віримо, — зауважує В. Липинський, — бо знаємо дуже добре, що Поляки свого панування над нами добровільно не зречуться, а доки це панування існує, про повний і всесторонній розвиток української культури взагалі, і про повне національне відродження нашої верстви, зокрема, не може бути мови».

Запорукою нормалізації українсько-польських взаємин було, на думку Липинського, визнання польською стороною національних домагань українців. При цьому заперечувалося будь-яке угодовство, яке йшло врозріз із вимогами поділу Галичини в Австро-Угорщині, намірами здобути автономію України в Росії. «Стоючи на ґрунті ук-

раїнського автономізму (в найширшому розумінні цього слова), хочемо мирно жити з Поляками на нашій землі, поскільки вони себе признаватимуть горожанами України, і мати в них підмогу для наших автономістичних змагань, але не авангарду польськості».

Таким чином, В. Липинський висував «супроти місцевих Поляків (як і Росіян, Жидів і т.д.) принцип територіалізму», який пізніше став складовою його концепції української трудової монархії. Такий підхід стає для Липинського засадничим у визначенні характеру політичних взаємин українців і поляків у Галичині вже у цей початковий період його промадсько-політичної діяльності. Виступаючи проти традиційного шляхетського демократизму «поляків Варшавських», він стає на шлях пошуків співпраці з тими польськими консервативними елементами, які були зацікавлені у збереженні місцевих традицій, місцевого самоврядування і яким було властиве усвідомлення «спільних інтересів спільної землі».

Звертаючись до Великого Каменяря з цими роз'ясненнями, В. Липинський, попри різницю в ідеологічних світоглядах, очевидно, усвідомлював і чималу спільність політичних інтересів з огляду на те, що І. Франко від кінця ХІХ ст. перейшов на самостійницькі позиції. Для Липинського було надзвичайно важливим отримати «від українського свідомого суспільства» зрозуміння своєї позиції. І роль у цьому Івана Франка «як одного з найвидатніших представників» цього суспільства і як «діяча і письменника, котрому ми, — зауважує Липинський, — правобічні Українці-латинники — дуже, дуже багато в своєму самопізнанні завдячуєм», було важко переоцінити. Саме цими міркуваннями і керувався В'ячеслав Липинський у своєму листі-зверненні до Івана Франка.

Юрій ТЕРЕЩЕНКО

Справжній полковник

*Бойовий офіцер Петро Болбочан
насамперед прагнув до розбудови
незалежної Української держави
з міцною професійною армією, здатною
захищати національні інтереси*

У подіях 1917—1918 рр. в Україні військові формування під командуванням Петра Федоровича Болбочана відіграли помітну роль у звільненні української землі від більшовицької окупації. Петро Болбочан, як і більшість старшин Армії УНР, пройшов шлях військового вишколу в російському війську. Початок українських визвольних змагань 1917 р. він зустрів уже політично свідомою та зрілою людиною, зі сформованими поглядами на суспільство та армію. На відміну від більшості українських громадсько-політичних діячів, які очікували від революції насамперед радикальних соціальних перетворень, П. Болбочан бажав розбудови незалежної Української держави з міцною професійною армією, здатною захищати національні інтереси.

Він народився 5 жовтня 1883 р. у с. Гіджеу Хотинського повіту Бессарабської губернії в сім'ї священика. Родина була незалежною й не мала жодної земельної власності. Після двох років навчання у Кишинівській духовній семінарії вступив до Чугуївського піхотного юнкерського училища. Там «зорганізував український гурток для поширення рідного слова». Служив на різних

посадах, зокрема полкового ад'ютанта, командував ротами піших розвідників, кулеметним підрозділом 38-го піхотного Тобольського полку. Служив під началом полковника Генштабу М. Ейгеля — видатного військового теоретика, автора підручників із тактики та фортифікації, за якими вчилися в багатьох російських військових школах. Як полковий ад'ютант, П. Болбочан мав досвід формування запасних полків і маршових рот. Справжній бойовий офіцер П. Болбочан лише протягом другої половини 1914-го — вересня 1915 рр., брав участь у 37 бойових акціях, які нерідко тривали понад тиждень, а то й цілий місяць. Служба в російській армії закінчилася важким пораненням у лютому 1917 р.

Масова українізація армії стала складовою українського національно-визвольного руху, важливим інструментом впливу на Тимчасовий уряд у боротьбі за національне самовизначення українського народу. У цих процесах брав участь і П. Болбочан. Свою діяльність в українському військовому русі він розпочав під впливом подій, пов'язаних з 1-м Українським полком ім. Б. Хмельницького, який прибув на фронт і увійшов до складу 5-го корпусу російської армії. Під командою П. Болбочана на той час був обоз 5-го корпусу, і, користуючись цим, він допоміг «богданівцям» зорганізуватися й укомплектуватися. Захоплений поширенням національної свідомості серед вояків-українців, П. Болбочан розпочинає роботу з формування з українців — вояків 5-го корпусу — окремої національної військової частини.

Після тривалих колізій 4 листопада 1917 р. Генеральне секретарство військових справ видало наказ про формування 1-го Українського республіканського пішого полку при 5-му армійському корпусі, командиром якого 22 листопада 1917 р. було при-

значено П.Болбочана. 10 грудня 1917 р. у м. Волочиськ П. Болбочан робить заходи для українізації цілого 5-го армійського корпусу, які, однак, зазнали невдачі. На початку грудня 1917 р. за наказом корпусного солдатського комітету корпус було фактично знищено. Рішучих заходів ужив П. Болбочан за цих обставин — «арешт корпусного солдатського комітету й обеззброєння ближчого його оточення». Але солдати корпусу були повністю готові до запланованої акції з винищення 1-го Українського республіканського пішого полку. Республіканці були роззброєні, казарми підірвані та розбиті гарматами. Значна кількість українців загинула. Петро Болбочан із своїм заступником — сотником І. Коржем та частиною старшин — із великими труднощами дісталися Києва вже напередодні більшовицького заколоту.

Відсутність чіткого уявлення про роль збройних сил у процесі державотворення поєднувалась у лідерів Центральної Ради з їхньою автономістсько-федералістичною загальнополітичною позицією. Звідси — орієнтація на так званий спільний революційний фронт із російською демократією та поборювання самостійницьких течій усередині українського руху, зокрема серед військовиків. Найбільш послідовно цієї деструктивної позиції дотримувався лідер Української соціал-демократичної робітничої партії В. Винниченко. «Не своєї армії нам, соціал-демократам, треба, а знищення всяких постійних армій», — зазначав він.

Болбочан звернувся до лідерів Центральної Ради з проханням дозволити йому організувати в Києві офіцерський загін. Але дозволу він не одержав, з огляду на побоювання щодо офіцерів-«реакціонерів». Натомість 12 січня 1918 р. «Робітнича газета» (ч.226) повідомила про те, що формується «полк Української Рес-

публіки». У повідомленні зазначалося про необхідність «збудувати міцну військову частину на підвалинах розумної дисципліни, по зразку армії західноєвропейської». Вказувалося, що полк вже має свій статут, командира полку — капітана П. Болбочана, й подавалася адреса вербувального пункту (Київ, вул. Михайлівська, готель «Ялта», кімната 27).

На чолі сформованого з решток 1-го Українського пішого полку — Республіканського куреня, — який налічував близько 500 вояків, П. Болбочан брав участь у придушенні січневого повстання більшовиків у столиці. Невдовзі Республіканський курінь під началом Болбочана було реорганізовано в 2-й Запорізький піший курінь та приєднано до Окремого Запорізького загону під командуванням генерала К. Прісовського. Болбочан виконував обов'язки помічника командувача загону. Особиста вдача Петра Болбочана як професійного військового й талановитого командира сприяли поширенню його авторитету серед вояків. «Такий люблений підвладними командир-митець, — зазначав військовий і журналіст В. Євтимович, — спроможен повести своїх вояків на найнебезпечніше воєнне підприємство, як то говорить, «в огонь и воду», для такого командира нема слова «не можу», саме з таких вояків-митців виробляються полководці великих форматів».

Вочевидь, у період реорганізації та поповнення Республіканського куреня під командуванням П. Болбочана було закладене основне ядро майбутнього Запорозького корпусу. Українські вояки, котрі прийшли до лав цього військового підрозділу навесні 1918 р. та склали кістяк однієї з найкраще дисциплінованих і професійно підготовлених військових частин Української армії, назавжди зберегли вірність своєму команди-

рові, в пам'ять про якого утворили Товариство запорожців у тяжкі роки еміграції.

Наприкінці грудня 1917 р. Генеральне секретарство військових справ УНР прийняло «Зміни Військових уставів української армії на началах демократії» — статут, яким було скасовано військові ранги колишньої російської армії. Замість них було запроваджено відзнаки військових посад, відповідно до виконуваної функції. Як командир 2-го Запорізького куреня Окремого Запорізького загону, П. Болбочан обіймав військову посаду, яка відповідала званню підполковника, після призначення командиром 2-го Запорізького піхотного полку — полковника Армії УНР. 5 листопада 1918 р. за переможні бої з червоногвардійськими загонами та організаційні заслуги сам П. Болбочан здобув ранг полковника армії Української держави.

Залишилося чимало свідчень того, наскільки притягальною постаттю в початковий період становлення українських Збройних сил був Болбочан як для українських старшин, так і для рядових козаків. Командир Запорозького ім. К. Гордієнка кінного куреня полковник В. Петрів (згодом — генерал Армії УНР) писав у своїх спогадах: «Командант Республіканців, людина поважного вигляду, зі спокійною трохи млявою манерою виговору, вдягнутий як завжди чистенько, з чепурно підстриженим волоссям на голові і вусами та бородою а-ля цар Микола II». Кілька виразних замальовок залишив відомий український письменник Б. Антоненко-Давидович — козак 2-го Запорозького полку, який був безпосереднім учасником багатьох подій, пов'язаних як із долею запорожців, так і самого Петра Болбочана: «...мав, певно, в своїх жилах домішок молдавської крові, бо зовні скидався більше на молдаванина чи навіть француза, ніж на українця...»; «він був зав-

жди у френчі та кашкеті англійського зразка»; «переді мною все ще стояв цей стрункий полковник з французькою борідкою, що, приклавши долоню до дашка кашкета, пропускає перед собою курінь за куренем, сотню за сотнею 2-го Запорозького полку під час військового огляду...» Водночас Б. Антоненко-Давидович свідчить, що полковник залишався небайдужим і до зовнішнього вигляду свого підрозділу: «Будучи прибічником європейського вигляду української армії, Болбочан не перечив, коли його козаки й старшини під впливом національно-романтичних настроїв носили шапки з кольоровими шликами, а на поголеній голові лишали запорозького оселедця».

Болбочан не належав до жодної політичної партії, понад те, за згадкою Б. Монкевича, він постійно наголошував, що «військо мусить бути аполітичне і що всілякі заходи ввести до війська політику і партійність будуть у самій основі своїй викорінені». Він виступав за поборювання революційної демагогії у військових частинах, відверте неприйняття партизанщини в підпорядкованій йому формації, запровадження суворої дисципліни та чіткої організації.

На цьому ґрунті у командира запорожців неодноразово виникали тертя з військовим і політичним керівництвом Центральної Ради. Під час відступу українських військових частин з Києва мали місце принципові розходження між генералом К. Прісовським і П. Болбочаном — з одного боку, та С. Петлюрою — командиром Гайдамацького кошу Слобідської України, який прикривав евакуацію уряду з Києва, — з другого. Тертя виявилися на нараді в с. Гнатівка на р. Ірпінь поблизу Києва в ніч з 8 на 9 лютого 1918 р., на якій зібралися командири та отамани збройних загонів, які уціліли після боїв з більшовиками, з метою обговорення

питання об'єднання військових частин для продовження спільних бойових дій. П. Болбочан вимагав, щоб гайдамаки увійшли до складу Окремого Запорозького загону й діяли спільно під єдиним командуванням генерала К. Прісовського. С. Петлюра натомість відмовився від цього кроку, й Болбочан, за словами Б. Монкевича, закинув йому звинувачення, що «він (Петлюра. — Авт.) зі своїх персональних дрібних мотивів став на перешкоді тому об'єднанню, що одно могло врятувати останки української збройної сили від знищення». На думку деяких дослідників українського військового руху, зокрема О. Войнаренка, Б. Монкевича, Я. Штендери та ін., саме від «Гнатівської наради» «датується чисто персональна недовіра (Петлюри) до Запорожців та особисте вороже ставлення до Болбочана».

Колишній вояк Окремого Запорозького загону Н. Авраменко у своїх спогадах наводить дані про кількісний склад цього збройного формування. Зокрема, він пише, що під час скликання наради в с. Гнатівка, де «зібралась вся військова сила Української Народної Республіки» (близько 4 тис. «піхоти, кінноти, артилерії, обозу, помічної частини, Вільного козацтва і штабів»), під командуванням П. Болбочана перебувало 1500 вояків: 1. Республіканська сотня — 400 багнетів, командир — капітан Кіріков; 2. Волонтерська — 350 багнетів, командир — Ушаков; 3. Наливайківська — 450 багнетів, командир — Зільницький; 4. Богунівська — 300 багнетів, командир — підполковник Кондратюк.

Окремий Запорозький загін разом із урядом Української Народної Республіки, Центральною Радою, прикриваючи їхній відступ із Києва, відійшов до Бердичева, згодом — до Житомира. Болбочана було призначено на посаду губерніяльного коменданта Волині. За словами українського військового історика В. Вер-

ги, «це був перший комендант від початку революції, котрий, замість мітингів, почав творити лад і порядок».

За ініціативою П. Болбочана в губернії розпочалася мобілізація до українського війська. До того ж він враховував потреби Запорозького загону й одночасно створював частини для охорони населених пунктів губернії. Така ініціативна праця не залишилася поза увагою військового відомства УНР, яке, залишаючи П. Болбочана губернським комендантом, призначила командиром 2-го Запорозького пішого куреня прапорщика Мицюка. Сотник Б. Монкевич, який служив тоді в лавах запорожців, а згодом став одним із перших хроністів Запорізького корпусу та біографом П. Болбочана, писав, що підполковник, «не маючи морального права залишити свою частину», в той же час не міг не послухатися уряду. Він скликав старшинське зібрання, яке й поінформував про ситуацію. Старшини звернулися до уряду з проханням залишити П. Болбочана командиром куреня. Однак до призначення свого заступника він змушений був залишатися в Житомирі та виконувати обов'язки губернського коменданта. Лише після того, як частина зазнала страшних втрат, а новопризначений командир куреня прапорщик Мицюк фактично покинув її напризволяще, П. Болбочан передав справи коменданта заступникові та приєднався до своїх бойових товаришів.

Після укладення Берестейського миру німецькі та австро-угорські війська, на запрошення Центральної Ради, прийшли в Україну, щоб сприяти звільненню її від більшовицької окупації. Окремий Запорозький загін брав участь у наступі на Київ разом із Січовими стрільцями та Гайдамацьким кошем Слобідської України, керованим Петлюрою. 2-й Запорозький курінь під командуванням Болбочана був однією з перших українських час-

тин, які, випереджаючи німецькі війська, 2 березня 1918 р. увійшли до столиці України. Під час урочистої зустрічі українських частин у місті запорожці зіткнулися з неприємним фактом вшанування місцевою владою червоного прапора революції, під яким билися вороги України, — червоногвардійські частини та московські загони. Справедливе обурення запорожців викликали також заклики до «переведення в життя соціалізму» та гасла не допустити в Україні «сваволі військових реакціонерів». Вимога запорожців зняти червоні прапори з урядових будинків і користуватися лише національною символікою, яку П. Болбочан від імені запорожців передав Київській думі, викликала обурення серед лівих фракцій Центральної Ради. Після того, як запорозька варта зірвала червоні прапори з будинку міської думи, Міністерство військових справ УНР зажадало від Петра Болбочана судового покарання для цих вояків за «нечувану зневагу до емблеми революції». Болбочан не лише відмовився виконати цю вимогу, а й заявив, що повністю солідарний із своїми вояками, і вважає необхідним насамперед поважати національну символіку.

Безперечно, подібні факти породжували недовіру вояків до влади, яку вони захищали. Слід зазначити, що під час згаданої вище наради в с. Гнатівка, на якій за спільним рішенням на чолі Окремого Запорізького загону було обрано генерала К. Прісовського як найстаршого за військовим рангом і найбільш кваліфікованого військового, також було узгоджено певний кодекс взаємин між владою та армією. Цим кроком старшини Запорізького загону демонстрували своє небажання мати на чолі збройних сил малокваліфікованих, а часом — і взагалі цивільних людей з партійними квитками. Було ухвалено рішення, що військо мусить стати аполітичним, всілякі солдатські комітети та комісари, «які

дезорганізували і розпалювали до цього часу армію, не повинні мати в ній місця». Дисциплінарна влада визнавалася тільки за старшинами, й лише вони мали карати підлеглих їм військових, чим фактично брали на себе відповідальність за дії останніх перед владою.

Після звільнення Києва від більшовицької окупації командиром Окремого Запорозького загону, за рекомендацією К. Присовського, призначеного на посаду Київського губернського коменданта, став генерал З. Натієв.

Уже в процесі переформування регулярних військових частин, т. зв. «Осібної армії», за рахунок розгортання в полки та дивізії Січового, Гайдамацького та Запорозького загонів 12 березня 1918 р. Генеральним штабом Армії УНР було ухвалено рішення вивести Запорозький загін під командуванням генерала З. Натієва зі складу добровільної армії та за рахунок поповнення реорганізувати його в Запорозьку дивізію. В її складі було сформовано 2-й Запорозький піший полк під командуванням П. Болбочана, який, за підрахунками Н. Авраменка, налічував 2600 багнетів, 80 шабель і 10 кулеметів. За свідченням Б. Монкевича, дивізія на 80% складалася з колишніх офіцерів.

У березні 1918 р. запорожці звільнили від більшовиків низку міст та сіл Полтавщини (Гребінку, Лубни, Ромодан, Полтаву тощо). У цих боях українським частинам протистояли не лише червоноармійські загони, а й добре озброєні та гарно вимуштровані чехословацькі відділи та матроські більшовицькі частини, які відрізнялися особливою жорстокістю. Запорожці, як правило, йшли в авангарді німецьких військ і нерідко самостійно одержували перемоги над ворогом. Хоробрість козаків дивізії та

смівливість військових операцій, які планувало командування українських частин, стали запорукою їхнього переможного наступу. Нерідко полковник П. Болбочан особисто вів своїх вояків у бій. Більшовицька преса тих днів згадувала «сильний отряд запорожських войск под командой старорежимного царского генерала Балбачана». За цього «грізного супротивника радянської влади» (живого чи мертвого) більшовики обіцяли 50 тис. карбованців. У цей же період із метою ліквідації Болбочана до Запорозької дивізії неодноразово засилалися більшовицькі агенти, двоє з яких здійснили замах на полковника, на щастя, — невдалий. Російські добровольці, як і більшовики, винесли полковникові заочно смертний вирок, в Харкові офіцери-денікінці також організували на нього атентат.

6 квітня 1918 р. запорожці переможно вступили в Харків. Очікуючи кандидатури уряду, П. Болбочан за погодженням із генералом З. Натієвим призначив тимчасово губернським комендантом (з виконанням обов'язків губернського комісара) полковника О. Шаповала — командира 4-го Запорозького полку ім. Б. Хмельницького. Через кілька днів — 9 квітня 1918 р. — Запорозьку дивізію за наказом військового міністерства було розгорнуто в Запорозький корпус, оскільки під час звільнення Полтавщини від більшовицької окупації чисельність Запорозької дивізії постійно зростала, особливо за рахунок української інтелігентської молоді. Тож, за задумом військового міністерства УНР, у процесі розгортання дивізії в корпус, 1-ша дивізія мала із свого складу виділити другу дивізію. Командиром 1-ї Запорозької дивізії призначався полковник П. Болбочан, начальником штабу — підполковник Ганденрайх. Приймаючи нову посаду, Петро Болбочан просив військове відомство залишити його командиром

улюбленого 2-го Запорозького полку. Хоча сумісництво двох таких посад суперечило військовому статуту, генерал З. Натієв дав на це свою згоду.

Звертаючись до подій того часу, сотник Б.Монкевич у своїх спогадах подає яскраву характеристику П. Болбочану та його взаєминам з вояками 2-го Запорозького полку. «Йому вірили всі надзвичайно, бо знали, що він сам є зразком чесноти і порядку, — наголошує він. — В житті був дуже скромний, без тіні манії величності... Запорожці щиро любили його, були віддані йому й готові виконати кожне його бажання... Він ніколи не підвищував голосу, нікого не розносив і не робив нікому нагани, як це робить більшість строевих начальників. Вистачало одного погляду Болбочана, щоб людина розуміла, чого він бажає і чи задоволений він чи ні».

Гордістю за свого командира Петра Болбочана, який здійснив одну з найуспішніших військових операцій зі звільнення Кримського півострова від більшовиків, сповнені спогади його військовиків. Зокрема Бориса Монкевича — «Слідами новітніх запорожців: Похід Болбочана на Крим», яка вперше побачила світ 1928 року у Львові й була перевидана 1956 р. у Нью-Йорку Товариством ім. полк. Петра Болбочана в Америці.

Героїчний військовий шлях П. Болбочана обірвався у неповних 36 років. Невиправдане цькування політичним керівництвом Директорії військового професіонала, палкого патріота України завершилося драматичним фіналом — необґрунтованим звинуваченням у спробі державного перевороту та розстрілом.

Тетяна ОСТАШКО

«Сила нації, що відроджується»

*Як Георгій Нарбут зробив
давню мистецьку спадщину
частиною сучасності*

У кінці XIX ст. українська книжкова справа переживала не найкращі часи. І справа не тільки в браку коштів на оформлення книжок, хоч, звісно, папір, який жовкне за тиждень, не додавав їм мистецької вартості. Коріння проблеми сягало глибше: щоб створити українську книгу, потрібно було використати українське оформлення. І це виявилось доволі непросто; часом «українськість» набувала таких форм: «Переплітаючись з хвостатим написом, сидить кобзар, журиться дівчина, скачуть козаки, стирчить тополя, біліє хата, та сяє місяць над водою. Усе, що вабить серце, треба було вилити на обкладинку. Довідалися, що українські вишивки та килими відрізняються від орнаментики інших народів, — і з того часу вишивка рішучо переїхала від свого природного призначення на книжкову обкладинку», — згадує Ф. Ернст, український історик-мистецтвознавець.

Українськість тоді (на жаль, і не тільки тоді) стала частково отожднюватися з етнографізмом. А через копіювання, тобто постійне повторення тих самих образів, символи поступово втрачали своє значення, перетворюючись на шаблони. Тож виникала ситуація, ко-

ли народна й давня висока культури існували дещо відокремлено одне від одного, причому остання навіть потроху почала забуватися. Уже в 1910-х рр. В. Кричевський, український архітектор, графік, зосередиться переважно на народній культурі, говорячи про «декоративність і закоснілий канонізм феодально-гетьманських барокових форм», «феодальну аксесуарність, непотрібність її для сучасної доби» (однак, можливо, така категоричність цих слів зумовлена його суперництвом з Г. Нарбутом).

У кожному разі за такого стану справ значна частина українського мистецтва опинилася під загрозою забуття. Причому йшлося не тільки про часткове зруйнування тяглості, спадкоємності українського мистецтва, а й про відомий українцям розрив «низів» і «верхів» — народу та його еліти, тільки тепер у сфері мистецтва. Так, мабуть, і сталося б, якби не один надзвичайно талановитий художник-графік із Чернігівщини.

15 років творчості — 300 — 350 головних графічних праць

«Чи міг би я що-небудь дізнатися про рід «Нарбут»? Чи є у Вас герб цього роду і чи міг би я його змалювати?» — пише 18-річний гімназист знавцю історії українського лівобережного дворянства П. Дорошенку. У цих рядках можна відчутти надзвичайну експансивність характеру Георгія Нарбута (про яку згадували його сучасники), уміння цілковито, по-справжньому захоплюватися чимось або кимось. Як видно з уривка, Георгій Нарбут мав два ключових захоплення.

Насамперед, малювання. Обравши його як справу свого життя, Георгій Іванович поринув з головою у творчість. Можливо, найкра-

ще засвідчує його працелюбність такий факт: за 15 років свого творчого життя тільки у графіці він має 300 — 350 головних праць.

Інколи таке захоплення навіть спричиняло комічні ситуації. Український архітектор і графік В. Січинський, зокрема, пише: «Інтенсивність зорових переживань у Нарбута була така, що приглушувала всі інші почуття. З Нарбутом, як розповідала його дружина, В. П. Нарбут, неможливо було ходити до опери. Абсолютно не музичний, він жодної уваги не звертав на музику й усю увагу скупчував на тому, що й як робилося на сцені. Кожна курйозна чи ефектна дрібниця в декорації, в сценічній бутафорії, в костюмах чи гримі вражала Нарбута так, що він штовхав своїх сусідів у боки й цілком позбавляв можливості слухати».

Малювання давало йому сили протягом усього життя, ставши способом, у який Георгій Нарбут зміг поєднати часи. Інше його захоплення — минулим — не було таким однозначним і зазнало переосмислення, щоб, урешті-решт, історична нитка українського мистецтва не була обірвана.

Незабута історія

Захоплення історією для Георгія Нарбута можна назвати природним. Він народився на хуторі поблизу Глухова — колишньої гетьманської столиці, місця, де якраз і урвалася висока козацька культура та почався розрив між українськими «низами» і поступово русифікованими «верхами» (козацької старшини, яка прийняла дворянство імперії). Ще з юних літ Нарбут розкопував козацькі вали, прогулювався підземним ходом, який вів до греблі з напівзруйнованої кам'янички. А ще, як оповідає В. Січинський, «з зарослих баговинням глибоких калюж хлопці витягували шматки білого мар-

муру» — те, що лишилося від паркових басейнів розкішного палацу Кирила Розумовського.

Добре знаючи здібності Георгія Нарбута, не варто навіть припускати забуття цих часів, бо пам'ятає художник мав феноменальну. В. Січинський наприклад, наводить такий епізод. Літом 1918 року Георгій Нарбут малював українське вбрання з особливо пишними бароковими елементами матерій і запитав мистецтвознавця Я. Ждановича, чи пам'ятає він, звідки цей орнамент. Коли той зізнався, що ні, художник нагадав: «А дерев'яна під срібло ікона Василя, що була на Лизаветинській виставці з Київської лаври?». Я. Жданович знайшов фото з тієї події, і виявилось, що, окрім незначних деталей, ще й орнаменти ідентичні (і це при тому, що виставка відбулася 1912 року). Георгій Нарбут шість (!) років зберігав у своїй пам'яті ці орнаменти.

Тож і не дивно, що образи юності уже згодом втіляться в «Українській абетці», де під літерою «Ф» художник намалює епізод, коли під час феєрверку в маєтку Кирила Розумовського до гетьмана приходить кошовий отаман і попереджає про небезпеку. Однак той лише запрошує отамана подивитися на чудове дійство. Теоретик та історик мистецтв професор М. Мандес, аналізуючи цю працю, назве Георгія Нарбута генієм, який за допомогою простої туші передав на папері «одчайдушний момент історичної драми цілого народу», коли за розвагами було забуто Україну.

Тож спогади про козацтво були дуже важливими для Нарбута, і 1917 року, коли Центральна Рада почне обирати найкращий проект герба, він захищатиме символ козака з мушкетом — зображення, що містилося на козацьких печатках ще з XVI ст. Однак через непрості взаємини з М. Грушевським і проект герба В. Кричевського його думки лишилися не оціненими. До певного часу.

Графічна фіксація доби нашої державності

Геральдикою Георгій Нарбут захоплювався здавна і мав у цій сфері великий досвід (ілюстрував праці «Малоросійський гербовник», «Герби гетьманів Малоросії», працював художником у журналі «Гербовед», Гербовому відділу Сенату та ін.). Прихід до влади Павла Скоропадського став для Георгія Нарбута шансом попрацювати для державності України. Відомим є його проект українського герба, у якому художник взяв за основу символ козака з мушкетом, помістивши його у центр синього восьмикутного щита. Над ним, угорі — золотий тризуб, а збоку щит оточував срібний картуш, виконаний у рослинному бароковому стилі.

Цей герб поєднав у собі давність українського народу (тризуб), його характер (козак), високу культуру (барокове оздоблення). І в той час, коли, наприклад, В. Кричевський буде зосереджуватися суто на народній культурі, Г. Нарбут уособлює інший підхід — синтез, поєднання мистецьких епох. Це стає провідним його принципом.

Він проявляє себе і в обкладинці проекту великого герба, на якій, з одного боку, на тлі геральдичного дерева стоять гетьман, учений та козак Мамай, а з іншого — робітник зі щитом біля обеліска. На думку історика мистецтва І. Дудника, «ті фігури, за задумом художника, і є символами державного управління, якісної освіти та українського менталітету, того, що необхідне новому українцеві, громадянину України держави, якого уособлює собою фігура «робітника». Розмаїття ж родинних гербів зведено до одного — тризуба, державного символу».

Однак, напевно, найкраще синтез і зв'язок із козацьким минулим відображає шрифт, створений Нарбутом. У його основі — по-

єднання шрифту стародруків і козацького скоропису XV—XVIII ст. «З'єднати ці, до деякої міри протилежні ритмічні вислови й відмінну структуру письма, міг лише Нарбут», — пише В. Січинський.

Загалом, про Нарбута справедливо кажуть, що він графічно зафіксував цілу добу нашої державності (В. Січинський). За часів Української держави художник створив печатку, марки, банкноти (із загалом 24 випущених у 1917 — 1920 роках банкнот 13 — авторства Нарбута) та ін. Він — один із засновників Української академії мистецтв, а деякий час навіть працював її ректором. До речі, був період, коли саме він врятував Академію, розмістивши її в себе на квартирі (і цікава історична деталь — у цьому домі колись жив Тарас Шевченко). Учень Нарбута П. Ковжун влучно схарактеризував роль Георгія Нарбута: «Нарбут — це сила нації, що відроджується. Своєю творчістю він дав найбільший доказ, які є творчі сили й можливості в пробудженому народі... Це ж Нарбут увів нам українську графіку в наш портфель через українські банкноти, Нарбут рушив нам листа українською поштовою маркою, Нарбут спинив наше око на українських друках і книжках».

Проте зв'язок часів, «верхів» і «низів» не можна назвати повним. Було ще дещо, що не потрапило до поля зору художника; «знаходження» цього фрагмента пришвидшили історичні потрясіння.

Художні мости між мистецтвами різних епох

Перипетії наступних місяців революції стали тяжким ударом для Георгія Нарбута. Той козацький світ, про який він пам'ятав із дитинства, руйнувався. Намалювавши єдину в своїй творчості гостру політичну карикатуру на представників тодішньої влади, він звертається у творчості до народної культури. Раніше (як пише

В. Кричевський) художник мало на неї зважав. Однак поступово, звикнувши до грубої техніки, завдяки спілкуванню з етнографом та археологом Д. Щербаківським, художник побачив за нею високу художню якість. І як результат, за словами В. Кричевського, «осягнувши напруженням художньої волі українську народну творчість у самих її джерелах, він виказав свою дійсну українську істотність».

Мабуть, саме тоді він зібрав необхідні фрагменти, щоб поєднати історію українського мистецтва. І тому 1919 року Георгій Нарбут створює ілюстрацію, яка ґрунтується на давньому минулому, але спрямована в сучасність, поєднує високу культуру ще Київської Русі, козацтво й народну культуру. Ось як мистецтвознавець П. Білецький проаналізував ілюстрацію Георгія Нарбута до «Енеїди» І. Котляревського: «Кольори та візерунки «веселих» ікон та портретів XVIII ст., обличчя «козаків мамаїв», розписи Троїцької надбрамної каплиці Київської лаври, архангели Михайли (до яких Еней подібний і своєю грацією, і вбранням) — все це спливало десь у підсвідомості майстра, коли він малював, але творив він невимушено, втілював власний задум, не копіював жодних зразків». Він також зазначає: «За кольором, врочистою лінійною ритмікою ця невелика річ нагадує монументальний розпис і могла б правити за ескіз до фрески».

Моцарт лінії, як називав Нарбута Є. Маланюк, створив одну з найкращих своїх симфоній. Вона стала втіленням художніх мостів між мистецтвами різних епох, верств українського суспільства, які він будував протягом усієї своєї творчості. Занурившись у минуле, Георгій Нарбут знайшов нитку тяглості українського мистецтва, яка, напевно, привела його до культурних надр, надала сил переосмислити давню спадщину й, актуалізувавши її, зробити частиною сучасності.

Марія ЧАДЮК

Відповідальний за держбезпеку

*Ігор Кістяківський:
спроба політичного портрета*

Розбіжність між внутрішніми переконаннями, поглядами, думками та реальними діями людини, незрідка вимушеними, — це болюча проблема і для окремої особистості, і для людства взагалі. Як у минулому, так і в сучасності. Тому щасливою є та людина, той історичний діяч та політик (може, в першу чергу, саме політик), який діє відповідно до настанов власної совісті, робить і відстоює те, у що справді глибоко вірить.

Про героя нашої розповіді, Ігоря Олександровича Кістяківського (16.01.1876, Київ — 14.09.1940, Париж), одного з найяскравіших діячів уряду Гетьманської держави Павла Скоропадського, цього, на превеликий жаль, сказати не можна. «Амплітуда» його поглядів справді вражає: українофіл-ліберал із вираженими симпатіями до українського національного руху (втім, поміркованого), водночас близький до кіл загальноросійської партії конституційних демократів (це в молодості, в часи до початку Першої світової війни); один із найвпливовіших урядовців Павла Скоропадського, державний секретар Української Гетьманської держави, міністр внутрішніх справ гетьманського уряду, відповідальний за державну безпеку (липень — листопад 1918 року), сенатор

Загального Зібрання Державних Зборів Української держави, генеральний суддя, ініціатор формування Державної варти Гетьманату, яка була покликана охороняти спокій, стабільність і внутрішню безпеку в Україні Павла Скоропадського від зазіхань зовнішніх та внутрішніх ворогів (насамперед більшовиків та радикально-націоналістичних супротивників гетьмана всередині країни), нарешті, заступник голови української делегації на переговорах з укладання мирного договору з Радянською Росією (травень — серпень 1918 року), аж до листопада 1918 — послідовний прихильник незалежницького курсу України (разом із Дмитром Дорошенком, Олександром Рогозою, низкою інших міністрів), супротивник укладання «федеративного договору» з «білою», не більшовицькою Росією...

Послужний список, як бачимо, вражаючий. Але потім — перед нами знову різка «амплітуда коливань» політичного маятника Ігоря Олександровича Кістяківського: після «переформатування» уряду Федора Лизогуба та формування кабінету Гербеля, який публічно ставив за мету саме підписання федеративного договору з «білою» Росією, — наш герой прилюдно підтримує політику цього кабінету! А за часів вимушеної еміграції (з 1919 року — Стамбул, потім на кілька десятиліть — Париж) Ігор Кістяківський стає досить помітною постаттю в колах білої імперсько-монархічної російської «опозиції» у Франції (був головою Ради правління Російського національного об'єднання в Парижі, одним з очільників еміграційного Союзу російських адвокатів, крім того, активним членом паризьких масонських лож «Гермес», «Астрея» та «Юпітер»).

Дуже суттєвою обставиною (це взагалі тема для окремої розлогої статті, а мабуть, — для цілої серії книжок і статей) є те,

що наш герой належав до славетної, неповторної, унікальної через свій внесок в українську культуру, науку та національний рух родини Кістяківських. Гранично коротко нагадаємо лише про найбільш знаменитих представників цієї родини та про слід, залишений ними в історії. Це: визначний український та російський правознавець, історик, громадський діяч Олександр Кістяківський (1833—1885), професор права, член Київської громади, упорядник винятково цінної збірки законів «Права, за якими судиться малоросійський народ», батько героя нашої оповіді, до речі, доволі близький родич Павла Чубинського (йому належить такий запис у щоденнику: «Кожний, працюючи у своїй сфері, повинен бути націоналістом!»); його син Володимир, брат нашого Ігоря, був професором фізичної хімії Петербурзького та Київського університетів, згодом — академіком Всеукраїнської академії наук; ще один син, Богдан, був визнаним філософом, соціологом, правознавцем, економістом, істориком політичної думки, професором Київського та Московського університетів, особисто добре знав Івана Франка, став одним із засновників Української академії наук; і нарешті, син Богдана Джордж (Георгій, або Юрій) Кістяківський брав активну участь у розробці американської атомної зброї, був визнаним фахівцем у галузі фізичної хімії, професором Гарвардського університету... Ось така яскрава сімейна історія.

Проте повернімося до Ігоря Олександровича. За фахом він був адвокатом, причому доволі успішним та заможним, 1897 року закінчив юридичний факультет Київського університету Святого Володимира, його залишили на кафедрі римського права «професорським стипендіатом», пізніше поглиблював свої знання в університетах Німеччини; з 1900 року — приват-

доцент щойно згаданої кафедри, а з 1903 року жив у Москві, був приват-доцентом цивільного права і судочинства Московського університету, одним із найближчих співробітників Сергія Муромцева, знаменитого лідера кадетської партії, голови першої Державної думи Російської імперії. Мав широкі зв'язки серед діячів українського національного руху, зокрема фінансово підтримував видання впливового московського часопису «Украинская жизнь». У Київ повернувся 1917 року, після початку революції. Про наступні події читач у загальних рисах уже знає.

Слід зауважити, що серед інших діячів уряду Павла Скоропадського Ігор Олександрович був, сказати б, прихильником «жорсткої лінії» щодо ворогів держави — аж до суворих репресій проти правої чи лівої опозицій (створювану ним Державну варту Кістяківський прагнув побудувати саме на цих засадах). Проте ось що характерно: особисто гетьман Скоропадський ставився до таких заходів свого міністра внутрішніх справ вельми критично. Ось цікаві рядки з його «Спогадів»: «Він (Кістяківський. — І.С.) вважав, що увесь рух й усе незадоволення, яке іноді має глибокі підстави, можна зупинити і для цього лише необхідно заарештувати усіх опозиційних діячів (зокрема, Ігор Олександрович жорстко наполягав на арешті Петлюри та Вінниченка. — І.С.). Я особисто розглядаю цю справу цілком певно: коли робиш велику справу, жодна сентиментальність є недоречною... Але треба чинити вміло й розібратися, що тут до чого. Не можна обмежуватися лише цією стороною справи, але ще потрібно дійсно з'ясувати, чому ці люди виступають проти ваших починань, та створити нові умови, за яких більшість була б за вас». Мудрі слова...

І нарешті, дуже корисно було б сучасним українцям прочитати, як оцінювали вчинки (і головне — мотиви вчинків) Ігоря Кістяківського люди, які добре його знали. Це воістину актуально й виходить далеко за межі нашої конкретної теми. Ось свідчення Євгена Чикаленка: «Він (Кістяківський. — І.С.), очевидно, у своїх честолюбних інтересах стоятиме за самостійну Україну доти, доки в ній буде грати видатну роль, а коли вона випаде з його рук, то він буде її запеклим ворогом, стане на чолі ворогів її і зробить Україні багато шкоди. Але коли кілька міністерських портфелів буде в руках українців, то з Кістяківським на чолі можна буде українізувати весь уряд. Щоправда, важко буде працювати з таким самовладним автократом і такою тяжкою в поводженні людиною на посаді прем'єра, але що робить? — треба й це перетерпіть в інтересах України». Ось перед нами тип політика, який підточує Україну і сьогодні. Далеко бачив Чикаленко!

Доволі жорстко відгукувався про Кістяківського і Дмитро Донцов: «Ігор Кістяківський — знаний у Москві адвокат, «делец», як говориться по-російськи. Політиком, в справжнім сенсі слова, не був, хоч уявляв себе «українським Стамболійським» (тогочасний болгарський політик «твердої руки»). За виразом гетьмана, був його «злим духом»; упертий «федераліст» (точніше, несподівано став ним у листопаді 1918-го. — І.С.). На еміграції тримався з російськими кругами. Гетьманові був доручений із середовища українських соціалістів. Йому належить заувага щодо єдиної можливої розв'язки українсько-московського спору: «Або українець буде чистити чоботи москалеві, або москаль українцеві». Сам він волів чистити чоботи москалеві». Кінець цитати Донцова.

М'яко кажучи, критично розцінював діяльність міністра внутрішніх справ і Сергій Єфремов: «В широкому розмахові пана міністра «національне завдання міністерства внутрішніх справ», почавши з крайніх лівих, загорнуло під розуміння «антидержавності» та злочинності все публічне і громадське життя, і всюди має провадити свою специфічну роботу, що колись звалась викорінюванням крамоли, а в нас ще не здобула поки відповідного ймення».

І наостанок — відгук Сергія Шелухіна, керівника української делегації на переговорах з РСФСР (між іншим, всі названі сучасники Кістяківського — аж ніяк не з лівого табору і є, безперечно, патріотами України): «Сажать по тюрмах учителів, земських діячів, суддів, діячів народної освіти, найбільш ненависних русифікаторам — і все українців та українців. Грамота пана гетьмана про гарантії особи і її свободи сим дискредитується. Судебний устав і влада прокуратури — касуються. Авторитет влади цілком касується, бо та влада, яка не визнає законності, вживає терору, не може мати авторитету. Як діти дивитимуться на вчителів, народ — на земських діячів, підвладні — на старших, коли тюрма всіх принизила...».

А ви, читачу, можливо, скажете: нащо нам вивчати події, драми, помилки 100-річної давнини? Хоча б тому, що історія має здатність повторюватися (не буквально!) і в руках її — завжди різка для покарання небалих учнів у її школі.

Ігор СЮНДЮКОВ

Сіль землі Волинської — від Королівства Руського до Гетьманату Скоропадського

Розмови і суперечки про історію України, а особливо її ХХ століття, будь то на вузьких вулицях Львова чи високих пагорбах Києва, у вогких поліських лісах чи на сонячних одеських пляжах, врешті зведуться до протистояння лише двох поглядів — перемогли чи програли. Приклади ілюструватимуть зради і тріумфи, перевороти і повернення, декрети і директиви, і за тим поставатимуть десятки ймовірних варіантів нереалізованого минулого. Проте, погодьтеся, історія України ХХ сторіччя — це значно більше, ніж сума особистих історій видатних людей того часу. Хоч як зраджували вони одне одного, або навпаки — як відстоювали ідеї, суть залишається в іншому — Україна зберегла себе, щоб продовжитися далі. Незважаючи на всі поразки, песимістичні коментарі й роки комуністично-колоніальних пут — на українській землі є Українська держава.

В'ячеслав Липинський вірив в українську націю і державу. Її відродження він вбачав у відродженні національної еліти. «Комунізм не є, як дехто думає, початком нової доби, а є кінцем і смертю старої доби» — писав він століття тому. Сьогодні у нас є всі підстави вірити, що він був правий.

«Українським єсть і повинно бути усе, що осіло (і не кочує) на нашій землі і що тим самим стало частиною України» — каже В'ячеслав Липинський, свідомо і, водночас, емоційно обираючи со-

бі за рідну нашу землю. Розуміння цієї постаті в політиці та історії України і світу є неможливим без знайомства із краєм, де почався його життєвий шлях.

Досвідченого любителя української історії не здивує наступний факт — витоки українського консерватизму беруть свій початок на Волині, у маленькому містечку Затурці, де народився видатний мислитель і політик В'ячеслав Липинський. Його праця і зустріч із Павлом Скоропадським, спільний ідейний розквіт і взаємне розчарування — надважливі віхи української історії минулого століття. Дозволимо собі припустити, що для Липинського, поляка за походженням, який, проте, так чітко відчував себе українцем, визнавав наші вади і впізнавав чесноти, важливим було місце його народження. Спокійна сила цих земель, аристократична атмосфера та збережена пам'ять про давніх волинських князів вплинули на майбутнього ідеолога гетьманської Української Держави.

«Волинь — коронована щедра земля» — слова відомої пісні Олександра Смика дуже лаконічно і точно передають суть цього краю. Відтворюючи в уяві культурну мапу українських земель, у її північно-західному кутку хочеться розмістити корону. Як матеріальний або ідеологічний символ вона з'являється тут зі століття у століття, зникає і незмінно повертається, продовжуючи традицію спадкоємності і благородного духу.

Нам не вдасться назвати чіткої дати заснування чи розквіту Волині, окреслити її межі й перерахувати людей, які творили і творять її історію. Розуміємо, науковці зобов'язані давати просторово-часові орієнтири, проте це лише натяк, ескіз, і аж ніяк не повноцінна картина буття краю. Для того, щоб краще його відчутти — варто чи-

тати, подорожувати і думати, допоки одного дня не прийде чітке усвідомлення — постійними на Волині є дощі, ліси і традиція дідичного права.

Затурці, батьківщина великого мислителя і політика В'ячеслава Липинського, — це точно не просто село чи містечко на Волині. Йому не підходить проста географічна характеристика. Мудра атмосфера старих парків, вишуканий панський маєток і височезний костел додають Затурцям гордого гонору. Навіть галгітливі індики поміж столітніх дубів подібні радше на шляхетських павичів, аніж смачних мандрівників сільського краю. Сам Липинський часто жартував, що якби не смутні часи — ніколи б не займався такою марудною справою, як політика. Решта родини, наприклад, стали відомими агрономами, у офіційній біографії так і зазначено: Липинські — хліборобсько-шляхетський рід. Здавалося б, поняття не поєднувані — шляхта і хлібороби, проте історія доводить протилежне, як і твори самого В'ячеслава Казимировича.

Від часів нової незалежності 1991 року родовий маєток Липинських у Затурцях привертав увагу світової інтелігенції та місцевої еліти. Врешті, 22 серпня 2011 року спільними зусиллями в його стінах було відкрито музей. Експозиція багата особистими речами та родинними світлинами; працівники музею окрім класичної історії розповідають про зворушливі деталі сімейного побуту, проте головним творцем атмосфери тут залишається сам маєток. Гра світла і тіні на його старому паркеті, столітні осокори і привітні працівники-затурчани та навіть запах кави у залах — усе це мало змінилося з часів Липинського. Тут можна було б додати клішовану фразу про перше кохання і його роль у житті людини, провести паралель між Затурцями та формуванням особистості В'ячеслава Ка-

зимировича, та ми вже достатньо мудрі, щоб розуміти — у кожного своя історія любові. У Липинського — це неймовірне відчуття землі, рідних, знайомих з дитинства місць і людей — народних аристократів, це відчуття відповідальності перед минулим і за майбутнє. Не знаю, у чому причина такої сили цих почуттів. Можливо, і справді, у його серці й красі тутешньої землі, що лежить посередині Королівського шляху. (Брат В'ячеслава Липинського, Святослав, відомий вчений-агроном, неодноразово говорив, що Затурці — село особливе, адже лежить посередині Королівського шляху між Києвом та Краковом).

Менш ніж за 50 кілометрів від маєтку Липинських у Затурцях розташований один із найбільших центрів давнього руського світу — Володимир. Місто, засноване Володимиром Великим у 988 році, впродовж століть було домом для багатьох князівських династій, славилось як важливий осередок християнства та міцний оборонний форпост на західному кордоні давньоруської держави. У Володимирі сформувалася самобутня архітектурна школа, а з XIII століття тут писали Галицько-Волинський літопис, що зберігся в Іпатіївському літописному зведенні й дійшов до нашого часу. Значне місце в його текстах посідає історія короля Данила — першого короля східної Європи, який зробив Володимир однією з трьох столиць Королівства Руського (разом із Галичем та Холмом). Данило успішно протистояв монгольським набігам, самостійно вів перемовини із правителями провідних західних держав, листувався із Папою римським і врешті 1254 року був коронований. Проте після його смерті і з занепадом Королівства Руського корона зникає.

Наступним важливим етапом у монархічній традиції Волині стає 13-тижневий з'їзд європейських монархів у Луцьку 1429 ро-

ку. Життєпис великого князя Литовського, Руського та Жемайтійського Вітовта вартий великої пригодницької саги — сімейні зради, втечі з в'язниці, Грюнвальдська битва і лицарство в таємничому Ордені Дракона. Наприкінці свого земного шляху Вітовт робить усе, щоб зберегти незалежність князівства. Він запрошує до Луцька монархів майже двадцяти європейських країн, аби обговорити низку економічних проблем того часу і заручитися їхньою підтримкою для власної коронації. Історія зберегла довжелезні списки страв і забав першого з'їзду монархів Європи, задовго до ери євросамітів. Поміж тим, імператор Священної Римської імперії Сигізмунд I Люксембург проголосив Вітовта королем Литовського королівства і 29 вересня 1430 було призначено церемонію його коронації. Проте освячена корона, яку Сигізмунд I послав до Вітовта, була перехоплена польською шляхтою і загадково розчинилася у волинському повітрі, а Вітовт помер 27 жовтня того ж року.

Таємниці втрачених корон Данила і Вітовта ще потребують своїх дослідників, як і та особлива атмосфера, що надихає володарів цих земель прагнути вічного збереження своїх традицій. Та і врешті, корона — це не просто матеріальний об'єкт, це радше символ, концентрований смисл, історична пам'ять і емоційна потреба. Королем можна бути і без корони, як от волинський князь Костянтин-Василь Острозький, далекий нащадок короля Данила і великий будівничий України. У 1576 р. в своєму маєтку він заснував Острозьку академію — першу українську школу вищого рівня, та друкарню, в якій Іван Федорович в 1581 р. друкує перше повне видання Біблії слов'янською мовою — Острозьку Біблію.

У часи козацько-селянських повстань колишній сотник Костянтина Острозького Северин Наливайко разом із загонами Григорія Лободи і Матвія Шаули контролювали все українське Правобережжя і Південно-Східну Білорусь і, на превелике занепокоєння поляків, мали наміри створити Українську республіку на чолі з князем. Богдан Хмельницький за життя хотів впровадити принцип успадкування влади і передати її синам. Завдяки шлюбу Тимоша з дочкою молдавського господаря Хмельницькі породичалася з найвпливовішими вельможними родинами тогочасної Східної і Центральної Європи — Радзивіллами, Конецпольськими, Вишневецькими. Богдан Хмельницький плекав династичні плани, і це неабияк лякало його супротивників. Менш ніж за рік після шлюбу Тиміш загинув, а після смерті самого гетьмана старшини відійшли від діничного принципу і обрали гетьманом генерального писаря Івана Виговського.

П'ятнадцять років свого життя Іван Виговський провів у Луцьку — працював у суді, був замісником луцького підстарости та членом Луцького братства. Випускник Києво-Могилянської академії, талановитий дипломат, найближчий порадник Хмельницького, Іван Виговський продовжував аристократичний хід розвитку Гетьманщини. Перший варіант запропонованих ним Гадяцьких статей 1658 року передбачав відновлення Великого князівства Руського, яке разом із Польщею та Литвою увійшло б до Речі Посполитої за принципом федеративного устрою. Гетьман планував карбувати власні монети і вести діловодство виключно українською мовою. Велику увагу Іван Виговський приділяв освіті й створенню українських культурних осередків. Після свого зречення він повернувся на Волинь.

Ще один видатний гетьман України — Іван Мазепа — 1705 р. подорожував землями Волині між Дубном, Кременцем і Бродами, зимував у містечку Торговиця під Луцьком. Припускають, що саме волинська аристократія з її давніми державницькими традиціями відіграла велику роль у справі його розриву з Петром I.

«Без традиції немає культури, без культури немає нації», — писав В'ячеслав Липинський. Ідеологію майбутнього Гетьманату він виводить із народних традицій рідних йому земель. Земля і традиція — найважливіші базисні поняття, з яких проростає унікальна ідея української трудової дідичної монархії. Волинь — край спокійної сили і збережених давніх традицій, виступаючи тлом багатьох історичних подій, творить свою особливу атмосферу. Далеко від столиць, але посередині Королівського Шляху, вона береже пам'ять про минулих достойників і залишає надію на їхнє повернення. В'ячеслав Липинський, як ніхто, розумів важливість персоніфікації влади, держави і традиції в особі Павла Скоропадського.

Навіть після зречення останнього гетьмана В'ячеслав Липинський не відмовляється від ідеї збереження династичного монархічного руху. «...Я пішов служити Вам, Ясновельможний Пане Гетьмане, глибоко вірячи, що Ви єсть той Гетьман, який поправить помилки своїх попередників і виведе Україну на шлях власного державного життя, — пише він до Павла Скоропадського. — Віри цієї я не стратив і досі і тому віддаю себе до розпорядження Вашого, поскільки Вам, Ясновельможний Пане Гетьмане, моя поміч і моя служба потрібні» (Архів Східноєвропейського дослідного інституту ім. В.К. Липинського). Працюючи зі Скоропадськими — гетьманом та його спадкоємцями, особливо з Данилом, — В'ячеслав Липинський вірить у відновлення Української держави.

Чимало дослідників, аналізуючи пізні праці Павла Скоропадського, відзначають разючу еволюцію його державницьких ідей, і все це під впливом Липинського. Він радить гетьману книги, відкриває важливі моменти глобальної монархічної історії, готує гетьманича Данила до правління і робить усе це з неймовірною впертістю та витривалістю, незважаючи на проблеми зі здоров'ям і станом справ у повоєнній Європі. «Якби нас було не 40 мільйонів, а 1 мільйон і якби ми жили в якихось пустинних горах, або болотах, а не на найкращій в Європі землі, то, «діставши» відповідну суму франків, марок чи стерлінгів та трохи «вже готової» поліції, можна-б було від біди завести у нас свій державний лад і порядок. Але маючи землю, за яку власне б'ються між собою ті зовнішні сили, яких ми для політичного визволення тієї землі хочемо вжити, і маючи замість свідомої, зорганізованої нації сорок мільйонів національно неусвідомлених, а політично збаламучених різними демагогами, взаємно себе ненавидячи і ненавидячи усяку владу одиниць, розбитих зверху на сотні ворогуючих «партиї», а знизу на тисячі воюючих між собою «республік», — трудно допустити, щоб у сучасній виснаженій і хворій Європі знайшлась поза нами сила, яка-б, всупереч іншим ворожим до нас силам і всупереч нам самим, збудувала для нас на нашій землі державу і зорганізувала нас в модерну європейську націю» (Листи до братів-хліборобів 1919—1926).

В'ячеслав Липинський писав, що «первородним гріхом українців єсть ідейний хаос в політиці і брак організаційної дисципліни». Його праці, як і досвід усього ХХ століття, — це наша можливість зберегти краще і змінити гірше. Саме тому, через

сто років опісля українських визвольних змагань, на них і досі не можна поглянути як на далеке минуле. Частина вічних вад, як і чеснот нашої нації, лишаються незмінними.

В'ячеслав Липинський помер 1931 року у Відні, розчарований у людях, але не в Україні. За заповітом, його тіло повернули на Волинь і відспівали у тому ж костелі, де й охрестили на сорок дев'ять років раніше — у Затурцях. Він повернувся у землю, яку обрав рідною. В часи комуністичного режиму його могилу було зруйновано, але по тому було зруйновано і комуністичний режим, а на символічному місці поховання великого ідеолога українського консерватизму з року в рік з'являються квіти.

Українська Держава Павла Скоропадського проіснувала лише сім місяців. Хоча в час, коли мапа усієї Європи розсипалася і складалася знов, а Росія традиційно топила в крові своїх громадян, сім місяців — це величезний строк. Період культурного і духовного піднесення, церковної автокефалії, земельних реформ, створення української академії наук, карбування українських грошей, символічне повернення корони...

P.S.: Гетьманіч Данило Скоропадський за кілька днів до своєї загадкової смерті заручився із Галиною Мельник-Калужинською, волинянкою, у британській еміграції. За гостру вдачу Данило Скоропадський називав її «Волинська сіль». Цікаво, якою могла бути наша альтернативна історія? Проте очевидно одне — є щось особливе у волинській землі, народному аристократизмі її людей, давній історії і духовних скарбах, частина з яких іще чекає свого відкриття, як і Данилова корона.

Анна ДАНИЛЬЧУК

Гетьман Іван Мазепа

В оцінці В'ячеслава Липинського

Уже в ранній період творчості у В. Липинського сформувалося усвідомлення величчя другого після Хмельниччини знакового періоду в історії України, який український історик Олександр Оглоблин назвав «добою Мазепинського ренесансу».

У своїх перших наукових працях В. Липинський характеризує Івана Мазепу як державного діяча, який намагався протидіяти намірам Москви перетворити козацько-старшинську еліту в знаряддя унепокорення України та її інтеграції у російську державну систему. «Але Мазепа, — зауважує В. Липинський, — не захотів бути покірним знаряддям у руках московських намісників і, зібравши рештки сил, «зрадив» покладені на нього сподівання урядової політики». Липинський зазначає, що широкі народні верстви, невдоволені фаворизованою російським урядом старшиною, лише частково підтримали Мазепу і Запоріжжя. Загал чекав. В результаті прийшла Полтава, а з нею і поразка українських сил. Наслідки були жахливі. Жителі гетьманської резиденції, Батурина, були вирізані; Січ Запорозька розгромлена; 20 тисяч козаків загинули під час примусових робіт на Ладозькому каналі й будівництві фортеці «св. Хреста» поблизу Дербента.

Після такого кровопускання вже можна було, говорячи словами Петра I, «Малу Росію до рук прибрати». Зацькована старшина мовчки зносить усі обмеження автономії, а позбавлені найенергійніших елементів народні маси, пригнічені дедалі більшими соціально-економічни-

ми утисками, підтриманими сильною державною машиною, вже були неспроможними навіть на стихійний протест. «В остаточну руїну поволі розсипається життя народу...» — констатує В. Липинський.

У своїх працях, вміщених у відомому збірнику *Z dziejow Ukrainy*, Липинський ставить І. Мазепу в один ряд з іншими гетьманами, які виступали за незалежність української козацької держави. Однак, на думку вченого, жоден із них, у тому числі й І. Мазепа, не зміг зрівнятися з генієм Богдана Хмельницького — творцем новітньої України. «Не доросли до нього ні Виговський, ні Мазепа, не кажучи про цілий легіон менших...» — зазначає В. Липинський.

І все ж постать Івана Мазепи є особливо притягальною для творця української монархічної концепції. Вчений робить особливий наголос на приналежності козацького гетьмана до шляхетської верстви. Остання, як зауважує Липинський, мала у своєму середовищі не лише тих, хто зденаціоналізувався і перейшов у табір тогочасних переможців — росіян і поляків, а й таких, хто тримав у своїй свідомості традицію боротьби за волю України, пам'ятає про своїх батьків, засланих за Україну на Сибір — Нечаїв, Височанів, Кропивницьких, замордованих за Україну Річчю Посполитою — Виговських, Лесницьких, Богунів.

Невдовзі у своїй відомій праці «Україна на переломі» В. Липинський виконав величезної суспільної ваги завдання — переконливо розкрив конструктивну державотворчу роль української шляхти у національно-визвольній війні українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Він показав, що українська шляхта являла собою «культурний, хліборобський, державний елемент», який, пристаючи до повсталих, «збільшує силу Війська Запорозького». Саме цей прошарок сприяв посиленню у новопосталій козацькій державі антипольських дер-

жавотворчих, культурних процесів, а також подоланню анархічних, «революційних» тенденцій.

Серед представників української шляхти, які після перших бурхливих місяців соціального протиборства полишають свою лояльність до Речі Посполитої і повертаються в Україну, з тим щоб назавжди залишитися при Війську Запорозькому, В. Липинський називає підчасо-го чернігівського Степана Мазепу-Колединського. Він із дружиною Марією з Мокієвських і сином Іваном, майбутнім гетьманом, знову живе «у своїх Мазепинцях».

Степан Мазепа обійняв військовий уряд білоцерківського козацького отамана, володіючи своїм дідичним мастком Мазепинцями, вже по новому, козацькому праву. Принагідно зауважимо, що пізніше у своїх знаменитих «Листах до братів-хліборобів» В. Липинський висловив надзвичайно слушне міркування: принцип приватної власності на землю не став всеохоплюючим у новій козацькій державі. На Лівобережжі давні магнатські латифундії «не були закріплені в повне приватне володіння, яке б дало заволодівшій ними новій козацькій аристократії матеріальну силу для боротьби за свою державну незалежність, а були обернуті в напівприватні, залежні од кожночасної політичної влади «маєтності рангові». Це було однією з головних причин «упадку Мазепи і взагалі всього нашого політичного безсилля супроти Москви по смерті Хмельницького». Степану Мазепі судилося стати визначним діячем національно-визвольної боротьби, брати участь у переяславських переговорах з Московією, а згодом бути одним з творців Гадяцької Унії 1658 р. Саме такі, як Степан Мазепа, представники покозаченої шляхти, служили головними посередниками між Військом Запорозьким і численною шляхетською верствою, яка ще залишалася на боці Речі Посполитої.

Іншою сполучною ланкою між новою козацькою державою і українською шляхтою було православне духовенство і, зокрема, черниці й ігумені жіночих монастирів, дуже часто представниці аристократичних православних родин. Такою була, наприклад, княгиня Курцевич — ігуменя «монастиря паняньського Печерського», яка померла незадовго перед повстанням, або Атанасія зі старовинного шляхетського роду Солтанів, в часи Б.Хмельницького — «ігуменя монастиря стариць київських печерських храму Вознесенія Господнього». Такою ж була, за словами В. Липинського, і Марія Магдалина — вдова по Степанові Мазепі, мати Івана — пізнішого гетьмана, «ігуменя монастирів паняньських печерського, київського і глухівського».

Перетворення «розбещеної, зледачілої й паразитарної шляхти» в Україні у службову верству, повністю залежну від влади гетьмана Війська Запорозького, — такою була ідея творця Української козацької держави.

Говорячи про політичне обличчя української шляхти після Хмельниччини, В. Липинський зазначає, що вона дала «цілий загін жертвених борців, покоління непоборних — скала, об котру замаху на цілковите знищення України кінець кінців мусіли розбитися й розвіятися!»

Перелік найбільш яскравих представників цієї верстви у В. Липинського очолює «Іван Мазепа й його хоробрі, ідеї визволення України цілком віддані товариші, славні запорозькі кошові Константин Гординський (Гордієнко) і Петро Сорочинський». Далі В. Липинський називає Данила Братковського, шляхтича-поета, страченого «у Луцьку за боротьбу з Річчю Посполитою». За оцінкою козацького літописця Самійла Величка, Д. Братковський був «давнім конфідентом» гетьмана Мазепи, який підтримував цього патріота, ревного поборника православ'я у боротьбі з Польщею.

Данилові Братковському, а водночас й аналізу суспільних процесів на Правобережжі наприкінці XVII — у XVIII ст., з огляду боротьби Мазепи за соборність України, присвятив В. Липинський спеціальну розвідку. У цій праці В. Липинський ще перебуває певною мірою в полоні уявлень народницької історіографії про Мазепу, вбачаючи в ньому виразника інтересів нового українського «панства». Водночас уже в цій праці В. Липинський зумів побачити в політичній поведінці І. Мазепи в цей період виразні тенденції загальнонаціонального лідера, який робив спроби консолідувати навколо себе представників різних верств суспільства, у тому числі в Галичині й Волині.

До нього апелюють активні учасники суспільного процесу на Правобережжі — речник нобілітованої козацької правобережної старшини Василь Іскрицький, львівський уніятський єпископ Йосиф Шумлянський — обидва «завзяті прихильники Гадяцької умови», православний владика Жабокрицький — з наміром стати луцьким єпископом. Поряд із цими представниками українського панства «до протекції Мазепи — гетьмана козацької України — звертається в перший час своєї діяльності й заступник голови, поспільства козак Палій». Отже, не дивно, зауважує В. Липинський, що до Мазепи в 1700 році їде Братковський, «надіючись, що гетьман pomoже йому в боротьбі за визволене українського народу на Правобережжі».

Саме в цей час, після закінчення війни з турками, Мазепа здійснює активну національно-культурну діяльність, будує нові церкви і скрізь виступає як щирий захисник православного «благочестія». Ця сторона діяльності гетьмана, очевидно, була до вподоби Братковському, але соціальна дійсність «під регіментом Мазепи», — зауважує В. Липинський, — мусила «розвіяти всі надії, які він покладав на гетьмана». Зрештою Братковський вирішив звернутися до Палія — речника радикальних соціальних вимог, ім'я якого голосно лунало тоді по всій Україні.

Обстановка, яка склалася в цей час на Правобережжі, створювала умови, коли два стани суспільства — шляхта і козацтво — могли об'єднати свої зусилля для боротьби проти спільного ворога, як в часи Хмельниччини. Сеймові постанови 1699 р. обмежували свободу православ'я, тобто українського суспільства в цілому, а окрема постанова скасовувала відроджене козацтво. Таким чином, всі ці рішення «лягали однаковим тягарем і на свідому українську шляхту, і на українське козацтво».

Попри спольщення значної частини правобережної української шляхти, у свідомості її кращих представників жили давні національні, релігійні та культурні традиції. Таким чином, створювалися умови для організації широкого фронту національної боротьби проти Польщі, в якому мали взяти участь всі основні соціальні верстви Правобережної України. Незважаючи на певний скепсис Д. Братковського щодо підтримки антипольського виступу І. Мазепю, про який говорить В. Липинський у зазначеній розвідці, конструктивну роль у ньому українського гетьмана, очевидно, годі заперечувати.

Сучасний дослідник Мазепиної доби С. Павленко стверджує, що Д. Братковський після поїздки до Батурина разом із козацькими полковниками — Самусем, Палієм, Абазином, Іскрою — підписав таємний план гетьмана у вигляді відозви до правобережного люду із закликом до повстання і поширював його на Правобережжі. Цієї ролі І. Мазепи, зрештою, не заперечує і В. Липинський, зазначивши, що в ході повстання один з його лідерів Самусь оголосив себе «під регіментом» Мазепи». В країні почався рух, зауважує В. Липинський, що нагадував собою колишню Хмельниччину. Він пише про приєднання до повстання чималі кількості православної української шляхти, на яку «дуже можливо, великий вплив мала відозва Братковського. Сі всі Онацькі, Мацеєвські, Керекеші, Клитинські, Ніжинські, Верещаки не тільки беруть діяльну участь в повстанні, але й часто виступають як його провідники та агітатори».

На противагу народницькій історіографії, яка не зуміла розгледіти конструктивну позицію української шляхти у визвольній боротьбі, В. Липинський постійно глорифікує низку її визначних представників — переконаних борців за українську державність. Найбільш вагомим його аргументом було ставлення Москви та Польщі до т. зв. показаної шляхти. Він покликається, зокрема, на стереотипну вимогу польських політиків — «шляхту видати, чернь розпустити», яку вони висували кожного разу, коли Річ Посполита мала намір замиритись з козаччиною.

Ще більшу ненависть викликала показана українська шляхта у Москви на різних етапах української історії. «Для неї ці традиційні й найбільш завзяті оборонці «Руси і православ'я» в Річпосполитій, — зазначає В. Липинський, — це підозрілі і ненависні «Ляхи». «Ляхи», бо з них же вийде Виговський, Мазепа, Орлик, з них вийде й послідній Кошовий Запорозький, а як значиться в російському Своді Законів, «шляхтич подільський» — Кальнишевський...» — тобто діячі, які послідовно боролись за українську національну незалежність.

Звинувачення в «польськості», зраді православ'ю було закинуто Петром І гетьману Мазепі — тому, хто завжди був вірним сином і опікуном Православної церкви та найбільшим з усіх українських гетьманів її жертводавцем. Акція Мазепи трактувалася російською політичною і духовною елітою як спроба реалізувати таємний план католика-ляха, який намагався повернути Україну під панування польської шляхти. І ця негідна традиція російського імперіалізму разом із засобами терору, брудної пропаганди залишається живою і сьогодні у боротьбі з пам'яттю гетьмана Мазепи, поряд з дискредитацією його державотворчої діяльності.

Це безглузде звинувачення І. Мазепи у «польськості», на превеликий жаль, було акцептовано майже без протипу українським суспіль-

ством у XVIII ст. і перейшло у свідомість української демократичної інтелігенції XIX ст. На довгі роки в її уяві гетьман Іван Мазепа, а за ним і представники українських шляхетсько-поміщицьких кіл подавались у суспільній свідомості як реакційна верства, ворожа народним масам, чужа їм як соціально, так і національно. «Коли почались у початку XVIII століття перші так звані «гонення на українство» в сфері духовного й релігійного життя, — зазначає В. Липинський, — то тоді, — як це вже виразно підкреслив Драгоманов — «з початку XVIII століття на протязі 30 літ не було в Росії висвячено ні одного архиєрея Великороса, а все Українці — які й урядували по всіх єпархіях від Києва до Сибіру». І це ж вони, а не хто інший «Ляха Мазепу» проклинали. Старе «не было, нет и быть не может» було тільки формульоване Валусєвим, а народилося воно серед самих Українців, було підготовлене їх власними руками, їх власною зненавистю до самих себе, їх власним моральним розкладом і моральною нікчемністю часів першої Руїни».

Невипадково протягом усього XIX ст. «погляди української історіографії на Мазепу не мали свого оригінального, опертого на самостійним дослідженні джерел і їх безсторонній оцінці, характеру і були взагалі негативні».

Лише поява монографії Ф. Уманця «Гетьман Мазепа», яка вийшла друком у Петербурзі 1897 р., започаткувала очищення статі Мазепи від фальшивих уявлень і міфологем, що поширювалися під впливом упереджених оцінок як російської, так і української історіографії.

Культивування негативного ставлення до власної аристократичної верстви перейшло у політичну площину і завдало чималої шкоди новітньому українському руху. Протягом усього періоду визвольних змагань, і зокрема у 1917 р., українська т.зв. революційна демо-

кратія перебувала у постійному світоглядному конфлікті з консервативними і взагалі помірковано налаштованими діячами національного руху, робила їх об'єктом «класової» ненависті, відштовхувала від участі у державотворенні. Досить навести у зв'язку з цим оцінку ситуації визначним українським патріотом Євгеном Чикаленком, який у своїх споминах зауважував: «А коли настала революція 1917 р., і я, як буржуй, чи навіть феодал, не мав змоги приймати участь у будіванні Української Держави».

Промовистим фактом у цьому зв'язку було також відхилення Центральною Радою пропозицій самого В. Липинського сформувані за його власний кошт кавалерійський полк і поставити його на службу українській справі. Щодо звинувачень на свою адресу з боку українських соціалістів, то В. Липинський недвозначно підтверджує свою приналежність «до польського шляхетського роду, од віків осілого на Україні». Він наголошує, що до шляхетського стану належали такі визначні діячі козацької Української держави, як Петро Конашевич-Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Станіслав Кричевський, Іван Богун, Юрій Немирич, Богдан Стеткевич, Іван Виговський, Іван Мазепа-Колединський, Пилип Орлик, Петро Кальнишевський. Зрештою, «з культури шляхти польської, — зауважує В. Липинський, — виросла вся лівобична гетьманська старшина, а багато з неї було і польських шляхтичів по походженню».

В. Липинський гостро засуджує як соціальний радикалізм українських націонал-демократів, так і їхні намагання поставити українську аристократію за рамки новітнього націотворчого процесу і навіть заперечити її приналежність до української нації. Він нагадує про величезну креативну функцію «класу родових землевласників», до яких належали Квітка-Основ'яненко і Гребінка, Гоголь і Максимович, Куліш і Костомаров, Марко Вовчок і Панас Мирний, Кониський і Драгоманов,

Леся Українка і Грінченко, Лисенко і Старицький, Антонович і Чайковський і багато інших діячів української культури.

Саме представники цієї верстви, наголошує Липинський, брали найактивнішу участь в українському державотворенні на різних його етапах і в тому числі «з Гетьманом Мазепою Князівство Київське возстановити хотіли».

Зміни у ставленні до І. Мазепи в українських громадських колах, усвідомлення його патріотичної позиції, започатковані книгою Ф. Уманця, знайшли своє продовження у низці праць на початку ХХ ст., зокрема у розвідках М. Грушевського, С. Томашівського, А. Єнсена та ін.

Ще виразніше на ґрунт глорифікації І. Мазепи як українського патріота, який продовжив державницькі плани Б. Хмельницького, став В'ячеслав Липинський у своїх надзвичайно цінних замітках про Мазепу й Орлика, вміщених у згаданій збірці *Z dziejow Ukrainy* під заголовком «Шляхом Богдановим». У цьому ж збірнику Липинський передрукував статтю М. Грушевського «Шведсько-український союз 1708 року», опубліковану у ювілейному 92-му томі записок НТШ, присвяченому 200-літтю полтавської битви. Статті М. Грушевського та В. Липинського, на думку Д. Дорошенка, остаточно «встановили в українській історіографії погляд на Мазепу як на українського патріота й поборника самостійності».

У згаданій розвідці «Шляхом Богдановим» В. Липинський вміщує відому «Думу» І. Мазепи — «Всі покою щиро прагнуть», у якій гетьман образно передає суперечності українського суспільного життя на переломі XVII — XVIII століть. Очевидно, В. Липинському імпонувало те, що у своїй «Думі» гетьман фактично формує самостійницьку ідеологію, закликаючи козацьку еліту «набувати самопали», «добувати ос-

трих шабель» і єднатися заради свободи України. На думку дослідників, «Дума» була написана у 1698—1699 рр., і саме в цей час І. Мазепа мав намір «відійти» від Москви, але не наважився на такий крок з огляду на відсутність єдності у середовищі своїх близьких соратників. Епіграфом до гетьманової «Думи» В. Липинський взяв слова полковника прилуцького Дмитра Горленка, адресовані І. Мазепі: «Як ми за душу Хмельницького завжди молимо й ім'я його ублажаємо (благословляємо), що Україну від ярма ляхького звільнив, так навпаки, і ми, і діти наші у вічні роди душу і кості твої будемо проклинати, якщо нас за гетьманства свого по смерті своїй в такій неволі залишиш».

Наведена В. Липинським вимога козацької старшини свідчить, що вчений розглядав антимосковський виступ І. Мазепи не як задоволення особистих амбіцій гетьмана, а як протидію загрозам московського централізму, його зазіханням на права козацького стану і окремішність українського політичного організму. Як свідчить М. Костомаров, протягом 1707 р. занепокоєні представники вищої старшини збиралися у генерального обозного Ломиковського та полковника Апостола, обмірковуючи централістські загрози Петра І. Вони «радилися між собою, кричали і навіть зверталися до читання Гадяцького договору».

Союз зі Швецією, укладений в свій час Б. Хмельницьким та І. Виговським, що гарантував свободу, незалежність і недоторканість Україні, на думку М. Грушевського, «залишився для української старшини свого роду заповітом предків, що вимагав виконання!» Не реалізований у свій час внаслідок припинення шведсько-польського протистояння, він, в умовах Північної війни, знову став на черзі з наближенням шведської армії до кордонів України. Для В. Липинського закономірність виступу І. Мазепи значною мірою пов'язана саме з живучістю ідеї політичного союзу України зі Швецією в середовищі української еліти — «ідеї, котрої Богдан Хмельницький, як єдиної дошки рятунку, схо-

пився обома руками перед смертю, а котру згодом частково хотів здійснити Іван Мазепа».

У згаданій розвідці В. Липинський звертає увагу на гармонійну співпрацю української церкви і гетьмана І. Мазепи, без якої культурне піднесення України-Гетьманщини в кінці XVII — на поч. XVIII ст. було б неможливе. Ще до свого гетьманства Мазепа мав близькі й дружні стосунки з вищим київським та чернігівським духовенством, зокрема з архімандритом Києво-Печерського монастиря Варлаамом Ясинським — майбутнім митрополитом, із архієпископом чернігівським Лазарем Барановичем. Відтоді, мабуть, було започатковано ним добрі відносини зі Стефаном Яворським, Дмитром Тупталом, Іоасафом Кроковським та іншими видатними діячами української церкви. Липинський зазначає, що вже з батьківського дому гетьман виніс глибоке прив'язання «до стародавньої віри грецької і рідної культури». Значною мірою до цього спричинилася його мати — Марія Магдалена з шляхетського роду Мокієвських, як зазначалося, пізніша ігуменя Києво-Печерського Вознесенського і Глухівського жіночих монастирів. Її портрет кінця XVII ст. з Національного музею у Кракові Липинський вміщує у збірнику.

Як гетьман, зауважує В. Липинський, І. Мазепа відзначався особливою турботою про добробут церкви і вживав палких заходів щодо її піднесення в Україні. Його фундації належала велична церква Вознесіння у Переяславі, нова церква святого Миколая в Пустинно-Микільському монастирі в Києві, він був відновителем Печерської лаври і фундатором т. зв. святої Брами разом із монументальним муром, що оточував Лавру; він відбудував заново Братську церкву Богоявлення у Києві, не рахуючи дрібніших його дарунків, пожертвованих майже всім важливішим українським святиням і монастирям.

Не менші зусилля, зауважує В. Липинський, поклав Мазепа для розвитку тогочасної вищої школи в Україні — Академії Могилянської у Києві. Пройнятий особливою повагою до цього «святоблिवого києво-братського зібрання», зводить він нову будівлю для Академії, відому сьогодні під назвою «старого корпусу», обдаровує її щедрими наданнями земель і оточує її потужною протекцією від зазіхань російського уряду. Отож ім'я гетьмана було в глибокій пошані серед тогочасних представників науки і культури. Відомо, що після битви під Полтавою ректор Академії за часів Мазепи, згодом архімандрит Крупицького монастиря в Батурині Гедеон Одорський був засланий до Соловецького монастиря за свою приязнь до гетьмана. Так само навіть прокляття гетьмана для обезпечення себе і задоволення уряду не врятували його недавнього приятеля Іоасафа Кроковського, київського митрополита, від депортації до Твері. Тож школу, колись засновану митрополитом Могилою, зазначає В. Липинський, почали називати тоді «Академія Могиляно-Мазепинська». А на одному з наукових урочистостей, що відбувалися в ній у 1708 р., гетьманові було вручено гравюру роботи Данила Галяховського у формі плаката, видрукованого на темно-зеленому атласі, що являла собою апофеоз могутнього протектора української Академії.

В. Липинський вперше подає її повну репродукцію, коротку історію та докладний опис. Репродукція була зроблена з фотографії—оригіналу, який знаходився в бібліотеці графів Красінських у Варшаві. Ця фотографія належала Василю Доманицькому, «якому єдиному, — за словами В. Липинського, — завдячуємо можливістю подарувати читачам нашим подобу цієї цікавої пам'ятки нашого мистецтва і нашого минулого».

Як свідчить В. Січинський, гравюра Д. Галяховського здавна переховувалася в ризниці однієї з церков поблизу Києва, яка була побудована коштом Мазепи. Щоб зберегти цю цінну пам'ятку під час ни-

щення усіх портретів Мазепи, священник цієї церкви наказав підліпити цю гравюру під малярське полотно, на якому було намальовано «Розп'яття». Пізніше, коли захотіли відновити давній образ «Розп'яття», віднайшли і саму гравюру.

Вся композиція гравюри дуже складна, наповнена бароковими алегоричними фігурами, символікою і геральдичними знаками. В центрі її — постать Мазепи у весь зріст в одязі лицаря, з мантією. Голова його покрита шоломом, прикрашеним страусячим пір'ям, ліва рука тримає лицарський щит, права тримається за герб гетьмана. Навколо Мазепи вісім жіночих фігур, що, очевидно, символізують науку, мистецтво, чесноти, батьківщину, релігію і т. ін., яким був відданий гетьман. В горішній частині гравюри вміщено декоративну стрічку з цитатою Горация: «Безстрашний поляжу під руїнами падаючого світу». Внизу — дедикація також латинською мовою: «Найдостойнішому і найяснішому Пану П. Іванові Мазепі Військ Й.Ц.В. Запорозьких Гетьманові, ордену св. Андрія Апостола і орла білого кавалерові. Богом обраним, даним, міцному Батькові вітчизни, оборонцю церкви, у мистецтві миру і війни знавцю і патрону. Ворогів і неприятелів щоденному переможцю. У щасті і нещасті наймудрішому стерновому...» Прикметно, що ніде в гравюрі немає згадки ні про Петра I, ні про залежність гетьмана від царя. Навпаки, вся гравюра подає І. Мазепу як могутнього володаря самостійної держави.

В. Липинський у своїх працях показав, що саме в середовищі «верхів» народу (тобто еліти, незалежно від того, з яких класів чи станів вона походить), а не його революційних «низів» формується і розвивається державницький ідеал і відповідні прагнення і політична воля до його реалізації. Звідси — заперечення ним народницького бачення місця і ролі революційних рухів та їх чільників в історичному процесі, переоцінка таких доленосних явищ української історії, як Хмельниччина,

виступ Івана Мазепи, чи у новітню добу — гетьманування Павла Скоропадського.

Він категорично заперечує оцінку укладеного Б. Хмельницьким мілітарного союзу з Московією у Переяславі 1654 р. як прояв московофільства. «Родовитий шляхтич і старшинський Гетьман Богдан Хмельницький» зробив це, на думку В. Липинського, для того, «щоб відірвати від Польщі тодішню підставу Української Держави — польську і спольщену шляхту в Україні — і щоб Хребет Держави, міцну дідичну Владу гетьманську сотворити». Так само «Гетьман «Лях» Іван Мазепа-Колединський» під прикриттям приязні до Петра I зміцнював «Гетьманську Владу і старшинську верству, а з ними і державність українську». В новітню добу до утвердження української державності прагнув «Гетьман з Гетьманського Роду Павло Скоропадський, який проголосив федерацію з Московією, щоб Державу Українську від переможної Антанти і союзної з нею Москви урятувати».

Тому Липинський засуджує глорифікованих народницькою історіографією «народних» ватажків, таких як Пушкар, «що із ненависти до Українського Гетьмана і українських панів Москву проти них на Україну впровадив», або Семен Палій, засланий «за революційність в Сибір і повернутий Петром звідти, щоб під Полтавою своїм революційним іменем маси України проти замислів Українського Гетьмана підняти».

Усвідомлення суспільством величі Б. Хмельницького та І. Мазепи, їх загальнонаціональної ролі мало сприяти утвердженню ідейності в українському громадянстві. В. Липинський вважав, що саме ідейна індіферентність та нігілізм породжували «брак національної дисципліни», «українське отаманське індивідуалістичне лучшезнайство», «одвічний примітивно-реалістичний політичний опор-

тунізм, що за ціну негайного задоволення і негайних користей позраджував усі українські ідеї і всіх українських провідників». В результаті усі перераховані фактори, за словами В. Липинського, «по цей день» тримають «в стані погною для державних ідеалістичних націй безідейне недержавне громадянство Української Землі». На думку В. Липинського, подолати такий стан українського громадянства можна було шляхом прищеплення йому гетьманської ідеології, в основі якої «лежить необхідність авторитетів у сучасності і культ героїв в минувшині». Без провідних авторитетів в політичному житті і без героїв, які освітлюють шлях громадянству діяннями минулого, лідер українського консерватизму не міг увявити собі існування державної нації. Таким історичним героєм для всіх українців вважав він Богдана Хмельницького, від якого «почалося ціле сучасне українство» і без якого неможливо увявити «сучасних державних змагань українських».

Не менш важливу роль для українського суспільства мав відіграти «культ Мазепи, або Орлика»; виступ першого з них Липинський називає «ідеалістичним поривом».

Учений виступив з різкою критикою С. Томашівського, який заперечував можливість для І. Мазепи стати предметом історичного культу для всієї України. Спроби утворити «тривкий культ» Мазепи, Орлика та інших «наддніпрянських козацьких постатей» в Галичині і Волині С. Томашівський вважав невиправданими і такими, що не мають відповідного історичного ґрунту в цих регіонах.

Натомість, на думку В. Липинського, культ гетьмана І. Мазепи, його соратника П. Орлика після тривалого періоду обстрікування цих постатей українською і російською історіографією набирав неабиякого загальнонаціонального суспільного звучання. Він мав «ширити в укра-

їнським громадянстві культ державницької ідеї», сприяти подоланню ним бездіяності й деморалізації.

Історичне минуле завжди давало В. Липинському переконливі аргументи для аналітичної оцінки різних аспектів визвольної боротьби. Лейтмотивом роздумів вченого над її перебігом у різні періоди української історії, у тому числі в Мазепинську добу, була проблема консолідації українського суспільства, чи скоріше — української політичної еліти. В. Липинський неодноразово порушує це питання у своїх науково-історичних дослідженнях, публіцистиці, епістолярії, проводячи сміливі паралелі й порівняння. Яскравим прикладом наукового синтезу минулого з сучасним і водночас бачення історичної перспективи є його лист до керуючого міністерством закордонних справ УНР Андрія Левицького 16 жовтня 1919 р. в зв'язку з розстрілом полковника П. Болбачана і відставкою В. Липинського з посади посла УНР у Відні.

У цьому листі він порушує надзвичайно болючі проблеми національно-визвольної боротьби і спирається при цьому на історичний досвід, демонструючи глибоке розуміння важливих епізодів і фактів історичного минулого України, у тому числі Мазепинщини.

У 1919 році як урядовець УНР він мав можливість побачити усі вади і згубність т. зв. класової політики соціалістичних урядів Директорії, їх партійну заангажованість і небажання проводити в інтересах української державності таку потрібну суспільству політику загальнонаціонального єднання. Не знімаючи з Гетьманату Павла Скоропадського провини за неспроможність знайти порозуміння з українськими лівими колами, Липинський наголошує, що республіканський уряд виявився ще менше спроможним, ніж уряд гетьманський, «об'єднати коло себе всі верстви і всі класи України для оборони своєї Батьківщини». В. Липинський констатує: класова і партійна нетерпимість в по-

літиці республіканського уряду викликала розпорошення українського суспільства, безконтрольне хазяйнування «монопольних партій», що вело не тільки до державно-політичної, але й національно-культурної катастрофи. Одним з її проявів був факт розстрілу П. Болбачана, що розкрив, за словами В. Липинського, «найстрашнішу язву нашого національного організму — язву національного розкладу і рецидиву споконвічної нашої національної дезерції».

Прояви такої «класової» політики В. Липинський бачив у діях багатьох українських політиків XVII—XVIII століть, в тому числі й гетьмана І. Мазепи.

Липинський зауважує, що на початку своєї діяльності Мазепа, «так само як і деякі теперішні наші провідники народу», проводив «чисто класову політику, віддаючи в жертву цій класовій політиці національний ідеал волі і незалежності, котрий був правда вже тоді у нього в серці, але не в ділах». Основною метою діяльності Мазепи в цей час було зміцнення авторитарної гетьманської влади і забезпечення невтручання Москви у внутрішні справи України. Досягнути цього можна було лише зберігаючи повну лояльність до російського уряду. Наслідком такої політики було небачене досі посилення гетьманської влади. Так, Даніель Дефо у своїй книжці про Петра I писав: «Мазепа не мав королівського титулу, але він був рівний королеві відносно влади, й у всякому відношенні був рівний, якщо в даних обставинах не перевищував короля Августа...»

Здавалося, що діяльність Мазепи мала свої незаперечні позитивні наслідки для Гетьманщини, яка після Хмельницького постійно потерпала від послаблення влади гетьмана. Однак попри всі здобутки цієї доби, піднесення культури і економічне зростання українське суспільство зазнало тяжкої ідеологічної і моральної де-

струкції, яка унеможливила національну консолідацію в ході антимосковської акції гетьмана.

«Під час довгого періоду свого москвофільства, — зауважує В. Липинський, — і запобігання на всі лади перед царем Петром (по теперішньому період федераційний) він (гетьман І. Мазепа. — Ю.Т.) підрівав коріння у всіх тодішніх «самостійників», тобто тих, що національно-державну справу хотіли поставити у всю її височінь і висунути на чоло тодішнього визвольного руху». Зазнав деморалізації викоханий гетьманом той клас, до якого він належав, і зрештою весь народ розкладений москвофільством і позбавлений власних національних ідеалів і послідовних державницьких орієнтирів.

В результаті, коли гетьман І. Мазепа, «бажаючи бути честним з собою і примушений ходом подій, сам став на шлях «самостійності», — зауважує В. Липинський, — то статечне «городове» козацтво, котре одно могло тоді (а може й тепер) рішити про долю України, бачучи заповідяну ним до того часу національній справі шкоду, йому не повірило і за ним не пішло».

Липинський наголошує, що справа Мазепа мала бути програна, а збитий з пантелику власними провідниками і московськими зайдями український народ «більше сотні літ в церквах, Мазепою побудованих, проклинав по царському наказу того, хто хотів, але не зумів дати йому волю».

Лідер українського консерватизму глибоко переконаний, що ідеали національної свободи і національної солідарності не можна підмінювати жодними іншими гаслами, навіть найпривабливішими (на кшталт більшовицького — «земля селянам»). Ці ідеали необхідно оберігати і плекати у всіх класах і верствах народу, як це роблять англійці, німці, французи, всі великі європейські народи.

Здобути волю для України неможливо, чіпляючи її «державний та національний віз» до привабливих, здавалося б, валок «всесвітньої революції», «Інтернаціоналу» чи то «Антанти». «Тільки величезним моральним зусиллям, — зазначає В. Липинський, — тільки безмежною любов'ю до української національної ідеї і до державної як політичного олицетворення повної національної волі, тільки об'єднанням абсолютно всіх честних національних сил коло внутрішньої праці для цієї ідеї можна буде з 40 мільонів темних самоїдствующих невільників виховати героїв, котрі збудують Україну, а в ній краще для всіх — людське життя».

Аналізуючи добу гетьмана Мазепи і трагедійний фінал діяльності «цього страдника патріота», В. Липинський підкреслює, що «провідникам народу» ні в якому разі не можна «жертвувати вічним і незмінним, поки існує нація, і всій нації спільним ідеалом національної волі і національної солідарності в обороні цієї волі» заради приватних, класових чи будь-яких інших хвилих політичних інтересів.

Проведення історичної паралелі між Мазепинщиною і визвольним рухом 1917—1921 рр. було для В. Липинського ще одним приводом показати безперспективність т. зв. класової політики і партійної непримирності, яку проводили лідери Директорії, нехтуючи загальнонаціональними інтересами. Це повною мірою стосується і українського політичного сьогодення.

Оцінка В. Липинським гетьмана Івана Мазепи як носія української державницької ідеї була пов'язана з еволюцією світоглядних і політичних позицій ученого. Ще напередодні Першої світової війни він заявив про себе як прихильника утвердження конституційної монархічної системи в Україні, при цьому вчений не виключав утвердження на чолі новопосталої держави «чужого» династа.

Однак бурхливі події національно-визвольних змагань 1917 — 1921 рр., короткотривалий досвід державотворення періоду Гетьманату Павла Скоропадського привели В. Липинського до глибокого переконання, що тільки «у формі Гетьманства наша традиція державно-національна могла стати фактом». В той же час В. Липинський розумів необхідність суттєвої корекції інституту гетьманства, а саме — перетворення його з виборного, позиттєвого у спадковий в одному й тому ж роді. Цю «корективу сталості» В. Липинський вбачав у діях Б. Хмельницького, І. Самойловича, К. Розумовського, як зауважив учений у листі до редакції часопису «Америка» 2. III. 1925 р.

Виявивши цілком реальні можливості втілення в життя за часів Б. Хмельницького, концепція династичного гетьманства стала предметом уваги і спроб реалізації майже усіма його наступниками на гетьманстві протягом XVII — XVIII ст. Мабуть, найбільш послідовним, глибоко переконаним прихильником міцної спадкової гетьманської влади на засадах абсолютизму був гетьман Іван Мазепа. Широко відоме почуття поваги і шані українського гетьмана до Людовика XIV, який міг бути взірцем для нього, звичайно, з відповідними поправками на українську дійсність. І хоча гетьман не мав прямих нащадків, він робив певні кроки для закріплення гетьманської булави за своїми племінниками — спочатку І. Обидовським, а потім А. Войнаровським.

В. Липинський був чи не єдиним українським істориком, який усвідомлював надзвичайно важливу державотворчу роль пошуків українськими гетьманами «нового дідичного суверенного і територіального титулу князівського, що мав бути доданий до військового і екстериторіального титулу гетьманського». Він констатує, що в ході українсько-шведських переговорів Б. Хмельницький не допускав жодних вагань у справі спадковості своєї верховної влади, цілісності й соборності своєї

держави і одержав гарантії незалежності «цілої України», визнання законним спадкоємцем Юрія і забезпечення за гетьманом «Білоруси по Смоленськ з дідичним титулом князя». Саме в цьому контексті В. Липинський розглядав одержання І. Мазепою у 1707 р. титулу князя Священної Римської Імперії германської нації «і князівства Чернігівського, про яке він умовлявся з Карлом XII».

Усі ці кроки українських гетьманів, спрямовані на трансформацію своєї влади, намагання надати їй монархічного характеру не були, як вважали історики народницько-демократичного напрямку, «панськими «примхами» гетьманів, нав'язні їхнім «польським вихованням». На думку В. Липинського, сутність цих намагань полягала у відродженні однієї «з найглибших державних українських ідей, що шукала опори для державно-правної традиційної монархічної форми Української держави». Зовсім не випадково титул князя Священної Римської Імперії після смерті Мазепи мав перейти до його племінника — А. Войнаровського.

В. Липинський ставить під сумнів поширювану новітньою українською демократією твердження про «демократичність і республіканство нашої української нації». Факти історії свідчать, зауважує він, що «існували ми як велика держава і як велика нація за Великих Київських Князів і упали з упадком князівської влади». Після нашого першого лихоліття, зазначає вчений, Україна-Русь пристала до Литви й Польщі тоді, коли там була сильна монархічна влада, і підняла повстання, коли влада короля ослабла й утвердилась шляхетсько-республіканська демократія.

Знову державою й нацією стали ми «за Гетьмана Богдана», який єдиний з усіх гетьманів був не тільки на словах, а й на ділі «самодержцем руським».

Монархічні аспірації Івана Мазепи, його останню спробу стати «самовладним князем в Україні» Липинський розглядає як намагання виконати заповіт Б. Хмельницького і утворити національну спадкову монархію. Не виконавши цього заповіту, «перехилились ми цілою вагою — власне маси народньої — на бік монархії московської, — зазначає В. Липинський, — проти якої підняли всенародне повстання тільки тоді, коли Царя в Петербурзі не стало. Трудно в тім усім бачити вроджене демократичне республіканство».

В. Липинський зазначає, що руйнація української козацької державності, а разом з нею й асиміляція «державних українських верств» почалася після смерті Б. Хмельницького, і почалася з того, що «республіканська, демократична старшина тодішня», спираючись на «волю козацького народу», перекреслила монархічні й династичні плани «самодержавного» гетьмана. Результатом ослаблення влади гетьмана було те, що теоретично джерелом влади став народ, фактично — залежала ця влада від трьох політичних орієнтирів козацької старшини — московського, польського і турецько-татарського. Власне виступ І. Мазепи проти Москви був останньою спробою козацької старшини, пише В. Липинський, «вискресати з себе вогонь посвяти, обтрусити з себе моральну гниль і замість кормитися темнотою й безрадністю народньою, пійти на жертву, стати на чоло свого народа і повести його за собою...»

В той же час виступ Мазепи був заключним і водночас трагедійним актом у тій тривалій боротьбі «між принципом монархічним і республіканським», яка велася в Україні після смерті Б. Хмельницького. «Видатніші з-поміж пізніших виборних Гетьманів, — пише В. Липинський, — все намагалися скріпити владу гетьманську і її в дідичне гетьманство: в українську монархію обернути, бачучи, що тільки в той спосіб може бути врятована Українська Дер-

жава. Але ніхто з них на нещастя не мав персональних даних, щоб такий переворот перевести».

Російський уряд завжди підтримував протигетьманську республікансько-олігархічну налаштованість козацької старшини, вбачаючи у квазімонархічному гетьманському інституті загрозу своєму пануванню в Україні. При цьому він удавав з себе гаранта давніх прав і вольностей козацьких, фактично обмежуючи прерогативи гетьманської влади.

В. Липинський зауважує, що під час виборів Івана Мазепи на гетьманство вперше після 1654 р. було поставлено завдання: «Зблизити народ малоросійський і великоросійський мішаними подружжями й іншими способами так, щоб ніхто на Україні не важився говорити, що народ тутешній інший, чим великоросійський, і що він іншого гетьманського регимента».

Отже, існування «гетьманського регименту» стало на заваді «процесу державної асиміляції», який з часом дав можливість царизму поглинути «спочатку українську шляхту (на Лівобережній — козацьку старшину, на Правобережній — шляхту спольщену), вище духовенство, заможніше міщанство і дрібну буржуазію...»

Підступна тактика Москви щодо гетьманства, як зазначав В. Липинський, була спрямована на моральний розклад українського суспільства. У своїй замітці «Другий акт» він стверджує, що деморалізація, яка поширювалася в Україні Російською державою, дала можливість прищепити «майже цілій українській інтелігенції поглядів істориків офіційної Росії на «своєкористну крамольну українську старшину», або «розбишацьку чернь українську» — в залежності від того, чи старшина, чи народні маси проти неволі московської повставали».

Він наводить висловлювання тодішнього київського губернатора Дмитра Голіцина невдовзі після виступу І. Мазепи: «Для нашей безопасности на Украине не надобно исполнять всякие просьбы гетмана. Когда народ узнает, что гетман такой власти не будет иметь как Мазепа, то надеюсь, что будет приходит с доносами».

Петро I, як і його попередники, також виступив «оборонцем» прав і вольностей козацьких «проти Гетьмана Мазепи, який по словам царських маніфестів, до українського народу виданих, змовився з королями шведським і польським, щоб стати «самовластнымъ князем въ Украинь». Цей острах перед утвердженням в Україні «гетьманського самовластя» зрештою підштовхнув царизм до ліквідації самого гетьманства і політичної автономії України, спровокованої запізнілою спробою козацької старшини зробити гетьманство спадковим в роді Розумовських.

Розвіювання міфу про одвічний демократизм і республіканство українського народу давало В. Липинському ґрунт для пошуків компромісу між українською демократією і консервативними українськими силами, вкрай необхідного після поразки визвольних змагань 1917—1921 рр.

Підставовий приклад він побачив зокрема в союзі автократичного гетьмана Івана Мазепи і речника низового козацтва кошового Костя Гордієнка. Вже в еміграції, зазначає В. Липинський, «представник консервативних гетьманських кругів, Пилип Орлик, і представник запорожської демократії, Кость Гордієнко, склали... відомий компроміс — Орликову конституцію — що хоч тоді не здійснена, осталася «вікопомною Війська Запорозького славою й пам'яткою». Тоді, наголошує В. Липинський, «й ці «дуки» гетьманці, й ці «козаки нетяги», що проти «гетьманського самовладства» повставали, були

всі однакові по духу, і лицарі і патріоти». На його думку «сьогодні й для такого компромісу, й для переведення його в життя реальних даних значно більше».

Переосмислення В. Липинським доби і постаті гетьмана Івана Мазепи дало, таким чином, можливість визначному українському історичу і мислителю побачити деякі сутнісні тенденції українського історичного процесу XVII—XVIII ст. Доба Мазепи трактувалася ним як період відродження України, насамперед, економічного і культурного, після лихоліття періоду Руїни. В той же час В. Липинський дав синтез політичної діяльності Івана Мазепи, який в складних умовах наступу самодержавного російського централізму прагнув проводити соборницьку політику об'єднання різних частин України під автократичною владою гетьмана.

Боротьба між монархічними і республіканськими тенденціями суспільного розвитку у XVII і XVIII ст. за встановлення спадкового, а не виборного гетьманства, як показав В. Липинський, була в той період фактично боротьбою за зміцнення і врятування Української козацької держави. Утвердження династичного гетьманства могло б стати надзвичайно важливим фактором консолідації українського суспільства і уберегло б його від національної катастрофи, якої зазнала Україна після Полтави. Зазначена проблема була лише «представлена коротко в примітках до моєї праці «Україна на Переломі», — засвідчив В. Липинський. Цю тему він мав «надію опрацювати незабаром ширше». На жаль, реалізувати свій намір вченому не вдалося. Але його надзвичайно цінна синтетична характеристика І. Мазепи дала поштовх подальшим глибоким науковим студіям, насамперед істориків державницької школи, які є гідним внеском у вивчення життя і діяльності великого гетьмана.

Юрій ТЕРЕЩЕНКО

III

НА ЧУЖИНІ

Гетьманат та «чинник Берліна»

*Україна — Німеччина:
100 років міждержавних взаємин*

Взаємини України та Німеччини (а також їх союзників у Першій світовій війні, насамперед, — Австро-Угорщини) — тема, що не залишає байдужими ні прихильників історії, ні шанувальників політики сьогодення. На міждержавному рівні їх започатковували сто років тому — з відомих переговорів у Брест-Литовську. Тоді представники Німеччини поставили перед своїми українськими візаві питання руба: вони прагнуть укласти мирну угоду з Українською Народною Республікою (далі — УНР), але ж не можна її підписати з автономною часткою незрозуміло якої майбутньої федерації. Таким чином рішуче підштовхнули керманічів Української Центральної Ради (далі — УЦР) до важкого для них слова — незалежність.

Справді, після того, як радянська Росія у грудні 1917 р. оголосила війну УНР та розгорнула бойові дії, наполягання на федеративній спілці зі стороною, що намагається тебе знищити, виглядало абсурдом. Коли постає питання — бути чи не бути, починається пошук союзників, які могли б допомогти на визначених умовах. При цьому дуже часто руйнуються усталені уявлення — ми самі були тому свідками в 2014 р. Тоді путінська Росія, нама-

гаючись ліквідувати державу Україна, відштовхнула її від себе й сприяла здійсненню того, що називають геополітичним вибором.

Щось подібне спостерігалось і сто років тому: прихильники Антанти у зовнішній політиці та національно-територіальній автономії України у внутрішній карколомно переорієнтувалися на Центральні держави та незалежність відповідно. За розвалу фронту, стихійної демобілізації старої армії на тлі втоми від війни якогось іншого вибору у них не залишалось — попри розуміння кінцевого програшу Четверного союзу. Хіба що здатися на милість переможців, але ж про це не йшлося.

Брестський мир, укладений 9 лютого 1918 р., став договором за розрахунком. Обидві сторони не мали жодних ілюзій щодо намірів іншої та мотивів, які підштовхнули до переговорів. Але збіг інтересів виявився настільки очевидним, що німці та українці вирішили сховати куди подалі свої попередні уявлення один про одного, частково навіть їх переглянути. Показова реакція організатора переговорів у Бресті генерала Макса Гофмана (він добре володів російською мовою, що дуже сприяло його ключовій ролі в перемовинах). У своїх споминах військовий відверто пише, що поява української делегації виявилася дуже вигідною, адже дозволяла тиснути на радянську сторону. Тож Гофман, який до цього мав приблизне уявлення про Україну, несподівано для самого себе свідомо зіграв на її користь.

У свою чергу молоді українські дипломати завзято й (як кажуть сьогодні) креативно відстоювали свої позиції, часом вдаючись до блефу. Так сталося, коли німецька сторона фактично пред'явила ультиматум — підготовлений ними текст мирного договору до підписання. Українці не розгубилися — мали ніч, аби

осмислити ситуацію, тож присвятили її інтенсивному редагуванню тексту. Нова версія неабияк вразила німців та австріяків своєю нахабністю — мало того, що документ набув цілком паритетного характеру, там ішлося про передачу УНР Східній Галичині. Реакція була приблизна такою: «Ви що, серйозно хочете, аби ми відібрали у наших союзників шматок території?» Сміливий крок виявився цілком виправданим — німці (усвідомлюючи слабкість української позиції) належним чином оцінили витівку своїх партнерів та натиснули на австріяків, аби ті погодилися на підписання таємного додатку, що в майбутньому передбачав автономію української частини Галичини та Буковини. До того ж за Україною визнавалася Холмщина та південь Гродненської губернії з Брестом. За потреби німецький генерал так само діяв і щодо іншої сторони. Саме він, уже після укладення миру, викликав голову української делегації, міністра закордонних справ УНР Миколу Любинського, аби той підписав «Звернення до німецького уряду» з проханням про військову допомогу.

Після підписання документа в Німеччині викарбували пам'ятні медалі, що досить точно відображали сприйняття німцями останніх подій. На одній викарбувані написи «Німецький Рейх» (вочевидь — другий) та «Українська Народна Республіка». Посередині — символічне рукоштовнання. На іншій — напис «Мир з Україною» та великими літерами красномовне слово «ХЛІБ». Справді, ст. 7 договору містила положення, згідно з яким протягом шести місяців мав відбутися обмін залишками сільськогосподарських та промислових виробів. Їх обсяг у документах не зазначався, але в укладеній у квітні трьохсторонній торговельній угоді йшлося про 60 млн пудів збіжжя (один мільйон тонн). Для порівняння: в 1919 р. більшовицька Росія встановила обсяг прод-

розкладки в 140 млн пудів. Причому, на відміну від німців, платити за харчі грошима чи постачати техніку будівничі нового світу не збиралися.

Під час переговорів Берлін поступив дуже раціонально — він не став сперечатися з українцями за формальні речі (часу для цього вже не було), не збирався принижувати своїх новоявлених союзників вимогами контрибуцій чи анексією територій, але застеріг, що має бути ще окрема торговельна угода. Як швидко з'ясувалося, саме вона була для німців головною. В цілому, сторони виявили схильність до компромісів та врахування інтересів одне одного.

У міжнародній політиці (та й не лише) досягнуті домовленості мають підтверджуватися спроможністю сторін їх виконувати. А ціну військових можливостей своїх партнерів німці знали добре. Тому сподівання українців на те, що країни Четверного союзу обмежаться надсиланням на територію УНР виключно українських військових частин, сформованих у складі їхніх армій (насамперед — в Австро-Угорській), та військовополонених, виглядали наївними. Чекати ніхто не збирався, тож в Україну вирушили регулярні німецькі та австро-угорські військові частини. За два місяці вони опанували її простори, очистивши їх від червоних, переважно російських загонів. Центральна Рада як могла пояснювала місцевому населенню, чому вчорашні вороги перетворилися на союзників та рятівників і чого вони прагнуть.

Останні ж зіткнулися з серйозними проблемами. Німці в 1918 р. не були обтяжені ідеологемами. З огляду на власні внутрішні політичні розклади вони нормально сприймали ліві течії, хоча правлячі кола до них не належали і, як правило, не симпати-

зували їм. Принаймні забобонів щодо домовленостей із соціалістичною Українською Центральною Радою у них не було — аби та більш-менш ефективно керувала країною та виконувала свої зобов'язання. Якраз цього вона й не робила. Тож німці почали перебирати на себе контроль над складами споряджень, озброєнь, продовольства та охорону залізниці, бо без цього їхнє пересування та облаштування на теренах України було неможливим. Зрозуміло, що уряду УНР це не подобалося, але за тогочасного стану адміністрації на місцях (її колапсу) вдіяти він нічого не міг. У відповідь дуже швидко пролунав розпачливий вираз начальника штабу групи армій «Київ» генерала Карла Едуарда Вільгельма Гренера: «А де держава?»

Схоже на те, що німці пробували достукатися до розуму своїх українських партнерів, аби ті менше займалися політичними заявами та соціалістичними експериментами (насамперед щодо ліквідації приватної власності на землю), а більше — державним будівництвом. Але не склалося. «Душа гетьманського перевороту» — за оцінкою та свідченням сучасного українського історика Руслана Пирога — генерал Вільгельм Гренер так відреагував на довге очікування прийому голови УЦР Михайла Грушевського: «Старий дурень, думав що так можна поводитися з німецьким генералом!» Попри недипломатичність відчутне щире здивування: як так можна не розуміти реальну ситуацію та розстановку сил?

Переконавшись, що домовленості з керманичами УЦР, позбавленими адміністративного досвіду, не придатні до виконання, Гренер почав пошуки досвідченого адміністратора, який міг би навести лад, і зрештою зупинив свій вибір на генералі Павлі Скоропадському. Останній народився у Вісбадені (Німеччина), його

перша мова — німецька, а вже потім він вивчив російську та українську. Ймовірно, що володіння німецькою як рідною стало одним з аргументів на його користь. Хоча німецьке командування не було першим, хто замислився над майбутнім генерала. Чутки про те, що Павло Скоропадський хоче стати гетьманом, ширилися ще наприкінці 1917 р. Причому сам фігурант запевняє, що на той час над подібною перспективою він ще не думав. Можливо. Отже, віддамо належне спостережливості та аналітичним здібностям начальника німецького штабу.

Генерал Вільгельм Гренер — одна з ключових постатей українсько-німецьких взаємин у 1918 р. 24 квітня саме Гренер провів нараду за участю німецького посла Альфонса фон Мумма, австро-угорського Йогана Форгача, військових аташе, на якій доля УЦР була вирішена. Тоді ж він зустрівся з Павлом Скоропадським та погодив умови майбутньої співпраці. Ґрунтувалися вони на визнанні попередніх зобов'язань Центральної Ради, а також містили кілька нових зобов'язань: на час перебування союзних армій не створювати власної; дозволити правочинність німецьких та австро-угорських військово-польових судів — у разі здійснення злочинів проти відповідних армій; з державних органів усунути неблагонадійні елементи; скасувати всі розпорядження, що гальмують торгівлю продовольством; відновити приватну власність на землю, зберегти великі земельні господарства; фінансові питання регулювати на основі взаємного порозуміння; робітниче питання вирішувати на основі робітничого законодавства.

Напередодні, 23 квітня, представники Ради Народних Міністрів УНР підписали торговельний договір, де докладно розписувалися спільні економічні зобов'язання. З точки зору раціональних німців їхні дивні партнери більше нічого зробити вже не могли — і не то-

му, що не хотіли, а тому, що виявилися неспроможними. Інформація про зустрічі стала відома і прихильникам тоді все ще чинної української влади. Вони спробували переконати генерала переглянути своє рішення. Кожного разу відповідь була короткою: «Запізно» (Zu spat!). Це один із кількох знаменитих виразів Гренера, що, можливо, цинічно, але дуже точно характеризували наявний стан справ. Тож 29 квітня 1918 р. за згоди та сприяння австро-німецького командування й дипломатів Українська народна громада, Союз земельних власників та Українська хліборобсько-демократична партія здійснили гетьманський переворот.

При цьому німецьке керівництво відкинуло пропозиції про ліквідацію української державності як такої та поділ території на зони впливу. Не з альтруїстичних міркувань, звісно, а тому, що не могло собі дозволити такого кроку — організаційні та іміджеві наслідки загрожували катастрофою, щонайменше — явно не сприяли досягненню поставленої мети. Тож було обрано інший варіант — підтримку держави-сателіта Німеччини з дещо обмеженим суверенітетом та елементами зовнішнього управління.

Досить довго німецьке військово командування не дозволяло створення ключової структури — армії Української держави. Причина — недовіра до українських збройних формувань. Панування лівих настроїв серед громадян України було очевидним. Отже, що вони робитимуть, коли будуть з'єднані у військові частини, оснащені, озброєні, навчені? Чи не стануть новою проблемою для німців? Бажання ризикувати не простежувалося, тож німецький штаб волів за краще оперувати власними частинами (450 тис., хоча це число, швидче за все, завищено, воно не ґрунтується на розрахунках). Гетьман неодноразово питав про утворення армії, навіть сам намагався діяти, але відповідь зводилася до такої тези: «Навіщо це Вам? Є ні-

мецькі частини, які цілком здатні дати раду. А у Вас багато турбот Про наведення внутрішнього ладу». Іншими словами — вистачить із Вас державного апарату та поліційної державної варти.

Фактично, в Українській державі існували дві паралельні владні структури — в Києві гетьман мав погоджувати свої принципи дії з послом фон Муммом та генералом Гренером, німецькою та австрійською військовими адміністраціями в цілому. На місцях існувала офіційна гетьманська адміністрація, яка діяла через губернських та повітових старост, їхній управлінський апарат, державну варту, та водночас працювало німецьке командування. Попри формальне зобов'язання не втручатися у внутрішні справи реальність виглядала інакше. Щоправда, німці не поривалися виконувати поліційні функції, але так траплялося доволі часто — до придушення повстань включно. Закриття газет, цензура, заборона мітингів, розпуск профспілок, органів місцевого самоврядування (демократично обраних земств та міських дум) — то все звичайна практика 1918 р. У цілому, на місцевому рівні та у взаєминах виконавців відносини розвивалися значно різноманітніше, ніж на верхівці влади. Можливо, зовні така управлінська діяльність виглядала більш ефективно, але вона швидко оберталася демаршами та великими політичними втратами. Зрештою, поєднання німецького та українського державного управління, що вперше мало місце сто років тому, — справа доволі цікава й часом чудернацька. В результаті — зростала кількість невдоволених.

Певною мірою ситуацію пом'якшували порозуміння та хороші особисті взаємини, що склалися між Скоропадським та Гренером. На еміграції гетьман писав: «Особисто в нас склалися добрі відносини. Я ніколи не бачив у ньому бажання чого-небудь вирвати, що, на жаль, широко практикувалося його підлеглими, які кожен крок, ко-

жен документ інтерпретували на користь Німеччини, а коли цього всього не виходило, то вони не соромилися сказати те, що сила може дати і право. Цього в Грьонері зовсім не було. Тому, коли я йому вказував во всіх надзвичайних випадках на те, що так не можна, він приймав у себе заходи з припинення цих неподобств. В питаннях політичних та національних він розділяв мою думку, що створити державу з тими силами українців, які були в нас, зовсім неможливо. Він прекрасно розбирався во всіх каверзах австрійців и відбивав негайно їх удари. Взагалі, коли б не було Грьонера, особливо в перший час, мені було б значно складніше. Я бачив, що маю справу хоч і з начальником штаба армії, яка, звісно, не прийшла сюди заради наших прекрасних очей, однак в будь-якому випадку з людиною досить порядною, доброзичливою, широких політичних поглядів, безумовно чесною настільки, що він не соромився при мені неодноразово критикувати німецьку політику за їх загравання з більшовиками, і коли я йому говорив, що це принизливо для такої країни, як Німеччина, що це не доведе Німеччину до добра, він прямо і відверто відповідав у тому ж дусі, вказуючи, що він неодноразово писав про це в Берлін. При цьому він казав: «Що з ними поробиш? Вони там не бачать».

Кількамісячне ділове спілкування перетворилося на міцну дружбу, яка тривала до смерті німецького військового та державного діяча в 1939 р. «Скажи мені, хто твій друг», — Вільгельм Гренер засвідчив свої демократичні переконання як під час зречення від влади кайзера Вільгельма II, так й обіймаючи високі посади за Веймарської республіки. 13 квітня 1932 р. як міністр внутрішніх справ та оборони він ініціював наказ про заборону приватної армії Гітлера — СА. Гренер — людина, яка мала шанси та волю зупинити прихід нацистів до влади, але його не підтримало керівництво тогочасної Німеччини.

Мабуть, не всі німецькі керівники були рівня Вільгельма Гренера. Існують інші свідчення, з яких видно, що під час адміністрування німці не завжди дотримувалися політкоректності — їх надто цікавив результат, але не наслідки. Це добре видно з вимог, висунутих під час розмови 24 квітня.

Чи не найбільшою проблемою Української держави впродовж усього часу її існування була завузька соціальна база. Її брак компенсувався зовнішньою підтримкою. Німців це влаштовувало, але на довшу перспективу становило небезпеку. Зрештою, навіть помірковані кола колишньої УЦР не побачили себе у владі за нових обставин: чи вони цього не хотіли, чи їх не хотіли. Можливо, винятком було молодше покоління українських діячів, для яких головним критерієм стала незалежність України.

Сум'яття почуттів зафіксували й спомини офіцерів, цивільних службовців, підприємців, неукраїнської (за власними уявленнями) інтелігенції. Вони боялися й ніяковіли від наближення німців та водночас дуже хотіли, аби жах більшовицького режиму якнайшвидше завершився. У найбільш розгубленому стані опинилася середня ланка офіцерів, які не мали значного довоєнного досвіду спілкування з німцями та за час Першої світової війни звикли бачити в них лише ворогів. Останні це добре розуміли і, мабуть, тому часом влаштовували (мовою сьогодення) показові піар-акції. Чи не найбільше враження справила така: німці помили залізничний вокзал у Києві. Вперше з початку революції, бо цілий рік за гаслами та мітингами його стан нікого не цікавив. Не самі, звичайно, а місцеві жінки з простого люду, яких німці наполегливо запросили (відмовитися було важко). Потім на чистому вокзалі влаштували своєрідний бал для прибиральниць.

Зрештою, якась частина військових та цивільних службовців, підприємців перебороли свої комплекси й таки пішла на службу до гетьмана, чого він разом із німцями й домагалися — для відновлення керованістю країною потрібні були досвідчені управлінські кадри. Наскільки щирим було їхнє рішення — треба дивитися індивідуально. Зрозуміло, що героїв «Білої гвардії» Михайла Булгакова вистачало, але ж вир подій захоплював неофітів та відкривав Україну, принаймні для частини їх, змінюючи уявлення та цінності.

Можливо, дещо краще справи виглядали в робітничій політиці — відновлення виробництва під німецько-австрійською парасолькою скорочувало безробіття. До того ж гетьман широко захоплювався німецьким робітничим законодавством та соціальною складовою регулювання взаємин праці та капіталу в цілому. Але ж ідеться про дуже інерційні речі, які вимагали часу. Наскільки ситуація є крихкою, засвідчив загальноукраїнський залізничний страйк у липні — серпні. Він охопив величезні простори та до двохсот тисяч працівників, зірвавши планові пересування німецьких та австро-угорських військ. Виявилось, що навіть їхня присутність — ще не гарантія налагодження ефективного та безперебійного управління державою.

Та найскладнішими весь час залишалися взаємини з українським селянством. Це добре видно на прикладі найвідомішого його ватажка — Нестора Махна. Літом 1918 р. він повернувся в Україну. Територію її півдня, в тому числі навколо Гуляй-Поля, контролювали австро-угорські війська. Й першою гучною акцією став напад на поміщицький маєток. Тоді лідер селянства застав господарів разом із гостями, в тому числі — іноземними, за вечерею та кинув бомбу до столу з приблизно з такими словами: «От вам, буржуї!» За півроку до того в іншому відомому поселенні — Таврії, Асканії-Нова —

представники радянської влади розстрілювали страусів, вигукуючи: «Бей буржуєв!» Тобто основний мотив — не австріяки як такі, а те, що під їхнім дахом повернулися класові вороги.

Селянський рух сто років тому став основою для українського національного відродження. Водночас ця селянсько-козацька стихія містила проблему, на яку перший звернув увагу Пантелеймон Куліш — вона не уявляла, що таке сучасна держава, стихійно відтворюючи запорозькі традиції. А раз так, то програвала через менш ефективну організацію та брак розуміння, що треба робити, аби досягнути поставленої цілі. З цієї точки, зору будь яка держава, в тому числі українська, сприймалася селянством, щонайменше, з великою пересторогою — як зовнішня чужа організована структура, від якої нічого хорошого не можна очікувати за визначенням. Звідси й негативна реакція. В 1918 р. часу для розуміння сторонами одна одної не вистачало. В цьому сенсі німці та австріяки стали заручниками внутрішньополітичної ситуації в Україні. Водночас вони її загострювали власними ж діями — коли проводили реквізиції продовольства та фуражу для потреб армії за системою розписок з неясною фінансовою компенсацією. Зрозуміло, це викликало неабияке обурення селянства.

Досить часто німецька та австро-угорська армії втягувалися до внутрішніх українських соціальних конфліктів. Як таке відбувалося, добре видно на прикладі села Роїще та його округи, що поблизу Чернігова. За споминами Романа Бжеського, що частково підтверджуються мемуарами більшовика, голови місцевого ревкому Петра Кобця, навесні 1918 р. чернігівський губернський військовий комендант полковник Бондаренко надіслав для роззброєння приміського села загін із родичів та близьких місцевого діда, додавши до нього невеличкий німецький відділ. Сталося те, що мало статися: для

російськомовного підрозділу, що виступав від імені української влади, то був лише привід для розправи. Місцеві покликали на допомогу навколишні села. В результаті, кілька німців було вбито. За кілька днів в окрузі з'явилася більша німецька експедиція...

Подібну історію оповідав у своїх споминах учасник українських визвольних змагань Іван Рембалович із Городні. У червні 1918 р. під час експедиції до Радуля (центр росіян-старообрядців) українські козаки та старшини були несподівано побиті (в буквальному сенсі — прикладами) німцями. Виявляється — їм повідомили, що до Любеча, де стояв німецький підрозділ, прийшли двоє євреїв із Радуля та повідомили: до містечка зайшли більшовики. Інший сучасник, представник білої еміграції І. Чериковер, цей же епізод подає як приклад антисемітизму (щоправда, датує його травнем). Але в обох випадках німці виступають як сторона, що була втягнута місцевими жителями у з'ясування стосунків між ними.

Такого гатунку випадки були доволі типовими на теренах України. Щоправда, на Поділлі та Волині в ролі пацифікаторів українських селян виступали польські поміщики, а залучали вони австро-угорські підрозділи.

Прихід німців означав повернення пограбованих, принижених, а часом із особистими трагедіями колишніх власників земель до своїх понижених обійсть. Бажання помсти з їхнього боку призвело до гуртування та каральних експедицій. Реакція у відповідь селян змушувала іноземні армії до втручання. Так закручувалося криваве коло протистояння. Воно втягувало все нові та нові жертви. На півдні України, де було багато німецьких колоній, справа дійшла до відвертого протистояння з українськими селами, чого за мирних умов не спостерігалось. Кожна сторона утворювала свої загони самообо-

рони, які, втім, займалися не лише самообороною. Кого підтримувала німецько-австрійська адміністрація — зрозуміло. Причому обидві сторони, що конфліктували, програвали, а вигравав той, хто розпалював ворожнечу.

В основі конфліктів із селянством — боротьба за землю. Як із точки зору німців, так і Павла Скоропадського, мала бути відновлена приватна власність на неї — що й зробили після гетьманського перевороту. Розуміючи, що сталися незворотні зміни, голова Української держави запропонував власне бачення земельної реформи — викуп землі селянами у колишніх землевласників. Ця процедура, на його думку, мала б сформувати соціально-економічну основу політичного режиму Гетьманату — заможних селян. Це цілком відповідало баченню та інтересам німців та могло мати успіх, за умови хоча б року для реалізації. Але його не було, а поточні дії як гетьманської цивільної адміністрації, так і німецької військової, викликали негативну реакцію селян. Зрештою, чому вони мали платити за те, що вже взяли силою?

У цьому сенсі наказ головнокомандувача німецьких військ — генерал-фельдмаршала Германа фон Айхгорна — від 6 квітня 1918 р. про сівбу полів відіграв дуже негативну роль. Для німців він мав технологічний характер — побачивши, що дії уряду УЦР можуть призвести до зриву посівної кампанії, німецьке командування вирішило само зайнятися українським сільським господарством. По-німецькому раціонально воно повідомило: хто засіяв землю, тому й належить отримати гроші за хліб; а якщо селянин набере землі більше, ніж зможе обробити, то його покарають; в такому разі та за наявності поміщиків, які можуть засіяти землю, її чіпати не можна та перешкоджати — теж, навпаки — земельні комітети мали б допомогти поміщикам, а «жнива будуть належать на рівні з селянами

тим, хто засіяв землю». При цьому — обіцяна кара за захоплення, грабунки та нищення посівів.

Схоже на те, що німецьку військову адміністрацію не надто турбувало те, що вона втрутилися у внутрішню справу України, адже німці прийшли по хліб. Все це відбувалося в розбурханій революцією країні з викривленими уявленнями про право та законність. Вгамувати ситуацію та створити відповідального партнера й покликаний був Павло Скоропадський.

Німецькі війська відігравали роль стабілізуючого фактора — вони принесли з собою хоч і примарне, але відчуття безпеки. Часом воно брутально порушувалося — так сталося 6 червня 1918 р. під час підриву артилерійських складів у Києві на Звіринці. Або ж у серпні — подібний випадок трапився в Одесі. І все ж у Києві та інших великих містах спостерігався небачений розквіт того, що нині називають сферою відпочинку: ресторани, кафе були переповнені відвідувачами — місцевими та втікачами з червоної Росії, які ховалися під парасольку Української держави. То не був бенкет під час чуми в сенсі браку продовольства для непривілейованих верств населення — за умови збереження вільної ринкової економіки та навіть її підйому Україна, не напружуючись, годувала себе, кількотисячне іноземне військо та ще й збиралася торгувати.

Те, що німецькі та австро-угорські солдати мали право відправляти посилки з продовольством додому, а Українська держава намагалася виконувати українсько-німецьку торговельну угоду, стало приводом для звинувачень у грабунках народного добра. Справді, реквізиції, що траплялися, нікому не подобалися. Водночас у 1918 р. Німеччина та Австро-Угорщина стали головними торговельними партнерами Української держави (першої та другої), умови для них

були виключно сприятливими. Торговельний баланс склався на користь західних союзників — 57% та 43% (хоча в цілому Україна мала позитивне зовнішньоекономічне торговельне сальдо). Отже, розрив — значний, але не критичний. Центральні держави з власної волі забезпечили гарантований ринок збуту українських продовольчих товарів та ще й сприяли технічній модернізації українського аграрного виробництва. За таке в сучасному світі борються.

Для зручності розрахунків виручені від торгівлі кошти концентрувалися в Берліні та Києві. Так от — німці так вдало «грабували» Україну в 1918 р., що залишилися їй винні кількості мільйонів марок, визнавали цей борг і були готові його сплатити — аж до мирного договору в Раппалло (1922 р.). Тоді голова РНК Української Соціалістичної Радянської Республіки Християн Раковський відмовився від претензій на згадані гроші. Зробив це під тиском Москви, бо спочатку спробував за них позмагатися.

Ставлення німців до України та українців не залишалось незмінним протягом 1918 р. Вочевидь, на початку переважна більшість із них не зовсім розуміла, куди вони потрапили, але кількомісячне спілкування та знайомство з місцевими особливостями далось взнаки — українство набувало в німецьких очах цілком виразних оригінальних рис. До зміни тональності у взаєминах штовхала й загрозлива зовнішня ситуація. До осені в ідливих коментарі зникають із риторики німців, поступаючись нейтральним та навіть приязним коментарям (утім, це не стосується австро-угорського посла Йогана Форгача). Складається враження, що принаймні німецькі офіцери стали сприймати українське питання навіть адекватніше, ніж деякі штатні працівники гетьманського державного апарату. Роман Бжеський згадує епізод, що трапився з ним у Чернігові на початку вересня 1918 р. У місцевій «Просвіті» він прочитав реферат, присвячений

Іванові Мазепі. Збентежений очільник губернської Державної варті збирався його тут же заарештувати за крамольні самостійницькі думки, зупинившись лише після згадки про роботу доповідача в Міністерстві закордонних справ. Але рапорт написав. Зрештою, до Романа прийшов німецький офіцер, намагаючись зрозуміти, в чому небезпека того «підбурювання». Пояснення викликали посмішку. Чемно вибачившись, офіцер пішов.

Мабуть, не варто переоцінювати зовнішніх проявів у спілкуванні, краще дивитися на зміст взаємин, але й тут відбувалися зрушення. Їхнім показником став візит до Берліна спочатку голови Ради Міністрів Федора Лизогуба (середина — друга половина серпня), а потім і державний візит гетьмана Української держави Павла Скоропадського до Німецької імперії (перша половина вересня). Прем'єр-міністру вдалося узгодити основні параметри нової торговельної угоди. Однак важливі політичні питання вимагали особистої зустрічі перших осіб.

Наступні події докладно описані українським істориком Павлом Гай-Нижником. Для Німеччини то був останній візит глави іноземної держави до її поразки у Першій світовій війні та листопадової революції. А для України — перший державний візит очільника країни. Два тижні — це низка гучних та дуже щедрих урочистих прийомів, зустрічі з усіма можливими представниками державної влади, починаючи від рейхсканцлера Георга фон Гертлінга (міністр-президент Баварії в 1912—1917 рр.) та начальника генштабу фельдмаршала Пауля фон Гінденбурга, відвідання промислових підприємств, військово-морської бази в Кілі, а головне — кількогадинні переговори з Вільгельмом II в замку Вільгельмсгоф. Павло Скоропадський отримав великий хрест ордена Червоного Орла, що ставило його на один щабель із представниками Німеччи-

ни та Австро-Угорщини. Якщо коротко — так приймають союзників. Відтоді глава Української держави почав титулуватися «Його Світлість Ясновельможний Пан Гетьман усієї України».

Павло Скоропадський згадує про зміни у ставленні до нього посла фон Мумма (і не лише його) після зустрічей із кайзером Вільгельмом II — німецький дипломат став значно дипломатичнішим. Німецький генералітет, принаймні зовні, вирішив підкреслити свою підлеглість — командувач Гюнтер фон Кірхбах попросив про прийом у гетьмана (замість того, аби зустрітися у себе) та, отримавши позитивну відповідь, наступного дня з'явився при повному параді.

Головне, що в результаті візиту вдалося розв'язати кілька ключових питань: отримати згоду на формування нової армії у складі восьми армійських корпусів; на остаточну передачу Україні кораблів колишнього російського флоту, що знаходилися в Севастополі; визнання українського суверенітету над Кримом; заручитися підтримкою Німеччини в територіальних питаннях — приєднання Кубані, Бессарабії, Буковини, розширення північних та східних кордонів.

Прекрасні досягнення, їх успішне втілення могли би вивести Україну до числа найвпливовіших держав Європи, дозволити надати відігравати власну роль на великій шахівниці світової політики. Так неодноразово траплялося в минулому, найяскравіші приклади — післявоєнні Німеччина та Японія. Для цього треба небагато — сприятливі зовнішні обставини, вміння ними скористатися та неабияка наполегливість. Як зазначив український історик Владислав Верстюк, «якби німці виграла війну — держава Скоропадського мала б усі шанси зберегтися».

Але — *Zu spat!* За спогадами сучасників, гетьман настільки був вражений візитом, що й сам знаходився під його емоційним впливом. Між тим за два місяці в Німеччині розпочалася революція. Павло Скоропадський, сподіваючись знайти нових союзників та розширити соціальну базу, видав «федеративну грамоту». Не в останню чергу через відмову лідерів Українського Національного Союзу (згодом — Директорії УНР) домовитися з гетьманом, а також брак часу Хвихід Німеччини з війни очікувався на початку 1919 р., що могло б суттєво вплинути на алгоритм подій). Сталося інакше. Результат відомий — 14 грудня 1918 р. гетьман зрікається влади, відновлюється УНР, але вже на початку лютого 1919 р. під тиском наступу російських військ українська влада залишає Київ.

Активної участі в тих подіях німецькі війська вже не брали — вони оголосили нейтралітет, невтручання у внутрішні справи, хоча ще й перебували на теренах України. У бойові зіткнення німецькі підрозділи вступали лише в разі безпосередньої загрози. Щоправда, з міркувань безпеки німецьке командування фактично загальмувало вступ повстанців до столиці України. Зрештою, коли це сталося, то зустріли переможців — на знаменитих кадрах кінохроніки урочистої зустрічі в Києві потяга з членами Директорії можна помітити й представників німецького штабу. Вивід військ тривав кілька місяців та завершився в лютому 1919 р., коли більшу частину території України вже захопила Червона армія. А разом із цим — завершилася перша спроба встановлення українсько-німецьких міждержавних взаємин. Їх 100-річчя — нагадування про багатоваріантність можливостей та спільність інтересів.

Володимир БОЙКО

Родич імператорів на службі Україні

Габсбург, який став Василем Вишиваним

Ім'я архієпископа Вільгельма Габсбурга є маловідомим в Україні. На його честь не називають вулиць та скверів, не відкривають пам'ятників та меморіальних дощок. Проте продовжувач роду стародавніх європейських династій Габсбургів та Лотарингів є чи не найбільшим прикладом у новітній історії України, коли особа з таким родоводом свідомо стала на захист українства, заради цих ідеалів зреклася сім'ї та гучного прізвища й під іменем Василя Вишиваного інтегрувалася в політичне, військове та культурне життя України.

Майже 70 років тому — 18 серпня 1948 року — Вільгельм Габсбург закінчив своє життя у Києві, а місце його останнього прихистку й по сьогодні залишається невідомим.

Габсбург-Лотаринг

Вільгельм фон Габсбург народився 10 лютого 1895 року поблизу міста Пула в Далмації, в родовому маєтку батька — ерцгерцога Карла Степана Габсбурга. Саме ця гілка Габсбургів-Лотарингів дала світові кількох австрійських королів та імператорів, зокрема й Франца Йосифа, який був троюрідним дядьком Вільгельма. В різні часи Габсбурги були володарями Німеччини, Нідерландів, Іспанії, Чехії, Угорщини...

Карл Габсбург був адміралом австрійського Військово-Морського флоту, і завдяки цьому шестеро його дітей, зокрема наймолодший — Вільгельм, з дитинства багато подорожували Адріатичним морем. А з десятилітнього віку Вільгельм відбув у великі подорожі, які охоплювали не лише Європу, а й Африку, Америку та Азію.

Втім, рішення батька покинути військову службу та переїхати до містечка Живець, що розташовано у Польщі, не припинило подорожей малого Вільгельма. Саме звідси у 14-річному віці він здійснив основну подорож свого життя — таємно від родини впродовж кількох днів, допоки його не знайшла жандармерія, мандрував Гуцульщиною. Ідеєю такої мандрівки він завдячував польській шляхті, яка, часто, гостюючи в маєтку австрійського ерцгерцога, згадувала про українців як розбійників та бандитів. Романтичний образ українців-розбишак приваблював юного Вільгельма:

«Було це в літі. Через Львів і Станіславів дібрався я до Ворохти. Вийшов із потяга і пішов у село. На дорозі зустрів одного гуцула-селянина, літ коло 40, і запитав його по-польськи, чи не було б у нього помешкання для мене. Він відповів, що так, і я замешкав у нього. Ходив по горах, їздив кіньми і возом, був у Жаб'ю (сучасна Верховина. — С.Л.), скрізь шукав українських розбишак. Але — даремно! Це мене розчарувало. Тоді зродилося в мене в душі недовір'я до моїх інформаторів, яким я так довго вірив. Відтоді я зовсім змінився і до Живця вернувся іншим, як виїхав...»

Після цієї подорожі Вільгельм шукає нагод більше пізнати Україну. І коли разом із братом Лео навчався у військовій

академії, як вільний факультативний курс обрав саме українську мову.

Слід відзначити, що Вільгельм із дитинства здобув дуже добру освіту — в сім'ї діти спілкувалися італійською мовою, завдяки батькові опанували німецьку, а приватні вчителі вчили французької та англійської. Вільгельм згадував, що ще з дитинства захоплювався творами Гайне, Данте, Петрарки та Боккаччо. З опануванням польської мови юний архієпископ зацікавився творами Генріка Сенкевича та Юліуша Словацького.

Мовами та мандрівками не обмежувалась освіта синів Карла Стефана — батько прагнув дати своїм дітям фахові та якісні знання військової справи. Це, щоправда, було нехарактерним для Габсбургів — хлопці імператорського роду отримували офіцерське звання автоматично. Вільгельму ж довелося жити в казармах разом з іншими курсантами.

Як Габсбург став Вишиваним

Початок Першої світової війни ознаменувався призначенням Вільгельма Габсбурга до 13-го уланського полку, який складався переважно з українців Золочівського повіту (сучасна Львівщина). Ерцгерцог Вільгельм дуже швидко зукраїнізував свою частину, позбавившись поляків та угорців. Сам же, за допомогою вояка із Тернопільщини на прізвище Приймак, продовжив поглиблено вивчати українську мову, а згодом прочитав першу книжку українською — «Коротку історію України» Михайла Грушевського.

Любов вояків до свого командира проявилася в дарунку, який отримав Вільгельм, — вишитій сорочці. Пізніше вишиванку час-

то можна було побачити під військовим одностроєм Габсбурга, а 4 лютого 1917 року «Вісник Союзу Визволення України» надрукував фото Вільгельма Габсбурга у вишиванці, що й спричинило появу прізвиська «Вишиваний».

Повага, яку здобув архікнязь Вільгельм від українців, була обернено пропорційною його сприйняттю поляками, які називали його «червоним князем», маючи на увазі «Червону Русь» — Галичину. Втім, перший офіційний виступ архікнязя в українській справі відбувся лише восени 1917 року — коли Габсбурги доручили йому вітати у Львові від імені імператора Карла найбільшого українського авторитета — митрополита Шептицького, який повертався з російського полону.

Дійсний вплив на українські справи Вільгельм мав й раніше. Будучи членом сенату, ерцгерцог познайомився з українськими парламентарями, які оцінювали долучення Вільгельма Габсбурга до українських проблем як найбільший успіх українських політиків. Вважається, що не без впливу ерцгерцога було призначено першим міністром народного здоров'я Австро-Угорщини українця Івана Горбачевського (варто додати, що Горбачевський став першим у світі міністром охорони здоров'я).

Політичним планам Вільгельма та українських політиків про окремих, в межах імперії, коронний край не судилося здійснитися, проте сам ерцгерцог добився свого призначення керівником військової «групи ерцгерцога Вільгельма», до якої належав і курінь Українських січових стрільців (УСС).

На півдні України Габсбург взяв під свою опіку окремих українських отаманів, яким загрозувала німецька кара. Більш ніж

через десятиліття генерал Омелянович-Павленко згадував про це у своїх спогадах: «Моя думка, що зовсім не романтизм і не якісь особливі егоїстичні, політичні комбінації приваблюють до нашої справи полк Вишиваного, а щось більше і настільки істотне, що навіть наша мілітарна і політична поразка не зупиняє його при всяких можливих випадках виступати завжди зі своїм незмінним ад'ютантом, сотником Ляришенком в обороні нашої справи. Коли в Європі українство було синонімом «більшовизму другого сорту», архікнязь завжди прикрашав себе нашою національною стрічкою. Полковник Василь Вишиваний і на Катеринославщині лишив по собі добру згадку і як людина, і як старшина, і як політик. Тож, хоч і не одразу, але справа наших отаманів була знову взята під розгляд і закінчилася для них розмірно лагідно...»

Популярність Вільгельма Габсбурга серед українців була такою великою, що до нього неодноразово зверталися військові та політики з пропозицією очолити повстання проти гетьмана Скоропадського та перебрати владу. А сам Скоропадський тричі надсилав до Берліна ноти із домаганням відкликати з України архікнязя Вільгельма. Останньому доводилося пояснювати свою позицію в українському питанні перед імператорами Австро-Угорщини та Німеччини. Врешті, його разом із січовими стрільцями було відправлено з Наддніпрянщини до Чернівців, де в той час постало питання проголошення самостійності західних регіонів України.

Попри своє невтручання в політичні події, Габсбург знову зустрівся із домаганням українського громадянства Буковини, щоби він очолив українську владу. А з іншого боку, після проголошення Західно-Української Народної Республіки уряд ЗУНР

запропонував йому перебути певний час при монастирі отців Василіан у Бучачі, подалі від виру політичних подій та бажання окремих груп бачити його при урядованні.

Ерцгерцог Вільгельм, який зразково виконував свою військову службу, вкотре опинився на перехресті українських політичних міжусобиць.

В черговий, і останній, раз послугами Вільгельма Габсбурга скористалася Директорія УНР. Головний отаман Симон Петлюра приймає його під іменем Василя Вишиваного та надає ранг полковника. Втім, військова катастрофа не омине вже ні Україну, ні Петлюру, ні Габсбурга-Вишиваного.

«Минають дні»

1921 року у Відні з'являється збірка поезій Василя Вишиваного під назвою «Минають дні». Меланхолія цих слів передає стан, у якому опинився представник роду Габсбургів після поразки українських визвольних змагань.

Петро Карманський — український письменник та представник уряду ЗУНР — зустрів Вишиваного у Відні: «...зустрічав я часто цього розміряного українського полковника на всіляких українських сходах і святах, як він, не слухав, а всею душею ловив мелодії й слова січових пісень, находячи в них єдину розвагу після втрати недавньої казки боїв за Українську державу. Наша публіка, як звичайно, не церемонилася з цією жертвою молодечої нерозваги й мрійної вдачі, і він звичайно стояв у кутку самотній, всіма забутий, бо тепер не носив уже німбу Габсбургів, а був тільки полковником Василем Вишиваним, носив однострій українсь-

кої армії й сіру шинелю та жив зі скупой вояцької платні, на яку було стати урядові на еміграції».

9 січня 1921 року трапилася ще одна подія, яка фатально позначилася на стосунках Вільгельма із родиною та політичними колами Директорії, — в австрійській газеті *Neues Wiener Journal* було опубліковано інтерв'ю з Василем Вишиваним із засудом захоплення Галичини поляками. Це викликало гостру реакцію батька (див. додаток), якого на той час розглядали як одного із претендентів на польський престол. А дипломатичний корпус УНР зажадав спростування цієї статті. Вишиваному також не сподобалися певні моменти, перекручені журналістом, але найбільше його зачепило, що «ще й зазначено — «Архікнязь Вільгельм Австрійський», ім'я якого я не ношу й не смію носити як український громадянин Василь Вишиваний». Проте він не став спростовувати дану публікацію.

Василь Вишиваний опинився полишений сам на сам зі своїм «українським питанням». Щоправда, існували українські монархічні кола, які намагалися вкотре висунути Вишиваного на український трон, але в газеті «Соборна Україна» він остаточно спростував ініціативи щодо свого владарювання.

В подальші роки Вишиваний організував власний бізнес і з прибутків допомагав українським емігрантам. Як авторитетний український діяч, який не заплямував військового однострою та аристократичного імені, організував зустрічі українських політичних діячів-опонентів. У часи Другої світової війни він відмовився від співпраці з нацистами, а після того, як радянською контррозвідкою СМЕРШ (рос. «Смерть шпионам») був викрадений із Відня та майже через два десятиліття знову опинився у Києві, — рішуче відкидав усі звинувачення.

Обвинувачений у зв'язках із ОУН, співробітництві з англійською і французькою розвідками, постановою особливої наради Габсбург мав бути ув'язнений на 25 років. Проте 18 серпня 1948 р. В. Габсбург-Вишиваний помирає у лікарні тюрми №1 Києва з діагнозом «двосторонній кавернозний туберкульоз легень».

Петро Карманський, згадуючи про полковника Вишиваного, залишив українському загалу запитання, на яке й досі ми не спромоглися гідно відповісти: «За що терпить ця шляхетна душа колишнього аристократа, що, на своє горе, впала в крутіж нашої визвольної драми? І чи багато знайдеться між нами таких, що уміють оцінити чин ідеаліста і мрійника...»

Відкрите листування Карла Габсбурга із Василем Вишиваним:

«З жалею читаю в різних часописах усякі вістки про архікнязя Вільгельма. Вважаю своїм обов'язком заспокоїти публічну опінію запевненням, що архікнязь Вільгельм, після розпаду Австрії, зовсім не повертався до родинного дому, і що всякі зв'язки між родинним домом і ним зірвані. Його поведінки не похвалюю ні я, ні рідня. Обидва мої старші сини служать у польській армії. Один із них був ранений у битві під Радеховим. Вкінці заявляю, що ні один член нашої родини не солідаризується з поведінкою архікнязя Вільгельма.

Карло Степан Габсбург»

«Мій батько заявляє прилюдно, що він і вся родина не погоджуються з моїм поступуванням і не похваляють його. Це може

відноситися тільки до моєї національно-політичної діяльності, бо в моїм приватнім і родинним житті я не зробив нічого такого, на що моя родина могла б публічно реагувати. Щодо моєї національно-політичної діяльності, то маю честь прилюдно заявити:

По-перше, я повнолітній на основі українського громадянського закону, який я для себе визнаю; я також повнолітній по родинному закону, який мене не зобов'язує, але, може, зобов'язує мого батька. З уваги на це не признаю над собою жодної опіки і поступаю так, як уважаю за відповідне.

По-друге, стверджую, що я не похвалюю всієї політики, яку супроти українського народу вела моя родина з постійною кривдою для того ж народу на протязі століть. І тому це був один із мотивів, який спонукав мене піти на службу до українського народу і української республіки, та цю службу я виконаю вірно до кінця, — все одно, на яким становищі поставить мене українська легальна влада і без огляду на те, чи це подобається моєму батькові й родині, чи ні.

На всяк випадок, прилюдно зачеплений, мушу прилюдно висловити моє здивування, що мій батько піддався до цієї міри впливам поляків, роль яких не належить до благородних ані у відношенні до народів, які шукають свободи, ані у відношенні до тих, яким вони вічно на колінах присягали вірність.

Відень, дня 10 лютого 1921 р.

Василь Вишиваний»

Святослав ЛИПОВЕЦЬКИЙ

Його сповідь перед історією

*«Спогади» Павла Скоропадського:
роздуми, здобутки, помилки*

Не можна заперечити, що мемуарна література є найбільш суб'єктивним жанром історичних джерел — так само, як і щоденники. Навіть за абсолютно щирого бажання не прикрашати свої вчинки та думки, розповідати про події правдиво, подавати їх такими, як вони справді відбувалися, — все одно це внаслідок, по-перше, неминучого особистісного індивідуального, упередженого (необов'язково у негативному сенсі слова), «людського, занадто людського» (Ніцше) ставлення до історії; по-друге, внаслідок природних помилок пам'яті, яка ні в кого з нас не є ідеальною; по-третє, внаслідок політичної заангажованості й тенденційності (а вона, хай і в мінімальних обсягах, теж є неминучою, і не вірте тому, хто стверджує протилежне), — отож внаслідок цих трьох чинників мемуари обов'язково передбачають критичне, прискіпливе ставлення до себе як джерела. Історики це чудово знають.

Проте не можна заперечувати й того, що саме мемуарні джерела дають нам справді унікальну можливість побачити й збагнути «людський вимір», «людську складову» історії, — те, без чого вона часто перетворюється на суху, беззмістовну сукупність цифр, дат, власних імен. Історія ж бо — наука гуманітарна, тобто олюднена. Особливо цінними тут є ті спогади, автори котрих, не величаючись, не хизуючись, не вдаючись до «фанфарної» або «панахидної» фаль-

ші, залежно від перемог чи поразок у змаганнях з історією, просто, чесно і сильно прагнуть розповісти про достовірні факти, події, повороти долі, сподіваючись, що це все буде цікавим аж ніяк не лише їм особисто.

«Спогади» гетьмана Павла Скоропадського (писалися в Берліні, по «гарячих слідах» Української Трагедії у 1919—1922 рр., тоді ж були оприлюднені окремі уривки та розділи; повністю російськомовний текст було опубліковано в Києві та Філадельфії 1996 року зусиллями відомого історика Ярослава Пеленського; 2016 року побачило світ розширене й заново відредаговане видання спогадів) належать саме до таких творів. І це поряд із тим фактом, що за радянських часів реального, правдивого Скоропадського можна було досліджувати лише на Заході (хоч і тут не обійшлося, використовуючи вислів Франка, «без поважних гачків» — свідомих наклепів або ж надмірної ідеалізації), та ще беручи до уваги, що досвід здійсненого та не здійсненого гетьманом зараз, в умовах світоглядної політичної та економічної кризи в Україні, набуває, без перебільшення, виняткового значення, бо треба виходити за межі скомпрометованої системи, — все це зобов'язує нас читати сповідь Скоропадського з особливою увагою. Перш ніж судити або зводити на п'єдестал героїв, їх варто вислухати, чи не так?

Свої мемуари Павло Петрович Скоропадський розпочинає так (і відчуваєш щирість його слів): «Може бути, майбутнім історикам революції мої записи стануть у пригоді. Прошу їх вірити, що все записане буде достовірним, тобто я буду занотовувати так, як мені уявлявся стан справ саме в той час, а чи правильно я міркував чи неправильно — у цьому допоможе розібратися майбутнє... Занотовуючи свої враження, я не надто рахувався з тим, як

судитимуть мене мої сучасники, і роблю це не для того, аби вступати з ними в полеміку. Я вважаю за необхідне правдиво відтворити все, що стосується моєї діяльності за період з кінця 1917 по січень 1919 року. Особисто я не відчуваю ані бажання, ані спроможності створювати цікаві мемуари, але події, центром яких мені довелося бути за цей період часу, складність політичної обстановки, що її я нещодавно пережив, примушують мене записати те, що не стерлося з моєї пам'яті». Ось такий стриманий, скромний вступ.

Перш ніж читач ознайомиться зі світоглядними, засадничими мотивами дій гетьмана у 1917—1918 роках (особливо в період його перебування при владі під час Другого Гетьманату з квітня по грудень 1918 року), хотілося б наголосити на дуже важливому моменті. Щасливим є той політик, той державний діяч, котрий має змогу здійснювати, втілювати в життя ті заходи, ті вчинки, в правоті яких він є глибоко переконаним, у необхідність яких він справді вірить. Але це — «райські», «безповітряні» ідеальні умови, що їх історія реально практично ніколи не надає. По факту маємо жорстокий, шалений, нещадний спротив задуманому — і так майже завжди! Що ж до гетьмана Скоропадського, то цей спротив не просто був жорстоким — сказати так означає нічого не сказати. На позиції гетьмана, на здійснене або ж тільки задумане ним вівся системний, потужний наступ з боку одразу чотирьох політичних сил: а) українських лівих соціалістів, котрі вважали його уряд «реакційним», «зрадницьким», «правобуржуазним» і, зрештою, підняли повстання, внаслідок якого Скоропадський мусив назавжди залишити Україну; б) німецької імперської влади, яка час від часу втручалася у справи гетьманського уряду, диктувала призначення на військові та й

цивільні посади. Причому трагізм ситуації полягав у тому, що аж ніяк не Скоропадський запросив німців в Україну, — це мусила зробити соціалістична Центральна Рада в умовах тотального наступу більшовиків ще за три місяці до приходу Скоропадського до влади. Але саме гетьману довелося «їсти» цю кашу — і саме його ліві оголосили «німецькою маріонеткою»; в) підризна робота більшовиків та їхніх прихильників в Україні 1918 року. Тут — без коментарів; г) ворожа гетьману діяльність «білого «офіцєрства й загалом «білої» шовіністичної еміграції з Росії (між іншим, тоді лише білих офіцєрів налічувалося в Києві та ближчих підступах до нього, як мінімум, 15 тисяч осіб). Це була, безумовно, серйозна сила, особливо враховуючи, що всі ці люди були професіоналами військової справи та зневажливо або з ненавистю у своїй більшості ставилися до самої ідеї незалежної України («Біла гвардія» Булгакова). І те, що гетьман, хай вимушено чи мимоволі, спробував опертися на ці з'єднання (проросійське крило, безумовно, існувало і в його уряді), було його дуже серйозною, може, фатальною помилкою.

Існував ще один колосальної ваги чинник, котрий дуже ускладнював діяльність гетьмана, перетворюючись на «міну сповільненої дії», що повсякчас загрожувала вибухнути й геть підірвати весь його уряд. Це — Перша світова війна, двобій двох військово-політичних блоків — Антанти (Франція, Британія, США) та німецько-австрійського. Ця «Велика війна», як її цілком справедливо йменували аж до 1939 року, до краю обмежувала «свободу рук» гетьмана. Завершилася вона лише 10—11 листопада 1918 року, тобто із семи з половиною місяців правління шість місяців гетьман мусив діяти в умовах Світової війни! Тим більше вражає, скільки Павло Скоропадський спромігся зробити в цих,

м'яко кажучи, вкрай несприятливих обставинах. Ідеться і про створення засадничих державних інституцій Другого Гетьманату, і про зміцнення дипломатичної служби, і про культурно-наукове будівництво (здобутки були справді унікальними), і про розвиток війська та аграрну реформу (але тут на заваді заходам гетьмана став найжорстокіший, можливо, ворог політиків — Час, брак часу, історія не відвела йому достатньо часу для здійснення задуманого. Це дуже суворий урок для нині сущих!).

Але, здається, настала пора дати слово й самому гетьманові. Хай він без зайвих посередників особисто розповість, як бачив ситуацію в Україні, що думав робити для зміцнення держави, якою була його стратегія й тактика. Тут, звісна річ, нам не обійтися без доволі довгих цитат. Отож читаємо в спогадах Скоропадського: «Я завжди вважав, що український рух є позитивним уже тим, що він просякнутий сильним національним почуттям, що, граючи на цих струнах, можна найлегше врятувати народ від більшовизму. Я, наприклад, хотів створити козацтво з хліборобів, але у відповідь на це які тільки палиці в колеса не встромляли мені російські діячі (як і наші українські соціалісти. — І. С.). Здавалося б, ясна річ, головний ворог — більшовизм московський, потім наш внутрішній, український» (до речі, пояснюючи в приватних розмовах своє рішення піти на переворот 29 квітня 1918 року та взяти владу, гетьман говорив, що уряд Центральної Ради на той момент уже мало чим відрізнявся від більшовицького. — І. С.). Гетьман пояснює: «Для боротьби з ним, цим ворогом, потрібна фізична сила. Створювати військо, звичайно, це добре, але це вимагає часу (пророчі слова. — І. С.), а головне — при створенні армії які гасла я міг би дати? За царського режиму були: цар, віра й отечество. А зараз єдине зрозуміле

селянству гасло — земля. Щодо волі — вони самі геть зневірилися чомусь, але землю подавай цілком усю».

І далі Скоропадський пише: «Що б з цього вийшло, якби я саме так зробив — судити може кожен. Я й вирішив цю необхідну силу створити з хліборобів — власників, виховавши їх у помірковано-українському дусі, без ненависті до Росії, але з усвідомленням, що вони не ті, котрі в Росії стали більшовиками» (це — принциповий пункт стратегії гетьмана. Якби це йому вдалося, точніше, якби Час і соціальне співвідношення сил дозволили б йому реалізувати задумане — вся подальша історія України була б іншою. — І.С.). На думку гетьмана, діяти треба було зважено й послідовно: «Я вирішив, гуртуючи їх (селян-козаків. — І.С.) у сотні, полки, коші, перевести їх у козацтво, або, радше, відновити старе козацтво, що воно споконвічно у нас було» (теж суттєвий момент гетьманської консервативної соціально-економічної програми. Трагедія, проте, полягала в тому, що такий програмі дуже важко було здобути підтримку в Україні, де вже понад рік палала революція, водночас і національно-визвольна, і соціальна, й ці дві складові були невіддільні. — І.С.).

Гетьман був переконаний у тому, що «оскільки всі ці козаки-хлібороби є власниками, то природно, що ідеї більшовизму не прилипали б до них. Я був їхнім безпосереднім главою; спільність інтересів змусила б їх бути відданими мені. Це страшно зміцнило б мою владу й, поза сумнівом, тоді можна було б спокійно проводити й аграрну, й інші докорінні реформи. Але ніхто мене не підтримав (мається на увазі також і найближче оточення; дуже важливе зізнання гетьмана! — І.С.); міністри двічі провалювали проект, і зрештою, я сам провів його восени 1918 (тобто в останні тижні правління. — І.С.), і то в якомусь спотвореному вигляді, без жодного

співчуття з боку міністрів й більшості старост (тобто гетьман визнає, що й на селі підтримка його аграрної програми не була достатньою. — І.С.), отже, фактично втілити це в життя було неможливим».

Скоропадський визнає, що були дві суспільні групи, погляди й дії яких викликали в нього рішучу незгоду, протест, ба навіть гнів (щоправда, тут важливо мати на увазі, що вже на початку 1920-х років світогляд гетьмана суттєво змінився, еволюціонувавши від вимушеної компромісності до рішучого українського державного самостійництва). Він сам писав про це так : «Як це могло трапитися, що серед усіх людей з мого оточення, особливо за час мого гетьманства, було так мало осіб, котрі в питаннях про те, як мислити створювану нами Україну, уявляли її так, як я? Були дві течії як в соціальних, так і в національних питаннях, обидві крайні, ані з тією, ані з іншою я не міг погодитися й тримався середини. Це трагічно для мене, але це так, і, без сумніву, це сприяло тому, що я рано чи пізно мусив або переконати усіх йти за мною, або ж піти самому». Щире й дуже відверте сповідальне зізнання Скоропадського. Про які ж дві крайні течії, що з ними він не міг погодитись, гетьман веде мову?

Перша з цих двох «крайніх течій» — це, як їх називає гетьман, «українські кола» (очевидно, радикальні). Ось як Скоропадський пояснює свою незгоду з ними (тут його погляди, висловлені ще до зміцнення власної політичної платформи як державника, зрозуміло, можна заперечувати): «Різниця між мною та цими колами в тому, що останні, люблячи Україну, ненавидять Росію; у мене цієї ненависті немає. У всьому цьому пригнобленні, котре було так різко виявлене Росією щодо усього українського, не можна звинувачувати російський народ (минуло 100 років після написання цих слів, і

тут є про що сперечатися.— І.С.); це була система правління; народ у цьому не брав жодної участі (якби ж так... — І.С.); тому мені й здавалося, та й досі здається (нагадаймо: це писалося у 1919—1920 рр. — І.С.), що для Росії жодної небезпеки не несе федеративний устрій, де будь-яка її складова могла б вільно розвиватися; зокрема, в Україні існували б дві паралельні культури, коли всі особливості українського світосприйняття могли б вільно розвиватися й сягати певного високого рівня...»

Гетьман уточнює свою позицію на той час: «Я люблю російську мову (котрою, нагадаймо, були написані й «Спогади». — І.С.), українці її терпіти не можуть, принаймні вдають, що не люблять її: я люблю середню Росію, Московщину — вони вважають, що ця країна огидна; я вірю у велике майбутнє Росії, якщо тільки вона перевлаштується на нових началах (дуже суттєва обмовка, ми знаємо, як вийшло насправді. — І.С.), де б усі її частини мали однаковий голос у розв'язанні питань і де б не було того, що є тепер, наприклад, коли у Москві у певних колах дивляться на Україну так, як господар дивиться на свого робітника; українці у таке майбутнє Росії не вірять тощо. Немає жодного пункту, в якому я з цих питань з ними (тобто опонентами-радикалами з українського боку. — І.С.) погоджувався».

Але ще гострішими виявилися принципи розбіжності Скоропадського з представниками великодержавного російсько-імперського табору. Ось як він оцінює їхні погляди: «З іншого боку, великоросійські кола в Україні є нестерпними, особливо зараз, коли за час мого гетьманства туди зібралась мало не вся інтелігентна Росія: всі ховалися під моє крило, і до комічності жалюгідним є те, що ті ж самі люди рубали гілку, на котрій сиділи, прагнучи всіляко підірвати моє значення замість того, щоб зміцнювати його, і дійшли

до того, що мене повалили... Великоросійські інтелігентні кола були одними з головних чинників мого повалення» (важлива думка гетьмана — у нас зазвичай звинувачують у цьому лише «лівих» Директорії: втім, це аж ніяк не звільнює останніх від історичної відповідальності — треба ж було відати, що коїш і кому об'єктивно це вигідно. — І.С.).

Головним для гетьмана було те, що «ці великороси зовсім не розуміли духа українства», вважаючи, що «вигадали українство німці та австрійці задля послаблення Росії». Це — дурниця, що найменше, наївний погляд, вважав Скоропадський. «Ось факт: варто було центральному російському урядові послабнути, як негайно з усіх боків з'явилися українці (! — І.С.), стрімко охоплюючи дедалі більші кола народу» (лексика своєрідна, але якщо її скоригувати, то перед нами точне достовірне відтворення реальних подій. — І.С.). Гетьман розвиває свою думку далі: «Так само є неправильним, що до українства народ не горнеться, насправді народ страшно швидко його сприймає, без жодної притягненої до нього (українського руху. — І.С.) соціальної ідеї» (якби це на 100 відсотків було так, ніякий більшовизм в Україні не ствердився б, гетьман зберіг би владу. Але, на жаль... — І.С.). Скоропадський переконаний: «Коли великороси твердять, що народ не хоче України, але сприймає її тільки тому, що українські діячі разом з українством обіцяють цьому народові різноманітні соціальні блага, тому народ через ці соціальні обіцянки підтримує українство, — то це теж неправда: в народі є любов до усього свого українського, але він поки що не вірить у можливість здійснення цих бажань». Підсумовуючи ж свої міркування й трагічний досвід політичного керівництва, гетьман пише так: «Взагалі ж це обурливо-зневажливе ставлення до українства, йо-

го культури та мови ґрунтується виключно на невігластві, на незнанні української літератури й цілковитому небажанні її знати». І далі — узагальнюючий висновок: «Великороси кажуть: «Ніякої України не буде», а я кажу: «Хай би що там було, Україна в тій чи іншій формі буде. Не змусиш річку текти назад, так само і з народом, його на примусиш відмовитися від своїх ідеалів. Тепер ми живемо в часи, коли самими багнетами нічого не зробиш». Тут уже помітним є вектор подальшої політичної та духовної еволюції поглядів Павла Петровича Скоропадського у 20 — 30-ті роки минулого століття.

Але крім політичної несумісності була ще одна риса, яка відштовхувала гетьмана від певного типу людей: це неправдивість у вчинках, невміння тримати слово, жадібність до матеріальних благ (сам гетьман, професійний військовий, був дуже невибагливим у побуті), словом, безпринципність. Або ж, як це формулював Скоропадський, «цілковита відсутність шляхетності» (риси суто елітарної, якщо тільки розуміти «елітарність» у духовному, етичному, а не «майновому» сенсі слова. — І.С.). «Це стосується багатьох діячів, — згадував гетьман, — скаржились, що за старого режиму багато крали, але не можна собі уявити, у скільки разів все це збільшилось зараз, за часів революції». І ось ще один яскравий приклад: коли після приходу до керівництва гетьман з родиною оселився у Маріїнському палаці Києва, то мешкав там у горішніх приміщеннях, по суті, навіть «кімнатках», доволі тісних і некомфортних. Проте не бачив у цьому нічого ненормального. А ось коли владу перебрала вже Директорія, зокрема її очільник Володимир Кирилович Винниченко, то тут вимоги до зручностей та комфорту були вже зовсім іншими — суттєво вищими. Це щодо шляхетності. Ще одним важливим показником наявності саме цієї риси у гетьмана і його

руху був той факт, що вже після грудневої поразки 1918 року, еміграції та відходу від влади гетьманці категорично ухилялися від пропозицій співпрацювати зі структурами іноземних держав, особливо з їхніми спецслужбами. І ніколи не знищували своїх — натомість згадаємо трагедію полковника Болбочана (доба УНР 1919 року). Отак поводитися наступники Гетьманату... І, нарешті, ще дещо про Володимира Винниченка. Гетьман пише: «Винниченко говорив (не мені, але мені передавали), що для створення України він вважає за необхідне, аби нею прокотилася хвиля більшовизму. Я цього не чув, але охоче вірю, бо знаю погляди таких людей. Хіба можна було мені йти разом з подібними людьми?» Питання, як кажуть, риторичне...

Скоропадський не лише згадує, розповідає, аналізує — він ще й застерігає. Яскравий приклад — такі його слова: «В українців є жадлива риса — нетерпимість й бажання досягти всього одразу, в цьому сенсі мене не здивує, якщо вони остаточно проваляться (знову нагадаємо: це було написано у 1919 — 1920 рр. — І.С.). Хто бажає усе одразу, той врешті нічого не здобуває. Мені постійно доводилось говорити з українцями про це, але для них це є неприйнятним. Наприклад, щодо мови: вони вважають, що російську мову необхідно остаточно витіснити. Пам'ятаю, скільки слів довелося витратити у розмові з депутацією, що наполягала на українізації університету Святого Володимира. Причому інтелігенції в Україні майже немає: це все напівінтелігенти» (зрозуміла річ, читати отаке нам сьогодні, після всіх трагедій ХХ століття, не тільки прикро, але й страшно, проте думати над цим ми зобов'язані. — І.С.). І далі Скоропадський попереджає: «Якщо вони, тобто Директорія, не схаменуться, знову виженуть усіх російських чиновників, посадять натомість своїх безграмотних молодих людей,

то з цього вийде хаос, не кращий за той, що був при Центральній Раді. Коли я говорив українцям: «Не поспішайте, зачекайте, створюйте свою інтелігенцію, своїх фахівців з усіх галузей державного управління» — вони одразу ж просто шаленіли й відповідали: «Це неможливо».

Оце й є трагічною дилемою нашої української історії, і сто років, що минули після Другого Гетьманату Скоропадського, жорстоко підтвердили це: щоб здійснити справжні, незворотні перетворення (українізація є важливою, але аж ніяк не єдиною складовою цих перетворень) — потрібний Час, бо інакше результатом буде трагікомічна, фейкова імітація життєво необхідних реформ. А обсяг цього Часу в свою чергу нещадно скорочується в разі стрімкого наступу ворогів (ми їх добре пам'ятаємо — і в 1919 році, й сьогодні), відсутності реальної, конкретної, не на рівні декларацій та «глибокої стурбованості» й «закликів» допомоги ззовні (після падіння Кайзера і ворожій позиції Антанти так було з гетьманом; якоюсь мірою так є й зараз, попри те, що цинічні «доптепники» оголошують навіть просту констатацію цього об'єктивного факту «теорією зради»). Проте обсяг цього часу незмірно збільшується у разі консолідації зусиль усього народу, консолідації на ґрунті єднання української політичної нації на засадах не «лівацької», а реально збалансованої соціальної справедливості й розуміння нагальної потреби опиратися передусім на власні сили. Бо сильна Україна потрібна, передусім, українцям! І за цієї умови Час стане нашим союзником.

Читаючи «Спогади» сьогодні, відчуваєш найглибшу повагу до гетьмана, за всіх його помилок, про які нам треба говорити уголос і які він сам ніколи не приховував й не заперечував. Ті засади державності й порядку, що їх він зміг закласти лише за сім

місяців, відведених Історією, в умовах страшного хаосу Центральної Ради (Скоропадський так характеризує ситуацію, що склалася: «Там усередині Ради панувала цілковита незгода, і сама Рада прагнула, під страхом більшовицької небезпеки, визнати будь-яку владу, аби лише вона була «українською»), в умовах масштабних селянських заворушень й погромів «панських» маєтків, розвалу армії та страшного дезертирства на фронті, ще від 1917 року (гетьман згадує, як вже тоді він мусив дати жорстокий наказ: «Не вмовляти треба дезертирів, а розстрілювати!»), в умовах відвертої ворожості Антанти, особливо французів (Скоропадський розповідає, як ще в січні 1918 року, під час проголошення IV Універсалу, «цей документ вкрай не сподобався французам, вони мені заявили, що самостійна Україна ніколи Антантою визнана не буде»), — ось у таких умовах гетьман, попри все, утверджував державність.

І коли Скоропадський пише: «Взагалі, повертаючись у минуле, скажу, що якби мені знову довелося стати на чолі уряду України, я особисто ані на йоту не змінив би своїх переконань у тому, що є потрібним для народу України», — це слова не пристосуванця-кон'юнктурника, яких сила-силенна і в нашій сьогоденній політиці, а людини, яка не лише щиро бажала Україні добра, а й дуже багато зробила для цього. Й без аналізу тих небагатьох місяців 1918 року, коли гетьман був при владі, ми приречені наосліп повторювати ті ж самі помилки. Бо ж знання деяких принципів дозволяє не заглиблюватись у вивчення надмірної кількості деяких невпорядкованих фактів. Адже коли ти знаєш, що вогонь пече, — навіщо щоразу простягати до нього руку...

Ігор СЮНДЮКОВ

«Будую Україну для всіх»

Штрихи до портрета гетьманича Данила Скоропадського

Цього року виповнилося 100 років проголошення Української Держави гетьмана Павла Скоропадського. З точки зору українського державотворення період існування Другого Гетьманату був найбільш плідним за весь період Української революції 1917—1921 рр. Це був час дійсно конструктивного державного будівництва, коли шанс увійти до кола цивілізованих європейських країн був цілком реальним. Споглядаючи успіхи Гетьманату, військовий аташе при австро-угорському посольстві в Україні генерал Спанокі, у своєму звіті до Відня з цього приводу писав: «...якщо справа піде таким чином хоч кілька років, то ми справді читатимемо в географії Європи про Українську Державу».

Ми віддаємо належне всім, хто докладав тоді значних зусиль до створення сильної незалежної Української Держави. Насамперед згадуємо її очільника — гетьмана Павла Скоропадського, який і в еміграції продовжував перейматися майбутнім України, до кінця життя залишаючись їй вірним. У цьому контексті не можна оминати постать його сина — гетьманича Данила — гідного спадкоємця роду Скоропадських і переконаного продовжувача справи батька.

Серед відомих діячів українського руху в еміграції Данило Скоропадський посідає значне місце. Однак в Україні ім'я гетьманича, який після смерті батька перебрав провід Союзу гетьманців-держав-

ників й очолив український консервативний монархічний рух, тривалий час було невідомим. На жаль, і тепер постать Данила Скоропадського залишається у полі дослідження вузького кола науковців, а для широкого загалу його ім'я мало про що говорить. Між тим діяльність гетьманича, спрямована на утвердження української державності, заслуговує на велику повагу і шану. Твердо й непохитно слідуючи заповіту батька, Данило Скоропадський усе своє свідоме життя присвятив служінню в ім'я України, був палким патріотом і свято вірив у майбутнє свого народу. У своїх численних виступах перед українською громадськістю він неодноразово підкреслював: «За майбутнє нашого народу я не боюся, бо вірю в його здорові й творчі сили. Вірю, що здорова національна стихія змете з нашого тіла заразу московського большевизму, а всі українські державники знайдуть шлях один до одного й, об'єднавшись під покровом одної керівної ідеї, у творчій пориві здобудуть і відбудують нашу Україну».

Як і Павло Скоропадський, Данило був переконаний, що українська державність може відродитися лише у своїй традиційній національній формі, й запоруку майбутнього відродження України вбачав саме в історичній традиції українського народу. В той же час він толерантно й неупереджено ставився до своїх політичних опонентів, навіть тих, хто свого часу підняв повстання проти його батька в 1918 р. З повагою ставився до кожного, хто боровся за незалежність України і поклав за неї своє життя. Загалом, піднятися над особистим заради спільної мети було його характерною рисою. Показово, що багато з колишніх супротивників Павла Скоропадського, які безпосередньо були причетні до повалення Української Держави, стали пізніше палкими прихильниками Данила. Серед них — колишній член Директорії УНР О. Андрієвський. 1954 року

в листі до гетьманича він писав: «У Вашій особі я бачу маєстат української державності й перед Вами клоню мою сиву голову...» Високо оцінював діяльність Данила й Осип Назарук — один з активних учасників повстання проти гетьмана, а згодом — активний учасник гетьманського руху в еміграції.

Зважаючи на те, що відсутність національної єдності була одним із головних чинників поразки Української революції 1917 — 1920 рр., Данило робив усе можливе, щоб сконсолідувати різні українські політичні сили в еміграції. Сваритися через форму влади в незалежній Україні, коли такої взагалі ще не було, гетьманич вважав недоречним і виходив із того, що тільки народ мав право вирішувати в майбутньому це питання. Він неодноразово підкреслював, що належить до всього українства й вірно служитиме вільній Україні без огляду на те, чи буде там устрій монархічний, чи республіканський. У зв'язку з цим абсолютно логічним сприймається напис, викарбований на надгробку гетьманича на лондонському цвинтарі Гемпстед: «Будую Україну для всіх і з усіма». Ці слова є ключем до розуміння його життєвого credo, лейтмотивом усієї його діяльності. Авторитет гетьманича серед української діаспори був надзвичайно високим, і його, безперечно, можна назвати одним із найбільш харизматичних лідерів українського руху в еміграції.

Данило Скоропадський народився 31 січня (13 лютого н. ст.) 1904 р. у Петербурзі — в сім'ї Павла та Олександри Скоропадських. Він був четвертою дитиною в родині, яка вже мала на той час двох доньок — Марію (1898), Єлизавету (1899), та сина Петра (1900). Батьки Данила за своїм походженням, багатством і становищем належали до найвищих аристократичних кіл Російської імперії. Мати Данила — Олександра Петрівна, фрейліна імператриці, була доч-

кою генерал-ад'ютанта Петра Дурново, який належав до вищої ієрархії російського суспільства. Батько — Павло Петрович Скоропадський — блискучий кавалергард, флігель-ад'ютант імператора, герой Російсько-Японської та Першої світової воєн, напередодні 1917 р. — генерал-лейтенант російської армії. По лінії батька Данило Скоропадський успадкував належність до одного з найстаріших і найвідоміших українських родів.

Своїм корінням цей рід сягав середини XVII ст., коли вперше документально було зафіксовано прізвище Федора Скоропадського, який прославив своє ім'я в бою під Жовтими Водами 1648 р., під час визвольної війни українського народу проти польського панування. В листі до Данила (1925 р.) Павло Скоропадський з гордістю нагадував сину, що предки його були «простими козаками й нобілітацію роду свого дістали за службу при війську, за відвагу, за енергію, за військовий хист, ними виявлений...». Далі гетьман писав, що їхні предки «ніколи не бажали спокійного життя без турбот і без праці, йшли тернистими шляхами і доходили до високого становища в державі й до видатної ролі в історії свого народу». Одним із таких діячів в українській історії був гетьман Лівобережної України Іван Скоропадський (1646—1722), якому доводилося в тяжкий післямазепинський період постійно стримувати розгін переможця Петра I, який прагнув знищити автономію України. Іван Скоропадський синів не мав, тому продовжувачем роду став його брат — Василь (сотник Чернігівського полку, а потім — генерал-бунчужний гетьмана), який і був безпосереднім предком Данила.

Протягом трьох століть цей рід дав Україні багатьох визначних військових, державних і громадських діячів. Члени роду Скоропадських ріднилися у шлюбах із найвідомішими козацько-шляхетськими

родинами, серед яких були Апостоли, Бутовичі, Гамалії, Забіли, Закревські, Кочубеї, Лисенки, Кулябки, Лизогуби, Марковичі, Миклашевські, Милорадовичі, Тарновські, Полуботки. Таким чином, по лінії батька гетьманич був нащадком відомих українських діячів минулого й не випадково своє хресне ім'я отримав на честь гетьмана Данила Апостола.

Дитячі роки Данила пройшли в основному в Петербурзі, де сім'я проживала до 1918 р. Як і всі діти тогочасної російської еліти, він отримав класичне домашнє виховання та освіту. Данило зростав у російському середовищі й переважно під впливом російської культури. Говорити про українське підгрунття, на яке міг би спиратися Данило до 1918 р., було би помилковим і надуманим.

Цікавими документами, що висвітлюють петроградський період життя Данила Скоропадського, є його листи до батька, написані на фронт протягом 1914—1916 рр. (окремі листи датовано 1912 і 1917 рр.). Написані по-дитячому наївно, вони, проте, дають яскраве уявлення про взаємини в родині, навчання і виховання дітей, їхнє ставлення до близьких, учителів, сприйняття тогочасних подій. Листи яскраво відбивають внутрішній світ хлопчика з його інтересами і захопленнями. Данилко, як називали його в родині, грав на роялі, альті, скрипці, вивчав іноземні мови (англійську, французьку, німецьку), брав участь у дитячих концертах і виставах, відвідував театри та художні виставки, активно займався спортом. Окрім цього, дітей змалечку привчали до праці. Дівчата займалися рукоділлям, шили і вишивали; хлопчики — випилювали, конструювали, навчалися столярній справі. У багатьох листах, адресованих батьку, Данило хвалився речами, зробленими власноруч. Ці речі він з любов'ю дарував близьким. Так, у 1915 р. в листі до батька на фронт він писав: «Милый и Дорогой Папа! Христос

Воскрес! Поздравляю тебя с Пасхой и желаю тебе провести ее как можно лучше. Я сделал Маме на Пасху шкафчик, Тете Соне (Дурново Софія Петрівна — дружина брата Олександри Петрівни Скоропадської. — Т.Р.) этажерку, Вере Николаевне (гувернантка сестер Данила. — Т.Р.) подставку для цветов, Александру Федоровичу (служник у домі Скоропадських. — Т.Р.) подставку для чаш, Сергею Васильевичу (керівник Петроградської контори Скоропадських. — Т.Р.) рамку, а Сергею Николаевичу (?) маленькую полку». Ще один цікавий і промовистий штрих до портрета гетьманича. У листі до батька, датованого того ж 1915 р., він повідомляв, що зробив маленький стілець до свого письмового столика. Цей стілець як дорогоцінна реліквія «супроводжував» пізніше свого хазяїна через усю еміграцію. З 1939 р. стілець «осів» у Лондоні, де оселився Данило Скоропадський. 2001 року разом з іншими речами гетьманича цей раритет потрапив до України і зберігається тепер в одному з київських музеїв.

Велику роль у вихованні дітей відіграла мати — Олександра Петрівна Скоропадська. Вона була душею сім'ї, її земним янголом-охоронцем. Павло Скоропадський як кадровий військовий не мав змоги приділяти дітям достатньо уваги, тому саме на дружину лягала чи не головна відповідальність за їхній розвиток і становлення як особистостей. Споглядаючи процеси, що охопили суспільство після лютневих подій 1917 р., і висловлюючи хвилювання за майбутнє дітей, вона в березні того ж року писала чоловіку: «Я с ужасом думаю о будущем воспитании Данилки. Как трудно будет внушить ему чувство порядочности в гнили окружающей среды, в которой приходится жить.[...] Но не беспокойся, я духом падать не буду, ни в каком случае, и детей твоих так или иначе выведу на путь правды и порядочности...» Незважаючи на

тяжкий період, що розпочався після повалення царату, з його нестабільністю і непередбаченістю, повним розладом у суспільних відносинах і свідомості людей, Олександрі Петрівні вдалося врятувати дітей від втрати ідеалів, на яких вони виховувалися, і виростити їх чесними й шляхетними. В цьому сенсі доречно згадати статтю О. Назарука «Гетьманська родина», яку автор написав у 1927 р., невдовзі після відвідування сім'ї Скоропадських у Берліні. Як сторонній спостерігач і людина неупереджена, він був зачарований атмосферою і стосунками, що панували в сім'ї гетьмана. Але особливе враження на нього справили діти. У зв'язку з цим він писав: «Діти виховані так, що, дай Боже, щоб у кожного з нас діти були хоч трохи так виховані: вони вчені, побожні, працюючі (працюють з гетьмановою в огороді). При тім поведіння їх таке людяне і скромне, що їх тут усі люблять».

Переломною віхою в житті Скоропадських став 1917 р. Після зречення Миколи II, а невдовзі й більшовицького перевороту в Петрограді Павло Скоропадський постав перед вибором: з ким іти далі й який шлях обрати. У своїх «Споминах», написаних 1919 року в еміграції, він так пояснив свій вибір: «Я пішов тим шляхом, до якого ближче всього лежало моє серце. Цей шлях вів до України...» Навесні 1918 р. політика Української Центральної Ради зазнала повного краху. 29 квітня 1918 р. розпочався новий етап в історії української революції. Саме того дня Хліборобський конгрес, що зібрався в київському цирку П. Крутикова по вул. Миколаївській, проголосив гетьманом усієї України Павла Скоропадського.

Про події в Україні родина П. Скоропадського дізналася з петроградської преси. Влітку того ж року Олександра Петрівна разом із дітьми (на той час у сім'ї Скоропадських було вже п'ятеро дітей:

29 вересня 1915 р. народився ще один хлопчик — Павло) спеціальним потягом через Курськ прибула до української столиці. Проживаючи в резиденції батька, 14-річний Данило мав змогу на власні очі бачити все, що там відбувалося, — щоденні засідання гетьманських міністрів, прийом іноземних послів і делегацій, він бачив дійсно титанічну працю тих, хто відповідав за долю України і докладав значних зусиль, щоб її збудувати. У Києві гетьманич вперше побачив своїх майбутніх ідейних провідників — В. Липинського, Д. Дорошенка, С. Шемета. Саме під їхнім впливом, уже в еміграції, сформувався його національний світогляд, чітке усвідомлення свого державницького покликання.

Прикладом надзвичайно напруженої й самовідданої роботи був батько. Д. Дорошенко відзначав надзвичайну працездатність Павла Скоропадського, його вміння чітко й суворо розподілити час і завдяки цьому встигнути багато зробити. У цьому відношенні приклад батька був тим підґрунтям, на якому формувався в подальшому характер і особистість Данила. Через ціле життя гетьманича, як згадували його сучасники, червоною ниткою проходила праця. Праця над собою, над гетьманською ідеєю, на широкому громадському полі, за фахом.

У Києві гетьманич учився в українському класі гімназії В. Науменка — відомого педагога, громадського діяча і редактора «Киевской Старини». Своім «домашнім» учителем Данило називав полковника Н. Блаватного, який проводив із ним багато часу і завдяки якому Данилу вдалося багато чого зрозуміти й усвідомити.

Перебування гетьманича в Києві обмежалося трьома місяцями, однак воно, безсумнівно, залишило слід у його пам'яті. Пізніше у своїх численних промовах він неодноразово згадував той невелич-

кий, але насичений подіями період життя, коли Українська Держава реально існувала і дійсно мала шанс здобути місце у світі. «Мені було 14 років, — зазначав він, — коли в Києві я був свідком творення Української Держави. Тоді у мене це мало характер романтичного захоплення, але пізніше я усвідомив, що це справа великої історичної ваги, якій і я мушу служити».

Порівнюючи дві постаті — батька і сина — хочеться зауважити: Павло Скоропадський прийшов до сприйняття національної ідеї поступово, шляхом вагань і роздумів. Він пережив певну світоглядну еволюцію вже у зрілому віці. На відміну від батька Данило прийшов до українства набагато раніше, фактично 20-річним хлопцем, адже над ним не тяжів той тривалий зв'язок, який до 1917 р. так міцно поєднував Павла Скоропадського з Російською імперією.

Після падіння Гетьманату Данило разом із батьками опинився в еміграції. Після закінчення у Лозанні (Швейцарія) французької реальної гімназії переїхав до Німеччини в Ваннзее (поблизу Берліна), де з кінця 1921 р. остаточно оселилася його родина. Тут він деякий час працював робітником на фабриці Сіменса і Шукерта, а потім вступив до Вищої технічної школи у Шарлотенбурзі. Після її закінчення з 1928 по 1932 рр. був співробітником найбільшої в ті часи електротехнічної фабрики Сіменса і Гальске.

На той час українська політична еміграція поділилася на три групи: республіканців УНР, консервативні кола та націонал-революціонерів. Діячі, які репрезентували на чужині Українську Державу 1918 р. і належали до консервативного табору (В. Липинський, М. Кочубей, С. Шемет, О. Скоропис-Йолтуховський), заснували в Австрії 1920 р. Український Союз хліборобів-державників (УСХД), до якого невдовзі увійшов і гетьман. Політична

програма Союзу, головною суттю якої був принцип трудової монархії, була викладена в праці В. Липинського «Листи до братів-хліборобів». УСХД ставив за мету побудову Української суверенної держави у формі дідовичного Гетьманату, персоналізовану в особі гетьмана Павла Скоропадського та його роду. Ідея встановлення дідовичності гетьманської влади висунула на порядок денний питання про майбутнього спадкоємця гетьманського престолу. На думку найближчих соратників П. Скоропадського, ним міг стати другий син гетьмана — Данило. В той час Данило брав активну участь у житті Української громади й українському молодіжному русі: очолював студентську організацію «Дніпро», брав участь у роботі Гетьманського клубу ім. Липинського, мав тісні стосунки з найближчими соратниками батька — Липинським, Дорошенком, Шеметом та іншими діячами неомонархічного напрямку.

В одній із своїх пізніших промов гетьманич згадував, що коли йому виповнився 21 рік, до нього звернулися очільники гетьманського руху із запитом: чи погодиться він після батька перебрати на себе провід гетьманського руху? Таке ж запитання 1925 року поставив сину й П. Скоропадський у листі, приуроченому до повноліття Данила. Гетьман писав: «Коли в 1918 р. я, шукаючи виходу для свого краю з критичного становища, керувався більше інстинктом, то тепер я вже цілком свідомо й продумано кладу на плечі свої і своїх нащадків цей тяжкий хрест і це велике завдання служити незмінною, непохитною підпорою для Української Державності. Моїм обов'язком є не тільки до кінця свого життя вести гетьманців до перемоги, але також приготувати собі наступника, достойного високої честі й великої відповідальності бути вождем нації».

Зважаючи на відповідальність, яку Данило мав прийняти на себе, він попросив один рік для обмірковування, а по завершенню часу дав тверду позитивну відповідь. На початку 1933 р. Данило залишив роботу на фабриці й повністю віддався діяльності в гетьманському центрі. 16 травня 1933 р., у день свого 60-річчя, Павло Скоропадський урочисто проголосив Данила своїм правонаступником.

З осені 1927 р. у середовищі гетьманців розпочалася тривала боротьба між прихильниками В. Липинського і П. Скоропадського, що призвело до певного розколу в гетьманському русі. Наріжним каменем конфлікту було питання щодо ідеологічних засад гетьманського руху. В липні 1937 р. на засіданні Ради присяжних УСХД було розпущено, натомість на принципово нових засадах було утворено нову організацію — Союз гетьманців-державників, яку очолив Павло Скоропадський. Щоб підтримати позиції гетьманців і всіх українців за океаном, а також долучитися до керівництва монархічним рухом, Данило, за дорученням батька, здійснив у 1937—1938 рр. свою найбільш відому подорож до США і Канади. Українська діаспора і гетьманська організація за океаном були на той час найчисленнішими. Приїзд вперше на американський континент репрезентанта гетьманської ідеї та спадкоємця Павла Скоропадського мав для них величезне значення. Перша зустріч із гетьманичем відбулася в Чикаго, куди він прибув у зв'язку з церемонією посвячення українського літака «Київ». Тут Данило звернувся до співвітчизників із промовою й одразу вразив присутніх ерудицією та глибоким знанням української справи. Впродовж чотиримісячного візиту, що проходив, як писала тогочасна преса, під гаслом «За Україну» і під знаком українського тризуба, він провів численні зустрічі з українцями різних поколінь і політичних спрямувань. Його виступи були сповнені вели-

кого патріотизму, закликів до єднання, серйозних роздумів про майбутнє нації. Як згадувала у своїй книжці наймолодша сестра Данила Олена Отт-Скоропадська, Данило був дуже талановитим оратором, який міг без жодної підготовки виголосити натхненну промову чудовою українською мовою. Знайомство заокеанської діаспори з Данилом Скоропадським перевершило будь-які уявлення про нього. Він зумів завоювати серця багатьох українців, заразити своєю енергією, дати новий імпульс їхньому життю на чужині. Як згадували сучасники, гетьманич, окрім інших позитивних рис, володів ще особливим даром привертати до себе людей і згуртовувати їх навколо себе. Він був справжнім дипломатом у своїх стосунках із ними. Ця якість проявлялася в його поведінці, манерах, вчинках. Саме таким побачили Данила тисячі українців Америки і Канади, коли писали про нього: «Високий, стрункий, сильно збудований, знаменитий спортсмен, мужній і ласкавий, енергійний у рухах і мові, спокійний, але рішучий, здержливий, поважний, але не зимний, елегантний ззовні і в зносинах з людьми, вільний у поведінці, а при тім повний дійсно гетьманської поваги. Він поривав українців за собою...»

Справжнім тріумфом стала для Данила поїздка до Канади, де він зробив 41 публічний виступ перед українськими громадами Торонто, Монреалю, Оттави, Саскатуна, Едмонтону, Калгарі. Його популярність досягла на той час свого апогею. В ньому вбачали лідера, про якого навіть іноземні газети писали: «... 33-літній принц України одного дня може стати центральною фігурою у великій повстанні, від якого може залежати доля Європи й України». Високо оцінюючи візит гетьманича до США і Канади, українська діаспора зробила головний підсумок: «Найбільше його діло — це проломання ледів у цілук українстві, яке майже два десятки років перебувало в полоні демагогічної протигетьманської пропаганди».

З 1939 р. у житті Данила розпочався новий етап, пов'язаний з Великобританією. В умовах, коли Друга світова війна фактично почалася, гетьманич за настановою батька виїхав на початку серпня 1939 р. до Англії, щоб звідти у разі війни керувати гетьманським рухом у європейському регіоні. Тут, у Лондоні, він прожив останні 18 років свого життя. На момент приїзду гетьманича до Великобританії українських емігрантів там було небагато, і чи не єдиним представником гетьманського руху в цьому регіоні був Володимир Коростовець, який приїхав свого часу до Англії за дорученням Павла Скоропадського. Однак у повоєнний час тут опинилося близько 40 тис. осіб, серед яких були колишні військовополонені з дивізії «Галичина», вояки УПА, багато українських робітників із Німеччини. Данило особисто опікувався долею людей, які перебували у таборах для переміщених осіб, звертався до офіційних органів щодо надання матеріальної і правової допомоги інтернованим. Хоча становище самого Данила в Англії було на той час складним — він не мав офіційного статусу для перебування на теренах Великобританії і тривалий час залишався безробітним. У листі до свого приятеля Миколи Скрипника він писав: «Наскільки я орієнтуюся в тутешній ситуації, англійці тимчасом не відчинили ще двері... для широкої технічної і всякої іншої еміграції. У англійців дуже сильно розвинений інстинкт самозбереження, а він їм підказує, що чим менше чужинецької конкуренції на трудовому фронті, тим ліпше. Це відчуваю і я особисто, бо вже рік, як без роботи, не дивлячись на те, що маю добрі рекомендації».

Невдовзі після війни (1946 р.) доля звела гетьманича з відомим на той час підприємцем Володимиром Джусом, американцем українського походження, який очолював в Америці велику літакобудівну компанію Dzus Fastener. Маючи філію цієї фірми в Англії, він

запросив гетьманича до праці й протягом наступних 11 років, аж до самої смерті, Данило працював там технічним директором. В. Джус високо цінував його як фахівця і вважав, що якби той не займався політикою, то міг би зробити кар'єру в індустрії. Загалом, щирі стосунки цих двох людей заслуговують на особливу увагу. Джус завжди дуже підтримував гетьманича в різних, часом складних, ситуаціях. Після смерті Данила Джус був першим, хто запропонував купити будинок гетьманича з метою створення в ньому музею. Однак через певні обставини цього не вдалося зробити.

Серед багатьох проблем, які постали перед Данилом на британській землі, було створення Союзу Українців у Великій Британії (СУБ). Вирішенню цього питання він надавав першочергового значення, бо розумів, що українська еміграція може продовжувати боротьбу за свої ідеали лише тоді, коли сама буде сильною і згуртованою. Завдяки зусиллям гетьманича й Володимира Коростовця СУБ було створено в дуже короткий термін — 1946 р. в Единбурзі. Невдовзі він розвинувся у велику й дуже ефективну допомогу та культурну інституцію для українців у Великобританії. В 1948 р. Данило був обраний членом Ради СУБ, а з 1949 р. — його незмінним почесним головою.

Діяльність гетьманича в Англії була плідною і багатогранною. У листопаді 1949 р. під його керівництвом було офіційно (фактично існувала вже два роки) оформлено створення на теренах Британії Крайової організації Союзу гетьманців-державників (СГД). Вона стала на першому установчому з'їзді СГД Англії, що відбувся у Болтоні поблизу Манчестера. Виступаючи на ньому з промовою, гетьманич ще раз наголосив, що гетьманський рух є складовою частиною загальноукраїнського руху, і головною позицією гетьманців є консолідація навколо Української соборної суверенної держави.

Данило Скоропадський брав безпосередню участь у розробці конституційних засад та статутних положень гетьманського руху, в управлінні розгалуженою та чітко структурованою гетьманською організацією.

Окрім суто гетьманських справ гетьманич велику увагу приділяв міжконфесійним відносинам, діяльності церкви та релігійних установ. Був членом Генерального церковного управління Української автокефальної православної церкви. Опікувався українським молодіжним рухом, з 1948 р. був незмінним головою Комісії допомоги українському студентству у Великій Британії. Співпрацював з організацією «Антибільшовицький блок народів».

Після смерті батька Данило фактично перебрав на себе функції провідника гетьманського руху. Хоча офіційно був проголошений провідником 5 листопада 1948 р., після складення обов'язків регента гетьманського руху його матір'ю Олександрою Скоропадською, яка незадовго до того відзначила свій 70-річний ювілей. 25 жовтня 1948 р. гетьманич прибув до Німеччини. В Оберстдорфі він зустрівся з матір'ю і сестрами, яких не бачив майже 10 років. Відвідав могилу батька у Вісбадені (пізніше прах гетьмана був перепохований в Оберстдорфі).

Приймаючи на себе права і обов'язки керманича гетьманського руху, він сказав: «Заявляю твердо й урочисто, що виконуючи заповіт покійного батька, продовжуватиму гетьманське діло, започатковане ним. Так само, як і він, завжди і по кінець життя мого служитиму найвищим національно-державним прагненням українського народу та його визвольній справі. Молю Господа Бога, щоб дав усім українцям віру, єдність і силу і освятив боротьбу українського народу за його законні права і дав йому остаточну перемогу».

Під час візиту до Німеччини Д. Скоропадський відвідав українські табори для переміщених осіб у Фраймані та Аугсбурзі, Український вільний університет, Українську вільну академію наук у Мюнхені, а також провів численні зустрічі з відомими українськими діячами, в тому числі зі Степаном Бандерою. У своїх промовах гетьманич знову і знову закликав українців до єдності, повної політичної консолідації. Проте цей період характеризувався загостренням відносин між різними політичними колами української еміграції, у першу чергу між представниками гетьманського та унерівського напрямів. Фактично їх стосунки віддзеркалювали стан справ, який створився в українському національному таборі ще в процесі визвольних змагань 1917—1920 рр.

У липні 1948 р. лідерами УНР в екзилі було створено УНРаду, яку проголосили єдиним репрезентативним органом українського руху в еміграції. Гетьманців до участі в її створенні не запросили. У зв'язку з цим СГД запропонував свою концепцію і структуру всеукраїнського національного центру. В ньому, на переконання діячів організації, мали бути представлені всі чотири державно-визвольні концепції, що існували на той час в українському еміграційному русі. Вирозниками їх були А. Лівіцький, А. Мельник, С. Бандера і Д. Скоропадський. Однак заклик до співпраці не дав бажаних наслідків і призвів до ще більшої конфронтації між двома політичними силами. Данило дуже хворобливо сприймав чвари і конфлікти в середовищі української еміграції, що істотно послаблювали її позиції.

23 лютого 1957 р. гетьманича не стало. Він помер раптово, за загадкових обставин. Його смерть досі оповита різного роду вигадками, припущеннями, версіями. Деякі автори подають їх як абсолютно достовірні. Найпоширенішою серед версій є отруєння Данила агентами радянських спецслужб. Як приклад, проводяться аналогії з убив-

ствами лідерів української політичної еміграції — С. Петлюри, Є. Коновальця, Л. Ребета, С. Бандери. До цієї думки схилялися пізніше і сестри гетьманича, зокрема Олена Отт-Скоропадська. Можливо, так і було, і відповідь на це питання й досі захована у зачинених архівах КДБ у Москві. На користь цієї версії свідчить один із фактів діяльності гетьманича, що цілком міг бути пов'язаний з його загадковою раптовою смертю.

У 1956 р. до Великобританії вперше з офіційним візитом прибув радянський лідер Микита Хрущов. З цієї нагоди у Лондоні відбулася 10-тисячна демонстрація українців і поляків, учасники якої звернулися до англійського уряду з петиціями засудити тоталітарний режим у СРСР, зокрема порушити питання про самовизначення українського народу. Одним із організаторів цієї політичної акції був Данило Скоропадський. На той час йому виповнилося 52 роки. Він був у розквіті сил, як і раніше, вражав своєю енергією й працездатністю, був безперечним лідером, який міг повести за собою. Через рік гетьманича не стало. Випадковість, збіг обставин? Можна робити лише припущення.

Смерть гетьманича стала великою втратою не лише для гетьманського руху, а й для української політичної еміграції в цілому. У прощальному слові на могилі Данила відомий діяч ОУН(б) і найближчий соратник Степана Бандери Ярослав Стецько сказав: «Українці втратили в особі гетьманича визначну постать, щирого українського патріота, самостійника і соборника, людину високої особистої культури і такту, аристократа не тільки по крові, але передусім по духу. У своїй діяльності він мав тільки основну мету — українську державність».

Тетяна РАЛДУГІНА

Ціннісна вертикаль Її Високості

*Про мистецькі обдаровання
середущої доньки гетьмана —
Єлизавети Скоропадської*

«Відійшла у Вічність на 77-му році життя Її Високість Єлизавета Павлівна Скоропадська-Кужім, поділивши на чужині долю своїх батьків і членів усіх українських самостійницьких угруповань, яким не пощастило на рідній землі та в межах існуючої Української держави знайти спільної мови сприятливого для нашої нації 1918 року...» — такими словами закінчувався текст некролога на смерть гетьманівни, що настала 16 лютого 1976 року в німецькому місті Оберстдорфі. На той час державницька, політична іпостась цієї визначної жінки в суспільній рецепції світового українства переважала над культурно-ціннісною, хоча кожен, хто знав ближче середущу доньку гетьмана Павла Скоропадського, мав чимало підстав відзначати її багату духовно-етичну природу. Натомість на її мистецькі обдаровання звертали увагу лише побіжно, та й то лише у звужених оціночних координатах.

«В душі мусить бути простір...»

Єлизавета народилася 26 листопада 1899 року в Санкт-Петербурзі. Її дитинство минало в Україні, найбільше на Чернігів-

щині — в родинних маєтностях села Тростянець з його розкішним парком. Про цю місцевість уже доросла Лілі (так її називали рідні) згадувала крізь призму ранніх романтичних інспірацій. Саме в цьому середовищі вона почала розвивати свою мовну практику українською, зачитуючись книжками про козаків. Ще в іншому маєтку Скоропадських — у селі Полошки біля Глухова, околиці якого були багатими на поклади каолінової глини, спрала до творчих відкриттів дівчина захопилася ліпкою, спільно з ровесницями під супровід співу народних пісень виліплюючи всякі фігурки.

Саме про той час залишила такі вражаючі слова: «В душі мусить бути простір, в ній думки мусять кружляти, як вітер у чистім полі. Люди відчиняють вікна в домах, щоб пустити в них чисте повітря й сонце. Так і душа мусить бути відчинена для повітря й сонця, і в ній не має бути хворобливих, зачинених місць. Бо це є отрута для душі й несе їй загибель» (цитується за публікацією історика Тетяни Осташко «Гетьманівна. Скульптор. «Наша Лизавета», 2015).

Схильності Єлизавети помітили батьки, і після завершення нею державної жіночої гімназії підтримали її прагнення піти на навчання до скульптора. Наставницею 14-річної українки стала петербурзька мисткиня Марія Діллон, котра вважалася першою російською жінкою — професійним скульптором. Ця авторка за формальними пріоритетами тяжіла до творчості популярного на той час французького скульптора Арістиди Майоля (проявилось у трактуванні фігурних зображень), натомість в її портретних образах імпресіоністична ліпка врівноважувалась стилізованою пластикою в дусі раннього модерну. Єлизавета зуміла засвоїти від своєї першої фахової наставниці деякі базові підходи до компо-

нування та ліричного трактування природи. З початком Першої світової війни її мистецькі студії перервалися, відновившись уже в Берліні (від 1918 року), а потім і у Флоренції — в іменитого скульптора Ліберо Андреотті (Libero Andreotti).

Саме тут наполегливій у здобуванні знань і навиків українській мисткині вдалося вийти з камерності скульптурних образів у пошуковий простір пізньої символістської пластики, з загостренням форми та масштабністю художніх тем. Настанови італійського професора збагатили методологію творчості Єлизавети Скоропадської, додавши до її інструментарію цілий ряд важливих формотворчих засобів на тривалу перспективу.

Тоді, у 1920-х роках, її здібності помітили вже не лише знайомі родини, а й відвідувачі виставок у Берліні та інших містах Європи. З'явилися замовлення на виконання скульптурних портретів, молода авторка з натхненням бралася за працю. На одній зі збережених світлин вона стоїть біля станка з гіпсовим відливом жіночого портрета, в глибині, на подіумі, — сидяча модель, прообраз її твору. Вражала й сама краса авторки, її привітне обличчя й чистий-чистий погляд. Про талант молодой українки почала писати німецька, а потім голландська та фінська преса. У 1927 — 1928 роках вона здійснила поїздку до Голландії, де виконала на замовлення чимало портретів, а також «бюсти характерних місцевих мешканців». У 1930-х роках помічають Єлизавету Скоропадську як скульптора й українські митці.

Ярослава Музика публікує репродукцію її твору (сидяча жіноча натура) у львівському часописі «Назустріч» (1934), а Павло Ковжун у двотижневику «Жінка» (1937) публікує про неї статтю з чотирма репродукціями та фотопортретом під час праці. Того ж

року у своїй лекції «Сучасна українська різьба» в Українському Науковому Інституті в Берліні він згадує її ім'я в числі інших скульпторів, твори яких мають риси імпресіонізму.

Історик Наталія Полонська-Василенко, авторка однієї з уже пізніших статей про Єлизавету Скоропадську (1954), відзначила успіхи дитячих портретів, «в яких скульпторка вміла передати м'якість, ніжність натури». Згадує вона і праці українки меморіального жанру — на одному з німецьких кладовищ («чудовий пам'ятник над могилою двох діток»).

Лапландія

Крім замовлень для приватних осіб із Бремена, Оберстдорфа та інших міст Німеччини мисткиня створила образи батька — гетьмана Павла Скоропадського, своєї старшої сестри — Марії (у заміжжі графині Монтрезор), близької до родини пані Коростовець, а згодом і деяких відомих жителів Фінляндії. Свої праці формувала в гіпсі або відливала у бронзі; ці твори осідали в родинях української та європейської знаті.

Восени 1938 року на запрошення знайомої фінки, котра мешкала в Німеччині, Єлизавета відвідує Лапландію, детально описавши цю мандрівку в статті у львівському часописі «Нова Зоря». Із цих подорожніх нотаток можна чимало сказати про глибоко особистісні якості її характеру, проникливі спостереження за природою та людьми, про моральні принципи. Захоплюють і описані нею пейзажі Півночі. «Справжніх міст у Ляпландії нема. Є лише невеличкі села й окремі оселі, порозкидані на великих лісових просторах, здебільше здовж річок та над озерами, яких тут, хоч і не так багато, як у південній Фінляндії, але все ж таки

сила-силенна. Озера ці чудові; вода в них має якийсь особливий синій колір. Серед суворої природи, де бачиш лише ялини, сосни й похилі березки, серед великих скель, озера ці, такі затишні й таємничі, якимось змякшують краєвид. (...) Приїздять сюди малярі, і для них і тут справжній рай. Хто на власні очі не бачив тих фарб, таких чистих і прозорих, та й у таких мистецьких і химерних сполученнях, і в день, коли сонце сяє, і увечері, коли сонце заходить, той цього уявити не зможе. Якби побачити такі картини на виставі, то напевно повстала б думка, що той, хто таке намалював, безумовно божевільний, бо таких фарб у природі нема. Ввечері, коли сонце сідає, можна бачити всі фарби райдуги на небі. Все небо палає й увесь небозвід змінює фарби щохвилини. І це триває цілі години. Північне сяйво в зимі це щось таке величне й чудове, що годі про це писати й говорити: це треба на власні очі бачити. (...) І люди мають тут свою особливу сувору вдачу. Вони мовчазні, зайвих слів витратити не люблять, і нема в них тієї легкості у виявлюванні свого почуття, яка так характеризує південні народи. Тут люди до краю спокійні й не галасливі, і почуття сидить у них десь дуже глибоко. Але все це доти, доки їх не розбурхати, не розсердити. Вони можуть бути небезпечні й на ножі лізуть як скажені. Вони довго будуть виношувати в собі свої почуття. Заподіяного зла вони не забувають, але певно також не забувають і добра. Вони можуть бути вірними приятелями аж до гробу».

Цікавими є й такі, очевидно, важливі для неї спостереження: «Все порядне, національно-настроєне гуртується й об'єднується у своїх охотничих (добровольчих. — Р. Я.) охоронних відділах. В кожному селі є свої товариства, що їх ціль — підносити рівень

культурного життя й виховувати людей в національному дусі та вказувати на червону небезпеку. Майже вся фінська патріотична молодь по селах зорганізована у своїй охоронній гвардії. Вона постійно збирається на різні вправи й стрільання. Вона готова обороняти свою Батьківщину, свої оселі й свої родини від зовнішніх і внутрішніх ворогів».

Особливий інтерес становлять рядки, присвячені творчим аспектам подорожі. У поселенні Кіттиля в родині відомого місцевого лікаря Єлизавета Скоропадська, за попередньою домовленістю, повинна була виліпити портрети. «Др. К. був такий зайнятий, що треба було використати час, коли він був вільний, щоб я мала змогу з нього ліпити, — писала вона. — Я улаштувала своє приладдя на високому столику, що знайшовся в лікарні, а доктор сидів на дзиглику, що його ставили на стілець. Всі дуже цікавилися моєю роботою, бо ніхто з присутніх не бачив ще ніколи, як ліплять з глини голову. Мені завше дуже неприємно, й мені заважає, коли хтось сидить і безупинно дивиться, як я працюю. Це мене нервує та спинює натхнення. Але коли я побачила, з яким захопленням всі мені помагали влаштувати стіл, знайти підходяче місце й як усі готувалися дивитися на твір, що мав вийти з-під моїх рук, то я не мала вже відваги сказати, щоб вони мене залишили саму з моєю жертвою. Я мусіла ужити своєї волі, щоб стати понад тими всіма перешкодами, а крім того, коли я побачила, що повстання цієї голови се ціла подія в житті всієї родини, я напружила всі свої сили, щоб тільки добре виконати своє завдання. До мене взагалі в цій родині було таке зворушливо миле відношення, що мені приємно було зробити їм хоч цю маленьку приємність. /Коли я починала ліпити, вся родина збиралася на-

вкруги. Приходила мати зі своїм немовлятком, усаджувалися дві маленькі дівчинки, сестра лікаря. Всі вони дивилися на мої руки й сліdkували за кожним рухом./ Доктор спочатку сидів нерухомо з застиглим обличчям і дивився в одну точку. Він дуже старався, але чим більше він старався, тим гірше було для мене. Вираз ставав неможливий. Я прохала, щоб він розмовляв зі своїми і щоб вони взагалі на мене не звертали уваги й балакали по фінськи досхочу. Розмова мені не заважала, бо я її не розуміла, але вираз моєї моделі ставав живіший. Робота посувалася, але не дуже швидко, бо завжди було багато всяких перерв. Часто лікаря несподівано викликали до хворих. Іноді він виїздив на цілий день. В нашому розпорядженні були два тижні і намічено вже день, коли голова мала бути виліплена й відлита в гіпсі. /Незадовго перед закінченням роботи мої господарі почали закликати своїх знайомих, щоб вони зробили оцінку моєї праці. Це завше дуже неприємний мент. Я дуже люблю добру критику, але добрих критиків взагалі буває дуже мало; звичайно критика буває зовсім недоречна./ Тут не було великих знавців мистецтва, але родичам і знайомим ходило більше про подібність погруддя. Моя праця всім сподобалася, й жінка лікаря так зворушливо дякувала мені за мою роботу, що мені теж стало радісно, хоч я зі своєї праці сама ніколи не буваю задоволена...»

«Її сила була в духовому аскетизмі»

Маючи такий цінний автобіографічний документ, дещо легше коментувати фахові засади скульпторки з огляду на обмеженість доступу до її творів. Як зазначала Наталія Полонська-Василенко, більшу частину скульптурних портретів авторства

Єлизавети Скоропадської знищила воєнна хуртовина, з них збереглися лише деякі репродукції. Недоступними є й публікації про українську мисткиню у фінських газетах — *Aamulehti* (Тампере, 1938), *Uusi Suomi* (Гельсінкі, 1938), журнали *Suomi Nainen* (1938), німецькому часописі *Allguer Anzeigenblatt* (1952), в інших європейських виданнях. Тож лише кілька джерел — книжка *Ukrainische Kunstler in Deutschland* (Мюнхен, 1960) і стаття Уляни Любович (Старосольської) в еміграційному жіночому журналі «Наше Життя» (1978) — дають змогу хоча б частково візуалізувати виконавську культуру Єлизавети Скоропадської в скульптурній пластиці. На одній зі світлин, на полиці в творчій робітні — кілька гіпсових бюстів із ретельними психологічними студіями портретованих. Риси обличчя кожної особи ретельно прописані, модельовані за академічними приписами. Водночас в структурі образу кожного персонажа — своя емоційна «палітра», з відповідною імпресіоністичною шкалою. Дещо різниться від цього принципу образ ангела, зі синтезованою пластичною формою (данина школі Л. Андреотті).

Портрет гетьмана Павла Скоропадського, один із центральних творів у спадщині Єлизавети, мобілізував у авторки й чималі внутрішньо-експресивні якості.

Даремно шукати в мові пластики Єлизавети Скоропадської зовнішньо-формальних рис новаторства, відгомону «актуальних» модерністських течій. Її сила була в духовому аскетизмі як образному еквіваленту її аристократичної сутності. На жаль, цього не могли свого часу сказати українські мистці чи мистецтвознавці, бо чули про свою співвітчизницю лиш епізодично — з новин західноєвропейської преси. До того ж важливі політич-

ні справи, якими активно займався у вигнанні батько, незрідка змушували її полишати улюблене заняття заради допомоги гетьманові кореспондувати з відомими українськими політиками та інтелектуалами. Ставши щирою прибічницею гетьманського руху, Єлизавета перейнялась і деякими громадськими питаннями, зокрема як членкиня Комітету негайної помочі голодуючій Україні. Одним із пунктів розгорненої програми діяльності Комітету стала виставка з метою збору коштів для голодуючих, що проводилася 1934 року в Нью-Йорку і для якої запропонував свою бронзову скульптуру славетний Олександр Архипенко.

Тож зрозуміти глибинні інспірації творчості Єлизавети Скоропадської як скульпторки можна було лише з урахуванням усього притаманного їй світогляду, морально-етичного комплексу. При цьому варто згадати й деякі оприлюднені деталі біографії: «Єлизабет переважно жила вдома, й з-поміж інших братів і сестер найбільше про мене турбувалась, — згадувала її молодша сестра Олена (у заміжжі — Отт). — Вона читала мені українською мовою «Мауглі» Кіплінга. Вона також працювала, правда, не постійно, на замовлення як скульптор-портретист. Обов'язки секретарки батька почала виконувати значно пізніше — після від'їзду 1937 р. Данила в Канаду та Америку. Сестра надовго залишалася у своїй кімнаті на верхньому поверсі будинку, яка також служила їй майстернею. Коли не моделювала, то писала чи займалася рукоділлям. (...) Для моєї сестри Єлизавети, яка фанатично любила батька і всім серцем сприйняла українську справу, крах Гетьманату залишився незабутньою катастрофою на все її життя».

На думку Олени Отт-Скоропадської, Єлизавета внутрішньо жила у світі, «якого не існувало». Поза тим вона керувалася

справді високими почуттями, стійкими ідейними переконаннями. «Для мене мій Батько був не тільки Батьком, він був для мене тим, чим був для багатьох українців, чим був для кожного справжнього Гетьманця. Він персоніфікував Велику Ідею. А що є життя людини, коли не підпорядковує вона його Ідеї, коли не живе для здійснення цієї Ідеї?» — писала Єлизавета уже після смерті гетьмана. Вникаючи у складні політичні питання, шукаючи відповіді на запитання про те, чому українці втратили свою державність у «велику годину нації», вона зазначала: «Розпорошений стан українства і брак серед більшості людей справжньої жертвенності, лицарскості, справжньої ідейності й патріотизму — все це страшенно гнітило мого Батька. (...) Гнітило його, що мало серед українців людей з широким розмахом, з державницькою думкою, людей чину, людей, на яких можна було б при всіх обставинах покластися. Ми маємо багато прекрасних людей, але в багатьох з них замало внутрішньої дисциплінованості, замало витриманості й витривалості. Ми маємо прекрасну молодь, але вона замало визнає авторитет старших, досвідчених людей. Багато з наших теперішніх політиків не вміють стати вище дрібних особистих амбіцій».

Коли ж і їй довелося опинитися в стані індивідуальної загрози для життя, рятуючи свого батька напередодні його відходу у Вічність в екстремальних обставинах — в останні дні Другої світової війни, діалог із ним показав концентрацією сильних волевових рис і патріотичної свідомості Єлизавети: «Він мене запитав: «Як Ти себе почуваш?» Я сказала: «Ти не турбуйся, мені цілком добре, я тепер так щаслива, що бачу Тебе», і я тримала його за руку. Він запитав: «Який у Тебе настрій?» Я сказала: «Дуже добрий, дух козацький не вмирає!»

...Посвята мистецькому фаху, що розкрився в гуманістичній парадигмі портретних образів Єлизавети Скоропадської, знайшла своє продовження і в її громадській діяльності, зокрема в численних благочинних ініціативах серед українських оstarбайтерів у роки війни на території Німеччини. «Наша Ліза», «Наша Лизавета» — зовуть її дівчата з України, і як великого свята чекають на її відвідини, — писала Наталія Полонська-Василенко. — Як ясний промінь, що світив їм під час тяжкої примусової праці, понесли вони спогад про «їхню Лізу».

По смерті батька, перебравшись на постійне проживання до німецького міста Оберстдорф, Єлизавета остаточно віддалася політичним справам гетьманського руху, зокрема зі своїм чоловіком Василем Кужімом, а опісля його смерті 1958 року вже наступного — після смерті старшої сестри Марії — сама очолила Союз гетьманців-державників.

І хоча часу для систематичної мистецької творчості не вистарчало (супутньо у неї з'явилося ще одне заняття — вишивання), сформовані упродовж життя ціннісні орієнтири повсякчас наповнювали ідеологію розвитку очолюваного нею гетьманського руху. Будучи Верховним керманічем гетьманського руху до самої смерті, Єлизавета Скоропадська всю свою моральну силу, непересічні інтелектуальні напрацювання та вроджений аристократизм скеровувала на поглиблення культурного образу України в світі, і в цій іпостасі вона теж досягла висот своєї титулованої Високості.

Роман ЯЦІВ

IV

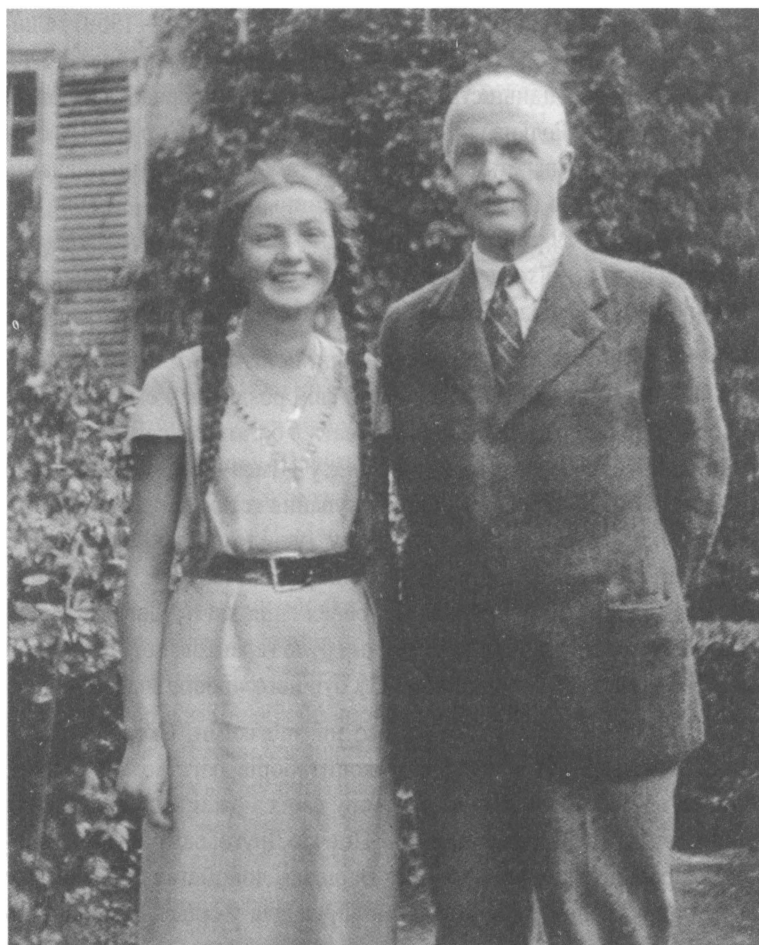
НЕ МИНУЛЕ,
А СУЧАСНІСТЬ!

Олена Отт-Скоропадська: «Батько вважав, що єдиним виходом для України є її незалежність»

*Голос із минулого —
останнє інтерв'ю гетьманівни*

Як відомо, наша газета оголосила 2018 рік — Роком Гетьманату. Існування Української держави у формі Гетьманату (29.04. — 14.12.1918р.) невіддільно від імені Павла Петровича Скоропадського, якого в цей час величали «Ясновельможний Пан Гетьман Всієї України». Аналізом історичних фактів займаються спеціалісти, а моя публікація є суто біографічного характеру — розповісти про нащадків того, хто за волею долі й походження став останнім гетьманом України.

У Павла Скоропадського та його дружини Олександри, яка також походила із заможної аристократичної родини, було шестеро дітей: три доньки і три сини. Але особисте щастя обійшло стороною всіх Скоропадських, за винятком останньої — Оленки. Маленький трирічний Павло помер, Петро страждав на епілепсію, хоча й прожив 56 років. Гетьманич Данило — громадський діяч, помічник батька, провідник гетьманського руху, голова Союзу українців у Великій Британії — загинув 1957 року в Лондоні за нез'ясованих обставин. Дві старші донь-

Скоропадський з донькою Оленою. Гетьман був не лише визначним державним діячем, але й чудовим батьком, водночас ніжним і суворим. І його молодша донька, остання з рожу Скоропадських, була гідною спадкоємицею великого батька. Вона єдина з усією сім'ї побувала в Українській незалежній державі

ки гетьмана — Марія Монтрезор-Скоропадська (1898—1959) і Єлизавета Кужим-Скоропадська (1899—1975) — після смерті брата і згідно з «Актами про ділчність гетьманської влади та порядок правопремства в нашому Роді на принципі старшинства» були по черзі за своє життя керманичами гетьманського руху, так званими гетьманівнами. Ніхто з них не мав нащадків, окрім останньої доньки — Олени, яка народилася в 1919 році вже у Німеччині, куди сім'я Скоропадських змушена була переїхати після зречення влади гетьмана і відновлення Української Народної Республіки у грудні 1918 року.

У 1920-х роках гетьманський рух, політичним лідером якого був П. Скоропадський, продовжував свій розвиток у еміграції. Поступово його осередки стали працювати в багатьох країнах Європи, в Канаді й США. Наприкінці 1930-х у Німеччині, де перебувала більшість емігрантів-гетьманців, існування гетьманського руху стало під загрозу. Можливо, тому, усвідомлюючи войовничі прагнення Гітлера, Скоропадський відправляє 1939 року свого сина Данила в Англію. Таким чином, збереження життєздатності гетьманського руху за межами Німеччини було гарантовано, і гетьманич Данило до останнього свого подиху був його провідником.

Відомо, що користуючись своїми зв'язками, Скоропадський сприяв звільненню з німецьких концтаборів багатьох українців. Старші доньки гетьмана також у міру своїх можливостей надавали допомогу своїм одноплемінникам. Під час Другої світової війни Марія Скоропадська, проживаючи у Варшаві, допомагала польському Руху опору: вона переховувала і відправляла у сільську місцевість єврейських дітей, яких вдавалося вивести з польського гетто. А її сестра Єлизавета опікувалася українськими жінками, депортованими до Німеччини на примусову працю: відвідувала табори, піклувалася про забезпечення їх їжею та одягом. Ще у 1930-х роках вона очолила бла-

годійну організацію Комітет допомоги голодуючим в Україні, намагаючись залучити більше людей для збирання коштів на допомогу українцям під час Голодомору 1932—1933 років.

Всі діти Павла Скоропадського вже пішли з життя. Сімейне щастя і довголіття доля подарувала лише останній дочці гетьмана — Олені. Вона з молодого віку була досить самостійною. Після смерті батька у 1945 році, коли мати з сестрами і хворим братом влаштувалися у німецькому містечку Оберстдорфі, вона вже проживала окремо від родини. Цього ж року помер від поранення і перший чоловік Олені — Герт Гіндер, з яким вони побралися менше ніж за рік до того. Він був швейцарцем за походженням, і його батьки жили у країні, яка завжди приваблювала Олену. Тому молода вдова поїхала до свекрів у Швейцарію. 1947 року вона влаштувалася працювати у Цюриху, де познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком — Людвігом Отт (Ludwig Ott), якого завжди називала не інакше, як *meinlieber Ehemann* — мій коханий чоловік. У 1954 році в них народилися доньки-близнючки — Олександра та Ірен. Зрозуміло, що ім'я Олександра було обрано на честь матері Олені — Олександри Скоропадської. Подружжя мешкало у власному будинку в передмісті Цюриха. Людвіг працював комерційним директором цюрихської газети *Tages-Anzeigers*. Доньки виховувалися у чисто німецько-швейцарському дусі: нейтральність, коректність, правильність. Пізніше пані Олена змушена була констатувати, що її дівчата «дуже далекі від політичних справ».

Після смерті сестри Єлизавети у 1975 році керування гетьманським рухом автоматично перейшло до Олені Отт-Скоропадської. Уперше гетьманівна приїхала до України 1991 року, відразу ж після проголошення державної незалежності. Після знайомства з батьківщиною своїх предків, під час наступних приїздів до України, зу-

силля пані Олени були спрямовані на те, щоб поширити інформацію про життя і діяльність батька — гетьмана Павла Скоропадського — та сприяти науковим дослідженням історії їхнього роду. У 2004 році О. Отт-Скоропадська передала до Музею гетьманства в Києві речі, що належали її батькові, і сім портретів діячів козацької доби, написаних О. Мордвиновою — близькою подругою матері пані Олени.

У 2008 році подружжя Отт-Скоропадських переїхало з власного будинку в Кюснахті (Kusnacht) до пансіону для літніх людей під Цюрихом. У зв'язку з поважним віком вони потребували медичного нагляду. Померла остання гетьманівна 2014 року у віці 95 років. Через рік пішов із життя її чоловік, не доживши три місяці до свого сторіччя.

Обидві доньки пані Олени живуть у Цюриху і цього року досягли пенсійного віку — 64 роки для жінок у Швейцарії. Одна з близнючок, Ірен, свого часу вивчала іноземні мови і гру на скрипці. Закінчила курси секретарок. Її чоловік — Роже Кан (Roger Cahn), журналіст з університетською освітою, працював у відомій швейцарській німецькомовній газеті NZZ (Neue Zürcher Zeitung) і на швейцарському телебаченні у відділі культури. Після виходу на пенсію він відкрив агенцію з організації музичних і культурних заходів Culture Link. Ірен допомагає чоловікові, дітей вони не мають. Одного разу я зателефонувала до Ірен Кан-Отт з метою поговорити про її матір, про її дитячі спогади. На жаль, розмова була недовгою. На будь-яке інтерв'ю пані Ірен не погодилася. З другою донькою — Олександрою — зв'язатися не вдалося. Відомо, що вона отримала медичну освіту, одружена, має двох дітей. Її чоловік — Мартін Кьоніг (Martin König), за фахом юрист, має власну консалтингову фірму. Їх молодший син Дмитро, 29 років, — практично неприцездатний: він народився хворим. Старша донька Ванеса Кьоніг, 33 роки, вийшла заміж минулого року за колумбійця. Молоде подружжя поїхало жити на батьківщину чоловіка — в Колумбію.

2003 року львівське видавництво «Літопис» надрукувало українською мовою книгу спогадів Олени Отт-Скоропадської «Остання з роду Скоропадських». Відверто кажучи, назва книжки виявилася пророцькою. Лише остання донька гетьмана мала дітей, але, зважаючи на обставини виховання, освіти, культурного і соціального оточення, онучки Павла Скоропадського мають з гетьманом України лише біологічний зв'язок. «Остання з роду Скоропадських» усвідомлювала такий стан речей, і цим було обумовлено її бажання записати свої дитячі та юнацькі спогади про батька і свою родину. Завдяки цьому ми отримали безцінну нематеріальну спадщину — свідоцтво про останнього гетьмана України від останньої з гетьманського роду. За своє життя пані Олена була активним членом Українського товариства у Швейцарії. Ця спілка українців, яке існує у Швейцарії з 1945 року, кожні три місяці випускала невеличку інформативну газету «Трембіта Гельвеції». Після публікації в Україні книжки «Остання з роду Скоропадських» і після останнього приїзду гетьманівни до України в 2005 році газета надрукувала інтерв'ю з пані Оленою. Але читачку аудиторію газети «Трембіта Гельвеції» не порівняти з багатотисячною кількістю читачів газети «День». З люб'язної згоди президента Українського товариства у Швейцарії Андрія Лужницького і авторки тексту в пам'ять про сім'ю останнього гетьмана України ми пропонуємо до вашої уваги, як «голос із минулого», останнє інтерв'ю з гетьманівною Оленою СКОРОПАДСЬКОЮ.

— Пані Олено, що стало причиною написання вами книги спогадів?

— Я хотіла залишити спогади про своє життя і життя своєї родини для власних дітей та онуків. Так, спершу з'явилася розповідь про моє дитинство, няню, навчання у школі. Потім постала розповідь про мою сестру Маріку, яка мала дуже трагічне життя. Пишу-

чи далі, я зрозуміла, що вже пишу не для своїх дітей, а для себе, згадуючи і наново переживаючи події давно минулих років. Прийшло розуміння, що про деякі періоди мого життя якщо я не розповім, то розповісти буде нікому. Так додалися розділи про наше життя в Ванзее до Другої світової війни, подробиці військового часу, які довелося пережити, обставини смерті батька, життя моєї мами і сестер після цього. Коли я розбирала записи моїх батьків, то змалювалася картина їхнього життя до і під час Гетьманату.

— **Хто допомагав вам у написанні книжки?**

— Ніхто не допомагав. Усе написала я сама німецькою мовою. У мене ще зі шкільних років був хист гарно писати твори. Ця здібність передалася мені, очевидно, від батька, який дуже образно вмів змалювати будь-яку подію.

— **Ваші батьки походять з дуже давніх знатних родів...**

— Це справді так. Рід Скоропадських бере свій початок із XVII ст. В цьому роду було багато видатних постатей. Найвідомішим був козацький гетьман Іван Скоропадський. Тітка Павла Скоропадського Єлизавета Милорадович сприяла заснуванню Товариства ім. Шевченка у Львові, жертвуючи величезні кошти на його фундацію. Окрім того, рід Скоропадських був поєднаний шлюбними відносинами з іншими відомими українськими родами. Предки моєї мами — Олександри Скоропадської (уродженої Дурново), також зі знаті. По батьковій лінії — це рід Дурново, який бере свій початок від сина Ярослава Мудрого Святослава II, а по жіночій лінії — від Кочубеїв... Так, саме від того Кочубея, який зрадив Мазепу.

Всю роботу з дослідження нашого роду здійснила моя мама в останні роки життя в Берліні. Увесь вільний час вона просиджувала в бібліотеці, по крихтах збираючи інформацію.

— **Пані Олено, ви виховувалися у знатній родині, де сповідували цінності, притаманні людям певного соціального статусу. Які настанови давали вам батьки з огляду на своє аристократичне походження?**

— У будь-якому разі мої батьки керувалися принципом, що треба завжди з повагою ставитися до людей, незалежно від їх соціального статусу, і цього вони дотримувалися протягом усього життя. Але разом із тим батько завжди говорив, що поводитися треба так, щоби бути прикладом для оточення.

Після 1917 року аристократичне походження перестало мати будь-яке значення у стосунках між людьми. Свідченням цього є те, що моїм першим чоловіком був онук колишнього садівника мого діда Дурново в Петербурзі.

— **Якими були взаємини у вашій родині?**

— Дуже довірчими. У спілкуванні була відсутня церемонність, батьки називали одне одного по імені, діти зверталися до них на ти. Головним стрижнем нашої сім'ї була мама, на плечах якої трималися усі щоденні клопоти. Життя в неї було дуже нелегким. Призвичаєна до величезних розкошів, у яких вона народилась і вросла, мати змушена була звикати до нових умов життя, які встановилися після більшовицької революції. Адже життя, яке було до цих подій, вже не існувало. Однак вона мовчки зносила всі труднощі, ніколи не скаржилась і завжди у всьому підтримувала батька.

— **Як члени вашої родини сприймали життя в Німеччині?**

— Як я вже казала, моя мама нормально адаптувалася до нових умов життя. Вона була реалісткою і тому сприймала життя таким, яким воно було. А ось сестрам було дуже важко морально. Зростав-

ши у зовсім інших умовах, їм було важко звикнути до життя в новому оточенні. До того ж вони були дочками гетьмана — гетьманівнами. І це накладало певний відбиток на їхні стосунки з людьми. Щодо мене — я народилася за кордоном і не мала такого аристократичного виховання, як мої сестри. Я росла, як усі інші діти навколо мене.

— **Якою мовою спілкувалися в сім'ї?**

— Спілкувалися російською. Українську мову всі в родині знали добре. Мої старші сестри і брат Данило вивчили мову ще в дитинстві, перебуваючи в нашому українському маєтку в літні місяці. В еміграції українська теж була у всіх членів сім'ї на слуху, оскільки до батька завжди приїжджало багато українців, які часто зупинялись у нас на деякий час. Як сьогодні, пригадую великий обідній стіл, в одному кінці якого сидять моя мама, няня, хворий брат Петро і я — тут говорили російською, а з протилежного боку — батько, його секретар Шемет і кілька гостей-українців, які всі голосно між собою сперечаються про якісь справи українською.

— **Ваш батько Павло Скоропадський зробив велику військову кар'єру в царській армії, дослужившись до звання генерала імператорського полку. Що спонукало його як колишнього царського офіцера здійснити переворот в Україні і взяти владу в свої руки, проголосивши Гетьманат?**

— Батько не міг змиритися з тим, в якому стані розрухи і хаосу перебували справи в Україні під кінець існування Центральної Ради. Він бачив її недієвість. Крім того, була загроза з боку Німеччини, яка розглядала Україну як свою можливу губернію: такого він допустити не міг. До того ж батько добре уявляв і знав, як треба налагодити державний апарат для повноцінного функціонування країни.

— Ваш батько стояв на засадах федерації Росії та України. Чи змінив він свою думку пізніше, в часи еміграції?

— У ті складні для України часи багато політичних діячів тією чи іншою мірою стояли на засадах федерації України і Росії. Навіть Центральна Рада в IV Універсалі включила пункт про федеративний зв'язок із республіками колишньої Російської держави. Під федерацією батько розумів союз окремих держав із зовсім автономними структурами, з рівними правами і так далі.

Хочу наголосити, що всі діячі Центральної Ради, Директорії і мій батько бажали добра своїй країні, лише реалізацію цього вони бачили по-різному в силу своїх переконань і поглядів. Будучи в еміграції і знаючи про ситуацію в Радянській Україні — масові репресії, страшний голод, — батько вважав, що єдиним виходом для України є її незалежність.

— З ким із діячів Центральної Ради чи Директорії Павло Скоропадський підтримував стосунки в еміграції?

— З соратниками часів Гетьманату. З Винниченком не підтримував жодних стосунків через цілковите несприйняття людських якостей цього чоловіка. Петлюру, незважаючи на те, що той підняв проти гетьмана повстання і фактично його повалив, батько поважав. Навіть їздив на його панахиду в Париж.

— Перебуваючи в еміграції, Павло Скоропадський заснував гетьманський рух, який здобув певної популярності й прихильників, оскільки через деякий час відкрилися його осередки в інших країнах. В чому полягала діяльність цього руху?

— Гетьманський рух — це була організація, яка стояла понад партіями. Ідеологію руху розробив В'ячеслав Липинський. Голов-

ною ідеєю цього руху було об'єднати українців під керівництвом гетьмана, а кінцевою метою була незалежна Україна. В те, що Україна стане незалежною, батько вірив до самої смерті. В межах руху завжди надавалася допомога всім, хто її потребував, незалежно від ідеологічних поглядів. Батько мав зв'язки в німецькій владі, які він широко використовував для вирішення різноманітних питань, пов'язаних з українцями. У 1926 році при Берлінському університеті було створено Український науковий інститут, який успішно сприяв розвитку українських наук. Під час Голодомору в Україні силами гетьманців було створено Комітет допомоги голодуючим, найбільш активну участь в якому брала моя сестра Єлизавета. Під кінець Другої світової війни за сприяння Скоропадського були звільнені з ув'язнення такі діячі ОУН, як Бандера, Мельник, Стецько та інші. На сьогоднішній день гетьманська організація існує ще в Америці, і є невеличкий осередок прихильників гетьманства в Україні — у Києві.

— **Де похований ваш батько?**

— Спершу батька поховали в баварському містечку Меттен, у монастирській лікарні якого він помер після важкого поранення, отриманого під час бомбардування. Пізніше був перепохований в комуні Оберстдорф у Баварії. Там знаходиться наш сімейний гробовець, в якому захоронена вся наша родина, крім брата Данила, який похований у Лондоні.

— **Чому саме ваш батько був перепохований в Оберсдорфі?**

— Коли радянська армія була вже біля Берліна, у Ванзее залишатися зі зрозумілих причин стало неможливо. Вирішено було переїхати до Оберсдорфа. Там жила мама подружка дитинства — Ольга Мордвинова, і була можливість поселитися на деякий час у

неї. В цьому місті й жили мама, сестри Марія та Єлизавета і хворий брат Петро. Я на той час жила вже окремо.

— **Яким чином ви опинились у Швейцарії?**

— Справа в тому, що у Швейцарії жили батьки мого першого чоловіка Герда Гіндера, вони мали громадянство цієї країни. Тому я поїхала до них жити після його смерті на цілком законних підставах — як невістка. Я почала працювати, а потім переїхала в Цюрих. Там я познайомилася з моїм теперішнім чоловіком — Людвігом Отт, і ми одружилися 1948 року.

— **Кілька років тому ви передали в Україну для Музею гетьманства бронзове погруддя-рельєф Павла Скоропадського та портрети деяких українських гетьманів. Що це були за картини?**

— Ці портрети — майже точна копія картин, які висіли на стінах у нашому українському маєтку в Тростянці. Протягом революції оригінали були знищені. На щастя, моя мама в молодості мала хобі — фотографування. Серед її фотографій збереглися зображення кімнат з усією внутрішньою обстановкою. На основі цих фотографій та існуючих гравюр мамина подруга — художниця Ольга Мордвинова — відтворила заново ці картини.

— **Пані Олено, ви бувасте в Україні? Які ваші враження?**

— Уперше Україну я відвідала в 1991 році на запрошення Академії наук України. Відтоді Україна стала для мене і мого чоловіка другим життям. У мене там з'явилася велика кількість друзів. Буваючи в Україні, я помітила, що українська молодь дуже цікавиться своєю історією. І ще — національна свідомість українців зараз є набагато вищою, ніж за часів мого батька.

Емілія НАЗАРЕНКО

З'єднати зв'язок часів, або Де має стояти пам'ятник Скоропадському

*Ліберальний проект Гетьманату:
відтворити спадкоємність*

Історія — це потужний механізм інтеграції. Може, найпотужніший з усіх, що вигадало людство. Саме тому історія завжди була обов'язковим елементом освітніх програм. Захопиви історичні сюжети дозволяють школярам торкнутися реалій світу, ширшого, ніж той єдиний, який був їм досі знайомий, — світу родини чи роду. Не має іншого настільки ж дієвого способу ввести маленьку людину в світ соціального й політичного співжиття.

Використовують інтегративний потенціал історії не лише освітяни. Добре розуміють його ефективність і політики.

Недарма марксистки у своїй агітаційній діяльності спиралися на марксистський концепт історії. В центрі його було твердження, що класова боротьба є основною рушійною силою і змістом історії. Відтак інтеграція з всесвітньо-історичним процесом стала можливою передовсім через участь у цій класовій боротьбі — звісно ж, на боці переможного провідника, КПРС.

Такий напрям суспільно-політичної думки й теорії, як націоналізм, провадить інше бачення — що природним способом долучитися до іс-

торії є участь у боротьбі націй за самовизначення. Адже всесвітню історію трактують як історію постання та розвитку націй. Та, звісно, найбільше уваги у цьому випадку приділяється історії вітчизняній. Вона подається як рух нації від самоусвідомлення, через національну мобілізацію — і, нарешті, до побудови такої держави, де нація матиме усі можливості для розвитку через набуття повноти влади.

Цей тип історичного нарративу настільки поширений у сучасній Україні, що може видатися єдино можливим. Чи принаймні єдино дієвим у справі подолання тоталітарного радянського спадку і реформування країни.

Саме під цим кутом найчастіше дивляться й на Українську революцію 1917—1921 років. Головним стрижнем конфлікту, головною її інтригою найчастіше визначають боротьбу за домінування в Україні двох проєктів — націоналістичного та більшовицького. Визнання Української революції окремою історичною подією, власне, революцією, відбувається через акцентування на її національному характері. Започаткована навіть традиція вживання нарративу «Українська національна революція 1917—1921 років», хоч він і не став ще загальновизнаним.

В цьому протиставленні зникає важливий зміст подій того часу, а саме — зміст утвердження ліберального світогляду, передовсім цінності особистості, її прав і свобод, а також правової держави, що їх забезпечує.

Ліберальний світогляд — прерогатива еліт

Тут-таки спливає у пам'яті розшарування Майдану: на ліберальний та націоналістично орієнтований. Обидві ці складові протестного руху відстоювали свободу і незалежність України, але

кожен виходячи зі своїх мотивів. І мотиви лібералів зводити до мотивів національного самоствердження вкрай неправильно.

З інтеграцією до ліберальної традиції у нас в Україні дійсно є певні проблеми історичного характеру. І це при тому, що сучасна Україна розвивається передовсім як країна ліберальної орієнтації. Перевагу партіям з відповідними програмами надає переконлива більшість жителів України. Підтримка націоналістичних партій та лівих рухів не може й близько бути порівняна з підтримкою лібералів чи центристів.

Але при цьому українці нібито позбавлені відповідної історії — української історії як історії цілеспрямованої побудови демократичної правової держави, з приматом інтересів особистості, а не групи.

Усвідомлення цього дозволяє краще розуміти проблеми інтеграції України до ліберального світу. А проблеми такої інтеграції ми бачимо на всіх рівнях — від індивідуального до геополітичного. Адже це, зокрема, ускладнює і євроінтеграцію України.

Ліберальна історія в Україні дійсно мала не надто велике представництво. Архаїчна Російська імперія не визнавала свобод особистості та прав націй більшу частину часу свого існування. Дещо більше пощастило західним українцям, які мали принаймні основні права, виголошені конституціями імперії Габсбургів 1848 та 1867 років. Радянський Союз, відтворюючи російські імперські настанови, провадив погляд на людину як на гвинтик державного механізму, а права націй виголошував лише декларативно.

Але традиція побудови демократичної держави в Україні була започаткована не в 1991 році, при здобутті незалежності. Українська революція, хоч і на дуже нетривкій дистанції, вмістила в собі

ліберальний проєкт. Таким, в основному, був проєкт Гетьманату Павла Скоропадського.

Так історично склалося, що в Україні носіями ліберальних цінностей ставали еліти, а не широкі народні маси. Ретроспективно можна переконатись у цьому. Недарма автором першої української Конституції був Пилип Орлик — представник шляхетського роду, гетьман. Перспективу демократичних перетворень у декабристському середовищі відстоював нащадок гетьманського роду Сергій Муравйов-Апостол. Тарас Шевченко отримав підтримку нащадків української шляхти, таких, наприклад, як брати Лизогуби. Не в останню чергу завдяки цій підтримці він реалізувався як мислитель, поет і художник.

Ліберальні налаштування були більш притаманні шляхті, ніж простому народові. Офіційна ідеологія послуху й феодального патерналізму була вкоріненою серед простих людей. Прислужилася цьому, зокрема, Православна церква.

Традиція становлення лібералізму невідривна від становлення таких цінностей, як права та свободи особистості. Тому її генезу варто шукати не лише в стихійних селянських чи козацьких рухах, а й у шляхетських салонах та товариствах. Протягом ХІХ століття ліберально-демократичні переконання набули поширення серед шляхти, надаючи їй фрондерських рис у мертвотному середовищі великодержавного шовінізму та консерватизму.

Це доволі парадоксальна тенденція, але вона має причини. Адже в Російській імперії лише люди шляхетного походження мали доступ до освіти. Відтак лише вони мали достатньо ерудиції та інтелекту, щоб ознайомитися з передовими політичними ідеями, досягнути перспективу побудови правового суспільства в усій її

складності. Важила і можливість здійснювати подорожі за кордон і порівнювати результати розвитку Західної цивілізації та Росії.

Висновки були не на користь Росії. Перевагу Заходу визнавали і технократи, які акцентували на економічній ефективності західної моделі, і гуманітарії, для яких переконливим аргументом був гуманний, антропоцентричний характер ліберальних інститутів. Сутнісний зв'язок цих двох вимірів пізніше був обґрунтований у ліберальній теорії.

Україна дуже змінилася протягом останніх 100 років. З країни переважно сільської вона стала, як і світ загалом, переважно урбанізованою. А разом із міським способом життя побільшало освіченості, раціоналізму, толерантності до іншого.

Якщо носієм ліберально-демократичних політичних орієнтацій до XIX століття включно була шляхта, то в наш час ці орієнтації сповідують верстви середнього класу, інтелігенція великих міст, представники креативного класу.

Ці верстви за способом життя та кругозором можна уподібнити до шляхти. Саме зі шляхетською культурою ці верстви відчувають органічну спорідненість. Власне, вони і є її безпосередніми нащадками. Це стосується, зокрема, політичної культури й виражається у перевазі ліберальних орієнтацій.

Фатальний популізм української революції

Але під кінець XIX століття ініціативу формування політичного порядку денного у шляхти перехопили представники «третього стану». Тоді порядок денний помітно полівішав: гасла соціальної справедливості посунули гасла рівноправ'я людей перед законом.

Старі ж еліти отримали вотум недовіри. Він поширювався на консерваторів та лібералів шляхетського походження майже рівною мірою.

Майже синхронно цьому зародився і націоналізм як напрям суспільно-політичної теорії та практики. Він, так само як і соціал-демократичний напрям, апелював до мас. І вже тому намагався обійтися без надто складних інтерпретацій. Хоча до національних еліт у певних контекстах ставився прихильно.

Обидва ворогуючі концепти — комуно-більшовизм та націоналізм — виявилися, хоч як це дивно, доволі подібними. Обидва ці концепти відстоювали примат групового над особистісним. В реальних історичних сюжетах це спричинило дії антигуманного характеру, коли життя людей приносились у жертву заради втілення політичних ідеалів.

На цю подібність звернув свого часу увагу консервативний політичний філософ В'ячеслав Липинський. Можна дивуватися з його прозорливості, адже його програмні твори були написані задовго до того, як тоталітарні режими під гаслами цих ідеологій принесли найбільші людські гекатомби.

Та ці ідеологічні течії виявилися доволі популярними на початку ХХ століття в Україні, де класове гноблення супроводжувалося гнобленням національним. Українське селянство, відчуваючи критичний брак землі, лишалося позбавленим елементарних умов виживання. Українська інтелігенція гостріше відчувала національні утиски, не маючи змоги розбудувати український гуманітарний простір. Відтак вирішення національного питання найчастіше ставилось у залежність від соціалізаторських новацій і навпаки.

Участь української інтелігенції у революційному русі від весни 1917 року проходила під гаслами здобуття прав та свобод. Значний попит був на ліву риторіку. Це іноді вело до курйозів. Соціалісти-федералісти — поміркована українська партія ліберально-демократичного гатунку мали у своїй назві складову «соціал» суто через суспільний запит!

У атмосфері радикалізації суспільних настроїв найбільш ефективною політичною стратегією виявився популізм. Обіцянки зносили на вищі сходина політичної ієрархії людей, неспроможних ці обіцянки виконати, — зокрема і тому, що породжені ними очікування були завищені. Цю тенденцію критично зауважив Євген Коновалець, підсумовуючи наслідки Української революції: «Це найбільша слава для кожного народу, коли на таблиці його героїв записано якнайбільше імен. А все ж треба пильнувати, щоби не було їх надто багато в порівнянні з наслідками їхньої геройської праці, в порівнянні зі здобутками цілого народу».

Протягом 1917 року життя в Україні хаотизувалося: розпадалася системи господарювання, країну наповнювали озброєні дезертири з фронту, селяни ділили землю. Більшовики розгорнули в Україні свою агітацію, а від грудня 1917 року — і прямі військові дії проти УНР. Але партії, представлені у Центральній Раді, замість налагоджувати нове життя і організовувати оборону, галяли час на нескінченні міжпартійні суперечки.

Окремі діячі Центральної Ради, такі як Євген Чикаленко чи Дмитро Дорошенко, усвідомлювали безперспективність політики популізму. Незадоволення виявляли і представники союзних Україні Німеччини та Австро-Угорщини — через фактичний провал

виконання союзницьких зобов'язань із боку УНР. Зрештою, колапс влади УНР уможливив переворот, який привів до влади Павла Скоропадського.

Гетьманат: досягнення та помилки

Скоропадський артикулював намір побудови демократичної Української держави, в якій мали би бути дотримані ліберальні свободи та шляхом поступового реформування вирішені основні соціально-економічні протиріччя. Водночас Українська держава мала втілити національний політичний ідеал, забезпечивши розвиток української культури й об'єднавши території, заселені українцями.

Що ж до діячів УНР, то серед них переважали соціалістичні ідеали, які передбачалося впроваджувати революційним шляхом і через утиски прав заможних верств населення. Ці утиски втілились у заохоченні поділів панської землі та практиці реквізицій, що підважувало право на володіння приватною власністю. Директорія УНР проголосила також застосування «трудового принципу», що означав поразку в політичних правах «нетрудових» верств населення.

На це накладалися проблеми міжнаціонального характеру. Керівники УНР всіляко підкреслювали орієнтацію на рівноправ'я народів, але в реальності траплялися прикрі, а подеколи й страшні ексцеси ксенофобії, передовсім антисемітизму. Якщо навіть взяти до уваги позитивні наміри діячів УНР, провина за ці ексцеси певним чином лягає і на них. Адже вони не змогли забезпечити керованість у революціонізованій ними країні, зупинити розгул отаманії та адекватно покарати винних.

Ідея визнання сучасної України спадкоємицею УНР видається доволі проблематичною, хоча б і через соціалізаторські установки останньої. Ми дійсно іноді відтворюємо матрицю УНР — у безплідних суперечках парламентських партій, у популізмі політиків, у територіальній дезорганізації, у марноті сподівань на процеси самоорганізації, які обертаються безладом і безправ'ям. Та чи тішимося ми з того, чи так ми уявляли собі українську незалежність?

Обираючи наратив минулого, ми тим самим обираємо майбутнє.

Тому сучасна Україна має бути визнана спадкоємицею Української держави Скоропадського.

Подивимося лише на основні результати, яких вдалося досягти Скоропадському за той нетривалий час, який він перебував на чолі Української держави.

Вибудовано вертикаль влади: налагоджено роботу міністерств, впроваджено інститут державної служби, запроваджено охорону порядку, проведено реформування земств — все це дозволило фактично, а не декларативно, реалізовувати державну політику на території України.

На вершечку владної вертикалі стояв гетьман як уособлення старої козацької політичної традиції. Скоропадський відповідав вимогам цієї традиції, бо належав до старого гетьманського роду, до військової верхівки. Але його влада, як він сам визначив, не була монархічною і носила тимчасовий характер — до моменту налагодження політичного і господарчого життя. Надалі ж передбачалося скликання установчих зборів (Сойму), які мали би демократичним чином визначити подальшу форму правління в Українській державі.

Гетьманат існував у широких кордонах, охоплюючи на півночі та сході території, які нині належать Білорусі та Росії. Активна зовнішня політика уряду була спрямована на подальше розширення цих кордонів. Було досягнуто принципових домовленостей щодо приєднання Криму. Українська держава набула широкого міжнародного визнання, зокрема була визнана і більшовицькою Росією.

Вибудовувалася система незалежного судочинства, нагляд за якою здійснював Державний сенат. Відтак Українська держава набувала ознак правової держави, а революційне свавілля поступалося правосуддю, зокрема і в провінції. Не лише декларативно проголошувались, але й забезпечувались основні ліберальні свободи, зокрема права політичної опозиції та свобода преси (за певними винятками, з огляду на політичну нестабільність).

Економіка помітно пожвавилася, передусім за рахунок тверезої економічної та фінансової політики, а також завдяки скасуванню соціалізаторських ініціатив попереднього уряду. Уряд приступив до здійснення аграрної реформи, що мала на меті створення міцного середнього класу фермерів і відмову від великого землеволодіння.

Значного поштовху отримала українська освіта: були відкриті два університети, чимало шкіл та гімназій, скориговані учбові програми, налагоджена підготовка вчителів, видані значні накладу українських підручників, виділені персональні стипендії. Були започатковані інститути, що забезпечували незалежний інтелектуальний розвиток країни: Національна бібліотека та Українська Академія наук.

Уряд дбав про розвиток української культури, виділяючи значні кошти на підтримку театрів, музичного мистецтва, музейної

справи, допомогу діячам культури. Українська держава дієво підтримувала осередки українства поза окресленими межами, виділяючи кошти на культурний розвиток і українську пресу.

Такі результати стали можливими завдяки тому, що Скоропадський у доборі кадрів спирався на принцип ділової (а не партійної) відповідності. Професійних управлінців він шукав будь-де. Але українські кола висунули таких небагато: більшості висуванців не вистачало управлінського досвіду, а багатьом елементарної освіти. Тому довелося залучати неукраїнців — людей з досвідом, набутим в управлінських структурах царської Росії.

Варто зауважити, що нині практика запрошення іноземних спеціалістів стала повсюдною. Фактично незамінною вона визнана, коли ставляться завдання модернізації. Але й багаті, успішні країни вдаються до неї, щоб оживити економіку та підвищити інтелектуальний тонус. Тим самим зміцнюється установка на цінність інтелекту, яка характеризує сучасний ліберальний світ.

Зараз би кадрову політику Скоропадського назвали технократичною. Але тоді вона була затаврована як антиукраїнська. Затаврована, звісно, тими, для кого компетентність та досвід не становили такої цінності, як свійськість та риторична вправність. Іншими словами, інтелектофобська тенденція в Україні тоді переважила.

Гетьманат виник як реакція на неспроможність діячів УНР опанувати ситуацію в країні і зрештою був скинутий тими-таки діячами УНР. Вони вважали Скоропадського ворогом №1 для себе. Що ж до Скоропадського, він до останнього сподівався, що

ідеал державності переважить особисті амбіції. В цьому він помилився. Помілився і в тому, що вбачав у Білому русі перспективного союзника Української держави. Ця помилка пізніше була визнана ним самим.

Не помилився він у головному — у визначенні російських більшовиків як ворога № 1 для України. Погоджуючись у цьому зі Скоропадським, доводиться визнати, що саме його державницький проєкт був найбільш ефективною спробою протистояти більшовицькій експансії у ті буремні роки.

Відтворити зв'язок часів

Гетьманат був втіленням антиподом більшовицького імперського тоталітаризму. Популістичному більшовизму він протиставляв елітизм та технократичний принцип добору кадрів. Імперські настанови, приховані під риторикою інтернаціоналізму, отримали відповідь поміркованого націоналізму. Зрештою, Гетьманат був проєктом ліберальним, на противагу тоталітаризму більшовиків. Тому вони так таврували його, спотворюючи історичну пам'ять про не найгірше півріччя української історії.

Пам'ять зберігає події історії вибірково. Ми сприймаємо історичні сюжети тією мірою, якою можемо вбудувати їх у власне світобачення, власний досвід.

І тому у креативного класу і міської інтелігенції своя історична пам'ять. Ця пам'ять сприймає як свою — всесвітню історію лібералізації світу, чи то йдеться про історію Французької революції, чи про емансипаційні рухи 1960-х. В українській історії їй складно знайти поживу.

На жаль, історики в сучасній Україні забезпечують запит переважно на національну історію. Відтак ті, хто не сповідує націоналістичної ідеології, приречені бути відлученими від української історії. Про них вітчизняні історики майже не дбають.

Дійсно, ми бачимо порушений зв'язок часів. Сповідувані нами цінності нібито взялися нізвідки. Так що й дійсно може видатися правдивою російська пропаганда, відповідно до якої уявлення про права і гідність людини є позиченою в Європі ерессю, а єдиний органічний для українців ідейний концепт — це націоналізм.

Але ж наша історія містить і аргументи, щоби це твердження спростувати. Лише варто придивитися уважніше й віддати належне тим, хто на це заслуговує.

Таким жестом вдячності могло би стати зведення в Києві пам'ятника Павлові Скоропадському. Він, як мінімум, засвідчив би визнання ліберальної традиції та елітизму як засновків, що вплинули на перебіг української історії.

Такий пам'ятник, звісно, хотілося би бачити на Печерських Липках. По-перше, тому що цей район міста був обраний Скоропадським для резиденції — тут був епіцентр ухвалення рішень в Українській державі. Але ще й інша причина. Пам'ятник мав би нагадувати українському політичному класу, якими би ми хотіли бачити українські політичні еліти — освіченими, патріотичними, компетентними. Найголовніше — ми очікуємо, що вони будуть щиро сповідувати цінності прав і свобод, будуватимуть правову Українську державу.

Ольга МИХАЙЛОВА

Республіка чи Гетьманат?

*Юрій Терещенко: «Історія доводить,
що національне визволення
можливе лише тоді, коли ти
здобуваєш власну державу»*

Фундаментальна стаття відомого історика, професора, доктора історичних наук Юрія Терещенка «Королі. Князі. Гетьмани» стала одним із «діамантів» нового видання Бібліотеки «Дня» «Корона, або Спадщина Королівства Руського». В ній Юрій Терещенко у концентрованій формі викладає історію української державності, розкриваючи місце, яке посідала в ній монархічно-династична традиція. Місце, як з'ясовується в процесі дослідження, — одне з ключових. Власне розробка нової свіжої оптики для української історії, поряд з опрацюванням спадщини видатного громадсько-політичного діяча, теоретика українського консерватизму В'ячеслава Липинського (1882—1931), є одним із головних наукових пріоритетів дослідника.

Днями для обміну планами й думками, а також, щоб отримати авторський примірник видання, Юрій Іларіонович завітав до редакції. Про нашу розмову щодо перспективи монархічного проекту в Україні, альтернативу народницькій історіографії та значення доробку В. Липинського для осмислення української історії — читайте далі.

«Після Переяслава Україна зберігала головні, реальні атрибути незалежності»

— Юрію Іларіоновичу, протягом своєї наукової кар'єри ви послідовно відстоюєте альтернативний щодо традиційної народницької історіографії погляд на історію. Цієї ж лінії, у свою чергу, дотримується й «День». Але маємо визнати, що на загальнонаціональному рівні вона ніколи не була мейн-стрімом. Чому так склалося, на вашу думку, й за яких умов ситуація може змінитися?

— Народницька ідеологія має під собою певну історико-політичну традицію. Насамперед вона пов'язана з трансформацією української еліти з її світобаченням. Водночас українцям, як і багатьом європейським народам, властиве монархічне світобачення. Деякі українські лідери усвідомлювали це й намагалися повернути суспільно-політичний розвиток України саме в такому напрямі.

Найбільш повно й виразно реалізувати цей проект у період Нового часу прагнув Богдан Хмельницький, який хотів зробити гетьманство династичним, надати йому монархічного характеру. Слід розуміти, що монархічний зовсім не означає деспотичний. В цьому контексті варто порівняти петербурзьку самодержавну монархію, започатковану Петром I, і монархію Великобританії, яка є родоначальницею демократичних інститутів у Європі загалом. Влада Хмельницького була умовно абсолютистською (тобто незаперечною — він не мав альтернативи у поділі влади), але не деспотичною. В козацькій державі, заснованій гетьманом, були представлені класи-стани, час від часу їх скликали на зібрання. 1654 року остаточно сформувалась українська державність.

Головним досягненням т. зв. Переяславської угоди було розірвання будь-яких державних зв'язків із Польщею. До цього Хмельницькому, попри всі перемоги, доводилося кожного разу повертатися до певних договірних умов, які так чи інакше прив'язували Україну до Речі Посполитої. 1654 рік — це був важливий етап у розвитку козацької державності: перед усім європейським світом Хмельницький задекларував, що українці вже не є підданими Польщі. Так, Україна прийняла протекцію московського царя, але не слід забувати, що перед цим була протекція турецького султана. Після Переяслава Україна зберігала головні, реальні атрибути незалежності: фактичний голова держави — гетьман, власний адміністративний апарат, власна армія, дипломатія, фінанси. Жодних спільних державних чи будь-яких інших інститутів із Московією Україна не створила.

Але Москва дивилася на цей договір як на засіб поглинання нашої країни. Досить швидко переконавшись у цьому, Хмельницький укладає новий союз — зі Швецією, Бранденбургом-Пруссією, Семигородом (Угорщиною), протестантською Литвою та Молдавією. Ось вам Чорноморсько-Балтійський союз — «санітарний» кордон між Польщею та Московією. При цьому Швеція перебувала в стані війни з Московією. Чи можна уявити, щоб підданий укладав союз проти свого сюзерена? Тобто Хмельницький вважав переяславську домовленість чисто мілітарною акцією, спрямованою проти Польщі, й не зважав на позицію Москви. Розуміючи певну хиткість внутрішньої ситуації в козацькій державі, Хмельницький усвідомлював необхідність трансформування гетьманства і прагнув зробити його спадковим, щоб запобігти ймовірним деструктивним претензіям на владу. Однак, на жаль, завершити династичний проект він не встиг. Натомість перемогло

політичне бачення козацької старшини, яке реалізував Іван Виговський укладенням Гадяцького договору з Польщею, який фактично був олігархічним проектом. Виборне гетьманство, яке сповідувала у своїй більшості козацька старшина, було підтверджено у 1710 році Пилипом Орликом у його «Виводі прав України». У ньому йдеться про торжество олігархічного республіканства над ідеєю спадкового гетьманства і над самостійною державою. Зрештою виборне гетьманство і автономістсько-федералістське бачення історії України сповідувалося козацькою старшиною надалі. Хоча спроби повернутися до концепції спадкового Гетьманату були і після Хмельницького, вони не були реалізовані. У цьому напрямі працювали, зокрема, Самойлович, Мазепа, Розумовський та ін.

«УНРівська ідеологія панує в свідомості багатьох українців і сьогодні»

— Відлуння автономістсько-федералістської концепції політичної еліти бачимо у XIX столітті, коли в ході процесів національного пробудження на арену суспільно-політичного життя виходить інтелігенція, яка значною мірою складається з козацько-старшинського елементу. Її ідеологія за своєю суттю була автономістсько-федералістською, а не самостійницькою, й була засвоєна протягом доволі тривалого періоду існування Гетьманату (до 1764 року).

Внаслідок Великої французької революції в Європі постало уявлення про те, що націю представляє не лише дворянство, а й третій стан. У суспільстві утверджуються ідеї народоправства, громадянського суспільства, бачення світу як федерації вільних

громад тощо. Поширенню цих ідей в українському суспільстві сприяв Михайло Драгоманов. У результаті відбулося об'єднання традиційної для України автономістсько-федералістської концепції та «прогресивних» соціалістичних європейських ідей. Драгоманов бачив можливість національного визволення лише в спілці з єдиним революційним фронтом із Росією й рішуче виступав проти «українського сепаратизму»...

Перші самостійницькі політики в Україні з'являються лише наприкінці XIX століття. Постає Революційна українська партія (РУП), у створенні якої бере участь Микола Міхновський. Самостійницький напрям виникає як в соціалістичному середовищі (тут якийсь час ключовою фігурою був Дмитро Донцов), так і в консервативних колах, які представляв В'ячеслав Липинський. На якомусь етапі вони співіснували. Через групу українських соціалістів Липинський сприяв посиленню цієї самостійницької тенденції. Під час Першої світової війни виникає Союз визволення України, в основі якого лежали дещо трансформовані погляди Липинського. В програмі цієї організації порушується питання державно-політичного устрою — незалежна Українська держава повинна постати у вигляді конституційної монархії.

До речі, не випадково потім, у 1930-х роках, мали місце спроби налагодити контакти між ОУН та гетьманцями, до чого спричинився Павло Скоропадський. Пам'ятаємо також, що хоча Липинський ставився до Донцова дещо скептично, у передреволюційні часи вони намагалися налагодити співпрацю. Пізніше, в період війни, Скоропадський посприяв, щоб німці випустили з тюрми Бандеру. Контактів з ОУН шукав і син Скоропадського Данило, який помер у Лондоні в 1957 році за загадкових обставин. Дуже схожа смерть спіткала Лева Ребета, члена проводу

ОУН. Не важко здогадатися, яка сторона могла трактувати співпрацю між ОУН та гетьманцями як потенційну загрозу для себе. Молодша дочка останнього гетьмана України Олена Скоропадська розповідала мені, що вважає смерть свого брата, який був на той час ще цілком здоровим й відносно молодим чоловіком, не-випадковою...

Тривалий час автономістсько-федералістська і націоналістично-самостійницька течії українського руху постійно поборюють одна одну, що, зокрема, призводить до розколу всередині РУП. Зрештою Міхновський створює власну самостійницьку Українську народну партію, а РУП трансформується в соціал-демократів. Взаємне протиборство тривало до Лютневої революції 1917 року, яка показала, що український політикум, передусім українські соціалісти, були абсолютно не готові до реального будівництва держави. УНР була проголошена лише в листопаді 1917 року, коли влада в Петрограді вже була в руках більшовиків. Парадоксальна ситуація — Центральна Рада проголошує УНР, але в складі федеративної Росії. Виникає питання: якої Росії? Демократичної Росії, яку уособлював уряд Керенського, вже не існувало. Більшовиків Центральна Рада легітимним урядом нібито не визнає. То з якою Росією вони збираються створювати федерацію?..

УНРівська ідеологія з її речниками — Грушевським та Винниченком — панує у свідомості багатьох українців і, зокрема, можновладців і сьогодні. Про це, приміром, свідчить політика щодо пам'ятників, перейменування вулиць тощо. З великими труднощами нам вдалося домогтися встановлення меморіальної дошки Липинському на будівлі нинішнього Інституту філології Київського національного університету ім. Т. Шевченка — ко-

лишньому будинку Першої київської гімназії, в якій він навчався з 1900 по 1902 роки, а також переконати міську раду перейменувати одну з вулиць у Печерському районі на честь Скоропадського.

«Україна як національна окремішність формувався передусім на принципі приватної власності»

— Міжнародна ситуація у 1917—1918 роках вимагала, щоб Україна стала суб'єктом міжнародних відносин. Адже коли українська делегація з'явилася на Берестейських мирних переговорах, німці зауважили, що УНР не є незалежною державою і суб'єктом міжнародних відносин. Лише тоді, коли Муравйов уже був під Києвом, Центральна Рада видає IV Універсал, в якому проголошується самостійність України. В преамбулі визнано, що УНР вимушена визнати себе незалежною державою під тиском обставин. Але навіть у IV Універсалі декларується намір у майбутньому повернутися до ідеї федерації! Й далі продовжують з'являтися статті Михайла Грушевського, Сергія Єфремова та ін., в яких лунає лозунг «через самостійність до федерації»... Все це свідчить про те, що на тому етапі українська еліта не доросла до усвідомлення необхідності виконувати свою безпосередню функцію будівничого Української національної держави.

Натомість усі фракції російського політичного класу, від монархістів і до соціалістичних радикалів на зразок Леніна, демонстрували вражаючу консолідацію в питанні неприйняття української незалежності. Російський академік, славіст-філолог

Олексій Шахматов мав контакти з Грушевським та іншими українськими діячами й неодноразово виступав на підтримку українського друкованого слова, готував енциклопедичні видання про історію українського народу. Але коли після лютого 1917 року український громадський і політичний діяч Петро Стебницький звернувся до нього за підтримкою, ліберальний російський вчений відмовив — він не міг прийняти не лише незалежності, а й навіть української автономії, якої тоді дотримувалася Центральна Рада.

У російському суспільстві лише одиниці стояли на позиції визнання української нації та її політичних прав без усяких застережень. Сучасні події вкотре підтверджують цю тенденцію. «Ніколи Іван не обійметься з Ванюхою», — писав Дмитро Донцов. Ніякого братерства не було, немає й не буде, є тільки омана. На жаль, сьогодні зрозуміти це наше суспільство спромоглося тільки після початку війни з Росією. Історія доводить, що національне визволення можливе лише тоді, коли ти здобуваєш власну державу.

— Як зустрічають вашу історичну оптику в академічних колах? Чи відчуваєте опір?

— Складно сказати, бо загалом я не намагаюсь активно пропагувати власні ідеї, просто працюю на своїй ділянці. Водночас змушений констатувати, що дослідники, які професійно займаються Липинським чи Скоропадським, часто дають неадекватні оцінки. Наприклад, пишуть, ніби Скоропадський «покликав» німців, що він — царський генерал і поміщик і тому є ворогом України. Мовляв, Скоропадський видав федеративну грамоту й віддав Україну на поталу Росії. Хоча, як відомо, феду-

ралістами були саме УНРівці, тому такі звинувачення проти Скоропадського з боку «адептів» УНР виглядають щонайменше дивно. Повстання проти Скоропадського відбулося не внаслідок публікації грамоти, яка була вимушеним кроком, а готувалося задовго до неї. Попри деструктивну діяльність українських соціалістів, Скоропадському вдалося підготувати аграрну реформу, яку фахівці вважали найдемократичнішою в Європі. На початок 1919 року було заплановано загальний призов до армії. За сім із половиною місяців будівництва Української держави він створив тверду валюту. Потім на ці гроші УНРівська еміграція бенкетувала не один рік.

**«Коли я прочитав оцінку Липинським
Богдана Хмельницького, весь мій
духовний світ змінився назавжди»**

— Яка ваша особиста історія знайомства з постаттю В'ячеслава Липинського? З чого все почалося?

— Мій батько — Терещенко Іларіон Петрович, економіст за фахом, — тривалий час працював у апараті Президії Академії наук України, був помічником президента О. Палладіна, начальником фінансово-планового відділу Президії АН України, мав близькі контакти з багатьма цікавими людьми. У повоєнний час він організовував філію Академії наук у Львові. Тоді ще працювали Михайло Возняк, Іларіон Свенціцький, батько і син Василь і Степан Щурати, останній з яких частенько потім бував у нас в Києві. Мій батько був знайомий з Оленою Степанів, діячкою УСС, з якою спілкувався ще до її арешту та відправлення до мордовських таборів.

Товаришував батько і з директором бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка — Хом'яком, який подарував йому цілу бібліотеку зі свого помешкання на площі Ринок. Завдяки цьому в мене з'явилася можливість прочитати десять томів «Історії України-Руси» М. Грушевського, «Історію української літератури» М. Возняка, праці І. Крип'якевича й цілу низку інших книжок. А серед них — «Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму» В. Липинського. Пригадую, сама назва мене одразу вразила, але заглибився в книжку я не одразу. Можливо, вона так і лежала б на полиці, якби доля не звела мене з Володимиром Голобуцьким — блискучим істориком, який свого часу був упосліджений радянськими функціонерами від історії. Ми спілкувалися, я одружився на доньці Володимира Олексійовича і товаришував із його сином Петром, нині, на жаль, покійним. Голобуцький походив із Чернігівщини, свого часу був учнем відомого історика Бориса Грекова. Його батько був псаломщиком, а мати — шляхетського походження. Він змушений був вигадати собі штучну біографію, але, попри це, залишався людиною, яка повністю випадала з радянського контексту. Саме в нього я вперше побачив «Україну на переломі» В. Липинського. Коли я прочитав оцінку Липинським Богдана Хмельницького, весь мій духовний світ змінився назавжди. Це була абсолютна протилежність позиції Грушевського. Липинський побачив те, що не побачив ніхто. Потім, звісно, перечитав «Листи до братів-хліборобів». Так розпочалося моє захоплення Липинським.

Пізніше на горизонті з'явився американсько-український історик та політолог Ярослав Пеленський, який видав перший том листування Липинського (від А до Ж). Згодом ми з моєю дружи-

ною, істориком Тетяною Осташко, знайшли в архіві листи за останні два-три роки життя Липинського й вирішили опублікувати їх разом з усією безцінною епістолярною спадщиною цього знакового для України мислителя та громадсько-політичного діяча. Отже, попереду ще чимало роботи в цьому напрямі.

Листи, які ми віднайшли, свідчать про те, що на схилі літ Липинський аж ніяк не втратив душевної рівноваги через тяжку хворобу. Твердження деяких дослідників про те, що він пересварився із С. Томашівським, О. Назаруком, П. Скоропадським та ін. буцімто саме через свою хворобу, абсолютно не відповідають дійсності. Просто тогочасний політикум не міг піднятися до його рівня високої духовності та принциповості. Це була морально чиста і надзвичайно послідовна у своєму баченні майбутнього України людина. До останньої миті життя, попри всі страждання, свідомість Липинського залишалася незатьмареною, а всі думки були разом з Україною.

«Українська гетьманська традиція жива, але потребує серйозного підкріплення»

— Як ви оцінюєте роль та місію конституційної монархії в сучасному світі й чи бачите перспективи такого державного устрою в Україні?

— Переконаний, що ідея гетьманства не буде сприйнята широким загалом як щось незвичайне та екзотичне. Мені здається, що тут можуть знайти точку дотику різні соціальні верстви. «Хай живе Україна з гетьманом на чолі» — це гасло, яке лунало ще в люгневі дні 1917 року. І, зрештою, гетьман прийшов, хоч на той час Липинський ще навіть не сформулював своєї концепції Гетьма-

нату. Якою буде форма цього Гетьманату, мав вирішити український сойм (парламент).

Те ж саме за певних умов може повторитися й сьогодні. Адже недарма президенти як символ влади беруть до рук булаву і складають присягу на Євангелії. Таким чином відбувається сакралізація влади. Присутність цих моментів у нашому секуляризованому світі свідчить про те, що вони надзвичайно стійкі. Це — українська гетьманська традиція, і вона жива, але потребує серйозного підкріплення. Водночас зрозуміло, що ми не можемо провести якусь нараду й одразу визначити кандидата на престол. Починати, вочевидь, потрібно з формування певних інститутів, з популяризації самої ідеї.

Навряд чи хтось заперечуватиме, що почуття британців до їхніх монархів сьогодні є цілком щирими. Але в Британії є певна традиція. «Флот Її Королівської Величності», «Театр Її Королівської Величності» та інші інституції — всі вони персоніфіковані там монархічною гідністю. При цьому вплив монарха на актуальні політичні справи є дуже обмеженим, все вирішують парламентські демократичні інституції. Монархія підтримує певний баланс у суспільстві. Завдяки їй поява на чолі британського уряду якогось пройдисвіта чи фанатика просто неможлива. Монарх має необхідні інструменти для того, щоб не допустити зміни самої політичної системи. У таких випадках він здатен реалізувати свою владу безпосередньо. «Флот Її Королівської Величності», «Авіація Її Королівської Величності» — це не порожні слова.

У своїй книжці «Україна і європейський світ» я проводжу паралелі між козаками як уособленням України та джентрі як

уособленням Англії. Джентрі — це нове дворянство, яке з'явилося приблизно в ту ж історичну епоху, що й козаки. І джентрі, й козаки були землевласниками й мали доволі потужні господарства, але вони не використовували кріпаків, тільки вільнонайманих працівників. Недарма хтось із британських дослідників назвав українців «британцями Сходу».

Саме завдяки монархічному підходу до розбудови держави до сьогодні існує і процвітає Японія. Аналогічних прикладів чимало. Монархічні інституції демонструють свою життєздатність, виконують важливу суспільну функцію. Переконаний, що й нашій країні така система не завдала б шкоди, а лише зміцнила б українське суспільство та державу.

«В Європейських хроніках володарі Русі скрізь титулюються як королі»

— Юрію Іларіоновичу, один із ключових моментів вашої статті для книги «Корона, або Спадщина Королівства Руського» — це теза про те, що Київська держава часів Володимира і Ярослава фактично мала визнаний на міжнародній арені статус королівства. Мені здається, цей факт принципово трансформує оптику для нашої історії. Зокрема, змінюється й ставлення до коронування Данила, яке завдяки цьому виглядає вже не як казус, а як подія, що цілком відповідає логіці історії.

— Саме так. Цей факт підтверджує думку про те, що монархічна ідея має глибоке коріння в українській історії.

Свій шлях боротьби за піднесення титулатури чільника держави і монаршу гідність пройшли й наші сусіди, зокрема

Болгарія, яка після прийняття християнства мала в європейському світі статус князівства. Претензії болгарських володарів отримати титул царя (басилевса) наштовхнулися на гостру протидію Візантії. Щоб досягнути своєї мети, Болгарії довелося провести серйозну політичну кампанію, зокрема звертатися за підтримкою до германських імператорів і панства.

Надзвичайно складно відбувався процес утвердження статусу королівства в Польщі. Польські князі кілька разів здійснювали коронацію, але вона не визнавалася легітимною германськими імператорами, які змушували польських володарів відмовлятися від претензій на королівську корону. Лише на початку XIV ст., після коронації Владислава Локетка, Польща стає королівством.

Водночас існують достовірні факти, які свідчать про те, що київський князь Володимир свого часу був визнаний як володар, наділений монархічним титулом. Привертають увагу, зокрема, досить часті обміни посольствами між Римом і Києвом після 988 р., і, насамперед, у 1000 р., коли посланець Папи Сильвестра II прибув у столицю Русі з поштом, до якого входили представники й інших країн. Це означало, згідно з папською традицією, що вони виконують функцію свідків коронації, яка перед цим мала місце зокрема в Угорщині. Варто зауважити, що до Володимира і Ярослава застосовувався також східний титул «хакан» або «каган», який був рівноцінний імператорському. Так їх номінує перший українець на київському митрополичому престолі Іларіон, що виходить за межі візантійського дискурсу. Однак з утвердженням християнства використання монархічного титулу зі Сходу було вже неможливим. Низка європейських хроністів застосовує до Володимира саме королівську титулатуру, а не князівську. Так,

німецький хроніст Титмар Мерзебурзький, який був сучасником київського володаря, титулує того «Королем Русі Володимиром (rex Ruscorum Wlodemirus)», тоді як польського князя Болеслава Хороброго — герцогом (dux). Королівську титулатуру Титмар застосовує і до Ярослава Мудрого. Окрім обох київських володарів титул короля (rex) у нього належить також англійським і скандинавським монархам, угорському Стефану I, тоді як польським, чеським і полабським князям — тільки dux (герцог). На тогочасній монеті бачимо Володимира, який сидить на престолі, увінчаний королівською короною. Все це дало підстави М. Грушевському вказати, що коронація Володимира «залишається поки що гіпотетичною, хоча і дуже правдоподібною».

Після смерті Ярослава королівська гідність його сина Ізяслава була підтверджена Папою Григорієм VII. За якийсь час був увінчаний королівською короною і спадкоємець Ізяслава — Ярополк. Таким чином понтифіки постійно підтверджували королівську гідність київських правителів. У європейських хроніках володарі Русі (а це або київські, або галицько-волинські продовжувачі цієї державницької традиції) скрізь титулюються як королі.

Прикметно, що, попри численні конфлікти між Польщею і Руссю, польські джерела вживають до чільників останньої титул королів. Ну і, звичайно, прискіпливо стежила за цим папська курія. Князь Роман, який об'єднав Галичину, Волинь та Київ і таким чином створив першу моноетнічну державу на території сучасної України, в синодику монастиря бернардинів св. Петра в Ерфурті титулується як Romanus rex Ruthenorum («Роман король Русі»). Для європейців було очевидним, що Русь — це королівство, тому якщо Роман стає володарем Русі, він також отримує й королівську гідність. Данило

Романович у листі Папи Інокентія IV до великого магістра Тевтонського ордену від 22.01.1248 р. титулується «достойним королем Русі» (rex), тоді як Олександр Невський — «шляхетним мужем, князем суздальським» (dux). Попри свою політичну вагу, могутній князь Володимиро-Суздальський Олександр Невський не мав королівської гідності.

«Не читаючи праць Липинського, Скоропадський інстинктивно наближався до класократичної моделі»

— В'ячеслав Липинський бачив соціальною опорою для реалізації монархічного проекту в Україні «хліборобів», що з сьогоденнішнього погляду виглядає доволі парадоксальним, адже селяни, здавалося б, зовсім не є елітарним прошарком. Якою ні ні може бути соціальна база монархічного проекту в Україні?

— У своїй праці «Листи до братів-хліборобів» Липинський вирізняє три суспільно-політичні системи: класократію, охлократію та демократію. Йдеться про форму взаємин еліти, тобто активної меншості, з більшістю, з рештою соціуму.

Класократія передбачає чітко структуровані класи, які формують представницькі інституції й беруть участь в управлінні державою. Отже, не партії, а класи. В класократичній системі суспільних відносин є рівновага між владою держави і свободою громадян та асоціацій. Громадянство володіє свободою економічної, політичної і культурної діяльності, яка, проте, регламентується авторитетною в суспільстві й стабільною державною владою. При цьому усі класи-стани у своїх «імперіалістичних» прагненнях обмежені спільним для всіх законом і готові до певних самообмежень і поступок. Вищі прошарки всіх класів

складають у своїй сукупності провідну верству нації. Водночас над усім стоїть закон, який обмежує в політичних діях і гетьмана-монарха, й усі класи і суспільні верстви. Церква та інтелігенція здійснюють духовну та ідеологічну діяльність, але не претендують на владу.

Аграрна програма Скоропадського передбачала рішучу ліквідацію земельних латифундій, зосередження в руках держави надлишків й парцеляцію їх між дрібними землевласниками. При цьому на землевласників покладалися певні обов'язки щодо ефективного використання ресурсів. Таким чином формувався середній клас — опора держави. Сьогодні в Україні таких обмежень, як відомо, фактично не існує. Липинський пише про те, що між великими та дрібними землевласниками, попри певні суперечності, наявна спільність інтересів, яка полягає у розбудові правової держави. Носієм класократії у Липинського є, зокрема, козак — воїн і продуцент одночасно. Невипадково Скоропадський 1918 року відновив козацтво як клас. Не читаючи праць Липинського, він інстинктивно наближався до класократичної моделі.

На відміну від дворянського соціуму, який у 1917—1921 рр. винищили, селяни-власники ще не були ліквідовані й мали всі об'єктивні підстави реанімувати класократію. Липинський говорить про те, що українське село — це «консервативна клітина» суспільства, і її уособлював не лише селянин як носій духовної творчості, зберігач мови та традицій, а й землевласник-поміщик, який мав неабиякий досвід економічної, військової та політичної діяльності. Місце української поміщицької верстви у суспільному процесі протягом XIX — початку XX ст. переконливо свідчить про це. Є чимало інформації про співпрацю обох соціумів, які разом утворювали, за Липинським, клас хліборобів. Показовими є діяльність позичкових кас, створених поміщиками, та інституцій, пов'язаних з функціонуванням земського самоврядування. Взаємини між поміщиком та селянином значною мірою мали патріархальний характер. Таки-

ми вони залишалися, доки не втрутилися політичні спекулянти, доки «демократія» не зруйнувала ці взаємини між ними разом із державницьким підґрунтям, що було перспективою їхнього співробітництва.

Охлократія («влада натовпу») — це диктатура чи то більшовицька, чи самодержавно-монархічна, яка здійснює свою деспотичну владу над більшістю народу. Прикладом охлократії є Росія та її організація влади, принципи якої сформувалися під впливом візантійсько-монгольської традиції.

Демократія насамперед передбачає загальне, пряме, таємне виборче право. В процесі виборів створюється мішанина класів, що дає можливість безоглядно маніпулювати масами.

З цих трьох систем Липинський, зрозуміло, надає перевагу класократії. Він зупиняється на гетьманстві як формі традиційного інституту влади в Україні, але не виборного, а спадкового.

Мені здається, що для реституції традиційного для України гетьманства сьогодні ще є шанс. Вочевидь, варто звернутися до досвіду державотворення 1917—1920 років і зробити висновки. Тоді ми побачимо, що в політичних інтересах «експлуататора» та «експлуатованого» спільного насправді набагато більше, ніж протилежностей. Сьогодні, як і за часів Липинського, дворянства не існує, але відновлення хліборобської верстви у новій іпостасі можливе. Вона оживе, якщо звільнити суспільство від засилля олігархії й надати необхідну підтримку селу з боку держави. Саме на клас хлібороба-власника, консерватора, носія національних традицій тільки й може опертися держава. Мінливе інтелігентське середовище для цього не придатне. На світоглядному рівні суспільство, здається, готове сприйняти ідею Гетьманату. Починати, вочевидь, слід із відновлення його соціального, класового й економічного підґрунтя, а забезпечити це може хлібороб-власник. Можливо, та-

кий процес передбачатиме міграцію з міста в село, непоодинокі приклади якої нині можемо вже спостерігати.

— Одна із засадничих проблем, про яку згадував В'ячеслав Липинський, — це відсутність у політичному спектрі правого консервативного крила. Видається, що це питання, як і загалом питання присутності ідеологічних партій, є актуальним і сьогодні.

— Звичайно. У нас немає цього крила і досі, й ми не вивчали належним чином український консерватизм. Передусім ідеться про організований політичний консерватизм, найбільш значущим представником якого був Липинський. Саме він і започаткував український гетьманський рух, заклав його організаційне і теоретичне підґрунтя. Попри конфлікт, який мав місце між Липинським та Скоропадським, гетьманський рух продовжував своє існування. Однак у повоєнний час ця течія занепала і припинила своє існування. Ті, хто сьогодні часом називає себе українським консерватором, насправді такими вважатися не можуть. Говорячи словами Липинського, маємо «смертельну однобічність нації».

«Шевченко виступав речником звільнення України і усвідомлював необхідність єднання з цією метою пана і селянина»

— В одній зі статей ви також зазначаєте, що особливість консервативного світогляду полягає в тому, що він враховує конкретно-історичні обставини, на противагу універсалістським підходам лібералізму та соціалізму, які намагаються «підігнати» суспільство під свої часом доволі абстрактні ідеали. Як на мене, цю властивість ліберальної політики яскраво ілюструє нещодавня епопея з поваленнями пам'ятників діячам

Конфедерації в США, що це намагаються виправдати саме універсалістськими гаслами.

— Слід розуміти, що США як держава виникла на ґрунті сепаратизму, а не соціальної революції. І цей сепаратизм як засіб звільнення України від російського панування знайшов свій ґрунт в українському суспільстві.

Шевченкове очікування Вашингтона з «новим і праведним законом» є не випадковою поетичною фразою. Звідки вона у Тараса Шевченка? Чому він звертається до Вашингтона у той час, коли вся Європа апелює до революційної Франції? Наприкінці XVIII століття зі зростанням опозиційності серед української аристократії її речник Василь Капніст відправився до Європи, в Пруссію, — шукати там підтримки для звільнення України. Він бачив її не в революційному процесі, не в «безглуздому й безжалісному» бунті, а в сепаратистському русі, що призвів би до створення української державності, причому без радикальних соціальних трансформацій.

Лозунги Французької революції — свобода, рівність, братерство, — що експортувалися в європейські країни, були неприйнятними для багатьох нащадків козацько-старшинської верстви, які боялися радикальних змін у взаєминах між поміщиком та селянином, але прагнули відсепаруватися від імперського центру і реанімувати традиційне Гетьманство.

*Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата — (...)
Молю вас, благаю!*

Шевченко пише це, звертаючись до нащадків козацько-старшинської верстви, закликає їх знайти спільну мову з селянином.

Об'єднавчим чинником він вважав сепаратизм, відділення України від Росії і створення власної держави. Шевченко фактично виявився першим українським самостійником, ні Костомарову, ні Кулішу така рішуча позиція не була властива. Геній Шевченка полягав передусім у тому, що він бачив Україну незалежною, при цьому він виразно засвідчив себе прихильником традиційної форми її державності у вигляді Гетьманства:

*Оживуть гетьмани в золотім
жупані;
Прокинеться доля; козак
заспіва:
«Ні жида, ні ляха», а в степах
України —
О боже мій милий — блисне
булава!»*

(Т. Шевченко, «Гайдамаки»)

Шевченко бачив Україну вільною. «Булава блисне» тоді, коли Україна від'єднається від Росії, як Штати відділилися від Британії. Водночас поет усвідомлював необхідність пошуку компромісу з українським панським прошарком, хоча нерідко гостро картав його за сервілістичну позицію: «Раби з кокардою на лобі!», «Раби, подножки, грязь Москви, Варшавське сміття(...)» Попри все Шевченко розумів, що йдеться про освічену верству, яка має давню традицію державотворення. Він усвідомлював, що винищення цього класу може стати серйозною перешкодою на шляху побудови незалежної держави.

Роман ГРИВІНСЬКИЙ

Як (не)треба будувати державу?

*Книга В'ячеслава Липинського
«Україна на переломі» та її особлива
актуальність для наших сучасників*

Він і донині дивує нас багатогранністю свого таланту. Не лише визначний політичний і громадський діяч, один із найближчих соратників гетьмана Павла Скоропадського, не тільки найбільший в Україні політичний мислитель та історіософ першої половини ХХ століття (повною мірою це усвідомлюється лише зараз, у наші дні...), а й талановитий, блискуче підготовлений дипломат, який умів відстоювати українські державні інтереси навіть у вкрай несприятливих умовах, вищого рівня публіцист та, нарешті, глибокий, об'єктивний історик, наділений неабияким пророчим даром, — це все В'ячеслав Липинський (1882—1931), постать, яка залишила нам у спадщину твори, інтелектуальну вартість та неупереджену, безкомпромісну чесність яких Україна лише починає осягати. Основні відкриття на цьому шляху — попереду, основна робота — у майбутньому.

Ми сьогодні розглянемо саме доробок Липинського-історика, а конкретно — його працю «Україна на переломі. 1657—1659, замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті», україномовний варіант котрої було остаточно від-

редаговано, завершено й опубліковано автором вже після драматичної поразки Української держави гетьмана Скоропадського та неминучої в цих умовах еміграції, а саме — у 1920 році в Австрії; друге видання з'явилося лише за 23 роки після смерті Липинського — 1954-го, у Нью-Йоркському українському видавництві «Булава».

Перш ніж перейти до викладу засадничих ідей твору (ми будемо максимально надавати слово самому Липинському, гранично обмежуючи власні коментарі) — декілька вступних зауваг.

По-перше. Вже у підзаголовку чітко окреслено предмет і тему дослідження: історія українського державного будівництва XVII століття (а конкретніше — середина того великого, кривавого й трагічного століття, доба Хмельниччини, а ще точніше — роки 1657—1659-ті, події, що передували смерті Великого Богдана, й найближчі 24 місяці після його кончини. Липинський, як і завжди, дуже точний: справді, саме той час був для України та її державності воістину переламним, вирішальним!). А оскільки цей визначний історик дуже тонко відчував зв'язок епох і розумів, що уроки здобутків і поразок XVII століття українці не мають права забувати і у столітті XX, бо ті уроки наочно показують, як (не)треба будувати державу, — то фундаментальна монографія Липинського буквально наснажена сучасністю (і XVII століття, і доби Гетьманату, і XXI століття).

І, нарешті, — про дуже непросту, багато в чому драматичну творчу історію книги. Сам автор розповідає про це так: «Оця історична студія вперше була надрукована польською мовою, присвячена пам'яті Володимира Антоновича, Пауліна Свенціцького і Тадея Рильського (батька видатного поета. — І.С.) і видана

під мою редакцією в 1912 р. гуртком українців, що по походженню своєму належали до правобічної української шляхецької верстви. Ту правобічну шляхецьку верству в часах нашої національної руйни прозвано «польською», за її — тією руйною викликану — участь у польським державнім житті й за придбані нею, під час польського періоду її історичного існування, ознаки польсько-державної цивілізації».

І далі В'ячеслав Липинський робить величезної ваги, без перебільшення, світоглядне визнання: «За весь час моєї громадської української праці я стояв на ґрунті своєї приналежності до тієї шляхецької верстви, хоч і спольщеної зверху, але по суті такої ж української, як українською була в ті часи взагалі вся наша мало-свідома, й тільки тепер витворююча в собі новочасні форми національного життя, сорокаміліонна нація. Я думав і думаю, що тільки участь тієї рідної мені верстви в новочаснім українським національним життю, тільки відродження традиційного духового зв'язку зі своєю «землею» дасть їй нову моральну силу та енергію та спасе її від розкладу і загибелі».

Свою тогочасну позицію автор пояснює розгорнуто й докладно: «Надрукувати ту студію в 1912 році польською, а не українською літературною мовою, я вважав тим більш доцільним, що тоді вся так звана «свідома» частина української нації (за виїмком одиниць і «галичан»), вживаючи української літературної мови, стояла на ґрунті автономізму в межах Російської держави і до всяких заходів, зв'язаних з питанням власної української державності, ставилась або дуже вороже, або з великим підозрінням, або ж, в найкращому разі, абсолютно байдуже... Мої історичні праці, друковані по-польськи, в котрих... аналізувались наші державні (а не тільки культурно-національні) змагання — не

діждались і по сей день перекладу на українську літературну мову. Роблю се сьогодні (у 1920 р. — І.С.) сам, думаючи, що може тепер, після відродження Української держави, наше громадянство почне цікавитись зв'язаними з практикою державного будівництва теоретичними питаннями й, може, захоче воно пізнати той досвід, котрий в тяжкій боротьбі й трагічних помилках здобули та оставили нам наші предки». Ось чітке авторське формулювання змісту й завдання праці!

І, нарешті, присвята, що її навіть сьогодні непросто читати байдуже: «Дорогий пам'яті Вірного Друга й Доброго Сусіди, Співробітника в сільській праці хліборобській і громадській — Селянина Левка Зануди, який за весь час війни беріг у мою відсутність мою хату та в ній оту мою бібліотеку і який за те, що хотів зберегти їх і під час російської революції, був убитий злими і темними людьми, — присвячую мою працю... Бо вся моя бібліотека й рукописи згоріли під час погрому разом з хатою в моїм хуторі — Русалівських Чагарях на Уманщині...»

А тепер — власне до самої студії Липинського. Її концепцію, як видається, стисло сформулював сам історик, коли вказував, що створював «ширшу «Історію України, яку я почав писати перед війною (і велика частина якої загинула під час погрому, про який пише автор. — І.С.) по схемі, дещо відмінній від прийнятої досі нашою історіографією — з більшою увагою не до сентиментально-опозиційних та безрозумно-деструктивних, а до мужніх та організаційних проявів історичного життя нашої нації». Ось тут — ключ до розуміння «України на переломі».

I — чіткий посил визначного українця: «Найважливіша з тих епох нашої історії, коли предки наші над будуванням власної історії працювали, — се Хмельниччина. Її науковому дослідженню й присвячено сю книгу». При цьому Липинський чітко розуміє: «Історик, який студіює уважно часи, найбільше в нашій історії героїчні, як по своїм потугам, так і по своїм замислам і індивідуальній вартості людей, котрі ті замисли в життя переводили — часи повстання України під проводом Богдана Хмельницького, — мусить поставити собі питання: хто були й звідки брались помічники Великого Гетьмана, і в який спосіб зумів він, досі єдиний, запрягти всю велику, перед тим роз'єднану, здеморалізовану, розбиту націю українську до спільної праці національної (чи не це гасло могло би бути рятівним і для сьогоденної України? — І.С.), до будови власної держави? Історичні сліди, котрі нам у формі писаних документів ті часи залишили, й навіть та їх частина, яка досі науці відома, дають на це питання досить ясну й вичерпну відповідь. Два таких документи — з огляду на їх історичну вагу — в цілості подаю нижче, з польської мови, в якій вони були писані, на сучасну українську мову переклавши».

Що ж це за два документи? Перший із них — це датована 20 червня 1657 року «Присяга їх милостивих панів шляхти Пінської (сучасна Білорусь. — І.С.), дана гетьману Богдану Хмельницькому». Це — прецікава історична пам'ятка! І не тільки тому, що сама присяга засвідчує, наскільки потужним був вплив Війська Запорозького та його гетьмана у році 1657-му (але ось «знак біди» — Хмельницькому на той момент залишалося жити трохи більше місяця!), вплив, що виходив, як бачимо, за межі офіційно визнаних державних кордонів Гетьманщини. Але більше того: ці два документи вчать

(нас, зокрема, теж), як треба зміцнювати й будувати державу. Тому поговоримо про це докладніше.

Присяга пінської шляхти Хмельницькому розпочинається словами: «Великі війни з двояким бувають для кожної держави допущені наслідком. Або для повнішого і безпечнішого потім, на довгі людські літа, миру — або для остаточного в заїлості і непокірності занапащення та іскоріння. Дізнало такого допущу на собі й Велике Королівство Литовське, котре, руйноване різними військами, ледве оплакалось від остаточного знищення, даючи тим міру своїм гріхам і покуюючи гірко за їх число велике. Особливо в тім загальнім пожарищі покараний був повіт Пінський. Порадившись між собою, щоб запобігти близькій і вже над людьми видимій Божій Карі, через висланих з-поміж себе чести достойних людей — обговорили ми з Його Милістю Паном Гетьманом Запорозьким і всім Військом союз, який, скріпивши присягою, тими словами заключаємо (далі йде перелік прізвищ Маршалку та Урядників Повіту Пінського...)». Найцікавіше нижче:

«Обіцяєм, що ніколи не будем думати ані про зраду, ані про розірванне злуки нашої з Військом Запорозьким. Не будем також таємно під'южувати проти нього ніяких сторонніх ворогів, ані входити з ними, на шкоду того Війська, в ніякі порозуміння. Натомість проти всяких його ворогів — хоч би й найближчих нам — ми разом з тим Військом стояти будемо, не вимовляючись близьким родством із ними». І ще: «Віри, як Православної Грецької, так і Римської Католицької, свобод і границь наших обопільних — коли б хто з ворогів на них наступати мав — одностайно з Військом нашим Запорозьким ми й нащадки наші боронити будемо».

Були висловлені, звісна річ, і побажання пінської шляхти до гетьмана: «Старшинства, уряди й зверхності, як земські, так і військові, з рук Його милості Пана Гетьмана Запорозького одержувати маємо. Одначе ті уряди, які здавна були виборні, так само будуть вільно всією шляхтою Повіту Пінського вибиратись, але за твердження їх по виборі у Його Милості Гетьмана просити будем обов'язані. Так само уряди й влади військові — у Війську, коли того треба, будучи — від його ж самого одержувати маємо і повинні ми ждати приказу чи його самого, чи того, кого він на урядами нашими військовими захоче мати начальником. І нікому, без його відома, самі не можемо об'являти війни».

Ось такою була ця присяга, на думку Липинського, не так Війську Запорозькому, як передовсім особисто гетьману (а присягали в XVII столітті спадковим монархам!). Для історика це — блискучий приклад конструктивної, копіткої праці з розбудови держави. Це підтверджує і відповідь Хмельницького від 28 червня 1657 року (27 липня його не стане...): «Предвічна мудрість, сама вказуючи шляхи суспільного життя, заборонила роблячим добро відплачувати злом, а приятелів серцем установила приймати приятельським, бо то не є річ гідна — відповідати на рибу гадюкою, на хліб — камінням і за добрі вчинки віддавати зло». Тому, пише вже смертельно хворий гетьман, «і Ми, від давніх не одступаючи звичаїв, Послів од Повіту Пінського, для ствердження вічного союзу присланих, по приятельськи і вдячно прийняли та установили обов'язки і умови, до того союзу належні, сумлінням своїм твердо їх забезпечуючи (мудрі слова, як порівняєш це із сучасними «договорняками», де тільки й мріють, аби обманути партнера. — І.С.)».

Звичайно, гетьман гарантував послам із Пінська: «Всі «вольності», належні права й привілеї — які за влади Польської були —

збережені будуть!» За Липинським, це — розумний компроміс: не відштовхувати союзників, прихильників і друзів, а навпаки — наближати їх до держави! До речі, такі гарантії тоді міг давати лише суверенний володар (монарх).

Вражає, що Липинський-історик був наділений і досі не надто поширеною серед людей науки рисою: здатністю піднятися над особистою «системою координат», над етнічним або соціальним походженням, невпинно тримаючись Істини, а не комфортних стереотипів. Справді, цей етнічний поляк вважав для себе справою честі визнати, що колосальне антипольське повстання під проводом Хмельницького було подією закономірною, виправданою і цілком природною. Більше за це: цей консерватор за політичними переконаннями не заперечував, що в тих конкретних умовах 1648—1657 рр. саме Хмельниччина, іншими словами, національно-визвольна революція українського народу (української шляхти, еліти нації, чию особливу державотворчу роль Липинський підкреслював наполегливо і невтомно, козацтва та селянства — союз цих трьох верств був рушійною силою повстання) була єдиним, безальтернативним виходом із ситуації, що склалася (додамо, що й сьогодні далеко не всі історики готові поділяти цю думку автора «України на переломі», розповідаючи натомість про «європейськість» Речі Посполитої).

Чим видатний український вчений обґрунтовує свої висновки? Надамо слово самому Липинському. Ось що він пише: «Велике українське повстання 1648 р. було викликане страшенним національним роздраженням, а з погляду тодішніх українців — національним утиском, котрий проявлявся головним чином в тому, що польська Річ Посполита в інтересі керуючих нею шляхетсько-магнатських кругів стала протегувати українську релі-

гійну унію, обмежуючи зразу в правах, а потім безсистемно намагаючись винищити непевне з державно-національного (національне — в ті часи ставало синонімом католицького) польського погляду українське православ'я. Отака польська, дратуюча українську націю, державно-національна політика; економічно-соціальні відносини в козацькій Україні, котрих головною ознакою ставала остра суперечність інтересів економічно інтенсивнішого дрібного та середнього, козацького й шляхецького землеволодіння, з інтересами економічно екстенсивного великого землеволодіння магнатського — врешті повна дегенерація на Україні польської державності (вражає, що про це чітко пише поляк Липинський! — І.С.), а значить, і її непотрібність для виконання цих тодішніх головних державних українських змагань — все це вмісті мусило довести до великого перевороту 1648—1649 років».

І далі — дуже важлива думка автора: «Поступово-опортуністичний український рух (яскравим представником якого був, приміром, Адам Кисіль. — І.С.), котрий у формі релігійної унії хотів політично помирити українські національні домагання з тодішніми, все сильнішими, теж поступовими, шляхецько-олігархічними, демократичними і антимонархічними, польсько-католицькими тенденціями — викликав серед української нації незвичайно остру, і zarazом по своїй соціальній структурі міцну й здорову, православно-монархічну реакцію». Тут, як вважав В'ячеслав Липинський, виняткову роль відіграли «всі прив'язані до старої національно-державної традиції військово-хліборобські та військово-промислові економічно продукуючі класи» (саме на них історик покладав особливі надії і в період Української держави Павла Скоропадського 1918 року!).

Конкретно: Липинський пише про «степове «українське» козацтво, останки православної «руської» хазяйновитої — в свої села від чужої і ворожої культури утікаючої — шляхти і заможне, промислове міщанство. Сполучення цих трьох економічно сильних класів з простолінійним і фанатичним у своїй «темноті» православним духовенством і такою ж православною інтелігенцією на ґрунті спільної національно-конфесійної ідеології + використання тодішніми політиками переворотової енергії соціально невдоволених селянських мас + прекрасна класово-військова організація козаччини + геній Богдана Хмельницького — і в підсумку історичне щастя, в формі цілого ряду високо талановитих, безмежно своїй ідеї відданих і морально дисциплінованих його помічників — ось що дало тодішній революції, яка розпочата була сотнею фанатиків в момент, здавалося, повного занепаду нації, найбільше можливу в тодішніх умовах побіду». Цікаво, що той, хто це написав, — аж ніяк не революціонер, а, навпаки, переконаний консерватор!

Липинський простежує наступний перебіг повстання. Він підкреслює: «Дальший розвиток подій поставив перед провідниками нації завдання дати Україні, «з неволі лядської» увільненої, такі правно-політичні форми існування, які б окреслили її відносини до сусідів — зовні, і які б унормували її міжкласові соціальні відносини — внутрі» (а хіба це засадниче завдання не стояло перед Україною Скоропадського у 1918 році й не стоїть перед нами зараз — у році 2018-му? Трагедія в тому, що наша верхівка далеко не завжди спроможна це завдання чітко сформулювати — не те що виконати! Бо геть не вважає це потрібним для себе...).

А далі — висновки Липинського стають дедалі жорсткішими (і актуальнішими для нас!). Після Зборівської угоди 1649 р., так само як і після Берестечка, вказує історик, «вся величезна енергія нації, ви-

ладована в перших часах повстання, була змарнована тодішніми політиками й пішла на торги за обмежену автономію. Цей сумний факт дуже ясно й виразно зазначили наші історики і дуже гостро обвинувачували за це Хмельницького. Але ж тоді, в XVII столітті, справа національна спочивала в міцних і певних руках завзятого козацького класу і його великого провідника. Цей клас із цілою енергією розвиває і веде її далі, неначе скріплений ще більше своїми помилками і невдачами». Липинський як об'єктивний і глибокий аналітик акцентує увагу на тому, що «по 1649 році слабне участь у повстанню українського селянства, потерпівшого сильно від крові на козацькій території (поскільки воно в ряди козацькі не вступило), від Татар, а в решті українських земель (на Волині, Поділля, Поліссю, Галичині і т.д.) знеохоченого до козацтва, котре, сконцентрувавшись від того часу на своїй території, оці північно-західні землі мусило на якійсь час у давній «неволі польській» залишити». І ще один, історично значущий процес, що на нього звертає увагу читача автор «України на переломі»: «Річ Посполита в тім самім часі тратить поміч магнатів — «королев'ят українних» — тепер, з хвилиєю переходу «на Україні» влади до Війська Запорозького, вже остаточно зруйнованих, і, що найважливіше, починає вона тратити численні шаблі української нескозаченої шляхти, котра, від 1650 р., стає чим раз більше нейтральною і все уважніше ставиться до України й політики її «Ясновельможного Великого Гетьмана».

Підсумуємо. «Допереяславська» доба для Липинського була добою «козацького автономізму», коли й сам гетьман, і значна частина його оточення ще не втрачали надії (точніше — плекали ілюзії) на можливість мирного реформування Польської держави, де були б належним чином застережені гідність та права української («козацької») нації. Як і завжди в історії, ці ілюзії виявилися

розвіяними. Умови ж Переяславської угоди 8(18) січня 1654 року автор характеризує стисло й нищівно: «Страта України» (!). Але це геть не означає, що такий високо фаховий вчений, як Липинський, обмежується, розповідаючи про Переяславські події, лише емоціями й не прагне дати зважений та всебічний аналіз події. Міркування Липинського варто навести розлогіше.

1653 рік. Автор зазначає: «Становище Гетьмана було дійсно трагічне. Хан Кримський, перекуплений 100 тисячами дукатів через Короля Польського, одержавши крім того від нього ж дозвіл брати ясир коло Львова і в дальшій Україні, зрадив Хмельницькому в найбільше критичні хвилини — під Жванцем. З послом козацьким Виговським Поляки в ніякі нові переговори вступати не хотіли, бо сенатори польські знов козаків за своїх «підданих» стали уважати. Татари — як писав до царя Хмельницький — хотіли його і Виговського видати Королю, а на початок 1654 року готувала Польща величезний похід для остаточного приборкання «збунтованої» України. Що найважливіше, великі монархічно-династичні замислі Гетьманські, розраховані на поміч турецьку і на протекторат Султанський, захитались під впливом смерті улюбленого сина й наслідника Тимофія, вбитого під Сучавою (зараз — Румунія. — І.С.) у вересні 1653 року».

Але, вказує автор, «замість повороту до Речі Посполитої поставили перед собою Гетьман і його помічники новий, настільки великий, настільки ризиковний план, щоб він з того безвихідного становища, в яким вони опинились, міг їх своєю незвичайністю і своєю грандіозністю вирвати. Сей план був: розвалити Польщу й Крим при допомозі Москви і — замість під іновірним султанським — під одновірним царським протекторатом Українську державу козацьку збудувати».

Вкрай важливе зауваження Липинського: «На Переяславську умову ми звикли дивитись крізь призму пізніше витвореної Переяславської легенди. А власне треба виразно одріжнити ці дві абсолютно різні форми одного й того самого історичного факту. Переяславська легенда постала під час Руїни козацької державності, сучасні свої ідеологічні форми прибрала вона допіру по полтавським погроми й остаточнім знищенню за Мазепи самостійницько-державних намірів української козацької аристократії. В сій своїй послідній формі вона гласить, що «народ малоросійський» під проводом свого Гетьмана Хмельницького, визволившись від Польщі, добровільно пристав до одновірної Московської держави — при чім поняття «одновірної» ще пізніше, тільки в кінці ХІХ століття, було замінено поняттям «однаціональної». В той спосіб Переяславська легенда лягла в основу теорії «Воссоединения Руси» (додамо до слів Липинського: й зараз, за Путіна, офіційної теорії Кремля!).

І все ж таки, попри фатальні наслідки Переяслава (очевидно, гетьманом не передбачувані), Липинський винятково високо оцінює роль Хмельницького в нашій історії. Ось його слова: «Від часу упадку Руської Князівської Держави і до нинішнього дня — на протязі шести століть — тільки один раз зміг постати серед нашої нації один спільний державно-національний фронт на чолі з гетьманом Хмельницьким проти двох одвічних претендентів на суверенітет на нашій землі: Москві й Польщі». Ця думка, підтверджена часом, є цілком слушною.

Ігор СЮНДЮКОВ

Про два окремі світи

Чому в Україні не можуть порозумітися «верхи» і «низи»?

Те, що українці протягом тривалого часу не змогли створити своєї повноцінної держави, мало не тільки й не стільки зовнішні причини, скільки причини внутрішні. І те, що зараз ми, ставши державним народом, опинилися перед лицем російської агресії, а за рівнем життя населення стоїмо на одному з останніх місць серед європейських країн, знову ж таки, має глибокі причини внутрішнього характеру.

Адже, незважаючи на бідність, Україна володіє чималими природними ресурсами. У неї непогане географічне положення, яке дає можливість заробляти на транзиті товарів. Є у нас також достатньо освічених, кваліфікованих людей. Недаремно останні, опинившись за кордоном, досягають непоганих успіхів у різних сферах. Але не у своїй країні, не на своїй землі...

Чому так? Звісно, можна шукати різні причини часткового характеру, говорити про складність трансформації радянської економіки в економіку сучасного типу. Правда, ведучи мову про «об'єктивні економічні закони», не варто забувати, що економіку творять люди, які мають своє світосприйняття й поступають у відповідності з ним. Можна говорити і про інші часткові причини — соціального, політичного чи культурного характеру. Але чи не буде це говоріння «втечею» від основної проблеми?

Треба сказати чесно: на сьогоднішній день маємо неконсолідовану національну спільноту, де «верхи», власне соціальна еліта, й «низи», «прості люди», живуть своїм життям. Це — окремі світи, які нечасто пересікаються. Тому в Україні існує величезний розрив між багатими й бідними. На одному полюсі маємо олігархів, які практично монополізували Україну. З іншого — абсолютну більшість людей, значна частина яких ледь зводить кінці з кінцями. Додайте до цього ще роздробленість нашої еліти і «простолюду» за регіональним, культурним, конфесійним та іншими ознаками. Відповідно, розділений український соціум, де переважно існує погана комунікація між його частинами, не є достатньо дієвим, ефективним. Ця неефективність стосується різних аспектів: економічних, соціальних, культурних. Через те українське суспільство відзначається розбалансованістю й поганою керованістю.

Як наслідок — маємо поширення в Україні сумнівних ідей. Це не лише різновиди комуністичних поглядів, яких було чимало в нашій історії. І які, попри заявлену декомунізацію, продовжують існувати — не обов'язково в радянському вигляді. Можуть вони мати свої вияви в популізмі чи навіть націоналізмі, який апелює до соціальної справедливості. До таких сумнівних ідей варто віднести й ідею «руського мира», яка, знову ж таки, в Україні мала і має численні модифікації. Сумнівними також є бездумний «прогресизм», копіювання західного досвіду — без урахування того, що цей досвід творився в дещо інших умовах, аніж умови українські. Тому «однозначне» його перенесення на українські реалії може дати не лише позитивний ефект, а й спричинити деструктивні явища.

Неконсолідованість українського суспільства має глибокі історичні корені, які, на жаль, ми практично не осмислюємо. А без такого осмислення складно говорити про виправлення ситуації.

Спадок Русі

У період Середньовіччя українські землі (переважно північні й західні) стали колискою держави, яка іменується Руссю чи Київською Руссю. Саме на українських землях була столиця цього державного утворення — Київ, а також важливі міські центри — Чернігів, Переяслав, Володимир (Волинський), Галич... Київська Русь була середньовічною імперією, яка, попри політичну роздробленість (що було характерно для тогочасних держав), залишалася відносно цілісним організмом — як у плані політичному, так і в плані релігійному, культурному. В межах цієї держави, яка в різних формах проіснувала близько п'ятисот(!) років, сформувалася своя цивілізація, котру можна назвати руською (не плутати з російською).

У середині XIV ст. відбулося падіння Русі й руської цивілізації, яка охоплювала терени Східної Європи — від Чорного моря до Балтійського. Тоді перестало існувати Королівство Руське, яке в нас продовжують іменувати кабінетним терміном Галицько-Волинське князівство. Колишні землі Русі були розібрані татарськими, польськими, литовськими та угорськими можновладцями. На колонізованих русичами угро-фінських землях, що опинилися в сфері політичного впливу татарської Золотої Орди, постало Велике Московське князівство, яке з часом почало претендувати на спадок Русі. Значну частину земель балто-чорноморського простору зайняло Велике князівство Литовське, де помітно переважало руське населення і яке значною мірою продовжило політичні й культурні традиції Русі Київської. Натомість Галичина була захоплена Польським королівством, а Карпатська Русь — Угорським. Ще одним уламком колишньої Русі стала Молдавія, яка виникла на південних землях

Королівства Руського. Значну частину населення цієї країни становили слов'яни (русини). А в плані політичному й культурному Молдавія чимало запозичила в Руського королівства. Правда, з часом тут почали посилюватися волоські елементи. І поступово в цій країні слов'янські елементи перестали домінувати.

Падіння Русі було й падінням руського етносу, який мусив зійти з великої політичної арени, «замкнутися в собі». Це, зокрема, спостерігалось в Речі Посполитій, яка виникла як федеративна держава 1569 року в результаті об'єднання Королівства Польського та Великого князівства Литовського. При цьому основні українські землі увійшли до складу Корони Польської.

Не можна сказати, що в той час руська цивілізація як така перестала існувати на українських землях. Адже зберігалася тут Православна церква, у діловодстві широко використовувалася так звана руська мова. Можна говорити й про існування руської етнополітичної свідомості — принаймні на рівні елітарному.

«Загублений світ» Василя Загоровського

Із кінця XVI ст. до нас дійшов цікавий документ — заповіт волинського шляхтича Василя Загоровського. Про останнього варто сказати кілька слів. Він належав до родинного клану Загоровських, які мали володіння на теренах Волині. Це була відносно заможна і впливова шляхта, хоча в плані матеріальному поступалася магнатам, а в плані родовому — князям.

Василь Загоровський обіймав посади каштеляна брацлавського, королівського маршалка й володимирського городничого. Трапилося так, що він, воюючи, потрапив у полон до кримських татар. Не маючи змоги визволитися, Василь Загоровський написав у

полоні в 1577 р. заповіт. Зрозуміло, це був прагматичний документ, в якому йшлося про те, як розпорядитися майном, котре належало автору зазначеного документа. Також давалися рекомендації щодо виховання дітей.

Цей заповіт є відносно відомим твором. Однак дослідники звертають на нього увагу як на документ педагогічної думки, адже в ньому була розписана система освіти для тогочасного шляхтича. Насправді, документ дає набагато більше інформації, в т. ч. й такої, що стосувалася відносин між тогочасними шляхтичами та іншими верствами населення України.

Із документа видно, що Василь Загоровський добре знав своє господарство — де що в нього росте, що треба посадити, що впорядкувати і т. ін. Тобто вникав у господарські проблеми. Зараз би ми таку людину назвали менеджером.

Але не лише менеджером. Василь Загоровський був і меценатом. Він піклувався про православні храми — давав кошти на потреби Іллінської церкви в місті Володимир (Волинський), а також для церкви у своєму маєтку в селі Суходоли.

Треба розуміти, що храм у ті часи — не лише місце для молитви. То було важливе місце комунікації, громадського життя. Також храми часто виконували роль освітніх осередків, адже при багатьох із них існували школи і навіть скрипторії. Такою, наприклад, була згадана Іллінська церква. Василь Загоровський спеціально виділяв кошти для місцевого дяка, аби той займався культурно-освітньою діяльністю. У заповіті читаємо: «І то для того дяку доброму більше [дається], щоб... дітей, котрих на науку йому будуть давати, й Богу й людям добрим удячно [науки] навчав, у церкві на книгах гаразд читав і співав, книги, яких церква пильно

потребує, з доброго підняття щоб уставно писав, аби щотижня по три зошити правильно, справедливо й нефальшиво списував. А на рік півтораста зошитів...»

Окрім того, Василь Загорівський виділяв кошти на те, що ми б зараз назвали соціальним захистом. При Іллінській церкві та церкві в селі Суходоли він фундував шпиталі, в кожному з яких могло перебувати по двадцять людей. Правда, не треба плутати шпиталь і лікарню. У той час шпиталями називали притулок для бідних і немічних.

Також Василь Загорівський у своєму заповіті говорить про те, що потрібно уникати утисків підданих. Передаючи в управління власні маєтності своїй дядині, він пише: «...щодо підданих моїх її милість, пані дядина, має застерігати, аби утримувалися без утиску та зайвин од урядників. А що в часі жнив у них робота важка є, по двоє жати із дому ходять, на те, їх потішаючи, щонеділі, поки озимину та ярину обіжнуть, її милість, пані дядина, має веліти давати їм випивати по бочці пива, аби не лихословили, а справедливо згадували, до церкви в неділю і в кожне свято аби ходили, молячись Богу-Сотворителю, і в усьому добре чинили».

Отакі колись були в Україні експлуататори-«кровопивці»!

Шляхтичі збройно обороняли свої володіння й водночас займалися господарюванням. Вони намагалися надмірно не експлуатувати підданих. Навіть іноді задобрювали їх — особливо тоді, коли ті виконували важку роботу. Займалися шляхтичі також благодійністю, допомагали нужденним — з цією метою, зокрема, створювали шпиталі.

Виявляли вони турботу й про церкву православну. Це була важлива інституція, яка єднала «верхи» й «низи», сприяючи консолідації суспільства.

Василь Загоровський не був винятком. Подібним чином діяли й інші руські (українські) православні шляхтичі. Звісно, всяке траплялося, виникали й конфлікти між представниками різних станів. І все ж можна говорити, що в той час на українських землях був певний соціальний консенсус.

Однак цей консенсус виявився зруйнованим. Важливу роль у цьому руйнуванні відіграв релігійно-культурний чинник. У заповіті Василя Загоровського можна знайти вже перші ознаки цього руйнування.

Зокрема, автор заповіту говорить про те, як навчати своїх синів. Спочатку їх має вчити православний дяк «руському письму» й «віри своєї». Потім їм треба підшукати «бакаляра», тобто випускника якогось європейського університету, котрий би навчав латинської мови. А після цього Василь Загоровський пропонував віддати синів «до науки єзуїтам у Вільні», тобто у Віленський єзуїтський колегіум, який з часом став академією.

Справді, єзуїти добре навчали своїх вихованців латинської мови. А її знання відкривало непогані кар'єрні можливості для шляхтичів. Адже щоб посідати державні посади в Речі Посполитій, треба було знати латину. Це була мова культури, Римо-Католицької церкви, міжнародного спілкування. Нею в багатьох європейських державах велася документація.

Звісно, Василь Загоровський не допускав покатоличення своїх дітей. Він говорить, щоб вони «закоу грецького (тобто православ'я. — П. К.) ніколи аж до смерті своєї не покидали». Але бажання та реалії — не одне й те саме.

Діти православних шляхтичів, навчаючись у католицьких школах, так чи інакше долучалися до «латинського світу». Особливо успішно покатоличували їх єзуїти, що мали численні добре організовані школи. Не дивно, що через якихось два десятки років серед Загоровських було чимало католиків. Українські православні шляхтичі, князі, перебуваючи під впливом більш дієвої, конкурентної західної («латинської») культури, відходили від своєї віри, а в плані етнічному долучалися до поляків. У такій ситуації вони, будучи *gente rutenus*, стали *natione polonus*, тобто, усвідомлюючи своє українське коріння, пішли на службу до Польської держави й до «польського народу». У політичному плані ці люди стали усвідомлювати себе поляками і, зрештою, ополячилися.

Через десять років після написання заповіту Василя Загоровського, у 1587 р., з'явилася невелика за об'ємом полемічна книга Герасима Смотрицького «Ключ царства небесного», де є твір «Календар римський новий». Автор, зокрема, звертає увагу, що в Русі-Україні панують католики, які відзначають релігійні свята за «новим римським календарем». Натомість підданими є православні, які живуть за своїм «старим» календарем. І ось на календарному ґрунті виникають конфлікти. Пани хочуть, щоб свята відзначалися «по-новому», і змушують до цього селян.

У наведеному твердженні Герасима Смотрицького є перебільшення. У той час далеко не всі шляхтичі на українських землях стали католиками. Тут ще залишалося чимало православних магнатів і шляхтичів. Та все ж спостерігалися тенденції їхнього покатоличення й полонізації.

На початку XVII ст. ці тенденції стали достатньо вираженими. У 1610 р. син Герасима Смотрицького — Мелетій, писав у своєму ві-

домому полемічному творі «Тренос», що від православної церкви й від Русі відійшли русько-українські князівські та шляхетські роди, зокрема надзвичайно могутній рід Острозьких: «Де тепер той безцінний камінець — карбункул, як світильник світляний, що його я між перлами, як сонце між зорями, в короні голови моєї носила — дім княжат Острозьких, що блиском світлості старої віри своєї над усі інші світлів?» Згадавши рід князів Острозьких, Мелетій Смотрицький звертає увагу на покатоличення інших русько-українських князівських родин: «Де інші дорогі й рівно безцінні тої ж корони каміння — славні доми руських князів — неоціненні сапфіри, безцінні діаманти: княжата Слуцькі, Заславські, Збараські, Вишневецькі, Сангушки, Чарторийські, Пронські, Ружинські, Соломирецькі, Головчинські, Крошинські, Масальські, Горські, Соколинські, Лукомські, Пузини й інші без числа, котрі вичисляти по одному було б довго!» А після цього він говорить про покатоличення впливових шляхетських родин: «Де попри них інші неоціненні мої клейноди — родовиті, мовлю, славні, великомисленні, сильні й давні доми по всім світі голосного доброю славою, могутністю і відвагою народу російського — Ходкевичі, Глібовичі, Кішки, Сапіги, Дорогостайські, Войни, Воловичі, Зеновичі, Паци, Халецькі, Тишкевичі, Корсаки, Хребтовичі, Тризни, Горностаї, Бокії, Мишки, Гойські, Семашки, Гулевичі, Ярмолинські, Чолганські, Калиновські, Кирдеї, Загоровські, Мелешки, Боговитини, Павловичі, Сосновські, Скумини, Потії й інші?» У ще одному своєму полемічному творі — «Апології» (1628 р.), Мелетій Смотрицький запитував: «Чи багато ще зісталось шляхетських родів на нашій стороні? Скажіть, прошу вас, побачите ясно, що за десять літ убуло їх тисячі. А після вас убуде ще більше, бо вже за вашого життя діти ваші вже не ваші!..»

Деякі дослідники вважають, що в цьому «лементі» Мелетія Смотрицького є перебільшення. Далеко не всі представники названих родів стали католиками, до того ж окремі князівські й шляхетські роди продовжували зберігати «чистоту православ'я». Зрештою, сам Мелетій Смотрицький в «Апології» говорив про збереження елітарних структур Русі: «Маємо з своєї сторони повну ієрархію, також архімандритів, ігуменів, ієромонахів, пресвітерів. Маємо... преславних родів княжат і панів, шляхту й рицарство. Маємо великі братства по містах».

Мелетій Смотрицький був далеко не єдиний, хто порушував питання втрати Руссю своєї еліти. До нього звертався Ісайя Копинський у своєму листі-посланні до князя Яреми Вишневецького (1632 р.). Останній зрікся православ'я і став католиком, що викликало несприйняття Ісайї. Автор згаданого послання спеціально акцентував увагу на тому, що в минулі часи руська (українська) еліта була православною і що православному віру не можна називати «хлопською».

Ця проблема була помітно ускладнена Берестейською церковною унією 1596 р. Остання розколола як «верхи», так і «низи». Частина православних князів і шляхтичів прийняли унію, інша частина — ні. Те саме можна сказати про духовенство, міщанство й селянство.

Дуже точно тодішню ситуацію описав Іван Франко. «...Русь, — зазначав він, — тратила віру в себе саму, тратила почуття власної гідності і тої натуральної живої солідарності, яка держить при купці всяку живучу суспільність і ненастанно обновлює, подвоює її сили; Русь привикла оглядатися все на других; жебрати, запобігати чиєсь ласки, унижуватися і коритися без потреби, мірити життя і

суспільні справи вузькою міркою особистого утилітаризму. Все, що було серед неї живіше, пройняте духом і бажанням ширшого, горожанського життя, покидало її, не почувачись на до якої вини, бо чуло, що покидає секту, а не суспільність». Такі процеси відбувалися не лише в Речі Посполитій. Те саме спостерігалось в Карпатській Русі, де місцева руська еліта мадяризувалася. Дещо пізніше подібні процеси відбулися в Молдавському князівстві й Румунії. Український етнос ніби став «обезголовленим», без своєї провідної верстви.

Поступове розмивання руської (української) еліти, її покатоличення й полонізація мали для України сумні наслідки. Уже на середину й другу половину XVII ст. значна частина української соціальної еліти стала католицькою (передусім це стосувалося земель Речі Посполитої). У XVIII ст. соціальна еліта Правобережної України переважно ідентифікувала себе як поляків — навіть тоді, коли залишалася уніатською.

Наприклад, один із творців польської конституції 3 травня 1791 р. Гуго Коллонтай походив із руської (української) родини. Його предки навіть спонсорували деякі уніатські видання Почаївського монастиря. Однак сам Гуго, ставши людиною польської культури, виступав за те, щоб полонізувати українських селян. Те саме можемо сказати про національного героя Польщі Тадеуша Костюшка. Родина Костюшків належала до руської шляхти Берестейщини. Правда, батько Тадеуша вже був католиком. Зате його мати дотримувалася уніатського віровизнання. Також уніатською була родина матері видатного польського поета-романтика Юліуша Словацького. Його навіть хрестили в уніатському храмі.

Релігійні та культурні відмінності між «верхами» й «низами» в Україні (переважно Правобережній), що склалися у XVII—

XVIII ст., вели до руйнування того суспільного консенсусу, який існував до того часу. Пани-католики, котрі вважали себе поляками, дивилися на своїх підданих як на іновірців і взагалі як на чужинців, з якими не варто церемонитися.

У першій половині XVII ст. йшло інтенсивне освоєння полонізованими шляхтичами й шляхтичами-поляками лісостепових і степових просторів сучасної України. Освоєння це відбувалося переважно за рахунок руських селян. Цікаво відзначити такий, здавалось би, парадоксальний факт. Польські селяни, переселяючись тоді на українські землі, переходили на руську (українську) мову й приймали православну віру.

Саме тоді склався в Україні стереотип, що пан — це католик і поляк, а селянин — русин (українець) і православний.

Старий, «добрий» світ Василя Загоровського був зруйнований...

Велика українська революція і поява козацької еліти

Освоєння родючих лісостепових і степових просторів мало для магнатерії та шляхти Речі Посполитої два боки медалі. З одного боку, на цих землях вирощували велику кількість зернових, значна частина яких експортувалася в країни Західної Європи. Русь-Україна в той час стає, образно кажучи, житницею Європи. А це давало можливість магнатам і шляхтичам, що колонізували ці простори, серйозно збагатитися. Наприклад, відомий князь Ярема Вишневецький, який був русином-українцем за походженням, у молоді роки не належав до заможних людей. Проте, отримавши землі на Лівобережній Україні, протягом короткого часу нажив величезні багатства й став одним із найгошовитіших магнатів Речі Посполитої. Навіть король не мав таких багатств, як він.

Взагалі для шляхти Речі Посполитої Україна стала землею, яка «тече медом і молоком». А період першої половини XVII ст. уявлявся їй як «золоті часи». І справді, в той час Річ Посполита стала сильною та заможною державою.

Але багатства зіпсували її еліту. Магнати й шляхта поступово деградували. Вони втрачали колишній бойовий дух. У країні набула значного поширення корупція. Чимало шляхтичів, а особливо магнатів, що мали землі в Україні, не займалися господарюванням, а передавали управління маєтками євреєм-орендарам, тим самим забезпечуючи собі безтурботне й сите життя. Зрозуміло, орендарі не особливо церемонилися з селянами, намагаючись їх максимально експлуатувати. Це, відповідно, породжувало невдоволення.

З іншого боку, Річ Посполита не мала (чи не хотіла знаходити?) військових сил, які б захищали новоосвоєні лісостепові й степові простори від набігів кримських татар. Функцію захисту цих земель поступово перебирають українські козаки. Останні почали претендувати на статус, який би ставив їх на один рівень зі шляхтичами.

Таким чином, магнатерія й шляхта, яку «зіпсувало» багатство, не зогляділася, як у неї виріс серйозний конкурент. На українських землях у першій половині XVII ст. почала формуватися альтернативна до шляхетської козацька соціальна еліта. У 1620—1630-х роках вона заявила про себе, піднявши низку повстань.

Ця еліта, на відміну від шляхетської, дистанціювалася від католицизму й унії та виступила в ролі «захисників православ'я». Водночас козаки починають претендувати на роль продовжувачів державних і соціально-політичних традицій Давньої Русі. Такі претензії бачимо, наприклад, у «Протестації» київського православного

митрополита Іова Борецького, у «Віршах на жалісний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного» та деяких інших творах того часу.

Виникнувши на слов'яно-тюркському пограниччі, українське козацтво, попри домінування в ньому слов'янських елементів, увібрало в себе й чимало елементів тюркських. Серед козацьких провідників-повстанців були люди тюркського походження. Таким був Тарас Трясило і, ймовірно, Павло Бут (Павлюк). Існували також відомі козацькі роди тюркського походження. Наприклад, Кочубеї. Козацькі повстанці 20—30-х рр. XVII ст. мали певні зв'язки з кримськими татарами й отримували від них допомогу. З часом кримськотатарський чинник почав відігравати помітну роль у протистоянні козаків, з одного боку, й шляхти та магнатів — з другого. Особливо це стосується повстання під проводом Богдана Хмельницького, яке в нас останнім часом іменується революцією. Значну частину повстанського війська під час Хмельниччини становили кримські татари. Також кримськотатарське військо відіграло помітну роль у подіях після Хмельниччини, які стали її продовженням.

Не вдаючись до детального аналізу цієї революції, яку можна було б назвати Великою українською революцією, відзначимо таке. Як і в будь-якій соціальній революції, головним її наслідком став перерозподіл власності й трансформація соціальної еліти. Чимало шляхтичів на українських землях втратили свою власність. Причому це були не лише польські й полонізовані шляхтичі. Серед них зустрічаємо чимало православних та уніатів, які вважали себе русинами. Натомість збагатилася козацька верхівка. На місці старої постала нова еліта, сформована як із простолюддя (козаків та покозачених селян і міщан), так частково і з шляхетських елементів, які не встигли полонізуватися.

Безелітарна нація?

Що ж до XVIII—XIX ст., не варто говорити, що імперська русифікація малоросійського дворянства була повною. Деякі нащадки козацької старшини (більшою чи меншою мірою) продовжували зберігати специфічну малоросійську свідомість. Серед них були поширені ідеї автономізму. Це знайшло вияв, зокрема, в появі твору «Історія русів», який став дуже популярним серед дворянства на теренах Лівобережної України. Не менш популярним був цей твір серед представників української діаспори, що оселилися в російських столицях — Петербурзі та Москві. Вказаний твір говорив про окремішність русів-українців від росіян, про їхню «минулу славу». З часом мотив «минулої слави» стає поширеним серед українських поетів-романтиків, більшість яких були вихідцями з дворянського середовища. Чимало дворян на теренах колишньої Гетьманщини (це переважно були землі Полтавської та Чернігівської губерній) широко користувалися українською мовою. Тому саме з їхнього середовища вийшли перші класики новочасної української літератури. На основі діалектів земель колишньої Гетьманщини творилася новочасна українська літературна мова. Ці терени в період націоналізму стали місцем, де починала формуватися новочасна українська нація.

Та все ж малоросійських дворян з «українською свідомістю» виявилось не так багато, щоб творити критичну масу для модерного націотворення. Більшість із них воліла ставати людьми російсько-імперської культури й бути патріотами імперії.

Тому «батьки» новочасної української нації апелювали не до «верхів», а до народу. Народництво, підсилене романтичними ідеями, стало для них «релігією». Так, Микола Костомаров спе-

ціально звертав увагу на те, що українці постійно втрачають свою еліту. Зокрема, такі думки зустрічаються у його роботі «Дві руські народності»: «Доля південноруського племені влаштувалася так, що ті, хто висувався з маси, звичайно, втрачали і народність; за старих часів вони ставали поляками, а нині — великоросами: народність південноруська постійно була і тепер залишається надбанням простої маси. Якщо ж доля відцурається тих, хто висувається зі сфери прадідівської народності, то вона якось їх поглинає знову в масу і позбавляє набутих переваг». Тобто безелітарність українців Микола Костомаров трактував як «долю». При цьому якось «забувалося», що руси-українці в давні часи мали свою еліту. Про це навіть намагалися говорити козацькі літописці й «Історія русів». Роблячи висновок про безелітарність українців, Микола Костомаров підштовхував до думки, що вони мали б служити «матеріалом» для росіян — хоча й доволі цінним.

При цьому Микола Костомаров та його соратники намагалися в пропагандистських текстах подати безелітарність українців як чесноту чи навіть перевагу, що допоможе їм стати народом-месією. Такий підхід спостерігаємо у «Книзі биття українського народу» (1847 р.), створеній у середовищі Кирило-Мефодіївського братства. Вважається, що її автором був Микола Костомаров.

Чи було народництво причиною програних визвольних змагань у 1917—1920 роках

Наприкінці Першої світової війни українці, як й інші народи Центральної та Східної Європи, що входили до складу імперських держав (Росії, Австро-Угорщини, Німеччини), отримали можливість

ті створити національні держави. Причому шанси українців виглядали дуже добре. Але ця можливість, за великим рахунком, так і не була реалізована. Створення маріонеткової Української Соціалістичної Радянської Республіки, в якій навіть деякий час здійснювалася українізація, а також виникнення численної української політичної еміграції — такий був фактичний результат визвольних змагань 1917—1920 років.

Звісно, існувала низка причин, які призвели до поразки українців у тодішні часи. Аналізувати їх — окрема тема. Але однією з головних причин (якщо не головною!) була «розбалансованість» української еліти і народних мас.

Якщо говорити про тогочасну українську еліту, то загалом вона не мала розвинутої української національної свідомості. Значна частина її на українських землях, що входили до складу Російської імперії, ідентифікувала себе як росіян. Інша частина, яка була загалом свідомою свого українського походження, часто належала до людей російської імперської культури. Наприклад, таким був Павло Скоропадський, який відіграв помітну роль в українських визвольних змаганнях 1917—1920 років. Достатньо прочитати його мемуари, де чітко простежується це русофільство. Те саме можемо сказати про Володимира Вернадського — організатора Всеукраїнської академії наук. І про багатьох інших. Такі люди з осторогою ставилися до українського національного руху, навіть демонстрували свою неприязнь до його представників. Щось подібне можна сказати про еліти Галичини, Карпатської України, Буковини та Мараморщини. З тією лише відмінністю, що мали їхні представники не проросійську орієнтацію, а, відповідно, пропольську, проугорську й прорумунську.

На чолі українського національного руху опинилася незначна частина еліти, яка мала українську свідомість. Переважно це були інтелігенти, дрібні службовці, нижчі чини офіцерства. Серед них було вкрай мало промисловців, підприємців, поміщиків, офіцерів та адміністраторів, які б займали високі позиції.

Ці люди не мали належного управлінського досвіду. Тому сподіватися, що вони належним чином зорганізують інституції незалежної держави, не варто було. Центральна Рада, яка на початках визвольних змагань була головним політичним осередком українського руху, виявилася малоефективною. Сформовані нею українські державні інституції діяли погано. Відчувався кадровий голод. Великою помилкою Центральної Ради було небажання формувати українські військові структури. Натомість вона вдавалася до гарних заяв, роздавала щедрі обіцянки. Але не поспішала їх виконувати.

Прихід до влади гетьмана Павла Скоропадського у квітні 1918 р., здавалось би, мав виправити ситуацію. При владі опинилися люди, що мали і військовий досвід, і досвід державного управління. Справді, за часів Гетьманату були зроблені значні кроки в розбудові державних структур і культурних інституцій.

Але, на жаль, гетьманська влада зневажливо ставилася до українського національного руху. Дистанціювалася вона й від українського населення. Для неї воно, здебільшого, було «чужим» — принаймні в плані культурному.

Суспільний консенсус за часів Гетьманату так і не відбувся. По-перше, Павло Скоропадський не знайшов спільної мови з представниками українського національного руху. Щоправда, й останні не дуже поспішали назустріч гетьману. Наприклад, Павло Скоропадський пропонував Михайлу Грушевському зайнятися орга-

нізацією й очолити Всеукраїнську академію наук. Однак той відмовився від такої пропозиції. Зате пізніше пішов на співробітництво з більшовиками.

Не будемо дискутувати, хто більше винен у тому, що Павло Скоропадський та його оточення не знайшли спільної мови з націонал-демократами. Винні й одні, й другі. І для одних, і для других це мало негативні наслідки. Лідери українського руху зорганізували повстання, скинувши Павла Скоропадського. Проте, отримавши владу, вони скоро її «розгубили». А в кінцевому рахунку загинула молода Українська держава.

По-друге, уряд Павла Скоропадського проводив жорстку соціальну політику, яка викликала невдоволення серед широких верств населення, зокрема селянства. Саме за часів Гетьманату розгортається повстанський рух, що мав соціальний характер. Наприклад, тоді заявив про себе Нестор Махно. Він зумів зібрати навколо себе прихильників, які воювали під анархістськими гаслами. Більшість цих анархістів походили з українських селян.

Сьогодні Україна опинилася перед лицем серйозних викликів. Мається на увазі не лише війна з Росією на Донбасі. Це також те, що Україна за рівнем життя стоїть на одному з останніх місць серед країн Європи, через що йде інтенсивне вимивання трудових ресурсів. Зрештою, Україна має серйозні демографічні проблеми — помітно скорочується її населення. Щоб відповісти на ці виклики, якраз і необхідна суспільна консолідація. А над цим треба ще багато попрацювати, щоб знайти порозуміння між «верхами» й «низами»

Петро КРАЛЮК

Винниченко і Скоропадський, або Чому гетьман не втримав булаву?

У Володимира Винниченка є слова про те, що українську історію неможливо читати без брому. Але річ у тім, що й самого Винниченка читати «без брому» складно. І писати про нього непросто, надто коли йдеться про політичну історію України. Один із її карколомних сюжетів — події 1918 року, драматичне для нашої державності протистояння Винниченка й Скоропадського.

Винниченко: подвійна гра

Після приходу до влади Павла Скоропадського Винниченко залишив Київ. Якийсь час, як і багато хто з його кола, переховався на Княжій горі під Каневом. Тут, на дачі археолога Миколи Біляшівського, зібралось вельми колоритне товариство: Володимир Винниченко, Євген Чикаленко, Павло Тичина, Степан Васильченко, Павло Зайцев... Під горою, на Дніпрі, стояла пришвартована Чикаленкова яхта «Чайка»: вона виконувала функції «плавучого готелю», в якому мешкали друзі та близькі Євгена Харлампійовича.

1 липня 1918 р. Євген Чикаленко записав у щоденнику: «Майже десять день прожив я на плавучій земській дачі «Чайка» коло могили Т. Г. Шевченка... Разом зі мною проживали на «Чайці» екс-

міністри Голубович, Шаповал, бувший командуючий військом Павленко, а недалечко від «Чайки», на дачі Біляшівського, проживає Винниченко, який написав тепер дуже гарну драму з сучасного життя, під час большевицького нападу на Україну» (йдеться про п'єсу «Між двох сил». — В.П.).

Тоді ж, у липні, на Княжій Горі стався казус: Винниченка заарештували «чини Особого Відділу при штабі гетьмана», оскільки мали інформацію, що він начебто готує «державний переворот» (цей епізод детально описано в щоденнику Винниченка; запис від 10 липня 1918 р.). Непорозуміння, однак, швидко завершилося тим, що заарештованого відпустили, та ще й мало не з вибаченнями...

А вже 18 вересня 1918 р. Винниченко очолив Український Національний Союз, до якого увійшли, крім УСДРП, й інші партії соціалістичного спрямування, що позиціонували себе як українські демократи, виразники інтересів трудового народу. Влада гетьмана, підтримувана німецьким командуванням, трактувалася ними як реставрація, як реванш великих підприємців і землевласників.

Розуміючи хисткість свого становища і намагаючись розширити соціальну базу, на яку можна було б зіпертися, П. Скоропадський запропонував українським демократам сформувати коаліційний уряд і тим самим сконсолідувати суспільство. Через міністра закордонних справ Дмитра Дорошенка він офіційно запросив В. Винниченка, А. Ніковського та Ф. Швеця до себе в Гетьманський будинок на вул. Інститутській, 40, і 5 жовтня 1918 р. сторони досягли домовленості про входження до Кабінету Міністрів представників Національного Союзу. Міністрами стали

О. Лотоцький, П. Стебницький, О. В'язлов, В. Леонтович і М. Славинський.

Свої враження від зустрічі з гетьманом Винниченко зафіксував у щоденнику, причому його тон — безжально-нищівний, навіть брутальний. До Скоропадського він, учорашній прем'єр, ставився з цілковитим презирством: «Смішним і малесеньким видається весь процес переговорів з тим нещасним, тупим і слинявим кретином з приводу «кабінету». От він сидить у червоному «моєму» кабінеті, за тим самим столом, за яким я приймав делегації, послів від Антанти, комісарів, більшовиків. Наскільки велика сила автосугестії: цей обмежений, неосвічений, мабуть, хворий офіцер руської армії цілком щиро вірить у те, що він гетьман, себто людина вища за інших, що має право на владу і що інші те право признають і поважають його. Він старається поводитися просто і сам це одмічає, а також його приближені одмічають з притиском, що він поводить з усіма зовсім-зовсім просто, як звичайна людина.

Білява, лиса, довгаста голова з породистим носом і круглими, каламутними, неуважними, немов трохи розтеряними очима. В куточках губ набирається слина і білою піною набивається там, коли він говорить. А говорити ця «звичайна людина» любить, але говорить кострубатими, пошарпаними, неохайними фразами, запинаячись, перестрибуючи на друге, забуваючи тему, кречучи і роблячи враження людини, яку треба одправити в лікарню.

Тим часом класовий інстинкт у цього дегенерата досить дужий. І класова честолюбність не мала. Йому хочеться зіграти якусь немалу ролю. Ролю відновителя «твердих устоїв правопорядку» (Винниченко В. Щоденник. — Т.1. — Едмонтон — Нью-Йорк, 1980. — Запис від 27 листопада 1918 р.).

Гетьман Скоропадський для голови Національного Союзу Винниченка — політичний ворог, не інакше. Але Винниченку важко приховати й свої безмежні амбіції: вони завжди веліли йому претендувати виключно на перші ролі, зневажаючи тих, хто в нього ті ролі «відбирав».

Погодившись на участь у Кабінеті, В. Винниченко, як виявилося, вів подвійну гру. Участь у гетьманському уряді Федора Лизогуба була лише ширмою, за якою насправді велася підготовка до збройного повстання проти Скоропадського. Дмитро Дорошенко, коментуючи таку тактику Винниченка, не міг стримати гіркоти й досади. Реформи, писав він, могли «сконсолідувати Українську державу, скріпити її, разом з тим скріпити й повагу та авторитет гетьманської влади. Але цього останнього якраз і боялася певна частина української демократії, для якої влада була головним об'єктом усіх устремлінь і заходів, для захоплення якої вона готова була йти через найглибші потрясення й руїни й не цуралася найкрайніших демагогічних заходів. От чому, однією рукою впроваджуючи до Кабінету своїх кандидатів, керманічі Національного Союзу другою рукою готовили гибель гетьманського правління і створеного ним ладу — переговорюючи з ворогами Української держави й організуючи збройне повстання проти гетьмана» (Дорошенко Д. Історія України 1917 — 1923 рр. — Т.2. — К., 2002. — С.277).

Переговори Володимира Винниченка з більшовиками — Християном Раковським та Дмитром Мануїльським — факт доконаний. Не приховував його і сам Винниченко. Зокрема, в статті «Єврейське питання на Україні», надрукованій 1923 року в пражському журналі «Нова Україна», він писав: «Перед початком повстання поміж українським Національним Союзом (у моїй особі) і російським

совітським урядом (в особі представника його на Україні Мануїльського) заключено тайну умову, на основі якої російський уряд мав заховувати доброзичливий нейтралітет щодо повстанців у їхній боротьбі проти німецької армії та гетьмана».

Чи була то тільки, кажучи словами Ісака Мазепи, «політична наївність»? Чи, може, давалася взнаки політична близькість українських соціал-демократів до російських більшовиків, з якими, як уявлялося, разом можна досягти бажаної мети — всесвітньої соціалістичної революції? Гай-гай, «довірливість» до «братів» із Росії (які насправді тільки й чекали, коли українці ослаблять один одного!) виявилася просто-таки фатальною...

За двадцять років до подій, про які йде мова, Іван Франко змушений був констатувати, що серед українських радикалів є такі, які «признавали себе в першій лінії соціалістами, а тільки в другій — українцями». Випадок Винниченка, здається, ще складніший: «соціаліст» і «українець» у ньому раз у раз мінялися місцями! А то й вступали в конфлікт між собою...

14 листопада 1918 р. П. Скоропадський проголосив федерацію України з Росією. Того ж дня Український Національний Союз обрав Директорію, до складу якої увійшли п'ятеро — В. Винниченко (голова), С. Петлюра, Ф. Швець, А. Макаренко та О. Андрієвський.

«Члени Директорії — просто патріоти, хороші, чесні, не дурні, але тільки патріоти, — нотував у щоденнику Винниченко. — Вони не революціонери. Петлюра енергійний, трошки шамотливий, з певною ініціативою, з шабльономим демократизмом, честолюбець. Він боїться за свою популярність і за всяку ціну хотів би її зберегти. Коли для цього треба буде стати більшовиком, він стане ним. Коли

гетьманом — стане гетьманом. Швець, Макаренко, Андрієвський хороші чесні обивателі, які совісно, навіть з деяким ентузіазмом ставляться до своєї місії. Вони не вірять у свою соціалістичність і часом зі страхом подивляються, куди це їх несе. Але вони не будуть опиратись, коли їх занесе навіть у справжню соціальну революцію. Усі вони не бачать грандіозности і величезної ваги своїх власних кроків» (30 грудня 1918 р.).

Щоденникові записи В. Винниченка викликають складні почуття. Їх автора буквально переповнює відчуття власної вищості над іншими, поблажлива зверхність у ставленні до тих, хто поруч. Він ледве стримує роздратування, коли йдеться про Петлюру і його популярність. А крім того, Винниченко роздвоєний: він перебуває в епіцентрі подій — і водночас відчувається мовби відстороненим від них. Ось-ось має початися наступ військ Директорії із Фастова на Київ, а Винниченка не полишають сумніви. Він споглядає, спостерігає за всім, що відбувається: «Можливо, цю справу захоплення влади в даний момент ми програли. 75 шансів за поразку під Києвом, за безпорядочне тікання нашого недисциплінованого війська, за остаточне розбиття нас німцями і Антантою разом. Але перемога наша в тому, що ми, українські соціалісти і демократи, що ми, українці, з'єдналися з своїм народом. Хай нас розіб'ють фізично, але духово, національно й соціально ми поєднані тепер, і в слушний час наш голос матиме довір'я в народі нашому. Це є те основне завдання, яке ми мали на меті, виступаючи, ще обмірковуючи виступ і не знаючи, як будуть ставитись до нас німці» (28 листопада 1918 р.).

Повалити гетьмана все ж удалося: 14 грудня 1918 р. Павло Скоропадський зрікся булави і виїхав за кордон. Директорія, здавалося б, досягла своєї політичної мети. Однак із формулюванням і опри-

людненням своєї політики вона зволікала неприпустимо довго. Тільки 26 грудня 1918 р. з'явилася політична Декларація Директорії, а 8 січня — закон про націоналізацію землі. «Українські маси йшли за найрадикальнішими гаслами», констатував І. Мазепа. Тож українським соціалістам, щоб не відстати від настроїв мас, які стрімко «більшовизувалися», потрібно було проголошувати радикальні соціальні гасла й давати нездійсненні обіцянки.

А Винниченко продовжував рефлексувати: «Нема у нас нації. Є темний, осоловілий від усяких історичних дурманів народ. Ми хочемо зробити його нацією, а він скося дивиться на наші маніпуляції і сердито бурчить» (29 грудня 1918 р.); «національна несвідомість, темнота, очманілість нашого народу повторюється щодня, а тому повторюються і всі явища, що походять з цієї основної причини»...

Для нарікань на брак національної самосвідомості в українців підстав не бракувало, але ж і собі, провідникам нації, варто виставляти високу планку вимог! Нічого цього у Винниченка немає. Він продовжує «з болючою цікавістю» спостерігати за тим, як «большевицькі шашлі гризуть страшенно дружньо й енергійно наші бідні слабенькі «підпори». І зовсім не переймається самокритикою й аналізом власних помилок.

Це не психологія харизматичного вождя. Це психологія письменника, який у всьому бачить «сюжети», малює в уяві картини утопічного майбуття. «Мене хвилює та картина, яку я собі нарисовую, картина перебудови всіх відносин, законів, богів, гріхів, понять, станів, — фантазував В. Винниченко 30 грудня 1918 р. — Мені рисуються осяяні електрикою села в садках, пов'язані шосами, залізницями, пароплавами. Палаци-фабрики,

храми-університети, городи без брудних убогих передмість, без тюрем»...

Дивовижно: ці Винниченкові фантазії дуже нагадують цитати з... Троцького, який так само мріяв про «переплавку человека» й ідеальний соціалістичний устрій («человек научится перемещать горы, воздвигать народные дворцы на вершине Монблана; /.../ поставит себе целью овладеть собственными чувствами, поднять инстинкты на вершину сознательности, сделать их прозрачными, протянуть провода воли в подспудное и подпольное и тем самым поднять себя на новую ступень — создать более высокий общественно-биологический тип, если угодно — сверхчеловека»).

Треба було уявляти себе всесильним деміургом, зухвалим творцем чудесного «нового світу», аби впадати в аж таку — напівбожевільну — «ересь утопізму».

Україна, як бачимо, також потрапляла в силове поле грандіозного експерименту...

Скоропадський: тягар булави

Автори «Дня» чимало уваги приділили заслугам Скоропадського-гетьмана, тож повторюватися немає потреби. Заслуг виявилось чимало. Тим природніше було б задуматися над питанням: чому все-таки Павлу Скоропадському не вдалося втримати булаву?

Дивно було б пояснювати невдачу лишень підступністю українських соціалістів, політичних опонентів гетьмана. Тим паче, що ніхто їх начебто й не захищає: жили вони ілюзіями щодо все-світньої революції, і в цьому сенсі мало чим відрізнялися від ро-

сійських більшовиків. Мислили категоріями не так самостійної держави, як федерації, і свято вірили, що незалежну робітничо-селянську Україну можна збудувати під «патронатом» демократичної Росії.

Усе це так, проте насправді поразка Гетьманату мала багато причин.

По-перше, були серйозні прорахунки в сфері соціальної політики. Реформи, що про них згадує Д. Дорошенко, запізнилися: до жовтня 1918-го селянство вже мало можливість пересвідчитися, що земельне питання вирішується на користь панів. Землю повертали поміщикам, до того ж — за допомогою каральних загонів, із застосуванням шомполів і навіть розстрілів.

Пошлюся на спогади професора Григорія Костюка, чие дитинство минало в селі під Кам'янцем-Подільським. Нова гетьманська влада, розповідає він, оголосила, що «до проголошення нових законів діятимуть закони дореволюційної Російської імперії». До Кам'янця прибула й розташувалася у місті німецька військова залога; губернiальним, повітовим і волосним начальством стали знову колишні пани, високі військовики чи ті, хто колись близько з ними співпрацював. Усіх стражників царських часів знову було покликано на ті ж посади. Почалися масові арешти місцевих діячів, які перед тим здійснювали політику УНР.

У сусідньому селі «карний німецький загін на чолі з сином пана того села», аби покарати жителів за погром панського маєтку, розстріляв кожного десятого заручника. «Ця подія потрясла всіма навколишніми селами та інтелігенцією, — підсумовував Г. Костюк. — Більшої антинімецької та антигетьманської агітації ніхто не міг придумати. Такі каральні акції фактично вирішили долю Гетьма-

нату. Села жили в ненависті й страху. Потрібна була тільки маленька іскра» (Див.: Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. Книга перша. — Едмонтон, 1987).

Тож коли в селах з'явилися листівки Директорії із закликом до повстання проти гетьмана й відновлення «влади трудового народу», сталося диво: «Наступного дня все молоде й здорове населення нашого й усіх сусідніх сіл, ніби за чиеюсь командою, а насправді — з власної волі й бажання, взяло заховану зброю і з харчами в наплічниках рушило організовано до Кам'янця. Це був всенародний спалах».

Чи достатньо було самих лишень зусиль соціалістів, аби той спалах інспірувати? Ні, звичайно. Потрібна була ще провальна політика чинної влади, яка ігнорувала інтереси селянства, озлоблювала його. А якщо зважити на феномен стихійного селянського соціалізму, суттю якого було інстинктивне прагнення відібрати й поділити все панське, то стане очевидним: достатньо було «маленької іскри», аби спалахнула велика пожежа. Та сама, яка наприкінці 1918-го і в 1919 р. породила явище згубної для української державності отаманщини.

Через багато років (у 1935-му) В. Винниченко у «Відкритому листі Сталіну і членам Політбюро ВКП» не без гордощів писатиме про антигетьманське повстання як про «чудо» і «безумство» хоробрих, наголошуючи на силі національного чинника в українському революційному русі. Цей архівний документ історики, здається, не помітили, хоча він багато що пояснює: «Я имею некоторое основание и право утверждать на основании опыта из жизни этих самых украинских трудовых масс, что национальный фактор иногда играет как бы совсем самостоятельную роль и способен творить поистине чуде-

са героизма. Я лично был участником и ближайшим свидетелем такого чуда. Я говорю об украинской революции 1918 года, о восстании украинских трудовых масс против господства немецкой оккупационной армии и ее ставленника, гетмана Скоропадского. Я стоял во главе организации, ведшей всю работу по подготовке восстания, по организации революционной украинской армии, по руководству всем повстанческим, идейным и военным движением. И я должен признать, что например, не экономический фактор, а национальный подвинул группу в 900 человек (полк украинских сечевых стрельцов, бывший под властью гетмана) поддаться на мои убеждения и дать согласие на участие в восстании. Это было, собственно говоря, согласие принять участие в верной и безумной смерти, так как, действительно, по всем видимостям, только безумные могли решиться на такое явно невозможное предприятие, как выступление 900 человек против 500 000 немецкой армии и тысяч 20 армии гетманской. Руководство моей собственной партии (социал-демократической), членом которой я состоял, осудило мои начинания, квалифицировав их как «полнейшее безумство».

Но, товарищи, как велика бывает иногда сила такого безумства! Вам известно, как это безумство превратилось в чудо, как эти 900 человек изгнали из Украины 500 000 немцев, как разбили и разогнали десятки тысяч гетманской царской армии, как эти 900 человек через два месяца превратились в более чем стотысячную армию. Никаких средств принуждения идти в эту армию не было у нас, только наш призыв. Никакой амуниции, никакого продовольствия, никакого оружия мы не могли дать призываемым. И все-таки они шли. Они сами приносили с собой и амуницию, и продовольствие, и даже оружие, состоявшее из старых винтовок, револьверов и даже пушек, отнятых у немцев. И никаких пулемет-

тов у нас не было, товарищи, чтобы гнать в бой наши войска, только на призыв, только доверие к нам, только та ненависть, которой были проникнуты они к угнетателям, и тот энтузиазм, который мы сумели поднять в них.

Спросите т. Мануильского, бывшего тогда вашим представителем в Украине, как он предлагал мне помощь деньгами и как я отклонил ее, не желая навлекать и тень подозрения на все движение (как «созданное, мол, на деньги Москвы»). Когда есть вот такой героизм, какой был у этого ядра восстания, у этих 900 человек, сознательно шедших на почти верную смерть, когда есть такой энтузиазм масс, тогда даже бедность финансовая и техническая не может остановить действия психической энергии» (Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. — Фонд 171. — Од. зб.272).

Енергію героїзму й ентузіазму мас тодішні очільники Директорії, однак, бездарно розтринькали. Узявши Київ, вони так і не зуміли розпорядитися отриманою владою. А 5 лютого 1919 року в місто увійшов озброєний більшовицькою Росією Щорс із червоним прапором...

Пишучи листа Сталіну й членам політбюро ВКП(б), Винниченко робив наголос на тому, що вирішальним рушієм антигетьманського повстання був національний чинник (у такий спосіб він сподівався привернути увагу вождя саме до національної проблематики в СРСР, акцентуючи на її важливості, навіть самодостатності). Однак не менш злободенними для селянства були й соціальні гасла («Землю — селянам!»). Зрештою, настав момент того самого «всенародного спалаху», одним із тисяч свідків якого був Григорій Костюк.

Чи варто списувати все те на сяких-таких соціалістів? Може, чесніше було б визнати й очевидні прорахунки уряду Павла Скоропадського?

По-друге, гетьману не вдалося переконати у своїх національно-державницьких прагненнях ту частину українського соціуму, для якої саме власна державність була пріоритетом. Сергій Єфремов, наприклад, називав «Скоропадщину» «першою Доброволією» (другою була власне денікінщина, яка правила бал у Києві з 31 серпня 1919 року протягом кількох місяців). Його оцінка Гетьманату — украй різка, тим паче, що правління Скоропадського закінчувалося «непідробленою реакцією під гаслом «федерації» з триколовим прапором на фронтоні» (див.: Єфремов С. З хвиль кипучих /Літературно-науковий вісник, 1919, ч.75).

Політичну реальність 1918 року С. Єфремов бачив такою: «Чужий і до решти зненавиджений на Україні гетьман; чуже окупантське військо, складене з ненадійних тоді вже німців, які хутко одійшли й зовсім на бік, та купка російського офіцера, що спекулювало на міжнародньому становищі й дурило людність збройною допомогою Антанти».

Погляд Сергія Єфремова, зрештою, зовсім не унікальний: у середовищі київського українства багато хто сприймав «Скоропадщину» (з її міністрами, котрі намагалися будь що «сохранить Украину для России») як режим реставрації. Георгій Нарбут навіть намалював карикатуру, на якій гетьманську булаву й білогвардійський кашкет символічно «оскверняє» «пес мочащий»! Так було: гетьман таки справді закінчив «федерацією» у дусі «єдино-неділимства»...

Історики можуть назвати суворий погляд сучасників несправедливим, надміру емоційним, проте навіть їм не під силу «відкоригувати» свідчення очевидців. Тим паче таких, як Єфремов і Нарбут...

По-третє, у гетьмана були серйозні проблеми з кадрами. З національно свідомими кадрами. Сотник Євген Маланюк, який коротку історію Гетьманату пережив також у Києві, згадував, як швидко його радість після проголошення Української держави змінилася тривогою і розчаруванням: «Тоді (навесні 1918 р. — В.П.) слово «гетьман» було для мене синонімом слави, міці, багатства й сили Української держави. Скажу більше: тільки із встановленням цієї форми влади я почув вповні те, що зветься національною гордістю. Правда, через яких півроку мрії мої розбилися без жалю, через півроку слово «гетьман» було заплямоване і позолота його злізла» (Див.: Маланюк Євген. Євген Мешковський. Писано в таборі Щипйорно, восени р. 1922 //Капустянський М. Похід українських армій на Київ — Одесу в 1919 році; Маланюк М. Уривки зі спогадів. — К., 2004).

Маланюк служив у Генеральному штабі Української держави на Банковій, 2, де він обіймав посаду завідуючого Дислокаційною частиною. Атмосфера Генштабу, як невдовзі пересвідчився майбутній «імператор залізних строф» Євген Маланюк, не була українською: тут домінували «вороже наставлені Україні російські старшини» і «просто денікінські шпигуни». Генеральний штаб Скоропадського був «ворожим кублом», тому і згадував про нього Є. Маланюк із прикрим почуттям: «Якою Голготою був цей час для кожного українця! /.../ Вже не ставало сил терпіти далі щоденні образи, щоденне облповування й гвалтування всього святого для українця — на Україні, на своїй рідній землі! Все,

що почувало себе на Україні «общерусским» або просто «руським», — все це нахабно підняло голову й вивергало бруд і отрую»...

Агресивні російські великодержавники різної масті, про яких згадував Євген Маланюк, легко знаходили для себе місце і в інших структурах Української держави Павла Скоропадського — і хіба це не було трагічним парадоксом 1918 року? Навіть Василь Зеньковський — міністр сповідань, філософ і релігійний діяч, поборник російсько-українського порозуміння, українець із Поділля, — і той зізнався, що свою мету він як міністр бачив у тому, щоб «врятувати Україну для Росії» (Протопресвітер Василь Зеньковський. Пять месяцев у власти (15 мая — 19 октября 1918 г.). Воспоминания. — М., 1995. — С.192). То що вже казати про інших?! (Слова В. Зеньковського, між іншим, чітко пояснюють той факт, що вже у наш час інший міністр, Д. Табачник, вельми похвально відгукувався про Гетьманат: адже він також «рятував Україну для Росії»!).

Красномовний факт: Василь Тютюнник і Євген Мешковський, офіцери генштабу Павла Скоропадського, також приєдналися до антигетьманського повстання, відігравши в ньому далеко не останню роль. А вони ж не були соціалістами...

По-четверте, восени 1918 р. різко змінилася міжнародна обстановка. У Німеччині вибухнула листопадова революція. 9 листопада кайзер Вільгельм II змушений був зректися престолу і втікати з країни. До влади прийшли представники соціал-демократичної партії. Тим часом комуністи з Карлом Лібкнехтом і Розою Люксембург на чолі, опонуючи соціал-демократам, вимагали проголошення в Німеччині радянської влади. Країна опинилася на

небезпечній межі: ось-ось могла спалахнути громадянська війна. Зупинити її вдалося лише збройною силою. Лібкнехт і Люксембург були вбиті. А 11 серпня 1919 р. революція завершилася проголошенням Веймарської республіки...

Ясна річ, за таких обставин Німеччині було вже не до України, і це розв'язувало руки противникам Павла Скоропадського.

По-п'яте, сам Павло Петрович Скоропадський був людиною свого часу, ідея української державної самостійності оволодівала його свідомістю досить складно. Він належав до тих десятків тисяч українців, які з власного досвіду знали, що таке подвійна ідентичність: так, ми українці, але ж і з імперією пов'язані безліччю ниток... Аякже: «великая страна»... «культурные и родственные связи»... «общая история»... Знайомий комплекс, чи не так?

Він свідчив про історичну невизрілість проводу, нації загалом: вікова «ніч бездержавності» (Є. Маланюк) таки давалася взнаки...

Урок 1918 року для нас очевидний: перемагати можна тоді, коли принаймні в стратегічних питаннях існує національна єдність. Якщо ж її немає, якщо еліти живуть ілюзіями і несамовитим прагненням взаємної помсти, якщо вони ладні піти «кочубеївським» шляхом, укладаючи «таємні угоди» з ворогом, якщо вождів засліплюють амбіції чи вузько-партійні доктрини, — добра не чекай. Програють усі, програє Україна. І настане момент, коли в Київ прийде новий Щорс із червоним прапором, врученим йому ненаситними сусідами...

Володимир ПАНЧЕНКО

Невивчені уроки Гетьманату

Сучасні конституційні монархії Великобританії, Швеції, Норвегії, Данії, Бельгії, Нідерландів, Іспанії і Японії є одними із найбільш успішніших демократій світу. В цих країнах присутній справжній розподіл трьох незалежних одна від одної гілок влади на законодавчу, виконавчу і судову. В них ефективно працює виборча система із політичною багатопартійністю, а верховенство права і високі соціальні стандарти життя населення — захищені діючими законами.

Монархи цих країн, права і обов'язки яких, як правило, визначені Конституцією, хоча і мають статус глави держави, але скоріше виконують функції моральних авторитетів. Вони ж є знаковими символами сталих національних та історичних традицій, гарантами прав і свобод їх народів, а також останнім запобіжником у системі забезпечення стабільності роботи політичної системи країни.

В одній із найдавніших із написаних у Європі Конституцій — «Договори і Постановлення Прав і вольностей Війська Запорозького», від 1710 року, — за 77 років до прийняття Конституції США уже були обмежені права виборного українського гетьмана і введено демократичний принцип розподілу гілок влади на законодавчу, виконавчу і судову.

Згідно із цією Конституцією, законодавча влада в Козацькій державі Україна надавалася Генеральній Раді, яка виконувала функції парламенту і мала збиратися сесійно тричі на рік: у січні (на Різдво), квітні (на Великдень) і у жовтні (на Покрову). Рада мала вирішувати питання зовнішньої і внутрішньої політики, безпеки держави, заслуховувати звіти гетьмана, включно із питанням про

можливу недовіру йому, а також обирати гетьманський уряд — *Генеральну старшину*, за поданням гетьмана.

Виконавчу гілку влади очолював сам гетьман, якого обирали довічно, але повноваження якого могли бути достроково припинені за рішенням Генеральної Ради. Забезпечення діяльності гетьмана, включено із виділенням йому рангових мастків, обмежувалося часом перебування його на посаді. *Судова* гілка влади була незалежною від гетьмана і забороняла йому застосовувати покарання до винних. Вона ж слідкувала за обмеженням прав гетьмана у розпоряджанні державним скарбом і землями, веденням самостійної зовнішньої і кадрової політики, а також спробами створення власної адміністрації.

За оцінкою 1896 року з боку провідних вчених — істориків австро-угорської і російської імперій, яких важко звинуватити в українській заангажованості, починаючи із першої *козацької держави Україна*, — українські «*демократичні козаки*» заклали в Європі XVI—XVII століть приклад існування нової, на «*найбільш демократичних*» на той час на континенті принципів, *держави* [1].

«...Так почала квітнути нова установа, виникла *нова держава на нових, не європейських* (під час панування в Європі авторитаризму абсолютистських монархій. — Авт.) *принципах*. Якщо у Польщі й іншій Європі визнавали і турбувалися лише про свободу окремих прошарків суспільства, то тут навіть нижні його прошарки вимагали собі тієї ж *свободи*; мало того, тут взагалі не повинні були існувати будь-які окремі прошарки, окрім *вільного народу*. Усе йшло до Січі, яка стала *кристалізаційним пунктом України*.

Неосяжна привабливість оточувала *козацьке життя*. *Українському племені, здавалося, було призначено здійснити ідею про загальну рівність і свободу*. Тут було доведено до досконалості й *військову спра-*

ву. Одночасно виникла і література, яка прославляла у захоплюючих піснях і розповідях козаків. *Усе слов'янство могло би пишатися цією вільною державою...* Козаки могли принести неоціненні вигоди і своїй Україні, й усій державі (Речі Посполитій. — Авт.), якщо б у Польщі зуміли дати належне місце цьому новому члену її державного (конфедеративного. — Авт.) організму.

Але *демократичні козаки* не підходили до шляхетської держави. Козаки мали такий сильний притягальний вплив на *землеробський прошарок* населення Польщі й Литви, що найсуворіші покарання не були у змозі утримати їх від втечі в Україну. У той же час економічна міць польської шляхти базувалася на кріпацькій залежності сільсько-го населення. Тому шляхта із смертельною ненавистю переслідувала козаків, цих колишніх селян, які прагнули зрівнятися у правах із нею. Через прірву між ними не було, таким чином, перекинуто мосту, і боротьба між ними стала неминучою...»[1].

На жаль, перша держава українських *«демократичних козаків»* XVII століття мала небагато шансів для свого розвитку в оточенні авторитарних країн під час «панування в Європі абсолютних монархій». По перше, *соціально-економічна стабільність і воєнна міць* козацької держави могли зростати лише за умов збільшення маси українського *середнього класу* тих часів: реєстрового козацтва і вільних від кріпацтва селян. Останні мріяли про вільне *фермерство* або *ремісництво*. Саме вони склали основний резерв, який, у разі потреби, був готовий боротися за незалежність України та поповнювати ряди її вільних воїнів — *козаків*.

Природне прагнення українського народу до *свободи, справедливого розподілу прав власності на землю*, що були основою для зростання *армії* козацької держави, майже відразу ввійшли у

протиріччя із інтересами значного прошарку самозакоханої й егоїстичної козацькою старшини. Згодом, після підписання Україною в 1654 році союзного договору з Московською державою, до цього додалися протиріччя з інтересами московського царя і його феодалів-кріпосників.

Річ Посполита, Османська імперія й Московія були зацікавлені у використанні могутнього потенціалу козацтва, одних із перших *професійних воїнів* Європи, для боротьби із зовнішніми ворогами і захисту своїх кордонів. Але вони були не зацікавлені у поширенні *демократичних звичаїв і традицій козацтва* у власних державах і підпорядкованих ним землях. Приклад *волелюбного* козацтва України становив пряму загрозу існуючим у цих країнах деспотично-авторитарним формам державного управління та діючому в них кріпосному праву — фактичному рабству...

По-друге, абсолютна монархія Московії із задоволенням сприйняла та вдруге використала, після часів України-Русі IX—XIII століть, цивілізаційно-культурну місію України XVII століття для власної культурної модернізації й часткової європеїзації. Але форма цієї цивілізаційно-культурної модернізації велетенських євразійських просторів 1/6 суші земної кулі суттєво відрізнялася від цивілізаційної експансії країн Західної Європи щодо країн Америки, Азії й Африки.

Країни Заходу мали не тільки вищий рівень цивілізаційно-культурного розвитку своїх народів, а й набагато міцніші органи державної влади і власні армії, ніж у колоніально залежних від них країнах. В обмін на прогресивний цивілізаційно-культурний вплив на ці народи вони використали людські й природні ресурси колоній для власного збагачення, підняття рівня власної економіки і збільшення середнього класу у власних державах.

Україна ж, немов губка, поділилася із Московією, ціною власного «зневоднення», усіма кращими її цивілізаційно-культурними досягненнями за рахунок власної «джерельної культурної води». У першу чергу високоосвіченими людськими кадрами у сфері науки, освіти та управління, які стали найактивнішими творцями майбутньої Російської імперії. До них можна віднести: ідеолога і реформатора при Петрі Першому — Феофана Прокоповича, місцеблюстителя патріаршого Московського престолу — Стефана Яворського, канцлерів імперії — князів Олександра Безбородька (1747—1799 рр.), Віктора Кочубея (1768—1834 рр.), а також інших вищих імперських сановників — Розумовських, Гудовичів, Завидовських, Трощинських, Милорадовичів...

Поступово, за півтора століття, Україна була змушена віддати Московії не тільки кращі людські, природні й військові ресурси, але й остаточно позбутися залишків власної первинної автономії і зародків державної *демократії*. Вона отримала у обмін азійську по формі *авторитарно-самодержавну* систему управління з *рабством* для селян, ліквідацію незалежності різних гілок влади, виборності гетьмана і козацької старшини, ліквідацію Запорозької Січі й реєстрового козацтва, масове покріпачення вільних до того селян і більшості вільних низових козаків...

Брак *аристократичної, національно свідомої і висококультурної політичної еліти України* тих часів також став однією із причин цього згубного для паростків *української демократії* шляху розвитку. Майже на три століття це загальмувало її природний європейський напрям і заморозило прогрес у розвитку *соціально-політичного життя* України...

Остання у минулому столітті спроба побудови гетьманської держави Україна була здійснена у 1918 році. Гетьман України Павло Скоропадський був главою цієї держави близько восьми місяців: із квітня по грудень 1918 року. Його гетьманська держава була найуспішнішим українським державним утворенням часів революції 1917—1920 років. Місяці його правління дали порівняно стабільне життя Україні під час буревію кривавих внутрішніх протистоянь, більшовицької «агресії» й останніх акордів Першої світової війни навколо неї.

Українцю за походженням, імператорському гвардійському офіцеру за вихованням, Павлу Скоропадському вдалося за короткий час зробити для України досить багато. Він нормалізував економіку і відновив діяльність державного апарату, ввів національну грошову одиницю і стабілізував фінансову систему, заснував українські школи, університети, театри та створив заново Національну академію наук і Національні архів та бібліотеку.

В умовах окупації України, згідно з Брестськими угодами, що були підписані до нього урядом Центральної Ради, він заклав основи регулярної, з урахуванням *історичних традицій козацтва, професійної української армії*. Попри опір німецької окупаційної адміністрації він планував мати навесні 1919 року трьохсоттисячне регулярне українське військо. Основними здобутками його військового будівництва скористалася уже наступна влада — Директорія Володимира Винниченка і Симона Петлюри.

У той же час блискучий спадкоємний аристократ, бойовий генерал імператорської армії із класичною освітою і масштабним культурним світоглядом, Павлу Скоропадський не зміг об'єднати навколо себе більшість українського народу для підтримки будівництва його гетьманської держави, яку він бачив як *правову, демократичну країну* із еле-

ментами *конституційної*, на зразок сучасних Британії чи Швеції, монархії. Не слід забувати, що Гетьманат в Україні ніколи не вбачався *спадкоємною* монархією. На *демократичний* принцип *виборності* українцями *гетьмана*, на відміну від абсолютних монархій Європи, вказував ще Вольтер у «Історії Карла Дванадцятого» від 1730 року...».

Основним ворогом української незалежності Павло Скоропадський вбачав російський більшовизм. Зупинити його, як він вважав, могла тільки *сильна і національно згуртована держава*. Основою її мали бути: *сильна армія і професійний державний апарат, стабільна економіка, з опорою на освіту, промисловість і сільське господарство*, а також відновлені національна культура і *правопорядок*. *Основними гаслами гетьмана були: «Порядок і законність», «Недоторканність приватної власності», «Спокій і творча праця».*

Але будь-яке будівництво, включаючи державне, має спиратися на три базових елементи. По-перше, на талановитого і досвідченого головного архітектора, який повинен запропонувати *ідею і проект будівництва*. По-друге, на *команду кваліфікованих керівників, інженерів і фахових будівельників*, які здатні реалізувати цей проект. По-третє, на достатню кількість і якість *будівельних матеріалів*, що потрібні для реалізації проекту будівництва.

У випадку з державним будівництвом цими елементами, очевидно є, по-перше, *лідер держави із його ідеєю, «архітектурним планом державного будівництва»*, по-друге, *владна політична еліта*, яка разом із лідером має можливість приймати стратегічні рішення, корегувати план і втілити його у життя, і, по-третє, відповідна *соціальна база країни*, яка має підтримати запропонований проект і план будівництва. Саме ця соціальна база і повинна під час реалізації ідеї — плану будівництва держави — перетворитися на критичну масу її *сві-*

домих громадян, які, в разі загрози, без вагань стануть на захист держави від зовнішнього і внутрішнього ворогів.

Щоб краще зрозуміти, в яких умовах довелося працювати головному «архітектору» Третьої гетьманської держави Павлу Скоропадському, порівняємо ці умови з тими, в яких працював інший «архітектор» державної незалежності Фінляндії — барон Карл Густав Маннергейм. Бойовий товариш по першій Світовій війні Павла Скоропадського, також генерал імператорської армії, він став найвидатнішим військовим і державним діячем Фінляндії у ХХ столітті.

На час проголошення у 1917 році незалежності Фінляндії від Російської імперії вона уже мала, на відміну від України, з 1809 року власну Конституцію і широку внутрішню і зовнішню автономію. Це сприяло еволюційному зростанню в Фінляндії, ще до часу отримання нею незалежності, власного національно-свідомого *середнього класу*, а також сталих політичних і правових *демократичних традицій*, у першу чергу, серед її політичної еліти того часу — *інтелігенції*. Новому фінському лідеру майже відразу вдалося знайти відповідну *соціальну базу* для опори у своїй діяльності. Цією соціальною базою став саме фінський *середній клас* — союз *інтелігенції і селянства*.

Свою роль відіграло і те, що коли фінський Сенат, аби відвернути загрозу «більшовизації» країни, доручив барону Маннергейму створити національну *армію*, він одразу отримав підтримку з боку Німеччини. У той же час німецька окупаційна адміністрація в Україні майже до останнього блокувала подібну діяльність гетьмана Павла Скоропадського.

Порівнюючи Павла Скоропадського з Карлом Маннергеймом, гетьману часто закидають, що він недооцінював роль дрібних землевласників і проводив політику підтримки виключно великих

земельних власників в Україні. Це не зовсім правда. Земельне питання було дійсно великою проблемою для гетьмана. Але йому просто не вистачило часу і бракувало відповідних і компетентних помічників для прискорення реалізації у життя його задумів.

Павло Скоропадський не був революціонером і щиро вірив у *силу права*. Передача землі у *приватну власність* від великих землевласників до дрібних хліборобів, які формально підтримали його прихід до влади, вбачалася гетьманом не на безоплатній основі, а шляхом багаторічного викупу під гарантії держави. Він не вірив у те, що просте *пограбування* будь-якої *приватної власності* може створити нового ефективного її користувача. У той же час він хотів бачити Україну вкриту малими і середніми приватними і високопродуктивними господарствами, на зразок того, що йому доводилося бачити до початку Світової війни в Європі, а також і в Україні — внаслідок земельних реформ Столипіна.

«Ніччю... ми добралися до якогось хуторка в 16 верстах від Новгород-Волинського, — писав гетьман у своїх «Спогадах», — тут у хаті я розмовляв із хазяями. Це були *хуторяни столипінської реформи*. Рано вранці я обійшов із ними увесь хутір і прийшов у захват від того, що побачив. Такого порядку та добробуту у селянському господарстві я ще не зустрічав, хоча об'їздив і жив серед селян довгі часи, особливо під час війни. Хуторяни приписували свій добробут тому, що їм дали можливість поселитися на обрубках (завести окреме *фермерське господарство*. — Авт.). Хазяїн увесь час добавляв: «Так, тепер варто працювати, нічого не пропаде, нікому нічого не мушу пояснювати...» [2].

Можна стверджувати, що кінцевою метою гетьмана було збільшення в Україні *середнього класу*, в тому числі й за рахунок зростання прошарку малих і середніх землевласників — праобразу сучасних єв-

ропейських фермерів. «Наш українець — *індивідуаліст*, ніякої соціалізації йому не потрібно... Я завжди вважав, що український рух уже тим є гарним, що він є просякнутий *національним* відчуттям, що, граючи на цих струнах, можна було б скоріше спасти народ від більшовизму. Я хотів, наприклад, створити *козацтво* із *хліборобів*. Для боротьби із більшовизмом потрібна фізична сила. Я вирішив цю необхідну силу створити із *хліборобів*.

Групуючи їх у сотні, полки, коші, перевести у *козацтво*, чи скоріш відновити *старе козацтво*, яке споконвічно було у нас. Так як усі *козаки є хліборобами* — *власниками*, то природньо, що ідеї більшовизму не прилипали би до них. Я був їх безпосереднім головою; спільність інтересів змусила б їх бути відданими мені. Це серйозно підсилило б мою владу і безумовно, що тоді можна було б спокійно *провести і аграрну, і інші докорінні* (демократичні. — Авт.) *реформи*. Але мене ніхто не підтримав; міністри два рази провалили проект, і у кінці кінців я сам його провів восени, але у якомусь покаліченому вигляді, без будь-якої підтримки із боку *міністрів і більшості старостів*, що фактично не дало можливість провести його у життя...»[2].

На заваді планів *цивілізованого і правового* розподілу землі гетьмана стали не лише *земельні магнати*, а й українські *соціалісти*, які вимагали її повної націоналізації. Для прикладу, ідейний соціал-демократ Симон Петлюра під час Гетьманату обіймав посаду голови Союзу земств України і через *земські установи* робив усе, щоб блокувати діяльність гетьмана. «Він був не лише його політичним опонетом, але й соціальним антиподом. Як, по рівню його культури, виховання, загальносвітового світогляду, моралі, а особливо — по благородству.» На відміну від нього, Павло Скоропадський був прихильником поступових і продуманих реформ із поступовою *українізацією* усіх сфер життя України, із пріоритетом в *науці, освіті та культурі*. Натомість

провідні українські політики того часу — *соціалісти* — вимагали швидших і радикальніших заходів, наче ілюструючи слова Конфуція: *«Шляхетний чоловік думає тільки про справедливість, маленька людина думає тільки про власну вигоду»*.

«В українців є жахлива риса — нетерплячість і бажання добитися всього і відразу. У цьому світлі мене не здивує, якщо вони рішуче проваляться. Хто бажає всього і відразу, той врешті-решт, нічого не отримує» [2]. На відміну від тієї ж Фінляндії, де фіни толерантно ставилися до спадкоємного аристократа, шведа за походженням, який до кінця життя говорив фінською мовою із помітним акцентом, український політичний бомонд соціалістичної орієнтації завжди вороже ставився до «чужака-аристократа».

Ця самотність гетьмана у реалізації його плану будівництва Української держави проступає і в одній із передмов до його «Спогадів»: «Якщо ви, панове, коли-небудь будете в тих умовах, у яких я був, то, бажаючи вам добра, раджу: бережіть розумних, освічених, здатних до роботи людей, у нас їх можна по пальцях перелічити. Не звертайте увагу на дрібниці. Не акцентуйте на минулому ваших підлеглих, якщо в цю хвилину вони цінні своєю працею. За цю пораду ви мені потім подякуєте».

«Під час будь-якої революції тільки люди із крайніми лозунгами... стають вождями та мають успіх. Я це знав, але на моє нещастя, я прийшов до влади у той час, коли для стомленої війною і анархією країни насправді була потрібна *середня лінія, лінія компромісів. Відсутність політичного виховання в Росії; взаємна недовіра, ненависть; деморалізація усіх класів, яка особливо підсилилась під час війни та наступної за нею революцією; повна відірваність від зовнішнього світу*, яка дає можливість будь-кому тлумачити світові події, як йому

здається вигідним; воєнна окупація — усе це давало мало надії на успіх моєї роботи, але, *взявши владу не заради власної авантюри*, я і тепер не змінив би своєї точки зору...

У правих колах усе гуртувалося на підсиленні поліції, на арештах, скажу відверто, на терорі. У лівих усе ґрунтувалося на насиллі натовпу над більш заможними класами, на демагогії, на потуранні низьким інстинктам селянства і робітників. *Я особисто стояв за тверду владу, яка не зупиняється ні перед чим, але одночасно із творчою діяльністю в царині національного питання і у проведенні демократичних реформ у соціальній сфері*»[2].

Випереджаючи на століття загальний рівень культури і світогляду більшості політичних сил і соціальних прошарків населення України того часу, Павло Скоропадський просто не встиг сформувати навколо себе відповідну *політичну і соціальну базу* для підтримки його проекту державного будівництва.

«Мене здивувало, що тоді існували лише одні соціалістичні партії. Усі російські партії нічого не робили, а якщо щось і робили, то в такій спосіб, що це не мало жодного відношення до ситуації, яка склалася... дивлячись на ту повну розгубленість, яка існувала серед усіх відтінків більш чи менш заможних класів, мені здавалось, що у нас існували лише *українські соціал-демократи і українські соціал-революціонери*, а потім невизначена народна маса...

Постійно спілкуючись протягом десяти місяців з окремими представниками цих партій, переконався, наскільки при усіх їх щирості та бажанні щось створити, *вони є інтелектуально безсилим вивести країну на творчий шлях...* Усі ці думки привели мене до розуміння, що *потрібно створювати демократичну партію, це є обов'язковим, «українець у душі є демократ», але зовсім не соціалістичну.* Ця партія

повинна сповідувати українство, але не крайнє шовіністичне, а визначено стоячи на розвитку української культури, не торкаючись і не виховуючи ненависть до усього російського...

Я вважав, що така *партія* об'єднає усіх власників без будь-яких відтінків у боротьбі проти руйнуючих соціалістичних гасел... Цього іноземці у нас не розуміють; вони думають що ми можемо триматися на ступені розумного соціалізму, як це буває у західних країнах. Я глибоко переконаний, що у нас це є неможливим. Якщо уряд стане на підтримку наших соціалістичних партій, він через короткий термін докотиться до звірячого більшовизму. Для мене це аксіома.

Ми спочатку повинні демократизувати країну, виховати людей, розвинути у них відчуття обов'язку, прищепити їм чесність, розширити їх культурний світогляд, і тільки потому можна вести мову про подальший етап соціальної революції... Я думав, що партія, яку я намагався створити, повинна якраз вести до певних компромісів. Розробивши програму, я пішов у Союз Землеробів...»[2].

Але навіть найближчому оточенню гетьмана не вдалося допомогти перетворити його думки і плани на зрозумілі для більшості українців політичні *гасла-ідеологічні креслення будівництва нової держави*. Іншими словами — на прості й зрозумілі для українців нові *гасла-ідеї*, що могли би стати новою *національною ідеєю України*.

«Створити *військо*, безумовно, добре, але для цього потрібен час, а головне при створенні *армії*, які *гасла* я міг би дати. При царському режимі були: *цар, віра, вітчизна*. Єдине зрозуміле селянству гасло — *земля*. Стосовно волі — вони уже самі чомусь зневірилися, але *землю віддай їм усю*»[2].

В умовах політичної боротьби проти масової соціалізації населення тільки нова *національна ідея*, поширена через *нову демократич-*

ну партію і сприйнята більшістю народу України, змогла би об'єднати навколо гетьмана і захід, і схід України. Створити відповідну соціальної базу для підтримки його державотворчої діяльності й зупинити поширення руйнівних для української незалежності ворожих їй популістських гасел: «Земля — селянам!», «Заводи і фабрики — робітникам!», «Війна — палацам», «Уся влада — Радам».

Подібні соціалістичні гасла поділяли у той час Михайло Грушевський, українські есери і соціал-демократи — Микита Шаповал, Симон Петлюра, Володимир Винниченко. Останній навіть ставив вимогу: або Україна соціалістична, або ніякої України. Велика кількість люмпенізованого війною і революцією населення України також усе більше «отруювалася» ними. На практиці ці гасла невідворотно вели до приходу в Україні влади російських більшовиків.

В'ячеслав Липинський так окреслював потребу в формулюванні нової національної ідеї України: «Маючи в своїй нації і Схід, і Захід, мусимо ці два напрями під гаслом єдності нашої національної індивідуальності весь час в собі гармонізувати. Без такої гармонізації ми гинемо як нація: не завойовані ніколи чужою зброєю, а завжди власним внутрішнім розкладом підпадаємо під впливи то східної Москви, то західної Польщі».

У «Листах до братів-хліборобів» він підкреслював велике значення та потребу в синтезі подібної об'єднуючої ідеї — з відходом від спрощеної національної містечковості до формулювання ідеалів власного «українського месіанізму»...

Але брак справжньої культури і масштабного світогляду, примітивна містечковість і самозакоханість більшої частини тодішньої політичної еліти не дозволяли їй вийти за рамки гасел: «Земля — селянам!», «Заводи і фабрики — робітникам!». Вони були навіть не

здатні зрозуміти, що ці гасла є гарною зброєю лише для захоплення влади. Але є безпорадними для її утримання. Тим більше, для справжнього *національного державотворення* у той час, коли більшовики вже перемогли в Росії.

Більшовики ж, використавши ці гасла для захоплення влади спочатку в Росії, навіть загравали певний час з «українізацією» культурного життя в радянській Україні. Потім, набравши силу, репресивний апарат нової імперії знищив національно свідому *українську інтелігенцію* і оголосив на десятиліття «український буржуазний націоналізм» однією з головних своїх ідеологічних мішеней. Штучний Голодомор у 1932—1933 роках знищив в Україні мільйони трудового селянства — дрібних і середніх землевласників — як клас. Залишки селянства були покріпачені для потреб нового «соціалістичного сільського господарства». Соціальну базу для опору більшовизму в Україні, про яку мріяв Скоропадський, було зруйновано на десятиліття.

На відміну від Петлюри і Винниченка, Павло Скоропадський передбачив подібний розвиток подій в Україні на багато років уперед. «Я не маю сумніву, як не мав і раніше, що всілякі соціалістичні експерименти, у разі якщо уряд буде соціалістичний, повели б негайно до того, що вся країна протягом шести тижнів стала б здобиччю всеосяжного молоха більшовизму. Більшовизм, знищивши всіляку *культуру*, перетворив би нашу країну на висохлу пустелю, де з часом усівся б *капіталізм, але який!*.. Не той слабкий, м'якотілий, який жеврів у нас досі, а *всесильний бог, у ногах якого буде плазувати той таки народ*».

Чи не нагадає це наші дні, коли в сучасній Україні з'явилися нові «всесильні боги» — олігархи, які відіграють наразі в її суспільно-політичному житті значно більшу роль, ніж сто років тому? Брак справжньої *національної аристократії і політичної еліти* Укра-

їни і у наші часи є однією з головних проблем успішного національного державотворення.

Характерним у цьому плані є відкритий лист до головного отамана Симона Петлюри, який очолив державний заколот проти гетьмана, від ще одного яскравого представника військової аристократії того часу — полковника Петра Болбочана. В опублікованому ним листі від 26 січня 1919 року герой боротьби із більшовизмом на сході України і в Криму наголошує: *«Бідна Україна, ми боремося з більшовизмом, весь культурний світ піднімається на боротьбу з ним, а український новопосталий уряд УНР іде на зустріч більшовизмові й більшовикам!.. Ви не можете розібратися в самих простих життєвих питаннях, а лізете в міністри, отамани, лізете в керівники великої держави, лізете в законодавці, замість того, аби бути самими звичайними урядовцями і писарцями».*

Цей характерний лист вартував життя мужньому офіцерові, ще одному можливому «українському Бонапарту», якого так боялись українські соціал-демократи. Невдовзі після його опублікування, за наказом Симона Петлюри, полковник Петро Болбочан, який фактично приєднав перед цим Крим до України і звільнив її південний схід від більшовиків, був заарештований, по-звірячому катований і розстріляний у тому ж 1919 році. *«...Петлюра енергійний... з шабльономим демократизмом, честолюбець. Він боїться за свою популярність і за всяку ціну хотів би її зберегти. Коли для цього треба буде стати більшовиком, він стане ним. Коли гетьманом — стане гетьманом...»* — так характеризував його навіть Винниченко.

На спеціальному засіданні у квітні 1934 року Товариства українських правників і Товариства запорожців у Празі, яке розбирало справу страти полковника Петра Болбочана, колишній голова укра-

їнського уряду, однопартієць Петлюри, соціал-демократ Б. Мартос так мотивував рішення уряду про його страту: «... От питаєте мене, чому розстріляли Болбочана? Уявіть собі панка, виголений, напудрений, надшунений, в лакованих чоботях, в пагонах..., та хіба ж це український старшина, та це ж справжній реакціонер. Уявіть, що було б із нами, якщо б запанувала його реакція — треба було розстріляти — ну і розстріляли...» [3].

«Якщо вони, тобто Директорія, не візьмуться за розум і знову виженуть усіх російських чиновників і посадять туди своїх безграмотних молодих людей, то із цього вийде хаос, не кращий, як це було при Центральній Раді. Коли я говорив:.. «Почекайте, не поспішайте, створюйте власну інтелігенцію, власних фахівців по усім напрямам державного управління», вони відразу вставали на дибі і говорили: «Це неможливо»...

Обставини, які щасливо склалися для українського руху (лютнева революція в Росії. — Авт.), затьмарили усім цим діячам (у Києві. — Авт.) голови, і вони закусили вудила, але, думаю, не надовго. Галичани більш інтелігентні, але, на жаль, їх культура із-за історичних причин, сильно різниці від нашої... особливо, що стосується ненависті до Росії... Для них є не важливим, що Україна поки що без Великої Росії задихнеться, що її промисловість ніколи не розвинеться, що вона буде повністю у руках іноземців, і що доля їх України — бути населеною якимось злиденним селянством...

Але, з точки зору соціальної, галичани є більш поміркованими, вони не є соціалістами, а просто демократично налаштованими людьми. У цьому сенсі вони були б дуже корисними і вгамували б жар нашої інтелігенції, яка була вихована в російських школах із усіма її негативними рисами (авторитаризму. — Авт.)... Окрім цього, ще одна

риса, що стосується уже багатьох діячів (при владі в Києві. — Авт.), — *безпринципність, повна відсутність благородства*. Жалілися, що при старому режимі крали, але не можна собі уявити наскільки це явище збільшилось зараз, під час революції»[2].

Природно, що подібні псевдо-політичні «еліти» були неспроможні і навіть не ставили перед собою завдання формулювання нової *національної ідеї України*, сучасного бачення найвищих духовних, соціально-економічних і державоутворюючих цінностей українського народу. Цінностей, які могли б об'єднати навколо себе і захід, і схід України і стати основою для формування зрозумілої не тільки українцям, але й усьому світу, *стратегії національного розвитку України*.

Але чи є ці питання такими вже важливими і актуальними для українців сьогодні, через сто років від часу Другого Гетьманату? Чи були нами враховані помилки минулого та, на основі сучасних знань світу, чи вироблене нове власне бачення? Адже відомо, що народи формуються не самі по собі, а під впливом власних *національних еліт*.

Відповідаючи на запитання, від кого сучасна Україна перейняла свій спадок, маючи на увазі досвід Третього Гетьманату, доктор історичних наук, професор Юрій Терещенко так окреслив цю проблему: «Якщо вважати спадком те, що зробив (перший президент України після відновлення її незалежності у 1991 році. — Авт.) Кравчук, то він перейняв спадок УНР... Якщо ж ми захочемо перейняти гетьманську державу, то ми повинні зробити цілу низку кроків. По-перше, *трансформувати наш суспільно-політичний устрій*, відновити Другий Гетьманат... Але це тільки перший крок. *Ідеологічно треба знати, що ми хочемо?* До влади (у наші часи. — Авт.) прийшов *олігархат*. Як

повернутися до цивілізації? Треба змінити ситуацію докорінно. В якій спосіб — це питання...»

Історичний досвід людства свідчить про те, що були і є народи і нації, які не мали і не мають формалізованої й усвідомленої більшості цих народів ідей і стратегій їх власного національного розвитку. Це правда. Маркс і Енгельс їх відносили до «недержавних народів».

Такі народи і нації були й існують і зараз. Але той же історичний досвід свідчить про те, що, по-перше, подібні народи не змогли стати самостійним суб'єктом історії, а по-друге, вплив таких народів як на власний прогресивний розвиток, так і на розвиток усього людства був історично мінімальним.

«Сплячі народи», як їх називав Кемаль Ататюрк, «або зникають, або прокидаються рабами».

Історія людства довела також, що саме національна ідея, що віддзеркалює історію виникнення конкретного народу і його унікальність серед інших народів світу, якраз і визначає на певних критичних фазах його розвитку місію його існування. Являючи собою сконцентровану самосвідомість, мету і сенс існування будь-якої успішної нації чи народу світу, саме вона і створює передумови для їх подальшого прогресивного розвитку. У нашому випадку, за Липинським, вона має визначати напрям розвитку «українського месіанізму». Для прикладу, історію сучасної європейської цивілізації неможливо уявити без впливу на її розвиток народів і націй, які у різні часи керувалися і були об'єднані власними національними ідеями, завдяки чому і стали її активними творцями:

«Сенат і народ — правлять Римом!», «Культура і сільське господарство — будуть одвічно годувати Францію», «Володар морів —

Британія!», «Свобода, Рівність, Братерство!», «Усі люди створені рівними і наділені Творцем певними невід’ємними правами на життя, свободу і прагнення до щастя», «Один Бог — одна Вітчизна, Німеччина — понад усе!», «Відродження! Італію ми створили, залишилося створити італійський народ!», «Честь і Вітчизна! Ще Польща не загинула!», «Православ’я, Монархія, Народність», «Пролетарі усіх країн — єднайтесь!», «Франція без величі перестає бути Францією»,.. — ці та інші відомі гасла вже активно впливали на хід світової історії.

Ці гасла змінювали не тільки народи, які їх проголошували, вірили в них і вмирили за них, але й матеріальний і духовний світ навколо цих народів.

Тому що секрет креативності не тільки людини, а й цілих народів, згідно із виразом Бакмінстера Фуллера, полягає ще і в тому, що: *«Ти ніколи нічого не змінити на краще, якщо будеш боротися з існуючою реальністю. Якщо хочеш щось змінити, створи нову модель, щоб стара просто зістарилась».*

Отже, підсумовуючи уроки державотворчої діяльності та думки й ідеї гетьмана Павла Скоропадського, а також, враховуючи теперішні знання про *сучасні форми європейської демократії*, що активно розвивалися за останні сто років, сформулюємо *сучасну національну ідею України*. Для цього спочатку окреслимо три основні правила, якщо бажаєте, три основні закони існування сучасної демократії, які ще точніше віддзеркалюють якість думок і практичних кроків Павла Скоропадського у його *демократичній політиці* державного будівництві України у 1918 році.

Першим правилом (законом) сучасної демократії можна назвати закон необхідного рівня розвитку соціально-економічної та полі-

тичної культури громадянського суспільства для забезпечення успішного функціонування інститутів влади при демократії.

Він полягає в тому, що необхідними, але не достатніми умовами для існування в країні успішної демократії є наявність в ній критичної маси заможного середнього класу та певного рівня політичної культури її громадянського суспільства, які мають бути достатніми для забезпечення функціонування в країні демократичних інститутів влади, контролю над ними з боку громадянського суспільства та адаптації алгоритмів їх управління в залежності від змін як внутрішнього, так і зовнішнього середовища навколо країни.

Другим правилом (законом) сучасної демократії можна назвати закон конфігурації (розподілу, балансу і противаги) органів влади при демократії.

Він полягає в тому, що справжня, а не формальна виборність, підзвітність та прозорість органів влади при демократії, а також рівність громадян перед законом можуть бути забезпечені лише при відокремленні одна від одної трьох гілок влади: законодавчої, виконавчої та судової, при максимально можливій передачі більшості внутрішніх функцій держави на можливо найнижчий рівень управління в органах місцевого самоврядування.

Третім правилом (законом) сучасної демократії назвімо закон умов політичної стабільності, сталості й фаховості органів державного управління при демократії.

Він полягає в тому, що необхідною, але не достатньою умовою для політичної стабільності при демократії є наявність в країні принаймні двох, заснованих на ідеології демократії не вождистського типу, партій, які є протилежними одна одній лише консервативним та ліберальним баченням світу, але об'єднаними спільними принципами: виборнос-

ті, підзвітності й відкритості органів влади перед суспільством. Вони повинні бути спроможними на ефективний контроль над виконавчою гілкою влади при періодичному перебуванні однієї з партій в парламентській опозиції по відношенню до іншої — тимчасово правлячої партії.

При цьому збереження сталості й фаховості органів державного управління повинно забезпечуватися законодавчо визначеною системою захисту у владних структурах аполітичних професіоналів — носіїв інституційної пам'яті, фаховості й сталих державницьких традицій — по відношенню до переобраних після кожних виборів, їх політично призначених керівників, а також вільними від монопольного впливу і фаховими засобами масової інформації.

На мою думку, ці закони («архітектурний план») будівництва в Україні сучасної європейської демократії могли би бути кращим подарунком та вшануванням пам'яті Великого Українця — гетьмана Павла Скоропадського.

Ігор СМЕШКО

Література:

1. «История человечества». Всемирная история. Т.V. Под редакцией д-ра Г. Гельмольта, Перевод с немецкого со значительными дополнениями для России известных русских ученых, «Издательство «Просвещение», Санкт-Петербург, 1896 г. Одобрено Учебным комитетом собственной Его Императорского Величества Канцелярией для учебных заведений,.. в том числе военно-учебных...»
2. Скоропадський, «Спогади, кінець 1917 — грудень 1918», «Наш формат», Київ, 2016
3. В. Сідак, Т. Осташко, Т. Вронська «Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника», «Темпора», Київ, 2009

Найважливіші дати з історії Української держави гетьмана Павла Скоропадського (1918 рік)

22 січня — у будинку Педагогічного музею в Києві почалося засідання Малої Ради, на якому було затверджено IV Універсал, що на решті проголосив Україну незалежною державою;

29 січня — бій під Крутами. Героїчний чин українських студентів;

9 лютого (за новим стилем) — підписано Брест-Литовський мирний договір між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною та УНР. В той же день червоні війська Муравйова після 5-денного артилерійського бомбардування зайняли Київ та по-звірячому вбили декілька тисяч людей;

3-4 березня — німецькі та австрійські війська звільнили Київ від «червоних»;

Березень-квітень — всеохопна, системна криза УНР та Центральної Ради;

29 квітня — на Хліборобському конгресі, що відбувся в Києві за участю 8 тисяч делегатів, гетьманом України та главою держави було обрано генерала Павла Скоропадського;

Початок травня — формування та затвердження гетьманом складу Кабінету Міністрів Української держави на чолі з Федором Лизогубом;

12 червня — укладено попередній мирний договір між Українською державою та Радянською Росією;

- 1 липня** — гетьман підписав Закон про громадянство Української держави;
- 8 липня** — згідно із законом, підписаним гетьманом, створено вищу судову інституцію України — Сенат на чолі з Миколою Василенком;
- 16 липня** — гетьман затвердив зразок морського прапора України;
- 17 липня** — Указом гетьмана засновано Кам'янець-Подільський державний університет. Першим ректором став Іван Огієнко;
- 24 липня** — гетьман затвердив Закони про загальну військову повинність і кримінальну відповідальність за спекуляцію;
- 2 серпня** — гетьман затвердив Закон про створення фонду Національної бібліотеки Української держави;
- 17 серпня** — гетьман запровадив в Україні 8-годинний робочий день;
- Початок вересня** — доволі успішний візит гетьмана до Берліна;
- Жовтень** — утворено Державний університет у Києві;
- 9-11 листопада** — революція в Німеччині. Зречення кайзера. Кінець Першої світової війни;
- 14 листопада** — «Федеративна грамота» гетьмана про намір об'єднатися з «майбутньою найбільшовицькою Росією». Початок антигетьманського повстання;
- 27 листопада** — Указ гетьмана про утворення Всеукраїнської академії наук. Першим президентом став геніальний учений Володимир Вернадський;
- 14 грудня** — в умовах відсутності належної політичної підтримки гетьман Павло Скоропадський зрікся влади і передав її своєму урядові, а той, у свою чергу, — Директорії УНР.

Про упорядників

Лариса ІВШИНА — головний редактор газети «День» (із 1997 р.). Автор ідеї книжок із серії «Бібліотека газети «День»: «Україна Incognita», «Дві Русі», «Війни і мир», «День і вічність Джеймса Мейса», «Апокрифи Клари Гудзик», «Мої університети», «Чому ОН НАС уничтожал?! Сталин и украинский Голодомор» Станіслава Кульчицького, «Ваші мертві вибрали мене...» Джеймса Мейса, «Екстракт 150», «Екстракт +200», «Сила м'якого знака», а також серій «Бронебійна публіцистика» (15 книжок у фірмовому боксі) та «Підривна література» (15 книжок у фірмовому боксі), «Україна Incognita. TOP-25» (укр., рос., англ. мовами). «Повернення в Царгород», «Котел», або Справа без терміну давності» (укр., англ. мовами), «Катастрофа і триумф. Історії українських Героїв», «Я — свідок. Записки з окупованого Луганська», «Сестра моя, Софія...», «Корона, або Спадщина Королівства Руського».

Ігор СЮНДЮКОВ — редактор відділу «Історія та «Я» газети «День», співробітник секретаріату Президії Національної академії наук України. Автор статей, один з упорядників книжок «Україна Incognita», «Дві Русі», «Екстракт 150» та «Екстракт 200», а також серій «Бронебійна публіцистика» (15 книжок у фірмовому боксі) та «Підривна література» (15 книжок у фірмовому боксі), «Україна Incognita. TOP-25» (укр., рос., англ. мовами), «Повернення в Царгород», «Сестра моя, Софія...», «Корона, або Спадщина Королівства Руського». Лауреат Премії імені Джеймса Мейса.

Про авторів

Петро КРАЛЮК — доктор філософських наук, проректора національного університету «Острозька академія»

Юрій ТЕРЕЩЕНКО — доктор історичних наук, завідувач кафедри Національного лінгвістичного університету України

Омелян ПРИЦАК — американський і український історик, сходознавець, мовознавець. Доктор філософії (1948). Професор Геттінгенського (1951—1960) і Гарвардського університетів (1964—1989). Іноземний член НАН України, член Наукового товариства імені Шевченка, Української вільної академії наук. Засновник і директор Ураїнського інституту Гарвардського університету (1973—1989), Інституту сходознавства імені А. Кримського НАНУ (1991—1996). Один із співзасновників Міжнародної асоціації.

Володимир ГОРАК — кандидат історичних наук, науковий співробітник інституту історії НАН України.

Євген ЧЕРНЕЦЬКИЙ — кандидат історичних наук, генеалог.

Олександра КЛЬОСОВА — студентка Київського національного університету імені Тараса Шевченка, учасниця Літньої школи журналістики «Дня»-2017.

Анна ДАНИЛЬЧУК, кандидат філологічних наук, проректор з науково-педагогічної роботи, євроінтеграції та роботи зі студентами Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Олексій КОПИТЬКО — заступник голови правління Українського центру розвитку музейної справи.

Сергій ШУМИЛО — історик, директор Міжнародного інституту афонської спадщини в Україні.

Георгій ПАПАКІН — український історик, архівіст, джерелознавець, археограф, доктор історичних наук, директор Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

Любов ЖВАНКО — доктор історичних наук, професор, архівознавець.

Тетяна ОСТАШКО — дослідниця історії визвольних змагань в Україні 1917—1923 рр., історії культури, української біографістики та українського консервативно-монархічного руху.

Марія ЧАДЮК — студентка Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Ігор СМЕСЬКО — політичний та громадський діяч, публіцист, доктор технічних наук.

Володимир БОЙКО — публіцист, громадський діяч, лауреат премії імені Д. Мейса 2013 року.

Володимир ПАНЧЕНКО — доктор філологічних наук, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Вадим РИЖКОВ — журналіст, кандидат історичних наук.

Роман ЯЦІВ — мистецтвознавець, громадський діяч.

Тетяна РАЛДУГІНА — історик, заслужений працівник культури.

Ольга МИХАЙЛОВА — кандидат історичних наук.

Олена БОЙКО — дослідник історії Української революції, історії м. Києва, історичної картографії, біографістики, археографії України ХХ ст.

Емілія НАЗАРЕНКО — президент Швейцарської асоціації іноземної преси, українська журналістка, акредитована при Європейському відділенні ООН у Женеві.

Зміст

<i>Лариса ІВШИНА</i>	
Слово до читачів	3
<i>Юрій ТЕРЕЩЕНКО</i>	
Оживлення традицій	19
<i>Петро КРАЛЮК</i>	
«Усі будемо рівні»	
«Чорна рада» Пантелеймона Куліша як твір-попередження. . .	26
Розділ I	
СКОРОПАДСЬКІ. КОРИННЯ	
<i>Юрій ТЕРЕЩЕНКО</i>	
Перший і Другий гетьманати в Україні	
Козаки та державотворці: прорив у майбутнє	66
<i>Юрій ТЕРЕЩЕНКО. Омелян ПРИЦАК</i>	
Рід Скоропадських	
(історично-генеальогічна студія)	97
<i>Володимир ГОРАК</i>	
Незвичайна жінка в долі незвичайної людини	
Павло й Олександра Скоропадські: вибрані сторінки	116
<i>Євген ЧЕРНЕЦЬКИЙ</i>	
Скоропадські	131
<i>Юрій ТЕРЕЩЕНКО</i>	
Королі. Князі. Гетьмани	
Монархічно-династичний принцип	
у державницькій традиції	138

Олександра КЛЬОСОВА

«Він любив Тростянець»

Про родинне гніздо Скоропадських 211

Розділ II

ЙОГО ВИЩЕ ВИПРОБУВАННЯ: РІК 1918

Юрій ТЕРЕЩЕНКО

100 років проголошення гетьманства в Україні

Про народницький гіпноз і конструктивний консерватизм . . 218

Олексій КОПИТЬКО

Скоропадський і АнтиСкоропадський

Чого повинні навчати події 100-річної давності 236

Ігор СЮНДЮКОВ

Загадка Павла Скоропадського

Інститут історії України НАН України видав друком
фундаментальний двотомний корпус документів
з історії Гетьманату 1918 року 246

Сергій ШУМИЛО

**Володимирів тризуб із хрестом:
забутий сакральний символ України**

До 100-річчя проголошення тризуба
державним гербом України 252

Георгій ПАПАКІН

**29 квітня 1918 року: «Переворот у цирку»
чи закономірний етап революції? 260**

Любов ЖВАНКО

Що встиг Павло Скоропадський

Про основи «людяної політики»
Української держави 269

Володимир ГОРАК

Чужі на своїй землі

Відносини українських та окупаційних
Збройних сил у 1918—1919 рр. 275

Тетяна ОСТАШКО

«Буржуй, або навіть феодал»

Євгена Чикаленка без перебільшення
можна назвати впливовим конструктором
українського національно-визвольного руху 287

Марія ЧАДЮК

Еволюція в часи революції

Діяльність Миколи Василенка на посаді
міністра освіти Української держави 300

Тетяна ОСТАШКО

«Україна повернула свої суверенні права»

Сергій Шелухін — історик, правник, дипломат 307

Ігор СЮНДЮКОВ

Меценати, козаки, державотворці

Славетний рід Лизогубів в історії України. 319

Володимир БОЙКО

Три закони від гетьмана...

Павло Скоропадський вважав побудову
професійної державної служби одним
із своїх основних завдань, завдяки чому
сьогодні ми відзначаємо її 100-річчя. 339

Володимир ПАНЧЕНКО

«Єдність цілі — єдність сил»

Серед тих, хто безпосередньо долучився
до заснування Всеукраїнської академії наук,
був міністр народної освіти та мистецтва
Петро Стебницький, один з ідеологів
українського Відродження.
Чимало його думок, висловлених
100 років тому, зберігають свою актуальність 345

Вадим РИЖКОВ

Гетьманат очима учасників

Дніпровський краєзнавець Микола ЧАБАН:
«За Скоропадського в містах кипіло
й вирувало культурне життя». 351

Олена БОЙКО

**Гетьман та єдність українських земель:
рік 1918-й 365**

Ігор СЮНДЮКОВ

Дорога до українського храму

В'ячеслав Липинський — про релігію
і церкву в нашій національній історії 376

Тетяна ОСТАШКО

Без держави нема нації

Український амбасадор В'ячеслав Липинський 386

Юрій ТЕРЕЩЕНКО

Несподіваний перегук:

В'ячеслав Липинський та Іван Франко 407

Тетяна ОСТАШКО

Справжній полковник

Бойовий офіцер Петро Болбочан насамперед прагнув до розбудови незалежної Української держави з міцною професійною армією, здатною захищати національні інтереси. 421

Марія ЧАДЮК

«Сила нації, що відроджується»

Як Георгій Нарбут зробив давню мистецьку спадщину частиною сучасності 433

Ігор СЮНДЮКОВ

Відповідальний за держбезпеку

Ігор Кістяківський: спроба політичного портрета. 440

Анна ДАНИЛЬЧУК

Сіль землі Волинської — від Королівства Руського до Гетьманату Скоропадського 446

Юрій ТЕРЕЩЕНКО

Гетьман Іван Мазепа

В оцінці В'ячеслава Липинського 455

Розділ III

НА ЧУЖИНІ

Володимир БОЙКО

Гетьманат та «чинник Берліна»

Україна — Німеччина:
100 років міждержавних взаємин 482

Святослав ЛИПОВЕЦЬКИЙ

Родич імператорів на службі Україні

Габсбург, який став Василем Вишиваним 501

Ігор СЮНДЮКОВ

Його сповідь перед історією

«Спогади» Павла Скоропадського:
роздуми, здобутки, помилки 510

Тетяна РАЛДУГІНА

«Будую Україну для всіх»

Штрихи до портрета гетьманича
Данила Скоропадського 523

Роман ЯЦІВ

Ціннісна вертикаль Її Високості

Про мистецькі обдаровання середушої доньки
гетьмана — Єлизавети Скоропадської 540

Розділ IV

НЕ МИНУЛЕ, А СУЧАСНІСТЬ!

Емілія НАЗАРЕНКО

**Олена Отт-Скоропадська: «Батько вважав,
що єдиним виходом для України є її незалежність»**

Голос із минулого — останнє інтерв'ю гетьманівни. 552

Ольга МИХАЙЛОВА

**З'єднати зв'язок часів, або Де має стояти
пам'ятник Скоропадському**

Ліберальний проект Гетьманату:
відтворити спадкоємність. 564

Роман ГРИВІНСЬКИЙ

Республіка чи Гетьманат?

Юрій Терещенко: «Історія доводить,
що національне визволення
можливе лише тоді, коли ти
здобувася власну державу» 577

Ігор СЮНДЮКОВ

Як (не)треба будувати державу?

Книга В'ячеслава Липинського
«Україна на переломі» та її особлива
актуальність для наших сучасників. 598

Петро КРАЛЮК

Про два окремі світи

Чому в Україні не можуть
порозумітися «верхи» і «низи»? 611

Володимир ПАНЧЕНКО

Винниченко і Скоропадський,

або Чому гетьман не втримав булаву? 630

Ігор СМЕШКО

Невивчені уроки Гетьманату 646

Найважливіші дати з історії Української

Держави гетьмана Павла Скоропадського (1918 рік). 668

Про упорядників 670

Про авторів 671

A19 AVE. До 100-ліття Гетьманату Павла Скоропадського / За загальною редакцією Лариси Івшиної. — Видання перше. К.: ТОВ «Українська прес-група», 2018. — 680 с.

ISBN 978-966-8152-78-8

Що Ви знаєте про Гетьмана Скоропадського та його час? І чому це знання необхідне? Чому історія 100-річної давнини, така важлива для нас, опинилася на маргінесі? Як відновити розірваний зв'язок часів? Спадкоємцями якої політичної традиції ми є? Потрібно дати відповіді на ці запитання.

Книга «Ave...» — про «загублену» українську аристократію. Коли повернеться жива пам'ять про Гетьмана, про Василя Вишиваного (Вільгельма Габсбурга), про полковника Петра Болбочана... — це буде маркером справді вільного народу. Наблизимо цей час?

УДК94(477)Скоропадський(092)

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк.39,67

Наклад — 2000 прим. Замовлення № 2652

ТОВ «Українська прес-група» 03115, Україна, Київ,
пр. Перемоги, 121 Д, телефон агентства реалізації:
(+38044) 303-96-23, e-mail: amir@day.kiev.ua

Реєстраційне свідоцтво про внесення до Державного
реєстру суб'єктів видавничої справи ДК №4902
від 19.05.2015

Віддруковано в ТОВ «ПК Типографія від А до Я»,
02121, Україна, м. Київ, вул. Колекторна, 38/40

Реєстраційне свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК №4724 від 26.05.2014

ТОВ "Книгарня "Є"

АВЕ до 100-ліття Гетьманату П.
Скоропадського//

00170

288.00 грн

у т.ч. ПДВ

0.00 грн

2 002036 093016

003952 1

БІБЛІОТЕКА
ГАЗЕТИ «ДЕНЬ»

УКРАЇНА INCOGNITA

ISBN 978-966-8152-78-8